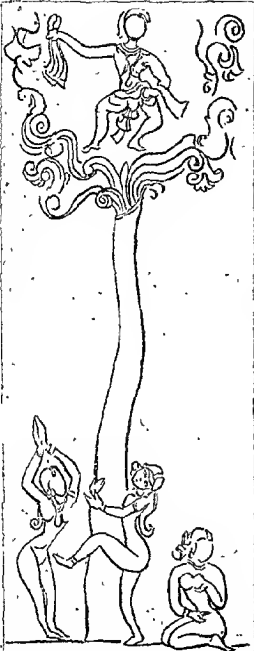

શ્રીલક્ષ્મી ગેઝેટ પ્રાઇન્ટર્સ, નાટક

યુ. પી. કો-ઓપરેટિવ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ માર્કેટિંગ સંસ્થાન લિ.
લખેટ રોડ, લખની

વિનયે... ખડકે માથે... 'કૃષ્ણ' ખર્ચે

આને પાણી

આમ જનતા કાપડ વિના મુઝામ છે

અમારી ગ્રૂપ મિલો

આ સુઝવણી દૂર કરવા બનતો પ્રયાસ
કરી રહી છે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ રસ્તમ મિલ

દામૂતી

અને

દુવાલ

કેમિયક

અને

સાડીઓ

ન્યૂ જહાંગીર

મિલ

નવજીવન મિલ

(દિવાલ)

કાઠિયાવાડમાં

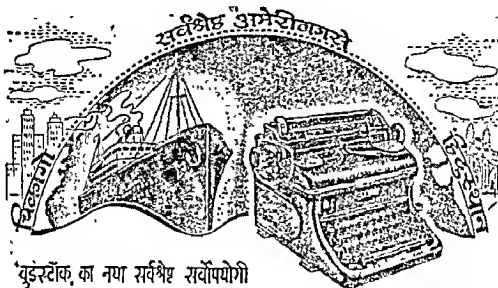
ખૂબ વપરાતું

છાપેલું કાપડ

પોપલીન

અને

સાડીઓ

कुडस्टॉक का नया सर्वश्रेष्ठ सर्वोपयोगी

हिन्दी-अजन्ता

अंगरेजी, गुजराती, मराठी, बंगाली तथा
अन्य भारतीय भाषाओं के टाइपराइटरों
के लिये पञ्चव्यवहार कीजिये।

* इस के बनाने में अमेरिका की प्रसिद्ध
'कुडस्टॉक' कम्पनी ने हिन्दी टाइप राइटर
के सम्बन्ध में विचारकों के विचारों पर मनन
कर बहुत से संशोधन किये हैं। परिणाम स्वल्प
'अजन्ता' अपनी कार्य कुशलता तथा सुन्दरता
में देखाई हुआ है। *

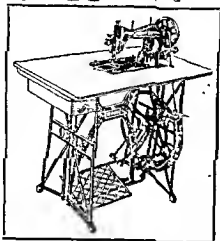
भारत में 'कुडस्टॉक' के प्राप्ति वितरक -
पटेल स्वाम्या इन्डस्ट्रीज कम्पनी

123, प्रथमा गान्धी रोड, फोर्ट, मुम्बई
मिन्ड तथा हृदय में कुडस्टॉक, की वतावरणों के प्रतिनिधि -
स्वाम्याता इन्डस्ट्रीज लिमिटेड.
कम्पनी स्वाम्याता बिल्डिंग, 42 क्वीन्स रोड मुम्बई.

प्रांतीय डिस्ट्रीब्यूटर्स:

मध्यभारत ओजन्सी भंडाला, (सी. पी.)
नवभारत ओजन्सी पिलानी हॉटेल, पटणा
लाल कामशियन्स, डिब्रिग बेन, ६० क्वीन्स वे, नवी दिल्ली
नार्थर्न इन्डिया टाइपराइटर ओजन्सी
मुखिम गेजेट लिब्ररी, डाल हार्ट्स, दिल्ली
यु. पी. को-ऑपरेटिव डेवलपमेन्ट एंड मार्केटिंग प्रेजेंटेशन लि.
लण्ट रोड, लखनौ

ઉપા રૂ. ૨૪૦માં
અધતન ગૃહસાધન

અમર્સ એન્જનીયર્સ

ખાડીઆ ચાર રસ્તા - ઈન્ડીઆ ગેઝ સામે
અમદાવાદ

જ્યાં કુદરત સોળે કળાએ ખીલી
જ્યાંની હવા તાજગી લાવી
એને નિરખવા-માણવા
સહકુટુંબ પધારજો

ભારતીય લૉજ

આદર્શ સ્વતંત્ર રૂમવાળું મકાન

આદર્શ ભોજન

અને

સુખપૂર્ણ નિવાસ

ચોરટ ઑફિસ ખાસે,

લોણાવળા છ. આઈ. પી

દેવાના વેપારીઓને
ખાસ જરૂરી

ઉત્તમ નીલગીરી યુકલિપ્ટસ તેલ

મેળવેવાનું બરોસાપાત્ર સ્થળઃ
અમારી ડીપોમાં ખતતી દવાઓનું
લીસ્ટ મંગાવો.

અસુરક્ષિત ઘરને ઘોડો

તમે ઘરમાં રહેતાં તમારું ઘર અંદરથી ખાઈ
નાખનારી બિલ્ડિંગો તમારા ઘર માટે જખરજરત ઘોડો
છે. આજુ પાર અંદરથી ખાઈ નાખ્યા પછી થયું ન
મેાડું એ તુકરાન તમારા ધ્યાનમાં આવે છે. જે ઘરની
બાંધણી માટે તથોએ દબરેા ખર્ચ કર્યા અને જે ઘર-
માં તથો રહેા છે તે ઘર બેઠાઈના ઘોડાથી મુક્ત
કરવાનું તમારો જ કાયદામાં છે. રામકૃષ્ણ ભગવાન
ઈન્ડસ્ટ્રીઝને એન્ટિ વાઈટ સોલ્યુશન એટલે જ બિલ્ડિંગ
વિનાશક મિશ્રણ. જે ઈમારતી લાકડાના સાગાનને
લગાડો અથર ઘરની આતુથ્યાલુ ખાડો ખોદીને
ઈમારતના પાયાની જમીનમાં બે ફૂટ પહોળો પટો
લગાડો એટલે ઘર, ઈમારતી લાકડાનો સાગાન અને
પરતરફ ફેરનિયર બિલ્ડિંગ લપટવથી મુક્ત થાય છે-
ઈન્જિનીયર્સ-પરમાલેક-મિલિટાએઓ વાપરેલું અને
પસંદ પડેલું, વધુ વિગત માટે લખો:-

રામકૃષ્ણ ભગવાન

ઈન્ડસ્ટ્રીઝ

પરમાનેદવાડી, ઠાકુરદ્વાર, મુંબાઈ, ૨

‘રેકર્ડ ફિલ્મ ક્લસ’

ની માગ

ઘેરઘેર અને આંગણેઆંગણે વધી રહી છે

કારણ કે તે

આજે આવતી કાલની કળાનાં દર્શન કરાવે છે

ધી વિજય મિલ્સ કું. લી.
અમદાવાદ

ધી વિજય મિલ્સ કું. લી.
અમદાવાદ

અદ્ભુત પ્રેમ અને
શૃંગારનાં
દસ
ચિત્રોનો
સંપુટ

રૂ. ૩-૪-૦

ગોપેશ વગેરે
૧-૧૨-૧૯૬૪

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ

અમદાવાદ

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ; વકીલો, વિદ્વાનો વગેરે મગજનું કામ કરનારાઓ માટે ખાસ

અંડુનું પોષિક ચારણ કેસરી જીવન

નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સખળાં, સ્ત્રી-પુરુષ,
સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

મહા રસાયન

રસસિદ્ધર, અખડ, કેસર, કસ્તુરી અને ખીજા હીપન, પામન
ને પોષિક ઓષધ મેળવી લીલાં રસદાર આંખમાંથી જનાવેલું
સુશોભિત, સુવાસિત, સ્વાદિષ્ટ અને પોષિક ચારણ

કિંમત

તેનું નિયમિત સેવન

૧ રૂ. ૧૦૦ ૧૦૦ ૧૦૦

૨ " " ૧૦૦

૩ " " ૧૦૦

લાંબું આયુષ્ય તથા સાસી સ્મરણશક્તિ
આપી શરીરમાં બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કારખાનું:
મયાનીરાંડ
મુંબાઈ-૧૪

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ - મોગીલાલ શ્રધ્ધસં - ગાંધીરાંડ

ફકાન:

જૂની મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

વરસાદની માફક પડતો હતો...

બર યુવાનીમાં સફેદ થતા બાલ માટે જાણી-વવાનું કે મારી પણ એ જ ફરિયાદ હતી. માયા-માંથી વરસાદની માફક ખોડો (ખોરો) પડતો હતો. મોથા ભાગના બાલ સફેદ થઇ ગયા હતા અને ખરી પડ્યા હતા. મોંઘા ઈંગિત્ર તેલો તેમજ શામ્પુ પછવાડે પેસાનો વ્યર્થ ધુમાડો કાઢ્યા પછી જ એક આશીર્વાદ સમાન તેલ હાથ લાગ્યું. બાહો તેલો તો ઘણી જલતના આવે છે, પરંતુ તેમાં 'રામતીર્થ બાહો તેલ' (સ્પેશિયલ નં. ૧) મારે માટે એક રાહત અને આશીર્વાદ સમાન થઇ પડ્યું છે. તેનાથી આંજો મારો ખોડો સદંતર

બંધ પડી ગયો છે, અને ચાર મહીનામાં મારા સફેદ બાલો ફરતી કાળો રંગ પકડ્યો છે અને નવા જીગતા બાલ કાળા જોગવા માંડ્યા છે. એ લગાડ્યા પછી રહેતે રહેતે સુધારો થતો જાય છે, કારણ કે એ બાલ રંગવાનો કઈ કલપ નથી કે જટ દહને લગાડે પટ દહને બાલ કાળા થઇ જાય. એમાં ધીરજની ઘણી જરૂર છે. અને કાયદો ચોક્કસ છે. કોઇનું પણ બહું થાય એ ઈરાદાથી આ લખાણ કરું છું. એક બાટલી જેથી વધુ મહીના આવશે છે. બાલ બરાવદાર પણ ગમે છે. તેલ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને માટે એક્સરપ્સ કાયદાકારક છે.

કુમારોનાં

બળ બુદ્ધિ અને તેજ વધારનાર

આયુર્વેદના આશીર્ભન્ને

૧. અયવનપ્રાશ અવલેહ : સ્વાદિષ્ટ યોષ્ટિક આટણ.
૨. ભુંગરાજ તેલ : મસ્તકને શીતળતા અર્પનાર, સાદશક્તિ વધારનાર તેલ.
૩. એંદ્રોદયાવર્તિ : આંખોનું તેજ વધારનાર, દેહિત સૂક્ષ્મ બનાવનાર.

શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર

જામનગર શાકુંધર લેખોરેટરી લિ. જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

અમદાવાદના એજન્ટ : એમ. નારણદાસની ફ. રાયપુર મકાન

નાણાંની સહીસલામતી સાથે સંપૂર્ણ આયપતવેરા-મુક્ત, સારું વ્યાજ મેળવવા
નામદાર હિન્દ સરકારની બાંહેધરીવાળાં પોસ્ટ ઓફિસનાં
પાંચ વર્ષનાં, સાત વર્ષનાં તથા બાર વર્ષનાં
નૅશનલ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદો

- (૧) પાંચ વર્ષનાં તથા સાત વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા પછી બે વર્ષની અંદર
ગમે ત્યારે વ્યાજ વગર તથા બે વર્ષ પૂરાં થયેથી વ્યાજ સહ વટાવી શકાય છે.
- (૨) બાર વર્ષનાં, રૂ. ૫ ના દરનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા તારીખથી એક વર્ષ
અને બીજા દરનાં, દોઢ વર્ષ પૂરું થયેથી વ્યાજ સહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે રજા મળે :

સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર

અથવા

પોસ્ટ ઓફિસમાંથી નૅશનલ સર્ટિફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો.

(પ્રકાશનખાતું, વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ)

THE GATE WAY
TO SECURITY

ASIAN

Assurance Co., Ltd.
ESTD. 1910

1. Insurance of all kinds transacted and serviced by Agents in all parts of the country.
2. All Facilities and Benefits of 1 Class Companies.
3. Money for future Delivery.
4. Means of carrying on the Family Life and Supplying Income for Sunset years.
5. Increase Joy of Family Life.
6. Let Life Insurance take care of Future by:
  - Covering Risk of early Death of Father,
  - Providing an Education Fund for the youngsters,
  - Helping in Purchase of a House,
  - Providing Pension for Retirement.

ASIAN BUILDING, BALLARD ESTATE, BOMBAY.

Assets over Rs. 2,20,00,000.

Transacts Life, Fire, Motor, Accident, Miscellaneous Insurance.

Branches throughout India and in Ceylon, Manilla.

Applications from Reliable and Influential Agents invited.

માત્ર ચાર વર્ષના

સંગીન કામકાજથી

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ ઍસ્યોરન્સ કં. લિમિટેડ

મેળવેલી આદર્શ લોકપ્રિયતા અને અનુપમ સિદ્ધિ

પ્રીમિયમના આવકના આંકડાની સરખામણી

અત્યારે અગાઉના બધા રેકર્ડો વટાવી બચ છે.

	૧૯૪૫	૧૯૪૬	૧૯૪૭
આગ	૧૦ લાખથી વધુ	૨૫ લાખથી વધુ	૨૮ લાખથી વધુ
હરિયાઈ	૨ " "	૪ " "	૫.૮૦ " "
અકસ્માત	૧ " "	૪ " "	૫.૧૭ " "

કુલ પ્રીમિયમની આવક

૩૯,૦૦,૦૦૦

ઓગણચાળીસ લાખથી વધુ

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ

ઍસ્યોરન્સ કંપની લીમિટેડ

ચેરમેન:

સર બદ્રિપ્રસાદ ગોએન્કા

નાઈટ, સી. આઈ. ઇ.

ટેલીફોન નં. ૨૨૦૪૮

હેડ ઍફિસ: કલકત્તા

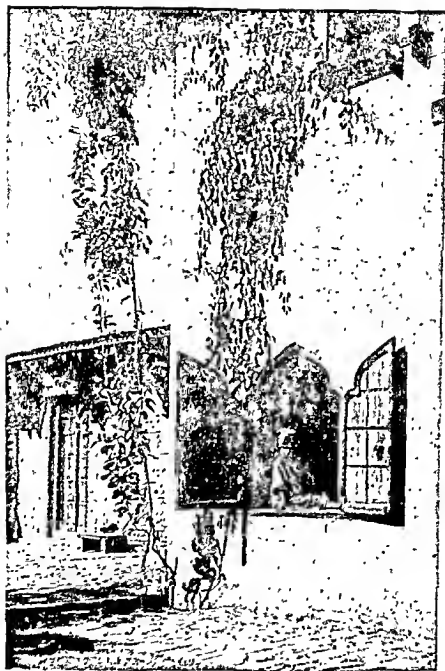
મેનેજર-મુંબઈ ઍફિસ:

શ્રી કે. જી. મર્ચન્ટ

૪૫-૪૭ એપોસ્ટો રોડ, ફોર્ટ. મુંબઈ

ટેલીગ્રામ: SPANGENAL

અમદાવાદ શાખા: શ્રી રમણલાલ બે. પટેલ જાન્ય મેનેજર, વજીર બિલ્ડિંગ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ
બાવનગર શાખા: શ્રી ગુલાબરાય સી. મોંધી જાન્ય મેનેજર, મુખ્યશા બિલ્ડિંગ, ખીરો માળે, દેવિસ રોડ

ફિજિયાની બારી

(ફોટો - શ્રીરામ ભટ્ટ)

Die Mücke - 219h/m

219h/m-219h/m

પ્રકાશો, વરદાયિની!

અનુક્રમ.

સોનાને પગલે આવ, હે સ્વર્ગ્યોતિ! ધરા-તટે,
રજતો વેરતી તારાં માતી-પૂયા મહા ઘટે.
અહીં નંદનનો નેદ એનો ઉધાન આદરો,
દિશાને રક્ષ એનો તે હુપદો દિવ્ય જિતરો.
મરુતો મર્મરો પેલી સમ તેજોની ગોઠડી;
શ્વસી રહો ધરતી હૈયે અજતા એક પ્રીતડી.

ક

આહા! કચનની કાયા ધરાને આપવી હવે,
એના આ પંકમાં પેલી પદ્મલ સ્થાપવી હવે.

આ ક્ષારાખિય થકી એક ક્ષીરાખિય રચવો હવે,
સલાટે સહિને એક સૌભાગ્ય ખચવો હવે.
નિશાને આંગણે નિત્યા ઉપા આગંતવી હવે,
મનુના ચિત્તમાં વિશ્વા ચિતિને તંત્રથી હવે.

ક

મૂકું છું વિશ્વને હૈયે અંગારો એક જીર્વનો,
જલો એ જલવતી જ્યોતે સઘળાં ખાંડવી વનો.

નેઆ શાંતિશિલા મારી સ્થાપું છું પૃથ્વીને ઉરે,
એની સો ઉચ અંજાઓ ઝીવું છું માહરે શિરે.

મુરમા તરુથી વેડી લાવું છું કંઈપનું ફલ,
ગુથું છું સહિને કેશે સિદ્ધિનું રક્ત ઉત્પલ.

ક

આહો આવ, આહો આવ, હે ભીરુ મનુળાણુડ,
ભાગ્યની ભોગળો ખોલી નાખીએ આજ આકુડા.

આ છે શું જ્યોત્ત્વે જુદેવું? આ શી છે ધરતી અહીં?
આ શી છે ઉરમાં જ્યોતિ? શેની આ ભરતી રહી?

જેણે આદિત્ય પેટાવ્યા, જેણે આ વ્યોમ વિરતયો
તેનાં અંચારે ભગીનાં તોલરે કાજ સંઘયો.

મનની મેડીએ નાની ખારીમાં પ્રાણપંખીડું,
ખેડું છે પોંજીરે પંચી રતનું એક ગીતકું.

કોડહં કોડહં અહં સોડહં, તત્ત્વમ્, તત્ત્વમ્, ત્વમેવ તત્ત્વ
લાધેલો કયાંકથી મત્ર સાધે છે ત્રપસા મહંત.

અને પાતાલથી એક બળગેલી જ્યોત-દીવડી,
ખીંજીનાં તમસો ખાતી આવે છે શિખરો ચડી.

હૃદય મૂલ અને એની શાખાઓ વિરતરી અધમ,
જાલી એ વડવાઈને આશેલે સુદિનું તમમ.

તમ એ તમસા ગૂઢ શ-ચથી શ-ચ શું હતું,
તેને કો જ્યોતિએ જાલી જલાવ્યું વ્યોમ ચીરતું.

એનાં આ તેજનાં ટોળાં, પટોળાં જગદંબનાં,
ન ફાંટે, નહિ ફીટે એ, અંચળાં પરપ્રદનાં.

જાળી જા, મનવા થેલા, ગોઠમાં ગમનો તાણી,
માંડી લે મીટ આકાશી સુધાના નેત્રની ભણી.

જકો છે કાળથી જાણે ધરાની કલાન્ત આ પુરા,
લઈ કો રથ પંખાળો પામથી સ્વર્ગની સુરા.

પ્રભુની પદગંગાનાં કમલો વીણી લાવવાં,
કમલા તાણી આશીરે વનો આંહી વસાવવાં.

ગર્જતી ઘોર રાત્રિઓ, નિશાચર પિશાચના
આકોશો ભલ્લના ભૂખ્યા, ભેંકારે રક્તયાચના.

ઋત-મંત્રે, પ્રભા-તંત્રે, કવચે કોટિ અકંના,
સાધ તું સિદ્ધિ ત્યાં તારી-પરાવરની અચંના.

પૂલોની પૂલતાં કેરો કેતુ હાથ મહી ધરી,
ધરાનાં કળેમાં જા તું આ મારી વાત ઉચરી.

જય હો, જય હે દેવી, સર્વ-સંકલ્પ-શાયિની!
અમારાં તપને તીરે પ્રકાશો, વરદાયિની!

સુન્દરમ

‘કુમાર’ને આરંભે
(ગીતા પૃષ્ઠચિત્રનું અર્થરૂપક)

લાવો વંદાઓ! કર પર મહે દિવ્ય જીવન-ધનુષ્ય,
બાંધું ભાવો, શર હૃદયના ભાવ, ને સાધું લલિત
રોમે ભાવો મનસાળલનો, જાણું, આકાશભાવિ,
અંજીમ વંદાઓ! મનમન થતો અધરસાદ ભારી.

‘કુમાર’ને આરંભે
કિસીએ

ગઢો હજિ હજિ અસવાર આગે ગઢો
કરી અતુટ. તું, વજ્ર કરમાં ધળા ધારી
ધસો, સહ-પ્રવાસી-સંઘ અદકો ચુંટી.

સુદ્ધરશિતિને ગંધી પલ શું આંખવી બાંધમ
અસો ન, અવરોધનો દલિત સો ધરો હારી
અરોષ દશ આ દિશા ગજવી કાળલે, માપા
અકાટ ફલકો ફલંગ ભરી કાલના, રોપવ
જયધ્વજ અકેક સિદ્ધિ-શિખરો ઉચેરાં.

પથે ચરણચિહ્નની વિતરી અંકના ઉર્ધ્વદા
ધ્વજે મુવ સમા અજેય ફરકાવતાં પોરુષ
અથા વિશદ મંત્રવાણી વરસો યથા
વરો વિભવ વિચ્છના, નવવિધાનની સંમુદા

રથો કણ અચેતથી સજીવ સુદિનાં પુદ્ગ
વિરાટ ગની વિરતરો સ્વરૂપ સત્યનાં મંગ

પિનાકિન કાકાર

‘કુમાર’ને

તે મુખ મુખ શિશુને શ્રાપ બાલ્યકાળે,
ને રોજીએ ભરી કિશોરની પ્રાણપંખા,
કોમારને શી કુમનીય કલાની કંખા
મરતી મરીત મત ચીવન ફલકાળે.

એ કાલની પ્રવેશ દ્વાર પડીથી આજ
એ આ વિશાળ ભની વિશ્વવિરાટ વ્યાપિત,
તે પૃથ્વીના અણુથી ઓકિત રૂપ સામ્ય;
સો અક્ષરે શ્રાપ અમૃતની દરવપ્રાપ્તિ.

ને માનસે નીરવ ગુપ્ત ચિત્રિ સ્વરૂપે
લાવે વહી મુગધુગેની અનંત વાતે.
સત્યો સદા વિશદ, એ રમ્ભતિ સૂચરૂપે.
હૃદયલ તેજકિરણોથી અમેશ પ્રજા
કાલાન્તરે કદી અગીતની જ્ઞાનગર્ભા
નજી-હઠો શનદલે તવ કોઈ પ્રાતે.

નીલકંઠ ભગીરદાર

ચરૈવેતિ

ચાલતો રહે

[કૃષ્ણવેદ: એતરેયબ્રાહ્મણા.]

અપાર: સમવાસમણિ. પાક

નાનાશ્રાન્તાય શ્રીરસ્તીતિ, રોહિત શુશ્રૂમ્ ।
પાપો નૃપદ્વરોજન: ઇન્દ્ર: ઇચ્ચરત: સસ્વા ॥
ચરૈવેતિ ।

આન્તને માટ નાનાશ્રી, એમ રોહિત, સાંભળ્યું,
એસી રહેનાર છે પાપી, સખા ઇન્દ્ર ચલન્તનો.
(માટે તું) ચાલતો રહે.

લાંબો પંથ એકીને ને યાક રહે છે તેને ન આનુષ્ઠી તથા રોશા વરે છે. મહાનમાં મહાન માણસ પણ ને નિષ્ક્રિય એસી રહે
તો તે દારિદ્ર્યને અપક્રાંતિમાં સરી પડે છે. ને સતત ચાલતો રહે છે તેને ન ઇન્દ્રદેવ (જુદિને સૌન્દર્ય)ના સાથ ને સખ્ય મળે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે
પુષ્પિણ્યૌ ચરતો જહ્વે મૂષ્ણુરાત્મા કલમહિ: । ઝંધા સપુષ્પ થઈને ફળે છે ચાલનારની,
શેરેડસ્ય સર્વે પાપ્માન: પ્રમેણ પ્રપયે હતા: ॥ એના યાકે હજારાં સૌ પાપો પથે પડ્યાં રહે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

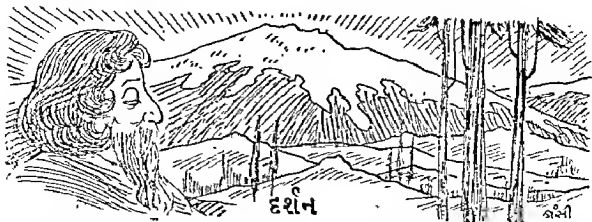
ને સદા ચાલતો ન રહે છે એ પ્રવાસીના યાકેલા પથ શ્રી ને સૌન્દર્યથી કાઢી બેઠે છે; એટલેકે તેનો દેહ ને આત્મા નીરાંગ
ને હનત થઈ સમૃદ્ધ બને છે. એમએમ તે આગળ પથે છે તેમતેમ એનાં પાપ નામ પાપીને રસ્તામાં ન ખરી પડે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
આસ્તે મગ આસીનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠત: । એસે છે ભાગ્ય એકાનું, બિહું, બિભા રહેલનું,
શેતે નિપચમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગ: ॥ સૂતેલાનું રહે સૂતું ચાલે ભાગ્ય ચલન્તનું.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

આગમુ એસી રહેનારનું નસીબ આગમુ ન રહે છે. બેઠીને દેશર થનારનું નસીબ પણ બેઠીને દેશર થાય છે. મોઈ ને
પડખો રહે છે, તો એનું નસીબ પણ એની સાથે પડખું ન રહે છે. પરંતુ ને આગળ દેશ કપાડે છે તેનું નસીબ પણ તેની
સાથેસાથે દેશ-બ-દેશ આગળ પપડું ન રહે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
કલિ: શયાનો ભવતિ સહિહાનસ્તુ દ્વાપર: । કલિયુગ થાય છે સૂતે, દ્વાપર એસવા થકી,
ઉત્તિષ્ઠેન્નેતા ભવતિ કુવં સમ્પદયતે ચરન્ ॥ બને ત્રેતા થતાં બિભા, ચાલતો કૃત થાય છે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

હાલના પારણમાં પડી રહેલું એ કલિયુગમાં દોવા બરાબર છે; કાષ્ઠકા નશ્વત ન થાય એ દ્વાપરમાં દોવા બરાબર છે; એ
કલિનશ્વ બનીને ખરા યાચ તો એ ત્રેતામાં છે; પરંતુ ને ધર્મીએ એણે આગળ દગ માંડ્યું કે તરત સત્યયુગ પ્રવર્તી રહે છે.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.
ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ ચરન્ સ્વાદુમુદુન્વરમ્ । ચાલતો મધુને પામે, ચાલતો મીઠું ઊંળરું,
સૂર્યસ્ય પદ્ય ભ્રમાણં યો ન તન્દ્રયતે ચરન્ ॥ સૂર્યના શ્રમને પેળ, ચાલતાં ને ન આળસે.
ચરૈવેતિ ।
(માટે તું) ચાલતો રહે.

આને દગ ભરતા રહેલું એ અમરતનું મધુ આકંઠ પીવા બરાબર છે. સતત ચાલતા રહેલું એમાં ન યાત્રાનું મધુરતમ
ફળ રહેલું છે. તમારી નજર આગળ સૂર્યનો ન દાખલો હો ને! ન્યારથી સુશિષ્ટ પદોદ વધુ દુષ્કારથી અનંતનો એ બન્ધ
યાત્રી સતત આગળ પપડો ન રહો છે. એણે પ્રવાસે પગલાં માંડ્યાં ત્યારથી શાખબરને માટે પણ એ લંદ્રિત નથી બન્યો.
માટે, દે યાત્રી! તું ચાલતો ન રહે, ચાલતો ન રહે.

આને કદગમાં આસીપ ફેપ એતરેય બ્રાહ્મણની આ નેદક્રયા ૧૦૦મા અંકમાં આવી હતી.
આને પા સદીનો પ્રવાસ પૂરો કરતા 'કુમાર'ની સાથે સૌ વાચકોને પણ તે પ્રેરક હૃદયોધન બની રહેશે.
શાખી બાબુ મૂળ મંત્ર છે, ભગણી તરફ તેનો સગવડોથી અનુવાદ છે, અને તે દેશ ભવની નીચે તેની વિરુદ્ધ સગવડ.

દર્શન

પૃથ્વી.

“હિમાદ્રિ, અગ્નિધિરાજ, કડુભાર ગૌરીચર, જરી જનનિકા કંઠેર તવ શૈલમાયા તણી - જરીકે ઉચકી ન લે? પ્રગટ થાય નો થાય ત્યાં વિલીન થઈ જાય ક્યાંય, તુજ તુંગ શુંગો પુરે, મળેલું શિશુનેત્રને સુખગ મોહું ને દર્શન.

ભમ્બો કુહર, શુંગશુંગ બટકમો વનાની વિષે અધીર રવચો હું નિર્ઝરનદીતટે, ને જહીં પ્રપાત જળના શિલાતટથી વ્યાધરાજે ધસે. રમ્બો વિકલ દેવદાનુ તણી રમ્બ છાયા મહી, અને અનિલ સાથ ખાંડી અલ્પચંબ કે ગોડી. નિરઝ નખની આતાગ શુચિ નીલિમા આંખમાં ભરી ભરી ઉભેલી મેં દિન પછી દિનો, રાત્રિએ દઈ દુગકી તાગ લીધ કંઈ લક્ષ્ય નક્ષત્રના. પરંતુ ગયું ક્યાં, મળે ન ક્યમ દેખવા તે અહો નિહાળ્યું હતું ને મહાનગરની ભરી બીડમાં? લક્ષ્ય ન અહીં શાંતિમાં, લલ્લું તું નેહ ડોલાલે!

તરે તુહિનના અષ્ટાટ પટ જીપરે ડોલતાં અનિદ્ર તવ નીલરકત દલ શુભ પચો સમાં ભરી ક્ષિતિજ્યોત્સના શુંગ પર શુંગ, મલક્યાં કરે. તરંગિત વિશેલ રવખસુખમા ધરાહૃદયની પડી જ પચરાધ રચ્ય ધરી રૂપ લે રાશ્વત. પરાઃ સમયે રુકુરે રિમતમુખી ઉપા અદ્રિએ ક્ષણેક ક્ષણ અર્ધ વા, પ્રથમ રસ્મિ પૂજન તણ્યાં ઝિલી, સુહતી ત્યાં ધરાઉરની નિલકૌમારના રસે ગદનરમ્બ રવખસુરખી; રુકુરે ત્યાં રમે. ઝલાય ન ઝલાય એ ઝલક દિવ્ય ચૈતન્યની. અરે મુજનું રવખ તે ચ સરી એવું ચાલ્યું કચહીં. ચિન્મેસ પડયા પુરાણ અધિમંડલે ઉચ્ચથાં

૩૫૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

અગ્નિધિરાજ તણા જગાડી મુજ નવ્ય ગીતરવરે, અહો કુદરુકેક મંદ તવ ભવ્ય પ્રાચીનથી સુણીશ ફરી મંત્ર એ મુજ ઉરે હતી વાંછના. નિકાલ મહી તે અગ્નિધિરાજ મહતરવરે મત હું પછીથી વિચરીશ, એક હૃદયે હતી મંખના. પરંતુ રવમંક નિર્મૂલ્ય અંકપ તું તો ઉજો. અહો હૃદય શારતું, અદય, મોન મીલું તવ! નથી તું વસુધાઉરે અસહ ભાર, રે માદરે ઉરે વગન કારતું ઘણ પડ્યો તું આજે મહા!

“કવિ! પ્રથમ તું નથી અસહ ભાર બેનાર તો! અગ્નિધિરાજ મુજ પાંખ વીંચી, નવી મળેલી કંઈ દિષ્ટિની, અગ્નિધિરાજ ઊડતાં યાદને પડે અહીં પગાડ ખાઈ મુજ અંકમાં, દોષ રે ન એ અમિત બોધમંદી નિજ સાહસોત્સાહને પરંતુ મુજને. સુણી અરવ હું રહું એ ઉરે યજ્ઞ રવત રાજ્ય ત્રણ જગરોક દુઃખાસના. કહી - સરવરે જળે નિરખી છે છવી માદરી? અને નિરખી છે પ્રચંડ મુજ કાપ કંપી જતી, જરીક લણ કોઈ કંઠેર પડ્યે તહીં વારિમાં? જગજીવન તણા નિસાસભર રાજ્ય ખોલો મહી. રુકુરે, મુજની કાપ એવી ચથરી ઉકે કારમી. હિમાદ્રિ નવ હું, જગજીવન તણા નિસાસા ધિજ ચથેલ નમરુખી રાસિ યાસ એ જ હું! ને કવિ, અગ્નિધિરાજમાંથી ને યુવક વૃદ્ધ આત્મા અહીં નુન: જગતમાં વિદાય કાષ સર્વ તે મેં સદા, પહેલ મુજ અલ્પપુત્ર નદ સિંધુ, મંગા સહ. હિમાદ્રિસમ બોજ ઝીલી જગકલેશનો અંતરે રહ્યો વિચરી નિલ્ય ને રિમતમુખે ગયું આયુષ,

ખરું કહત તેમને જગતમાં થયું દર્શન.
 ખરા કપિવરો ય તે જ, કવિ, તારું ચે સ્વપ્ન તે
 ઘટે મનુજદેવમાં જ, અહિંમાં ન રે, શોધયું;
 ઘટે-ખિતરમાં, બહાર નહિ એ, બહા, ખોજયું.
 લહી, કવિ, થયે તું ચે પ્રથિત કાન્તદર્શી કવિ."

અવાક કવિ ત્યાં ઉભો મહન મર્મ બિડેલતો
 હિમાદ્રિ તળી સૌમ્ય શૈલચિપિમાં રુદ્રા ને રહ્યા.
 અને તરવરી રત્નું આતલ મૌનમાં દંધ તે,
 મુધામય દિઠેલું ને નગરને શુદ્ધપ્રાંગણે:
 —પ્રભાત હતું. ગાલમયે તરુઅન્તરાલે રહી
 વરેણ્ય નવ-બર્ગ વિશ્વ પર વર્ષતો દર્પતો.
 દગેથી સદસા તરી જવનિકા ખસી શું ગઈ!
 ખરયું ઉરનું નેહ આવરણ તુરુછતાનું હતું.
 પડ્યો સરી અહં આગળ, નિજને સ્વયં ઢાંકતો.
 સમસ્ત જગ-જોયું દર્શકની નેમ. લાંબી નવી
 આસૌકિક અભિરાંતા. સકલ વિશ્વસંસાર આ
 ઉઠ્યો જ અપરૂપ કોઈ મહિમાથી આગળ-ન ચે.
 સમષ્ટિહૃદયેથી બીડી સરતા તરંગો સમું
 સંમુલ્લસત સર્વ આ જગત હીકું સૌન્દર્યની
 સવારી પર નીકળેલું રસકોણનું લીલયા.
 અનાવરણ દષ્ટિમાં રહી અશીમતા બિભરી.
 વિપાદપટને નિમેષ મહી બેઠી વિશ્વપ્રભા

મહી જઈ અહ્યું જ બીતર, અપૂર્વ રંગાધને.
 કેઈ રહ્યું ન અપ્રિય, પ્રિય બની રહ્યાં સર્વ કો.
 સમસ્ત બર્ણ એક મોટ મહી વિશ્વચૈતન્યને.
 જતો યુવક એક ત્યાં આવરને ખમે હાથ દે,
 જતો ભરઉમંગ મુક્ત દસતો, દિઠો ત્યાં પથે.
 નિહાળી પથ હારયથી ઉછળતો શ્રમીણો તણા,
 દીકો તહીં મળીશતા અતલરર્પણ સૌ વિશ્વની
 મહીથી ઉડતો અગાધ રસનો કુવારો મદા,
 ચતુર્દિશ વદાવતો ઝરણ હારયનું. જોઈ સૌ
 સમષ્ટિ અવિરાગ નૃત્ય સમ દિવ્ય સૌન્દર્યના.—

ઉઘાડી નયનો જુએ કવિનકપિ પ્રગલ્ભાત્મ એ
 હિમાદ્રિશિખરો પર સુભગ દસ્ય દીપી રત્નું:
 પરપર તણે ખમે ઉભય બેરતી હાથ ત્યાં
 શ્રમીણ દસતા ઉભા; મુહૂતું મુક્ત ત્યાં હાસ તે,
 હિમાદ્રિશિખરો તણે શિર સમીરથી નેવી કો
 સદેહ, કલગી ઝીણી ફરફરી રહે બાંધી.
 સમુલ્લસ જસી રહ્યો સરલ સૃષ્ટિસૌહાર્દનો.
 શ્રમે વિચરતા, પરપર સુમેળમાં રામતા
 નુશોક નાણું ભાગ્યમંગલ દિઠું જ ત્યાં અંકિત
 સમુન્નત ઉદાર ભારત લક્ષાટ પર રાજતું.

સમાધિ થકી જગી એ અપરિમેય આનંદની
 વળ્યો કવિ જગે શુભંકર ભરી ઉરે દર્શન.

[યુવક રંગીન્દ્રનાથને કલકત્તામાં એકવાર સુરોદિય સભયે છવનનો એક મહાન અનુભવ થયો. આંખ આમળથી નભે કે પડદા
 સરી ગયો ને સમગ્ર વિશ્વ એકરૂપે દેખવા ગળ્યું. એવામાં સામે રસતા પર બે માનવી દસતાદસતા આહ્યા જતા એમની નજરે
 પડયા; એમાં સચરાચર સૃષ્ટિમાં બિભશતા આનંદને એમણે બોળખ્યો. કવિ પોતાના 'છવનસ્મૃતિ'માં આ અનુભવ વર્ણવતાં
 કહે છે કે પછી પોંતે હિમાલય ગયા, એવી આશાથી કે કલકત્તામાં જોએલું ત્યાં દિમાલયમાં વધુ ગતીરપણે અનુભવવા મળશે.
 પણ એવું કાંઈ બન્યું નહિ પણ એમાં જ કવિનું સીમાચ્છેદન. આ કૃતિમાં દિમાલય પાસે કવિ પોતાના દર્શનની ગામગીરી
 કરે છે અને દિમાલય તેમને એ માટે જગતમાં પાછા જવા કહે છે એ રીતે આરંભ કરી, કલકત્તામાં થયેલા દર્શનને પાછળ-
 થી નિરૂપું છે (લગભગ કવિના જ શબ્દોમાં); અને દિમાદ્રિ કવિને પાછા જગત તરફ મોકલે છે એ પ્રસંગે જ કવિનું
 મૂળ દર્શન સાર્યે બની રહે છે એમ મુ્યવ્યું છે. હિમાદ્રિને શિખરે શિખરે પેલા બે શ્રમીણોના સમ્યક આનંદનો હતસ્ય જોતા
 કવિ માનવતાના સીમાચ્છેદન વધાવતા જગતમાં પાછા વળી કવિનકપિ જોને છે એ રીતે કૃતિનો અંત કહ્યો છે.)

ધાડતરકાળનાં સ્મરણો

લેખક - માનનીય ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

અમદાવાદ - ભારત લોકસભા

તાજ વરવીર (નરેન્દ્ર સવળ)

આજે ઉમરનાં સાઠ વર્ષ (મારો જન્મ તા. ૨૬-૧૧-૮૮ના રોજ થયેલો) પૂરાં કરતાં ઘણી સમૃત્તિઓ આછી અગર નહ ઘણ ગઈ છે, તોપણ જાળપણનાં અને યૌવનનાં ખાટાંમીઠાં કેટલાંક સ્મરણો સ્વભવ તાત્ત્વ જેવાં છે. અચૂક વાત કેમ યાદ રહી, એ ચોક્કસ કહેવું સુગમે છે; પણ એમ માનું છું કે જે ઘટનાએ જીવનને અંગે કંઈક વધુ અસર કરી તેનું સ્મરણ જરાખર રહ્યું છે તે સામાન્ય વાતો જુલાઈ ગઈ છે.

મારા પિતાશ્રી, મારા કમબાગે, મારી સોળ વર્ષની ઉમરે-અડધુ મુલાન (કદ વર્ષની) વગે સુધરી ગયા. તેમના અકાળ મૃત્યુનું કારણ તેમનું શુદ્ધ આરિય ને સેનાબાવ કહી શકાય એમનાં ધણાં મીઠાં ને ઉદ્દોષાધક સ્મરણો મને છે. પણ તે અહીં આપનાં અપ્રસ્તુત લેખાય. એટલું જ કહું કે એમના આશ્ચર્યચક્રની બચ્ચતા ને ઉચ્ચતા મારીએ ઉમરમાં હું જોઈ ન શક્યો, પણ પાછ-

ગથી મને યાદ આવે છે-તેમ તે વિગે મને વધુ ને વધુ આકર્ષણ થાય છે. મારું વિચાર તેમજ વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય હજીય ન જાય એ રીતે જ તેઓ મારી સાથે વર્તતા; અને કે તે જમાનાને અનુસરી પિતાશ્રી આગળ બેસવાનો કે તેમની સાથે બોલવાનો શાચ્યો કરવાનો રિવાજ ન હતો. મને અને મારાં બેનને અમુક મહોદ્દામાં પૂછું સ્વાતંત્ર્ય હતું.

મારા પિતાશ્રી ઇ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૪ સુધી દેનાગીરી જિલ્લામાં રામપુરમાં સચાઈ જતા. ત્યારે હું ત્યાં અંગ્રેજીઓના ધોરણમાં હતો. અને રહેતા દતા ત્યાંથી એક નાની નદી બોર્ડમાંથી કેટલાં પિતાશ્રીને જવું પડતું હતું. નદીની બંને યાત્રાએ દુગરા પર ગામ વમેલું, એટલે કેટલાંમાં જવાનો ડરતો ધણો વોકાચૂકો ને લાંગો હતો. પણ કેટલો તે અમારા ધરની સામે જ હતો. ડોરના બેલિકા પસકારોને પુકારે, તે પુકાર સીધો અમારા આંગણમાં સંભળાતો. કેટલાં બેલિકા પિતાશ્રી એ પુકાર એ રીતે ક્યાંથી સંભળે? પણ અમારા ધરની કંઈ દિશામાં અને ક્યાં-કેહનું મંકામ છે એનો ખ્યાલ અમને ચોક્કસ હતો.

એક દિવસે નિરાણેથી આવતાં પિતાશ્રીએ પૂછ્યું, 'હાહ, કેટલો છે તે કહી શકશે?' એ હા કહી, તે દિશા બતાવી, આંગળી કરી. તે હરમા અને બોલ્યા, 'તું જુલ કરે છે; કેટલો આ તરફ છે.' એમ કહી તેમણે, હું બતાવતો હતો તેથી કેટલેક દરની જગ્યા બતાવી. મેં કહ્યું, 'ના, મને એમ નથી લાગતું.' પિતાશ્રી ચૂપ રહ્યા; વધુ ચર્ચા ન કરી.

સાંજે અમારે ત્યાં વકીલમંડળ આવતું અને એક પ્રકારની કલગ જામતી. પિતાશ્રીએ વકીલોને પૂછ્યું ત્યારે એમણે પણ મેં જે જગ્યા બતાવી હતી તે જ બતાવી. પિતાશ્રીએ હસીને તેમને કહ્યું, 'તમે પણ અમારા હાહ જેની જુલ કરો છો. મને લાગે છે કે કેટલો આ તરફ છે.'

(ઈ. ૧૯૦૨માં)

જે કાળનું પહેલું સ્મરણ આવે છે તે હમારાજની વરવીર

એમ કહી મોતે માનતા હતા તે જગા યતાવી.

તાંબુકા કેટ્ટેના વડીલોમાંથી 'રાવસાહેબની સામે શાશુ મેલે? જ્યાંએ તેમની 'હાએ હા' બણી, એટલે મારા પિતા મને બોલાવીને કહે, 'દાદા, સાંભળ, આ વડીલ સાહેબો શું કહે છે?' તેમનું સાંભળ્યા મેં કહ્યું, 'વડીલ સાહેબો' મને તે કહેતા હોય, પણ મારા મત કાયમ છે.'

આ પછી મારી આત્રી કરવા માટે પિતાશ્રીએ નવો રસ્તો લીધો. મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી નકશો મંગાવી નિશાનીઓ કરી મને યતાવ્યો. આ નિશાનીઓ કરવામાં પણ એક વળાંકની તેમણે શૂલ કરેલી. હું એ શૂલ યતાવી ન શક્યો, પણ કહ્યું 'નકશામાં મને તે હોય, પણ મારો મત સાચો છે.' આ સાંભળ્યા પિતાશ્રી અકળાયા. છોકરો દડીલો છે, એવું તેમને લાગ્યું. તેઓ કહે, 'મુરખ, મ્યુનિસિપલ નકશા કરતાં મેં તું ઝાલ્યો.'

મેં કહ્યું, 'તે હું ન ગણું, પણ મારો મત ખરો છે.' પિતાશ્રીએ આ ચર્ચા આટલેથી મોકલી લીધી. પણ મારું કહેવું ખરું છે એ સિદ્ધ કરવાની મને તાલાવેલી હતી. આનો ઉપાય એક બે દિવસમાં જડ્યો. કોટ્ટેના ડૉમ્પા-ઉડમાં સતીની એક દેરી હતી. તેના ઉપર વાંસે ફરકતો એક લાલ વાવટો હતો. પિતાશ્રીને કોટ્ટેમાં લઈ જવા કોટ્ટેનો એક નાયક આવતો. મેં તેને કહ્યું, 'નાયકસાહેબ, પેલી દેરી પર વાવટો છે, તે ત્યાંથી ખસેડી ઊંચા ઝાડની ટોચે લગાડશો?' નાયકે તે પ્રમાણે કર્યું, અને હું યતાવતો હતો તે જગાએ જ વાવટો દેખાવા લાગ્યો. મારા મતની

મુન્શી કોટ્ટેનામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે

પુષ્ટિમાં સચોટ પુરાવો મળ્યો. મને પારાવાર હર્ષ થયો. સાંજે પિતાશ્રી કોટ્ટેમાંથી આવ્યા ગાદ મને પૂછ્યું, 'કેમ? તે' પછી નકશા પર કંઈ વિચાર કર્યો? તારા મત ખદલાયો કે કાયમ છે?' મેં સદર્પ મુદાથી કહ્યું, 'મારો મત જરાયર હોવાનો સચોટ પુરાવો મને મળી ગયો છે.'

તેમને આશ્ચર્ય થયું. પણ જજ ખરા ને? અને સત્ય પ્રેમ તો અધાગ. એટલે મને કહે, 'શા પુરાવો?' મેં પેલા નિશાન તરફ આંગળી ચીંધી.

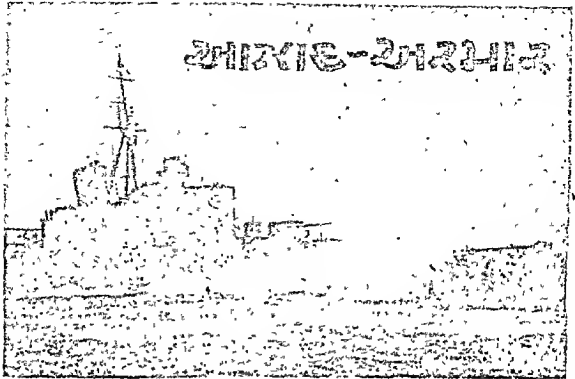
તેમણે પૂછ્યું, 'એ શાનું નિશાન છે?'

કોટ્ટે પાસે સતીની જે દેરી છે તેના પરનું નિશાન કોટ્ટે પાસેના ઝાડ પર મેં લગાડાવ્યું છે. (૫. ૪૭૩મે)

૫. ૧૯૦૬માં કોટ્ટેનામાં 'લિટરરી ક્લબ'માં લેખેલા (લખેથી): ૧. ઉચ્છાસકર હ. ત્રિપાઠી, ૩. લાલમંદર હ. ભંભેકર, ૫. નરવરલાલ હ. દેસાઈ (બીલ), ૬. ગણેશ વા. માવળકર, પુરોહીત: ૭. રામચંદર હ. ત્રિપાઠી, ૮. સુદીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, ૯. હાદાભાઈ પી. દેસાઈ, ૪. પ્રો. પી. એ. વાડિયા, ૫. અમલભાઈ દેસાઈ, ૭. હરિપ્રસાદ પી. મહેતા, ૮. બી. પી. જેલેલા રાણે: મંગળદાસ સી. રાહતબદા (મુનસર). (વિસેગર ૧૯૪૮) ૩૫૫

આરિય-અરમાર

‘કુમાર’ના ગ્રિય-પરિચિત લેખક-મુકાની ની એક નવી સાગરકથા

સ્વતન્ત્ર ભારતની આઝાદ અરમાર. મુલ્કની આ-
ગ્રાહીને સલામત થનાવનાર દરિયાઈ કિલ્લે-
ખંડી. સમંદરી જળામહીના ખૂલતા જળથા. એનું સરખેલ
જહાજ તે ‘દિલ્હી’, જેનું સામયું કરવા ખુદ જહાજદરત્રાય
દગ્ગર કોચ ઊડીને હાજર થયા.

એકઝોની યુવામીમાંથી હોશમાં આવીને હિંદી
જ્યારે ખડો થયો ત્યારે એણે પગ નીચે તૂટેલી જંજીરના
ટુકડા ભાંગ્યા; સર ઊંચું કરી જોયું તો અશોક-ચક્રાંકિત
ચિરંગીઝંડા ફરકતો હતો. એના હૈયામાં દરખનાં પૂર આવ્યાં.

એક અણુમોથી સવારે એણે બીજાં રોમાંચક દરય
જોયું. ભારતની બંદરગાહમાં કોઈ તરી ગદ આવીને
નાંગર્યો. અંગ્રેજ સત્તાનતની વીરગાથા જેવી ફૂઝર ‘એકિ-
સિસ’; એની વાંદરકાઠીએ ચિરંગી ઝંડા ચડતો હતો.
મોરારે પડમે ‘એકિસિસ’ને બદલે ‘દિલ્હી’ નામ ચમ-
કતું હતું. એના વૃત્તક ઉપર ચિરયુવા જવાહર, હિંદુસ્તાની
જવાનોની કવાયતી સલામી ઝીંઝી રહ્યા હતા; એના દ-
રખમાં સાંસ્કૃતિક જવાનીના જુવાળા ઊછળી પડ્યા.

આને, એ સરજહાજ ‘દિલ્હી’ની દરૂમતમાં જવીસ-

૧ ચાર રથપ, બે ક્રિએટ, એક કોસ્વેટ, બાર માર્શનસ્વીપર, ચાર
મોટર માર્શનસ્વીપર, ચાર ટ્રોલર, એક સર્વે-શિપ અને ચાર
મોટરહોન્ક; એને મળીને કુલ જનોશ.

૩૫૬ (સિંગેખા ૧૯૪૮)

લક્ષણી જહાજનાત ખડેપમે તડેનાત બંજમી રહી છે :
કરવેરી, કૃષ્ણા, જનના અને સતલજ; કુકરી અને તીર;
આમામ; કણોટક, કોંકણ, કુમાઈ, ખેમર, રોડિયખંડ,
જામ્મે, મદાસ, કોમીન, ગિદાર, જોરિસા, કેકન,
ગંધાલ, અમૃતસર, નાસિક... આપણા નવા અણુતા
સાગરકોટના એ કળશ-કાંચરા; સૂર્યવતાં પાણી ઉપર
દિગ્દોષતા એ મત માતંગ; એના પર સવારે થઈ દસ
દગ્ગર હિંદુસ્તાની નવજવાનો દેશની અમાપ દરિયાવાટ
પર ખડો પડેરા ભરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્તાનની અરમાર હજુ નાની કરેવાં. ખુદ
‘દિલ્હી’નું વજન આશરે ૮,૦૦૦ ટનનું છે, જ્યારે કુઝરો
તો ૧૭,૦૦૦ ટન સુધી પહોંચે છે. બીજાં જહાજો તો હજુ
મુકાળશે રમકડાં જેવાં છે. પરંતુ હિંદુસ્તાની જવાનો
રમકડાં જેવા નથી રહ્યા. અરમારની કામચાણી એના
વજન ઉપર નથી પણ એ જવાનોની કિન્દાદિલી પર છે.

વેપારી વદાણુવડું એટલે બાવતાજ ને રૂપ પરખી-
ને સોદા પકવનારે કાવડું મકાજન. જંગી અરમાર એ
તો માવજ દીપગતો અખાડો. પરંતુ અવેરકાય કાપી
ઉપર ઝડપ મારનાર સાવજ પોતાની નાની કાયાને ખ્યાલ
કરવા નથી જોડતો. દુરમન નગરે ચડે કે એને કુમશ-
ખાળો નથી જોડેલ જાનારી દે છે. મરનું કે મારનું એ

ગયા મહાયુદ્ધમાં હિંદી જવાનોએ દાખલેલાં સાહસ ને શૌર્યની આ

સાથી વીરગાથા

આજે—આપણી આઝાદીના આંદોલકાળે
જ્યારે આપણાં પુરકો, તરી ને હવાઈ દળોમાં

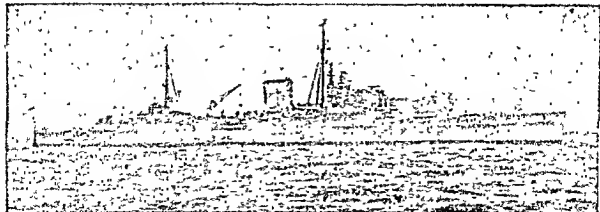
હિંદી શક્તિઓ જ માંવવાની છે એવે સમયે, આપણી તાકાત
ને શસ્ત્ર વિષે આપણને સભાન કરીને આજ સુધી અજાણ રહેલા
એ ક્ષેત્ર વિષે જિજ્ઞાસાપ્રેરક માહિતી આપતી જિંદાદિલ જવાનોને તે મઠિ પ્રેરી રહેશે.

જ એનું નિશાન ગતી જાય છે. એની નસેનસમાં કેસરિયાં
ખૂન ઊછળી રહે છે. 'હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગે, જત્વા
વા ભોક્ષ્યસે મહીમ' એ કલા પછી ખુદ શ્રીકૃષ્ણે પણ
મામે કેટલી અક્ષોહિણી સેના ઊભી છે એની અણતરી
કરી જોવાનું નથી કહ્યું. આવી કેસરિયા અરમારના એક
નાનકંડા જહાજની આ સાચી કલાણી છે.

સેન ૧૯૪૨ના ભર ઉનાળામાં નવેમ્બર માસની માંજ
પડી હતી. પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયાના ફ્રિંન્ટલની યંદરગાદ
પર ધગધગતો યુરજ આયમવા આવ્યો હતો. દિવસ
આખો ગરમી ઉપરાંત હવામાં ઝુંઝારો વધી ગયો હતો.
આરામાં પડેલી અનેકનૈક આગથોટા બેવડી સગર નાખ-
વા મંડી હતી. સવાર પહેલાં હવામાં નવાજૂતી થવાની
એની એ ચોક્કસ નિશાની હતી.

જોરાપરપડતા રાજમાર્ગના એક બેઠા મકાનને ઉપત્રે
માઝે ચાળીસેક આસરે કપ્તાનો બેગા મળ્યા હતા. સાથી
મંજોની દરેક પ્રજના માણસો એમાં દેખાતા હતા.
જરાપર છ વાગતાં બધા પુરકોએ ઉપર ચાઠવાઈ ગયા.
સામેની દીવાલ ઉપરના એક મોટા નકશા પાસે, જરતા-
નિયા (જિટન)ની શાદી અરમારની વરદીમાં એક અક્સર

આવી ઊભો. કંઈ પણ પ્રત્યાજના વગર એણે જોક્ષવા
માંડ્યું. દરેકે દરેક જણ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. આ કપ્તા
નોની આગથોટા યાત્રામાં થોડે દૂર કતારગંધ પડી હતી.
દરેકનાં કાલ ઉપર કૌનવૌયમાંના ફરેલા રથાનનો આંકડો
દેખાડવા સાંકેતિક ઝંડો ઊડતો હતો. જેમ જૂના કાળ-
માં ચોરડાકુઓના બપથી વેપારીઓ બેગા મળીને મુસા-
ફરી માટે વણગર કાઢતા. તેમ લડાઈના વખતમાં સય-
મરીન જેવાં દુકમની જહાજોની બીકે વેપારી વહાણો
'કૌનવૌય'માં મંથ રૂપે સફર કરતાં. આવો એક કૌનવૌય
સફર બિપડવાની તૈયારીમાં હતો ને એ અરમારી અક-
સર કૌનવૌયના કપ્તાનોને કતાર, કમ, મડપ, દિશા
વગેરે માહિતી અને દુકમો સમજાવતી રહ્યો હતો. આખરે
બધા જવા ઊઠ્યા. પાછળ માત્ર એક વલંકો કાતાન
રહ્યો. એનું વહાણ 'આન્ડીના' આસરે ૭,૦૦૦ ટન નેલ
અને ગેટ્રાક બરી તૈયાર હતું. શાદી અક્ષરે એને ખાન-
ગીમા કહ્યું, 'ફ્રિંન્ટન બર્ન-મૈન, તમે કક્ત થોડા કલાક જ
કૌનવૌય બેગા રહેવાના છો. તમારી સાથેના ચોરકોઈ
કમાન્ડર તમને જે દુકમ ફરમાવે તે મુજબ આગળ વ-
ધવો. એના દુકમ માટે ખબરદારી રાખવો. તમારે ક્યાં

આપણી નવી રચાતી આઝાદ અરમારનું પહેલું સરજહાજ 'હિંદી' ક્રશર—જે આ અગાઉ અંગ્રેજ સલ્તનતની પરાક્રમ-
આવાની પ્રતીક સમી ક્રશર 'એકિલિસ' હતી સામેના પાનાના મધ્યમે: એચ.એમ.આર્.એસ. 'બંમાજ'ના ખ્યાલ આપત ચિત્ર

જવાનું છે એ એટલું જાણુ આતમી છે કે હું પણ એ બંદરનું નામ નથી જાણુનો." એવ જણુ દાઘ મેળવી છૂટા પડ્યા.

મધરાતનાં અંધારાં આંધરે તે પડેલાં વણુખર લિપી લી ઘડી હતી. ૧૮ જલાન એક તરફ; ૨૩ જલાન બીજી તરફ. એ વ સાથે ડિટ્ટોપર, રૂબ, ફિગેટ વગેરે આક્રિયાત અરમાર હતી. કેપ્ટન બર્ને-સન અને એની "ઓ-ડીના" વાળી વણુખરે ઉતર તરફ મોડા રાખ્યા હતા. પરંતુ વડેની સવારે પર્થ બંદર નજરાતાં, ડાબી તરફ—પોર્ટ ગાળુએ—પૂરી નેતું ડિટ્ટોએ કુકાન ફેરવવાની દુકમ અ-ગતારે બધાં વડાણ પશ્ચિમ તરફ ગોંધાઈ ગયાં. નવેજાદ આરમીનો આખો દિવસ કાષ્ટ પણ જનની દિલ્લન વખર પમાર ચર્મ મયો. વળાવિયા ડિટ્ટોપરો આખો દવાડો આગળ પાડળ ધુમતી રહી હતી. પરીકળાં ઝડપ વધારી આગસા રસ્તો નેઈ આવે તો પરીકળાં વણુખરની ચાદ કતાર વચ્ચે આંટા ખાઈ જાય; પરીકળાં આખી વણુ-ખરને ધેરી વાર દાદિના તો ધેરી વાર ખખા રુકાન ફેરવાયે અને એ રીતે પોતાની વણુખરને રાખતી અને અસાધન રાખતી જાય. આખો દવાડો એમ ને એમ પોદ વડેની ન્દી અને કેપ્ટન બર્ને-સન આંધી કતારની આગળી આગમેહનું વાંદાં નેતાનેતાં કંટાળી મયો. એને વણુ-ખરમાં પોદિયા પંડ ગસિયા સહર કરવાનો સખત કંટાળો હતો. પરંતુ આગરજીવનો વચ નેવો સિદાનત, "દુકમ ગાળવળી," "ઓર્ડર્સ આર ઓર્ડર્સ," એ તો એના ધાવ-ભૂખા જ સિદ થયો હતો.

આખરે ફાત પડી સગમજ દસવાગચા આખ્યા હતા. "ઓ-ડીના" ઉપર એક અફસર અને એક કોટ આંખે દુગ્ધીન ખાડી ડિટ્ટોપરના ટોસ ઉપર કેઈ પખુ દુકમ ફરે તે પકડી લેવા નિષ્ક્રમ ઊભા હતા. આખરે અંધારાં ને બેદનું આદિસર કંઈત ઝડપથી ઈસારા સમગ્રવા સાંખું: "ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ: ડિટ્ટ ડા ડિટ્ટ ડિટ્ટ—"બરે રંકો, હું જાણુ અખતો મંદેશો મોટાકાનું છું." જાંબી દર-બીનો સાગતી ઘડ ગાઈ. કંદીયે આગળ ચલાયું: "ડા, ડા, ડા: ડા, ડિટ્ટ: ડા, ડિટ્ટ ડિટ્ટ: ડિટ્ટ ડિટ્ટ..." "ઓ-ડીનાનો અફસર આંખ ખોડી ન્વો. કોટ આર ચીડી કુલારો કોટનને ખગર કરવા દોડ્યો. તુલક ઉપર આતી કેપ્ટન બર્ને-સને દુકમ સાંખયો: "ઓ-ડીના અદાથી કોનવોપ-ખાંચી છૂટી પડશે. કોર્ન: ૩૩ ડિમી લાસ; ગતિપાર મોટા: આગરે ૨૩-૩૦ કલાકે તમારી અગાધી મરદાનું આક્રિ-યાત તરીકે મુકરર ચએલું અરમારી જલાન તમારા બોટો કરશે. ત્યારવાર એના દુકમ મુજબ આગળ વધવાનું છે. એ જલાનનું અંધારાં ની. ડી. એમ. એસ પદ. મંદેશો પડેા થયો. એસએક પીટ: રિપીટ મેગેરા" એક-ડીનાએ આખો ૩૫૮ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

મંદેશો પોતાના કંદિસ પર ફરી ચમકારી દેખાડ્યો. ડિટ્ટોપરે જવાગ આપ્યો: "ડા, ડિટ્ટ: ડા, ડિટ્ટ: ધ. આર કંદેકટ, યુઝ યાઈ: યુઝ યાઈ." અને ફરી અંધારાં ઘવાન ગયું.

એ અંધારાંમાં દવે ઓ-ડીના કોનવોપખાંચી ખરવા લાગી. એના મુકાનીએ ચક્રર નીંચું: ૩૩ ડિમી લાસ પર ગળિ રિશર કર્યો. કેપ્ટને નાળી વાટે એનિલન રમમાં ઝડપ વધારવાનો દુકમ આપ્યો: "રેવાયુસન્સ એકસો વીસ." અને ઘડિયાળ સાથે નેતુ. દમુ ૨૨-૨૦ વાગ્યા હતા. ૨૩-૩૦ આસરે અરમારી વળાવિયા દેખાવો નેઈએ. પીન્ટિવાઓને રતરથ રેવેરા ચેવન્યા. જરાયર ૨૩-૨૮ વાગતાં અંધારાંમાં ફરી કંદિસ જગાયું: "તમે કોમુ છો—અંધારાં આપો" ઓ-ડીનાએ મેંત આપ્યો અને પુઝયું: "નમે કોમુ છો?" જલાનમાં કંદોમ જગાયું, "વી. ડી. એમ. એસ. પદ: કોર્સ યાનુ રાખો; ઝડપ દાપ મુજબ."

કેપ્ટન બર્ને-સને પોતાના વડા માલમ સાથે નેતું: "તમે ખગર છે નુસન, કે આ અરમાર કોમુ છે?" દાસાદેળ. બેકમાન્ડ કોર્સમાં નેતુ. આ રિડુ-રતાનની અરમાર એસ. એમ. આઈ. એમ. "અગાત છે."

ધેરી વાર ચુપ રહી નુસને ઉમેયું: "માદેળ, એનું વજન ફક્ત ૧૫૦ ટન છે. એની પામે માર બંદુકડીઓ છે: એક મળુ ૧૫૫ની, એક ૪૦ મિલિમીટરની અને એ ૨૦ મિલિમીટરની. મયે આદવાડિયે હું પર્થ મયો હતો ત્યારે મુગિનિવન થી એટરમાં એના એ અફસરો સાથે બેટો ઘડાયો. એનો કમાન્ડર નિલ્સન વેપારી વડાખુવરી છે, સાદેળ: અને ભેરેનન્ટ મેદા, દમુ મજ પણ તપી ફરી."

કેપ્ટન બર્ને-સને મોડી નેવડી મિલમ કાટી અંદર તંખાકું ઈસતાં નુમનસામે નેતું. તંખાકું મંભાજી પેટારી એની અગતી મીખને અંખુકાથી સંમરી. પાડી, બેસના જગામાં શોએ એવો અનસારી અવાજ કર્યો. નુમન સમજ મયો કે ધોડાગેળા કાપ્ટને જાણુ જર કહેવાનું હતી નાખું.

ફાત વધવા ખોડી કેપ્ટન બર્ને-સને પોતે જ તુલક પર ફર્યો હતું. વાંદવાર ચોપામ આંખ ખોડી નેવો હતું. ૧૫૦ ટનનું દિટ્ટુવાની રમકડું! એક જ અંધારાં અફસર, ને ને પખુ પોના નેવો જ વેપારી વડાખુવરી. મંદેશન-ટ મેદરા: દમુ મજ તપી ફરી. ખા ખુદા! ખાડી ચોટી મારે જ કરતી પડે. જલકે, મેમા બંદુકડીખાજની ચોટી પખુ મારે જ કરતી પડે; કેપ્ટન બર્ને-સને દારીએ દાઘ ફેરવાયું પોનાની વોદરે મંદેશ કરેથી માર ઈચની તોષ તરફ નેતું.

કાયાં બોર વાળીને ઝીખીખુ જનારની નાળ જલાન ઉપર નીંચે બૂકની હતી. વાંદાર પર તોષગી ખરી ચોટીએ ઊભો હતો. મુકાની તુલક ૫૦ કેપ્ટન મિલમ પર મિલમ સગમાએ, રાખતો હતો. દર અંધારાંમાં મંદે

નિબંધ કે નિબંધિકા ?

ખલવન્તરાય ક. ઠાકોર

નિબંધ = સુગ્રચિત ગદ્યચિરિક; અને ચિરિક છે કાવ્ય, આ છે ગદ્ય. એટલે વ્યવહારુ, ગચ્છાત્મક, હૃદયપ્રધાન, પરંતુ ત્રિવિધતાવાળું વધારે. યહુ અનાવાસે એક પછી એક આવી મળે છે એવી છાપ પડે તે નિબંધની ખાસ કલા છે. એ અંશો એક પછી એક આવી મળે તે અગળ જેવું લાગે, એમાં નિબંધનો વિજય છે. વચ્ચેવચ્ચે સદાસમરણીય મુત્રાત્મક વાક્યપુખ્તો ફેરી રહે એમાં નિબંધની આમર આકર્ષકતા છે. સમુચિત તેમ અપચિત અલંકારો અને અવતરણો નૂતનતા ઊંટતાં આવે એ નિબંધની લીલા છે. સરસ વાક્યો, ચિત્રાત્મક વાક્યો, દર્દમય વાક્યો, સંકુલ વાક્યો, ગભીર વાક્યો, નાચતાં વાક્યો, હીંચતાં વાક્યો, હથેડી ટીપાતો હોય એવાં વાક્યો, હસમુખાં વાક્યો, વક વાક્યો, કટાક્ષ, આવેશ, વગેરે નિબંધનો વૈભવ છે.

નિબંધ આત્મવક્ત્રી હોય, એમાં લેખકની 'the more personality we get, the better' (J. C. Squire) એમ કહેવાય છે તે હીક છે, પરંતુ આમ હોવું જ નોંધએ એવું મત અમર નિબંધકાર મોન્ટેઇનની કૃતિઓ ભેટાં ટપી નહીં શકે. મોન્ટેઇનના નિબંધો આત્મવક્ત્રી દેખાય છે તે જાણીને ઉપનિવેશો આભાસ છે. નાટકીરીતે પોતાની ગણાય એવી અમુક મુદ્દાઓ ધરવાનો મોન્ટેઇનને ભારે શોખ, તેથી આવો આભાસ થયેલ છે. આવો બીજો દાખલો ચાર્લ્સ ક્રેમ્લના નિબંધોનો અને નિબંધજાતિના જ ગણાય એવા પત્રોનો છે. એલેક્ઝાંડર રિમ્સના એક વાક્યમાં રૂઝે જ ઉમેરણ કરીને કહી શકાય: 'Given the mood (or the pose) 'the Essay grows round it as the cocoon grows round the silk-worm', every additional turn a surprise.

નિબંધ જાણાખંતર નિરૂપણને માટે સારી રીતે ખેડાયલી ભાષાજ્ઞતાને ખેસતું છેલ્લું પુખ્ત છે. અને આ સર્વ ભેટાં કહી શકાય કે દરેક સારો નિબંધસર્જક તે જ, જે નિબંધો ગૂંથતાં ગૂંથતાં એ જાતિમાં કેંદ્રક વિશિષ્ટતા, 'ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ' જેવી ખાસ વૈયક્તિક ભાવ પણ ઉપજાવી શકે. 'કથમ્ કથે તે જ્ઞાનો કવિ?' તે નિબંધકાર પણ નહીં જ વળી!

આવાં લખાણ જેમ લાંબાં તેમ તેમાં કલામયતા આછી થતી જાય એ કુદરતી. ચિરિક, એડ, અને ખંડકાવ્યની લંબાઇ લગીનાં જ લખાણો આ જાતિનાં સાચાં પ્રતિનિધિ હોઇ શકે.

'પ્રબંધ' શબ્દ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં બુદ્ધ અર્થમાં વપરાઇ ગયો છે. 'કાન્દુદે પ્રબંધ', 'વિમળ પ્રબંધ' વગેરે પદ્યગદ આખ્યાનો આના જાણીતા દાખલા છે. એટલે 'નિબંધ' શબ્દ ગ્રંથો અને લાંબી રચનાઓ માટે રહેવા દઇ, આ જાતિનાં શુદ્ધ અને મધ્યમ કદનાં સર્જનોને 'નિબંધિકા' કહેવાં, 'નિબંધ' નહા, એ સૂચના સાથે વિરમું હું. ('દીગે દીગે' એ સંમદગાથી એક વાનગી)

જાણી નાની ધાર ધખી જતી હતી. એ હતી 'અંગાડ'. તેના તૂટક ઉપર લેફ્ટનન્ટ મેહરા દુરખીનમાં આંખ ખોડી દાર ખડો હતો. બીજે પડએ સૂચ લેફ્ટનન્ટ નાગશેખર હતો હતો. સુકાન પર હુધિગો જીવો હોકાના તખના પર ૧૮ માંડી પડેળા પગ કરી ચક્કર સમતોડતો હતો. જાણે દરમાં સહેલગાલે નીકળી હોય તેમ આ હિંદુસ્તાની રગારી માઇનરની પર, હિંદી મહાસાગરનાં તોતીંગ મોઝને રસવાર ચર્મને વહી રહી હતી. ૭૦૦૦ ટન તેજ તે પેટ્રોલ! ને હજારો માઇલ દૂર બંદરે સલામત પેંડેચાવાનું હતું.

કુરમન કદાચ ગાદે જતો કરે; પણ તેજ-તેજ પર તો આ-ગમેરો ચાલે, પેટ્રોલ પર હવાઇ જલાને ચાલે. તેજ ને પેટ્રોલ જતાં કરે તો જરૂર સમજવું કે કુરમન લિધે છે.

ઓચિંતાં શેખર પત્થર થઇ ગયો! લેફ્ટનન્ટ મેહરાને એજી ખીચી કહ્યું: 'ત્યાં કેટલક દેખાય છે, સારેન! લીલા ૨૧.' લેફ્ટનન્ટે થોડો વખત ધ્યાનથી જોયું. પછી શાંતિથી સુકાની તરફ એ બોલ ફેંક્યા: 'રટારગડ!' હુધિયાએ ચક્કર ફેરવતાં મોઝો અવાજ દીધો: 'રટારગડ' સા-આ-ગ: 'રટારી!' બીજે હુકમ છૂટયો. (અનુ ૦ ૫૮ ૪૮ પગે)

શિલ્પલેખા શકુન્તલા દીવાનજી

અમિલત કુટુંબનાં સંસ્કાર, શિશુ અને સ્વધાવનાની પારસદાર આ તરફ કલગિનીની આકાંક્ષા કલાસાધનાથી ગુજરાતે અભૂતપૂર્વ રજૂ છે. રવ. મદાન ગુજરાતી સર સીનુ-ખાઈ બેરોનનાં તે દાદિની ધાવ અને મોરારજીનાં જતેનું મોરારજી અને વિકાસ થયાં છે.

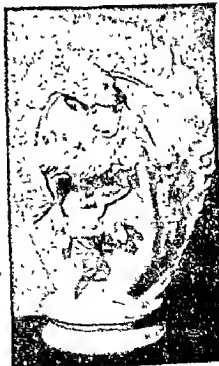
અમલપૂર્વે જ તેને કલા અને સાહિત્યનો હતમ સમાન જાતમાં પ્રાપ્તિદન મળતાં; અને તેનો ધ્યાન પદ્ધતિ આશી રાકે અંતુ મારસ કુલ શકુન્તલાને મળેલું હતું. શ્રી સંસ્કાર અને નારાયણનાવ્યાસ બધુઓ પાસે તેણે સંતીકરો સમાજ અભ્યાસ કર્યો છે, ને તેના મુલકથી આગાધારનાં અભિનવ કુટુંબો ને કલાપ્રેમીઓના તેણે આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. તાજે કુટુંબની અસમ બાનદાની, સાહિત્ય ને રસ્ય અભિરુચિને તેના અભ્યાસમય જીવનમાં પણ મદદમરો આજ પૂર્યો છે. શ્રી મુખેતુ જેવા વિદ્વાન સાક્ષર પાસે તેણે મદ્રિક સુખીના અભ્યાસ કરી ગુજરાત કોલેજમાંથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. ઉપરાંત, મળિયુરી નૃત્યના કલામુલ્કના પાઠોથી નૃત્યની પણ સંપૂર્ણ તાલીમ તેણે મેળવી છે.

આઠમી વિધિ સંસ્કારસાધના વચ્ચે તેણે ચિત્રકલા અને શિલ્પનિર્માણને પોતાનું પ્રધાન લક્ષ્ય બનાવ્યું છે. તેમાં પણ સુખાચરે તેને શ્રી રવિમહાર શાયર, શ્રી કનુ દેસાઈ અને નિલકાના પ્રખ્યાત કારતીય શિલ્પી શ્રી શંકર મદાપાત્રનાં શિશુઓ ને માર્ગદર્શન મળ્યા છે. અને આદરે નિરિખ પ્રકારે પરિવૃત્ત ને રસાળ બોલી મનોમુખિયા દ્વારે તેને પોતાની

કુ. શકુન્તલા દીવાનજી

વિચારસાધના ને મર્મનને વિકસિત ને વિરતાવિત કરવામાં જીવનનો એક નવો ઉદ્દેશ્ય ને સંતોષ મળે છે. બોનાં ચિત્રો ને શિલ્પ કાંઈની પ્રેરણા કે આશા પર નિર્ભર નથી; પણ કુટુંબ-જીવન કે પ્રવાસમાંથી દાહ દરમિયાન કે પ્રસંગ તેનાં સર્જનની બીજબુધિમાં જાળે છે, અથવા આસપાસનાં કુટુંબીઓના આનંદ અને ઉદ્દેશના પતીકસમાં સર્જનો કરી તે જીવનની ઉત્સવસમગ્રી રમી કરે છે. બોની એક સાક્ષી રૂપ એનું 'મરખ-રિવસ'નું 'કુમાર'માં આવેલું રૂઝમિત્ર છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના સંપર્કના પ્રભાવે તેને ગિવપાર્વતીનાં ને નૃસીંહકાસનાં મોરાર

જાત કરવાની પ્રેરણા આપી છે.
જી વાર તે એવડાં મોટાં જિવો
રે કાચ અજાણે છે કે પીઠ કસા-
રો પણ આશ્ચર્ય પામે. સુકોમળ,
દર, ગધુર ને આનંદપ્રદ ભાવના-
વાળા મોટા-ભાગે તેનાં સર્જનોમાં
ભગવંતી જણાય છે.

શિશુપીગદાપાત્રથોડા ન માસ
પરદાવાદમાં સર ચીતુસાઈને ત્યાં
હી ભારતીય શિલ્પનો ધ્યાનસર્જ-
નો પ્રકારે જવાબી ગયા તે તેણે
મીઠી લીધો છે અને પણ પોતાની
મંજે ન પોતાની લાક્ષણિક રીતે
તેણે કાવ્યમય સર્જનો કર્યા છે ને
પ્રદર્શનોમાં પણ તે રમ્ય કર્યા છે.
એની આકૃતિઓની ગૂંથણી અને
રેખાઓની સાચવણ જદું સુરમ્ય
ને પ્રમાદક છે. રવચ્છતા, વ્યવસ્થા
ને સાદાઈ તેના કોરાવના વિશિષ્ટ
લક્ષણ છે. દંબુ તે તે પોતાની કાર-
કિર્દીના આરંભ કરે છે. તેની કળા
પ્રોત્તી પ્રાપ્ત કરતાં સુજ્જવાલને ભારત-
ને દીપ્તિમાન કરશે એવી સંપૂર્ણ
વિશ્વાસ છે. ર. મ. રા.

(જધાં શિલ્પોની
ફોટો કલા : જનન મહેતા)

નીચે : 'નૃત્યમુતિ'

જે ગયા એકના પૃષ્ઠ પર આવી ગયું.

કપર : 'રનેદમુતિ રાધા'.

નીચે : 'સિત-પાવંતી' એક પાણેશાય શિલ્પકૃતિમાં દરપાવંતીની મુદ્રાઓ લખવતો બા

જોતમચંદ નખ વડે
મારના પોપડા
જોતરી રહ્યા

વેળાવેળાની છાંચડી

જેના પલટા
માણસની
શહૂર અને શરાફતને
કસે ચડાવે છે

લેખક
ગુનીલાલ મડિયા

એ ક વેળાના મોટા ને મોભાદાર ખોરડાની આગર
દાંકવાનો કોઇ આરાવારો ન રહ્યો ને જોતમ-
ચંદ જેવો બડ વેપારી પણ આર્થિક બીડમાં મતિ ખૂંટાઇ
જતાં આંધળોભાંત ચઇ ભેડો ત્યારે ચતુરસુખલુ લાડકોરે
પતિને હિંમત આપી: 'તમે ચાર છોકરાંવના પાપ જીંદીને
આમ સાવ પોચા કાં ચઇજવ? હોપ છ તો મલકમાં બીજા
કોઇને ખોટ નંધ આવતી હોય? દુનિયા આખીમાં કોઇ
દીવાળાં નંધ કાઢતા હોય? વેપાર-ધંધા કોને કિયે? આ તો
તડકાળાંયા છે. કાલ સવારે છોકરાંવનાં નસીમ જીધડશે
તો પાછાં ખાતાપીતા ચઇ અચું. દિ આવતો ચારેં તો છ
જ અગાશીવાળો મેડી લઇ ભેતાં કેટલી વાર?...'

જોતમચંદ બાણે કશું સાંભળતો જ ન હોય એમ
શનમનરક ભેડોભેડો, મલિને સવા બે રૂપિયાને બાડે લી-
વેલા બાહુતી ધૂળિયા ખોરડાની જીખડી ગમેલી મારના
પોપડા નખ વડે જોતરી રહ્યો હતો.
પતિની મૂંઝવણુ જોઇથી કરવા લાડકોરે આજ ઉપરા-
જિપર ત્રીજ વાર સૂચન કર્યું: 'તમે ઈશ્વરિયે મારા દુકુબાઇ
પાસે જઈને વાત તો કરો તમારો હાથ પાછો નંધડેલે, હો.'

જોતમચંદ ત્રીજ વાર પણ મક્કમતાથી જવાનો
ઇન્કાર કર્યો: 'કોઇનું આપું ને તોપું કેટલા દિ બેઠું રિયે?'
'પણ ક્યાં કોઇ મારકા પાસે માગવા જતું છે? મારો
માનો જયેયો દુકુબાઈ—'
'બાણાની ભાંજે ભવની નહિ. જોતમચંદ મિતાધરી
ઉત્તર આપેલે.

'અટાલે તો બાણાની ભાંજે તો ય ભગવાનનો પાડ
માનવા જેવો છે.' લાડકોરે ધરની કંગાલિયત એક જ વા-
કચમાં રમ્ય કરી દીધી. પછી એતો વિગતે રહેઠ કર્યો: 'રાતે
ગજુડાને શેટલીને બદલે ખાખરો આપો તો બાણો નંધ

ને જુખે પેટં સૂઇ ગ્યો, ચંપલીને લીના વાટકામાંથી બટકે
ત્યાલીને ખાવાની ટેવ, તી હવે કોળિયા ગળે દહકાવ છે,
શેળદાવને તમે ટેનું પણ જવ સારી પાડી છે!'

'બીચારાં ગલ્યાં કાંઇ સમજે છે?' જોતમચંદે સલા-
નુશ્રુતિથી કહ્યું: 'એકવાર તો શેળદાંથી ય સવાયાં હતો ને
આપણું સમેા બદલ્યો. એમાં એનો શેા વાંક?'

એટલે તો કહું છું કે બીજા કોઇ સારુ નંધ તો છ,
પડુડાંની દયા ખાઇને પણ દુકુબાઈને વાત કરો, સમેા
મામેા જીંદીને બાણુન્નવને જુખ્યાં નંધે દેવા દિયે. સેા
બાગલુ બરાબર એક બાણુજ કીધો છે.'

લાડકોરે 'મારો દુકુબાઈ'ની જગારે મેં-પાટ જ લેવા
માંડી ત્યારે જોતમચંદથી ન રહેવાયું. એણે હાથનો પોંચો
રડીધા કરીને પૂછ્યું: 'આ ચું કહેવાય?'

'આંગળાં, બીજાં ચું?'
'ને આ?—'
'નખ, વળી.'

'બરાબર, પણ નખ આંગળાથી કેટલા છેડા છે??
એટલામાં સંધું સમજ જા.' જોતમચંદે બારેખમ મોઝે
ચુકડો આપી દીધો.

'તમે તમારી તો લાજ ખોઇ, પણ હવે મારી લાજ
ખોવા બેઠા લાગો છો!'

લાડકોરે છબુકા કર્યો: 'મારો માનો
જયેયો દુકુબાઈ સગી બેન દારે આની જુદાઇ બનલુ તો દશે!
તમે મારો પિયરિયાંને સાવ જૂલુ સમજ બેઠા છો!'

'ભગવાન કોઇને જૂખ ન આપે!'

જોતમચંદે સ્વાનુ-
ભવથી દુઆ ગુમરી. પછી ઉમેર્યું: 'પણ હું તો એમ
કહેતો તો કે એવા પારકે લીએ ચરમાં થાય ખરાં? માગતાં
તો સુકોતાઈળ મળે, પણ બીખને મળે ભડ.'

'વાદ રે તમારી શેઠાઇ! સગા બાઇ આગળ બેન

હાથ લાંબો કરે એ તમારે મન માંચું કે'વાતું દશે! અમે કળામાં તો છવીએ ત્યાં લગી ભાઈ પાસે. માગીએ. ને વળી મારા દંડુભાઈનો હાથ તો હવે પોંચતો થયો છે. આ ખેંચે તો મોલમીનથી ગાંઢડા ને ગાંઢડા દરદી લાગ્યો છે. દહડો આવતો થયો તો કેવો તરી ગયો, બેતો નથી? મારી સમરથ ભાંભીને તો સુંઢે સોને પગથી માથા સુધી મઠી દીધી છે. ને મારા ભત્રીજા યાકુ સારુ તો મોટામોટા નગરશેઠિયાની છેકરિયુંનાં નાળિયેર ઉપરાઉપરી પછડાયાં છે, ઇ તમે જાણો છો?"

‘હા, હમણાં ટોપરાનું યત્નર તેજ છે ખરું! મને ખાતર નરિ કે તારા દંડુભાઈએ નાળિયેરનો ખેસો માંડ્યો છે!’ આદતો ને ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયેલા આતમચંદ્રમાંથી રમૂજશક્તિએ દછ વિદાય લીધી નહોતી.

આમ મોડીરાત ધણી-ધણીઆણીએ ધશ્વરિયે જવાની ચર્ચામાં વીતાવ્યા આદ આખરે, લાડકોરનું મન સાચવવા તથા પરદેશની કમાણીથી શાહુકાર અનેલા સ્થાળોને દાણો દાખી બેવાના ઉદ્દેશથી આતમચંદ્ર ધશ્વરિયે જવા કબૂલ્યો.

જામેલા વેપારના ચડતા દિવસમાં વહિયાતી ઉપરાણી પાછળ ને ઘોડી પરથી છત્ર ન ચિતરતાં એ પવન-વેગી ‘ચંદરી’ તો દેવાળું જાહેર થયા પછી સેણદારો જામીમાં લઇ ગયા હતા. પગે પંથ કાપવાનો હતો. પરમાં ધી જેવી ચીજનો તો સ્વાદ જ જાણે કે બુલાઇ ગયો હતો, તેથી

ગોળપાપડીનું ભાતું આંધવાનો તો પ્રથમ જ નહોતો. એટલે સાચવાનો સૂકો બૂકો ને જોળનો ગાંગડો આંધીને આતમચંદ્રે ધશ્વરિયાનો કેડો લીધો.

સૂરજનો તાપ થું કહેવાય એની જેને જાણ નહોતી એ આતમચંદ્ર આજે જવાનો માર્ગો ટાંટિયા ઢસરડતો મારગ કાપી રહ્યો હતો. આખે રરતે, એક દિવસકની પર-લક્ષિતાથી પોતાના જૂતકાળને એ વાગેળી રહ્યો હતો. જમતા વેપારની વધારેપડતી આશામાં પોતે જંગળ વધારી મૂકી અને જીંવી સાખ પર આવતી હૂંડીપત્રીઓનો કોઈ દિસાગ જ ન રહ્યો. પોતાની સાખ એની તો જામી કે રાંડીરાંડો અને ધર્મોદા સંરથાઓ પણ સત્તામતી ખાતર એની જ પેટીએ ધીરંધાર કરવા લાગ્યાં. કમનસીબે દેશાવરની એક મોટી આસામી ડુલી એમાં આતમચંદ્રને ભારે ફટકો લાગી ગયો અને જંગી રકમ સત્તાવાર રહી. કોષ લાંડલાફોડોએ લાગ જોઇને ગપ દલાવી કે આતમચંદ્ર પાધડી દેવવાના વેતમાં છે. આતમચંદ્ર પેસે ધકકો તો મગે તે જોગવાઈ કરીને ખમી ખાત, પણ આ ગપ જીડતાં, જૈક પર દરોડો પડે એમ, પેટી પર હૂંડી-પત્રીવાળાઓનો દરોડો પડ્યો. દૂધ-એખા અકબંધ રાખીને દેવાળું કાઢવાની કરામતોનો ઉદય થવાને દછ વાર હતી. ઇન્સાફ-સી એક્સપર્ટ્સ(દેવાળા-નિષ્ણાનો)ની વિશિષ્ટ મેવાઓ દછ સરજાઈ નહોતી એ જમાનાની આ વાત. આતમચંદ્રે

પણ જવાબને ખસે કાઢીકાં એ આંધુ લાડકોર પર પડ્યાં. તેણે અમીને પાછું વાળી લેવું તો જાણીતું એ કાઠુંપણ એવું.

નેકોને નગર સામે રાખીને પહેલવેલી પતાવટો તો પિથનમાંએ ને જાણીદા મેરચાઓની કરી. પણ પોતે એટલે જો જોયો પેરાઈ ચૂક્યો દત્તો કે પહેલી જગતું મુકેલ હતું. 'ધર ધરેણું ને વાધરી' એ કહેવતના ત્રણે 'ધ' વેળીને પણ ચૂકવાય એટલું ચૂક્યું અને પછી કામનાં થોડાં દારણો સળી ફૂગા જેવા ધરમાં વાસ કર્યો.

'વેળા પડી છેને!' એતમચંદ અંતરુપ જાનીને વિચારતો હતો: 'વેળા કરે એનું કોઈ ન કરે...'

અને તરત દુકાનમાંનું ચિત્ર આંખ સામે ખડું થતાં એ માણસનો આખો ભૂતકાળ પણ એતમચંદની નગર મારે તરવરી રહ્યો. ક્ષત્રિયાના એક ગેમણ શેઠિયાએ મોલમીનમાં એખાની મિત્ર નામેલી, એમાં પેટવડિયા વાળેતર તરીકે આ એકર માણસ જમાં ગમેશે. અનેક કાળોધોળાં કરીને દુકાનમાં શી રીતે આગળ આવેશે. અને ભોળિયા શેઠિયાને ભોળાઈને એક દાવકામાં દુકાને કેવો હાથ મારેશે એ દલીલત એતમચંદ જાણતો હતો. એનું અણુદકનું નાણું પોતાના ધરમાં ન પ્રવેશે એની એતમચંદે આજ મુધી બારે તકેદારી રાખી હતી. આને કાઠેરે એને ધણો ખારીને ઈશ્વરિયે મોકલેશે તો એ પદલ એતમચંદ કોઈ તેમજ બધે જાને અનુભવતો હતો.

દુકાનમાં એનું નામ 'રીવાન-ખંડ' પાડ્યું હતું એ કોરડો અપાર મહેમાનોથી ભરચક હતો. જાણતું નાળિયેર લખને એક મોટા ગામના નગરોએ આવ્યા હતા. કોરડાની સમનટમાં દુકાનમાં લાગેરે કચાચ રાખી નહોતી. જલ્દી જીવનનું નાનુંસરખું પ્રદર્શન જ જાણે કે અહીં મોલપાઈ ગયું હતું. જીત વરનોં વિરોમાં જર્મી નિસર્ગદસ્તે ને જર્મી રૂપ-મંદરીઓ; ભોંગે ઝિણવેલી જાનમ અને એની ઉપરનો ગાલીચો જર્મી જાનાંવટનાં; પાન-મોપારીની તામક અને અખાનું નકશીકામ પણ જ-મોનું, કાચના કચાટમાં દે-ખાતાંકાલ-કોતરકામનાંરેમ-

માર્ગે એ કચલ અજવોળે છે. પણ એ જિજ્ઞાસામાં મુલુ પળી મેં જીવન ટકાવી રાખવાની શક્તિ છે ખરી? આપણા વચો-ટકા કવિચિન્તકને આ પ્રશ્ન અવિન્તકને હશે કે સંસારપાલીને? પ્રશ્નમાં કતર સમાયે છે કે નહિ નિર્મૂલસાવકોએ કરવાનો છે.

કડાં પણ જર્મી. દુકાનમાં આવિ વેવાન્યોને આ જીવ-દગરે છેક કરી નાખ્યા હતા. દુકાનમાં વાતચીતમાં દર ત્રીજે વાકે દે-ખાડા, પ્રેમને અકમાળો ઉત્તેજ કરતા હતા. 'અમારે મોલમીનમાં—' એ એમનો જ પતાવ હતો.

જાદામ પિરતાં અને ચાંદીથી મિશ્રિત કદાએલાં કેસ-રિયાં દૂધ કાચનાં કપ-રકાળીમાં મોલપાઈને આવ્યાં ત્યારે તો મહેમાનોનાં આચર્ય અને અચંચાની અવધિ આવી રહી. કુટુમ્બથી જ પુછાઈ ગયું: 'દુકાનમાં શેઠ, આ કામ વળી કઈ જાણનાં!'

'જાતુ નથી; કાચ છે કાચ! ફાળુજીનાં દૂધ રેડો તો મેં હાથ નો દાઝે!' દુકાનમાં એ મોં પર આવરતક બાર રાખીને હતું.

કાઠિયાવાડમાં એકાદ જો રેમચે નંકશોનો પહેલા જીભ વર્ગના રીફેશમેન્ટ રૂમ સિવાય બીજી કયાંય કાચનાં વાસળોનો વિસ્તાર નહોતો વચ્ચો એ દિવસોની આ વાત. મહેમાનના કુટુમ્બનો પાર ન રહ્યો. સ્વાભા-વિક સંકાથી જ પુછાઈ ગયું: 'મોટે માંડવામાં ધરમનો કાંઈ જાણ નહિ ને?'

આખા કોરડાને ભરી દે એટલું જણું દુકાનમાં દરો પડ્યા. બોલ્યા: 'અમારે મોલમીનમાં તો કાચની જ થાળી

ને કાચનાં જ કચાળાં. અમારે મોલમીનમાં તો કુલહોતક-ગિરસરકાઈમાં જ રે'વાનું.'

મહેમાનોમાં સાયના કુંડિયા જેની આંડીઆળી પાપડી 'જાંથી ભેરેલા એક વહે આના પર દિપ્તિપૂર્ણ હતું: 'સારતરમાં કીધું છે કે જાનમમાં જેના ધરમાં સવારેરે કોનું રહેશે એ શાવકાર કે'વાશે...દલે તો આ કાચનાં દાસી મળ્યાં છે.'

દુકાનમાં આ કચલતો જડખાંતોડ જવાળા આખો: 'આ કાચ તો કાંસા કરતાં કયાં મોલો છે એ?'

જરોળર આ જીવન દી-વાન-ખંડના જાદવામાં એ-તમચંદ આવી બેઠો. એના દીદાર એવા હતા કે ધીકમા (અનુસંધાન, પૃષ્ઠ ૧૬૮ એ)

જિજ્ઞાસા અને અમરતા

• પૃથ્વી સોનેર •

સત્ય મ જિવન્યું મહે અણુધિ મોટ હતો જાદા, મહે જિવનપૂર એક પળ એક પીના પડયા વિરોધ ગદરી : ન એ નિરપવાદ નેરાયણી મુકાય કાગિયાવેશસર અજળમિત્ર આસાતળી રહે કુટલિ એ સદાય, જીવન પથે દુષ્ટિરિખું એ સર્વત્ર ગત્ય અત્ય અત્ય, ને કદમ મારે એપાવતં.

'નથી દુષ્ટિ, નથી મિત્રતા, કુટલા જ છે, છે નથી રથ ન ભટકાવતાં અસત ઝાંઝવાં નિપુરો'— ફરી ફરી લહે છે જીવ; પેણ તો મ એ ફરિફરી બુલે છે, બંડુતો મરત નિત્યતત્વાં બાવિખાં

કહે છે કવિયો, વિટે પ્રલયજાળ તો મે અદા! સુખા પ્રભુવની ઉમારિ રામી પ્રભુવમુતિને: મરીરચરણે તુરે મુમકુંડે, પળી મે શું આ રહે ફઈ જિજ્ઞાસા જિવન જીવ એત મે ને!

જળધંતસય ક. કાકોર

કુ:ખનિરાસાને મુલુના અનુભવછતાં મે નાનાપી મોટા જાદા જીવમાં જીવવાની ઈચ્છા તો છે જ; અને એ જિજ્ઞાસાને લીધે આજની મીઠી સેર કુટલી રહી સોને

પ્રશ્નમાં કતર સમાયે છે કે નહિ નિર્મૂલસાવકોએ કરવાનો છે.

ନେମ ମସିଂସ

ସିଂହାସ

ସଂସ୍କାର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା (ସଂସ୍କାର ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା)

આદિભગ
ચિત્રકાર
કચ્છના ૧૯૬૪

વિવિધ દુષ્ટાનાં વ્યક્તિત્વ, વાતાવરણ ને મુખ્યત્વે પ્રકર કરતા આલેખિતોની ચિત્રમાળામાં એક

ગુજરાતનું સર્જન

આ

હિંદના આજના નકશામાં ગુજરાતનો જોવા ઘાટ છે તેવું તેનું અસ્તિત્વ જ નહયું. હિંદનો ઘાટ જુદો હતો ને સૌરાષ્ટ્રને સ્વયં તો દરિયા હતો. પૃથ્વીના દૈદ અળજ વર્ષના આયુષ્યમાં ગુજરાતની એ સર્જનક્રિયા કેવી રીતે થઇ અને ગુજરાતનું કલેવર કેવી રીતે તથા શાનું શાનું ઘડાયું તે જૂન-ચૂનનાની અત્યંત રસમય કિયાતી મહત્ત્વની હકીકતો સરળરીતે સમજાવતો ઉપયોગી લેખ

પણી આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ તેને વિશે વિખ્યાત ખગોળવેત્તા સર-જોન્સ જુન્સ પ્રતિપાદિત કરે છે કે થોડાંક અગળ વર્ષ પૂર્વે કોઇ મોટો ધૂમકેતુ આપણા સૂર્યની નજીક ચઢીને પસાર થયો. તેના આકર્ષણના પરિણામે આપણા સૂર્યના આંગમાંથી ગેસ (અગ્નિવાયુ)નો એક-ચંચા છટો પડી (આપણો સૂર્ય ખૂબ જ ગરમ ગેસગોર્યાએથી છે) એક લાંબી શિખારના જેવી આછી વાદળીના રૂપે અંતરિક્ષમાં સૂર્યથી દરોડો માર્યો. દૂર સુધી ફેલાઇ ગયો. અંતરિક્ષ અતિ શીતળ છે, એટલે તેની અસરથી આ ગેસની લાંબી વાદળીમાં ટેકેકાણે સંકોચનની ક્રિયાઓ આવી. એગેલીધે તેમાંથી કેટલાક ઘટકકડા રચાયા. એ કકડા તે આપણા સૂર્યના નવ મહો, જેમાંનો સૂર્યની નજીકમાં ત્રીજો ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી.

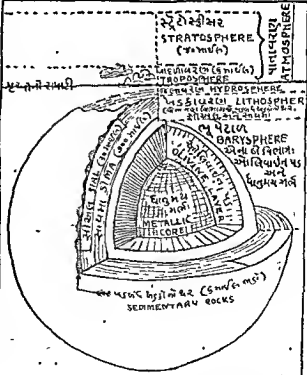
અંતરિક્ષની શીતળતાને લઇ પૃથ્વીના ઘટ યત્રાની ક્રિયા એની સપાટી પરથી શરૂ થઈ. કાળોતરે તેસપાટી નીકર ગતી, તે પૃથ્વીની આસપાસ વાયુમંડળ રચાયું. વળી, ડરવાની ક્રિયાને લઈ યતા સંકોચનની અસરથી આ સપાટી ટેકેકાણે ઊંચાનીચી ગતી. વાયુમંડળ રચાતાં તેમાંથી વરસાદ પ્રવડા લાગ્યો. પણુ હતુ પૃથ્વીની સપાટી નીકર થયા છતાં ગરમ જ હતી, એટલે આ વરસાદ પડતાંની સાથે વરાળ થઈ પાછો તે વાયુમંડળમાં જતો રહેતો.

પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતી કરતી અંતરિક્ષમાં સૂર્યથી જેમજેમ આથે જતી હતી તેમતેમ તે વધુ ને વધુ ડરતી જતી હતી. કાળોતરે તેની સપાટી એટલી બધી ડરી ગઇ કે વાયુમંડળમાંથી વરસાદ રૂપે પડતું પાણી તેના પર ટકવા લાગ્યું. પછી એ પાણી પૃથ્વીની સપાટીના નીચા ભાગોમાં ભરાવા માંડ્યું, અને આ પ્રમાણે, જૂન-પંડ તથા મદાસાગરો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ સંગમના સાગરોનું પાણી મીઠું હતું.

ગણુની છે કે આ રીતે આજથી એક અગળ અને

પંચાસ કરોડ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વી અસ્તિત્વમાં આવી. આ રીતે જોતેલી પૃથ્વીનાં આંતરિક બંધારણની તથા તેની બહાર અંતરિક્ષમાં તેની આસપાસના પ્રદેશની વિગત આ નીચેના આલેખમાં જતાવ્યા પ્રમાણે છે.

પૃથ્વીની સપાટી હરીને તે વખતનું ખડકાવરણ ને પ્રકારના ખડકોનું બંધાયું તે આગ્નેય (Igneous) ખડકો કહેવાય છે. તે પછી એગની ઉપર બીજી રીતે પણુ ખડકો રચાએલા. એ નવા ખડકો પાછળથી ન્યાંન્યાં ધોવાઇને ઘસાઇ ગયા છે, ત્યાંતમાં પૃથ્વીના આ મૂળ આગ્નેય ખડકો હાલ પણ સપાટી ઉપર નજરે પડે છે. હિંદનો દ્વીપકલ્પીય વિભાગ (peninsular India) કે જે ગંગા-સિંધુના

આગ્નેય ખડકોની સપાટી ધરાવતા આ ભૂખંડો પર ને વરસાદ પડતો તેનું પાણી નદીઓ રૂપે વહી આવવા લાગ્યું અને નીચા પ્રદેશોમાં સરોવરનાં રૂપે ભરાઈ રહેવા લાગ્યું. પાણીના ધોવાણથી આગ્નેય ખડકો ધસાવા લાગ્યા. આ ધોવાણ(Erosion)થી ને રેતી કે માટી રચાતી તે નદીઓનાં પાણી સાથે વહીવહીને સમુદ્રો અને સરોવરોનાં તળિયે પડગંધ રૂપે પથરાવા લાગી. આ રીતે પડગંધ ખડકો (Sedimentary rocks) રચાયા. વેળુપાપાણ (Sand-stone), માટી (Clay), ચૂર્ણ પાપાણ (Lime-stone) વગેરે પડગંધ ખડકો છે.

એમાં ચૂર્ણ-પાપાણ (ચૂનાનો પથ્થર), શેલ માટી, (એટલે ખૂબ જ ઝીણી પડગંધ માટી દાખલા તરીકે કારકા નિસ્તારની ગોપીચંદન કહેવાતી માટી, મુલતાની માટી, ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ ખાય છે તે મગ માટી-ભૂતડો) આદિના ખડકો દરિયાના તળિયે રચાયલા હોય છે, ને એ ત્યાંત્યાં મળી આવે ત્યાંત્યાં અગાઉ દરિયાં હોવાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ પડગંધ ખડકો ત્યારે રચાતા હશે તે જમાનાનાં પ્રાણી ને વનસ્પતિના અવશેષો પાણી સાથે વહી સરોવરો ને દરિયામાં જતાં આ ખડકોમાં દળાઈ ગયા હશે. તેથી તે આજે એ પડગંધ ખડકોમાં ફોસિલ (Fossil) રૂપે મળી આવે છે. તેવી જ રીતે દરિયાની અંદરનાં પ્રાણીઓ પણ ચૂનાના પથ્થર અને શેલ માટીનાં પડોમાં દળાઈ જઈ ફોસિલ બનેલાં હોય છે.

આ પ્રમાણે માથો સુધી પડો ઉપર પડો ગંધાતા જવાના કારણે ઉપરનાં નવાં પડોના દળાણથી સાવ નીચેના પડો કહેણુ બનતા જતા. વળી, ઉપરના આ દળાણથી ગરમી પણ ઉત્પન્ન થતી ને કેટલીકવાર નીચેનાં પડોમાં ચીરાડાઓ પણ પડી જતા ને તેમના વાટે નીચેના સાયમા પ્રદેશનો ધમધમતો લાવા રસ એ ચીરાડાઓનાં મોઝાણોમાં ભરાઈ રહેતો. પરિણામે આ ગરમ લાવારસના સંપર્કમાં આવતા નીચલા વર્ગના પડગંધ ખડકો શેકાઈ જતા. આ ક્રિયા Metamorphism (રૂપાન્તર) કહેવાય છે, કારણ તેની અસરથી આ ખડકોનો પ્રકાર બદલાઈ જાય છે. દાખલા તરીકે વેળુપાપાણ (Sand-stone), ચૂર્ણપાપાણ (Lime-stone) અને શેલ (Shale) માટી બદલાઈને અનુક્રમે ક્વાર્ટઝાઇટ (Quartzite), આરસ (Marble) અને સ્લેટ (Slate) થતી જાય છે.

આ પ્રમાણે ખડકો (Rocks) ત્રણ પ્રકારના થાય 'પેંગિયા' (Pangea)ના નામથી ઓળખાય છે. પેંગિયામાંથી આ ખંડો સાયમાની સપાટી પર વસતાવસતા ધીમેધીમે મુઠા પડીને દક્ષિણ મુવથી ભૂદીભૂદી દિશાઓમાં ત્યાંત્યાં વિખેરાવા લાગ્યા. વળી બીજા મત પ્રમાણે આ મુજબ નહોતું.

'લી મોરલી !

આવડો મ લોભ તે કીજીએ 'લી મોરલી !
આવડો મ લોભ તે કીજીએ રે લોભ;
અમરતને એકલાં ન પીજીએ 'લી મોરલી !
અમરતને એકલાં ન પીજીએ રે લોભ.

મંજરીની ગંધથી જે મીઠા કંઠની કાયલની વાણુ ગંજવાણી રે લોભ;
તું રે તારી જ વેણુ-પાંખે રમંત કે
અવની આકાશ રહી માણી રે લોભ.

આવડું મુખાન તે મ કીજીએ 'લી મોરલી !
આવડું મુખાન તે મ કીજીએ રે લોભ.
તરસું બીજની થોડી પ્રીજીએ 'લી મોરલી !
તરસું બીજની થોડી પ્રીજીએ રે લોભ.

રાજેન્દ્ર રાહ

છે: આગ્નેય (Igneous), પડગંધ (Sedimentary) અને રૂપાંતરિત (Metamorphosed).

હિંદના પ્રદેશમાં, પૃથ્વીની મૂળ એથી આગ્નેય ખડકોની સપાટી પરના નીચાણના ભાગોમાં ભરાયેલાં સરોવરો તથા નાના સમુદ્રોમાં આ ખડકો ધોવાણધોવાણને ને પડગંધ ખડકો રચાયા તે 'ધારવાડ વર્ગના' ખડકો કહેવાય છે. ગુજરાતને આંગણે ને આગ્નેય ખડકોની સપાટી હતી તે 'બુંદેલખંડ નાઇસ' (Bundelkhand Gneiss)ના નામે ઓળખાય છે, કારણકે આ ખડકો હાલ મુખ્યત્વે બુંદેલખંડના પ્રદેશમાં સપાટી પર નજરે પડે છે.

આ 'બુંદેલખંડ નાઇસ'નું ગુજરાતનું ભૂપૃષ્ઠ ભૂગર્ભના અંદરનાં કારણોને લઈ સહેજ નીચે ધસી ગયું. પરિણામે તેના ઉપર મીઠા પાણીનો સાગર ભરાઈ રહ્યો. આ સાગરને તળિયે આ 'આગ્નેય ખડકો ધસાઈ ધસાઈને દસ હજાર ફૂટ જેટલી ઝડાઈના ધારવાડ વર્ગના પડગંધ ગંધાયા. (ધારવાડ વર્ગના આ ખડકો અરવલ્લી પેટા વર્ગ (Aravalli system)ના નામે ઓળખાતા છે.

(દિસેમ્બર ૧૯૮૦)

ક્રાંતિને આ પરિબલ અડી રોકાયેને રૂપાન્તરિત (Metamorphosed) થયા. અરવલ્લી પર્વત આ અડીનો જ બનેલો છે. ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશો પાલનપુર, દાંતા, ત્રિશીડી, ઇશર, ડુંગરપુર, મહીયાદા વગેરે, તથા પૂર્વ ગુજરાતમાં હુખાવાડા, પંચમરાવડા ત્રિશીદ, દાંતોદ ને દાશિલ તાલુકા, રાંછુપોડા અને હોરાઉરપુર, તેમજ વડોદરા રાજ્યના અંખેશ અને મેવામના પ્રદેશો બધા આ અડીના જ બનેલા છે. મોખરા વિનાની બીજ

ધર્મીખરી ધાતુ (Nonferreous metals), વિવિધ પદાર્થ તથા અનિર્ગત ધાતુઓ આ જ અડીના અડીમાં મળી શકાય છે. પ્રદેશોમાંથી જે બધા મળી આવે છે, અનિર્ગત ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના આ પ્રદેશોની મજા શ્રીકે તથામ થઈ નથી. મજાશુભી આરસ જે (૧) ઢીલી તાંબુ, સોનું, ચેન્નૈય તથા સીસું (ર) જાલણ, એસ્બેસ્ટસ, ચીનાઈ માટી, કાચ એમાંથી બને છે તે શિક્ષા; (૩) આરસપટાણ, રહેર, સુરિક, ક્વાર્ટઝાઈડ વગેરે

અડી રચનાઓ કાળક્રમ	યુરોપના ભૂસ્તરક્રમનું વર્ગીકરણ		અન્ય	વિદેશના ભૂસ્તરક્રમનું વર્ગીકરણ	
	અન્ય	અન્ય		અન્ય	અન્ય
કાળક્રમ (સંજ્ઞાઓ)	અન્ય	અન્ય	અન્ય	અન્ય	અન્ય
૨૦ હમી	CAINOZOIC	ક્વાર્ટરી Quaternary	૩	આધુનિક પ્રમ-સેનિટીવ નદીઓ, કાચક અને	
૧૦ હમી		૧૯૦૦ TERTIARY	૪	કિલકુમ અર્થે પિયોસીવ વડીઆની બની પડે	કાચીના કોચ
૭ હમી		૧૮૦૦ TERTIARY	૫	વિમોસીવ-પીરમ, વાશી, કાચકના	દિવાલિ આગી
૬ હમી	MESOZOIC	૧૭૦૦ TERTIARY	૬	પીયોસીવ-પીરમ, ૧૭૦૦ ને કાચકના, પાચીપીરમ- ગુજરાત અને ૧૭૦૦	પરી, કાચીના અડી, વારી અને કાચકના અડી
૫ હમી		૧૬૦૦ CRETACEOUS	૭	પીયોસીવ-પીરમ, ૧૬૦૦ ને કાચકના	કાચી, કાચી, કાચીના અને ૧૬૦૦ના અડી
૪ હમી		૧૫૦૦ CRETACEOUS	૮	કાચીના અડીના અડી અને ૧૫૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૫૦૦ના અડી
૩ હમી	MESOZOIC	૧૪૦૦ JURASSIC	૯	કાચીના અડીના અડી અને ૧૪૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૪૦૦ના અડી
૨ હમી		૧૩૦૦ JURASSIC	૧૦	કાચીના અડીના અડી અને ૧૩૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૩૦૦ના અડી
૧ હમી		૧૨૦૦ TRIASSIC	૧૧	કાચીના અડીના અડી અને ૧૨૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૨૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૧૧૦૦ TRIASSIC	૧૨	કાચીના અડીના અડી અને ૧૧૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૧૦૦ના અડી
૦ હમી		૧૦૦૦ PERMIAN	૧૩	કાચીના અડીના અડી અને ૧૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૯૦૦૦ PERMIAN	૧૪	કાચીના અડીના અડી અને ૯૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૯૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૮૦૦૦ PERMIAN	૧૫	કાચીના અડીના અડી અને ૮૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૮૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૭૦૦૦ PERMIAN	૧૬	કાચીના અડીના અડી અને ૭૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૭૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૬૦૦૦ PERMIAN	૧૭	કાચીના અડીના અડી અને ૬૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૬૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૫૦૦૦ PERMIAN	૧૮	કાચીના અડીના અડી અને ૫૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૫૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૪૦૦૦ PERMIAN	૧૯	કાચીના અડીના અડી અને ૪૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૪૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૩૦૦૦ PERMIAN	૨૦	કાચીના અડીના અડી અને ૩૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૩૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૨૦૦૦ PERMIAN	૨૧	કાચીના અડીના અડી અને ૨૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૨૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૧૦૦૦ PERMIAN	૨૨	કાચીના અડીના અડી અને ૧૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૧૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૨૩	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૨૪	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૨૫	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૨૬	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૨૭	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૨૮	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૨૯	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૩૦	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૧	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૨	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૩૩	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૪	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૫	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૩૬	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૭	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૩૮	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૩૯	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૦	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૧	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૪૨	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૩	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૪	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૪૫	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૬	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૭	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી	MESOZOIC	૦૦૦૦ PERMIAN	૪૮	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૪૯	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી
૦ હમી		૦૦૦૦ PERMIAN	૫૦	કાચીના અડીના અડી અને ૦૦૦૦ના અડી	કાચીના કાચીના અને ૦૦૦૦ના અડી

જ અડકોમાંથી મળી આવે છે. ગુજરાતને આંગણે આ-
રસની ખાણો આજુ પાસે ચંદ્રાવતી આગળ છે. દેલવાડા-
નાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનાં જગમગ્યાત મંદિરો આ ચંદ્રા-
વતી આરસનાં જ બનેલાં છે. ડભોઇ નજીક મોતીપુરાનો
લીલો આરસ પણ આ 'અરવલ્લી ખડકો'માં જ નીકળે
છે. પૂર્વ ગુજરાતના અરવલ્લી ખડકો 'ચાંપાનેર સમુદાય'
(Champaner series)ના ખડકો કહેવાય છે.

હવે આગળ આસતાં પહેલાં આપણે દિંદના 'જુરતર-

કમ' (Stratigraphy)ની માહિતી મેળવી લઈશું.
જુરતરકમ એટલે ઉપર જણાવેલી ક્રિયાઓથી જમીનથી
એક પછી એક જે ખડકો એકબીજા ઉપર ઉતરોત્તર
સ્થાતા ગયા તેમનો કમ. એમાં સૌથી જૂના પ્રારંભિક
ખડકો છેક તળિયે હોય છે, ત્યારે છેલ્લા ને તાજા
ખડકો તેની ઉપર આવે છે. એટલે જુરતરકમ હમેશાં
નીચેથી ઉપર વંચાય છે. તેનો નિગતવાર ઝોડો આ નીચે
આપ્યો છે તે પણ એ જ રીતે વાંચવાનો છે. (ચાલુ)

ગુજરાતના ખડકો	ગુજરાતના ખડકોમાંના ખનિજો	ભૌગોલિક ફેરફારો (ગુજરાત અને દિંદમાંના)	જીવસૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ
15 વડે હાલ રચાયે છે.	નદીઓનાં બાઘાંની માટી. હરિયાકાંઠાનો કાદવ.	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાંથી ઉપર આવી વસી છે	હોમીના માનવબળ.
	નદીઓનો કપિ કે જેના પર હાલ જેની થાય છે. કંકરાંરેતીનાં પડો.	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાં રહે છે.	શિવાલિકમાં માનવીનો પૂર્વજ
16મો ઝેટ અને રાખીપળાના જુપાપણો કાંસિયો નીકળે છે.	પત્થા, કાંકરા અને રેતીનાં પડો	સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાં ફેલે છે.	નર્મદા સાબરમતીના પ્રદેશમાં આદિ માનવ.
17મી પળાની શેલ માટી, સૌરાષ્ટ્ર અને જેના સાબરકાંઠાની ખેડોડીઓ પિનાઇ માટીપ્લોમીન્ટના ખડક પણ છે.	આ પડોમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પેટ્રોલીઅમ (ખનિજતેલ) મળી આવે છે. ગુજરાતમાં તપાસ થઇ નથી. ફંજોરે'ગી ખેડોડીઓ અને સીમેન્ટનો પત્થા. હોખંડતી ખાણો. અષ્ટોક પત્થર	ગોડવાના લેડ દરતાં ગુજરાત હરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ બને છે.	શિવાલિકમાં માનવીનો પૂર્વજ શિવાલિકના નરવાનરી ખાંચના વાંદરાઓ
જિજી ગુજરાતના પીળા ચૂર્ણ પાપાણી પા ખડકો કચ્છ ને સૌરાષ્ટ્રમાં નથી.			શેખર, ચામાચાંદિયા, આદિમ હાથી, યોહા જગેરે
તપ્પીકાને ઉત્તર સલાહિ, પાપાગઢ સૌરાષ્ટ્રના પવેનો કચ્છના ફેલકાક પવેનો ખડકના છે સોનાગીર, ચાંપાનેર હામત. 18, કાંમપ્રા, કુમખજના વેણુ-પાપાણી	ગુજરાતના અખકાકીન રચાપત્થમાં વપાએલા ડભોઇ, ચાંપાનેર, દિંમત- નગર, પ્રાંશકાના વેણુ-ખપાણી	ગુજરાત પર લાવા રસ પથરાય છે.	રાહસી કરનાં સસતન પ્રાણીઓ
જેના પચ્છમ, હાથી, કચોલ અને મીઆ ખડકો કે જેમાંથી મધ્ય અકલ્પના ત્રિશિખ્ર એવા મેવશું'ગી mammites નીકળે છે.	કચ્છમાં થતી ખોડી, અને ફટકડી નીકળે છે તે ખડકો કચ્છ અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રનાં ખેડા દોલસનાં પડો.	ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર ગોડવાના લેડના પ્રદેશો દતા.	આદિમ પક્ષીઓ, ખજરી ને લીડતી મરેળાઓ.
			પ્રાથમિક સસતન પ્રાણીઓ.
આ ખડકો ગુજરાતમાં નથી, કારણ ગુજરાતનો પ્રદેશ જૂમાંડ કોનાથી તેનું ધોવાણ ને ધર્ણણ ચાટ્યા કર્યું પણ પડો બંધાયા નહિ.	આ ખડકો ગુજરાતમાં નથી.	"	આદિમ પ્રકારનાં લીડતાં જીવડાં (જીજી)
			જડમાં વચરનાં માછલાં, વચર પાંજોનાં જીવડાં આદિમ લીડી, માંક.
અરાવલ્લીનો 'ઢિલ્લી ખડકસમૂહ'	ઉત્તર અને પૂર્વ ગુજરાતના ખડકો કે જેમાં તાંબુ, સોનું, સીકું, જંગીનક, આરસ, કાચનો સિલિકા વગેરે થાય છે.	અરવલ્લી પર્વતની ઉત્પત્તિ	

પ્ર વા હી / અ ને ધ ગ ધ ગ તો પ હા ધ

સીંજરામાં બેસી રહીને વજીલના પ્રશ્નોનો જવાબ આપતો હોઈ એવું લાગ્યું. પછી થોડીવાર બીજો કંઈ પ્રશ્ન ન થયો. પ્રશ્નકર્તાનો બિચો થએલો જમણો દાઢ પાછો એના ખિસ્સામાં પેસી ગયો. રોચિત્ર પ્રકાર પછુ મારા મોં પરથી નખીને નીચે જમીન પર ચમકતું વર્તુળ સર્જી રહ્યો.

‘તમે નહીં ઘેર પાછા ફરવા છડો છો?’ એણે પૂછ્યું.

અધીરો થઈ હું બોલ્યો: ‘જો એ કહેવાનું? જોકે આવા અંધારામાં...’ છાની વિનયિને મેં અધૂરી જ રાખી.

થોડીવાર સુધી કંઈ જ જવાબ ન મળ્યો. પછી એ-ચિન્તા એણે કહ્યું: ‘આશો મારી સાથે. તમે શિકારી છો. શિકારીની વ્યથા હું જાણું છું. તમને કદાચ આકરી બાબ લાગી હશે; અને તમે યાકયા પછુ છો. એકાદ પાસો ગરમા-ગરમ આ તમને ઠીક પડશે. હું નજીકમાં જ રહું છું, આશો.’

ક્ષેત્રી

• ઉપનિષદ •

અદશ્યમાં દષ્ટિ ભરીભરીને
સ્વેદે ભીંભતો રસક્ષેવ એકું;
સત્કર્મ-બી અંતર સંપદાને
એ વાવણીગોલ બધા ઉછેર.

તણું તણું ચિતન ધિયં ધારું;
નવા પ્રતાપી તપને વધારું;
આકાશવૃત્તિ મુજ એક ઠહેની,
મે એક માટે પુરુષાર્થ બંધ.

દશાગ્રજી પરમાર

ગરમ ચાનું નામ સાંભળી મન આનંદે મત્ત થઈ
બેઠું. સંકોચ ન રાખતાં મેં કહ્યું, ‘ભક્તે આશો.’

અમે એક એક બાજુ સાથે ચાલ્યા. રોચિત્ર પ્રકાર
આમળ વધતો અમને મારગ દેખાડતો લઇ આવ્યો.

જલુ દૂર જવું ન પડ્યું. બીસેક ડગમાં ગયાન ગયાતાં
એક ખંડિયેર જેવો જડાઈથી મકાન પેર રોચિત્ર પ્રકાર
પડ્યો. એને મેં મકાન કહ્યું તો ખરું, પણ વસ્તુતઃ એ ઇંટ-
લાકડાંનો મંત્ર જ હતો. જે કાંઈ જિંતું હતું તે પણ જાડ-
જાખ્ખાંથી એવું આવરામ ગયું હતું કે ત્યાં વાઇલ્ડ પાઇરલો
હોય તો તે કંઈ નવાઇ નહિ. અશ્વધંધાનું એક વૃક્ષ આંગ-
ણમાં વાક ઉપરથી માથું કાઢીને બિલું હતું ને અંદર
જવાનો, માર્ગ એનાં સઘન પહોંથી આવરી રહ્યું હતું.

એ મકાન કદાચ સોએક વર્ષ પરે અહીંના કોઇ
જમીનદારનું રહેણાક હશે. તે પછી ઘણાં વર્ષો સુધી પડ-
તર રહેતાં અને પ્રકૃતિના પ્રકોપે અત્યારે એની આ દશા

૩૭૨ (દિસેમ્બર ૧૯૮૮)

ઘણું લાગતી હતી. અંદર રહેવાલાયક એક-બે એરડા
કદાચ હજુ એ બિલા હશે, પરંતુ બારથી એવું અનુમાન
પછુ થઇ શકતું ન હતું. એવા એ મકાન પાસે આવી
મિત્ર બોલ્યા, ‘સાઇકલ અહીં જ રહેવા દો.’

‘તમે અહીં જ રહેો છો કે શું?’ મારા નિરમળને હું
પણ વખત દેખાવી ન શક્યો.

‘હા, આવો.’ એના આ ઉત્તરના અવાજે રમણ કહી
દીધું કે બીનજરૂરી કુતૂહલ એને નાપસંદ છે, એટલે વધુ
પૂછપરછ ન કરતાં ભીંતે સાઇકલ ટેકવી હું એની પાછળ.
પાછળ ચાલ્યો. મનમાં અનેક પ્રશ્નો દાદકૂદ કરવા લાગ્યા.
ગિદારને એક ખૂણે, શહેર કે જળપદ્ધતી ઘણે દૂર, એક
ભગ્ન મકાનમાં આ જંગાળી શું કરતો હશે? કોણુ દશે
એ? આવા અજ્ઞાતવાસિનો શો હેતુ હશે?

અંદરનો રસ્તો બહુ જ વાંકીસૂંઝો ને સાંકડો હતો.
મુખ્ય દ્વારનું અવગંધા વૃક્ષ વટાની આમળ જળને બેસું
તો એક ભીંત વચ્ચે ધરી પડીને ઓળંગતી કપરી તેવી
આકૃત બિલી ઠરી છે. એને પાર કરી જરા આમળ
વધતાં બેસું તો સાગની એક જળગર આડી ભીંતમાંથી
નીકળી વચ્ચે મારી પડી હતી. ડગલે ને પગલે અંખરાં
ને હાંભળિયાં કપડાંમાં બરાવા લાગ્યાં.

ખૂબ આમતેમ ફરીફરીને આખરે એક બારણા,
પાસે આવી બિલા. બારણે તાણું હતું, એ બોલીને મિત્ર
એક કટાઇ ગએલ તોતીંગ બારણું ઉપાડ્યું ને મને અંદર-
આવવા નિરાળી કરી. અંધારી શુદ્ધ જેવું એ મકાન બેઠ
એકદમ અંદર પ્રવેશતાં બીક લાગે. પરંતુ જે મહાબલનો
આટલો પંથ વિના વિપત્તિએ વટાવી આવ્યો હતો તેના
મુખમાંથી શું કહીને હવે પાછો વળું? દેખું કે અનન્ય
આંકડાએ ધક્કવા લાગ્યું: આ અજ્ઞાતકુશળીય સાથી
કેવો માણસ હશે? મને ક્યાં લઇ જતો હશે?

મદા પરાણે કોઇ કંઈક વસ્તુ મળ્યા નીચે ઉતારી રવા
હોઈ એમ દરવાજાને વટાવી અંદર પ્રવેશ્યો. સાથીએ
અંદર આવી બારણું બંધ કરી દીધું. અને રોચિત્ર પ્રકાર
એકવાર ચારે બાજુ ફરી વળી બંધ થયો.

ફૂંચા જાસે મેં અનુભવ્યું કે એ મારી બાજુમાં ઘડીને
જરા દૂર જઈ કંઈક દેશાળવા લાગ્યો, અને વળતી જ પગે
દિવાસળાની કોડી રળગી બીડી. એની સાથેસાથ એક
ઉત્તમળ લેમ્પના પ્રકાશે ઘર પ્રકાશી બિડ્યું.

આંટલી વારે હવે મારા સાથીને હું નિરાળી શક્યો.
નહિ જલુ કોચા કે નહિ જલુ નીચા એવા મધ્યમ કદના એ
માણસને ફગણો કે જાડો પંથુ ન કહી શકો. એની મુખમુદા
પછુ તદ્દન સાધારણ હતી. માત્ર આંખોની દષ્ટિ બીડી હતી.
મણે એ આંખોથી કંઈ જ છુપાવેલું શક્ય નહોતું. જડગાં

મિલનમોરલી

રૂઢાવનની વાટે રે, કાઠ મિલનમોરલી વાય,
નમુનાબલને ધાટે રે, કાઠ ગોપી ઘેલી વાય !

મોરલીએ મનડાની વાણી,
સુરયા વિણ રહેવાય ?
હાલિન્દીનાં કાળાં પાણી,
અંગે શિદ રહેવાય ?
વનને કાંટે કાંટે રે, કાઠ બિછાત ફૂલની ઢાય,
ફૂલ-મારમને ફાંટે રે, એનો છવર્વીધાતોન્યા

કુંજમલીને દારે દારે,
દૂંદી વળ્યાં બે નેણ;
હરંખવનને ક્યારે ક્યારે,
વણકતરતાં વેણ;
શીતલ સરની છાટે રે, કાઠ વરસી રહ્યું ઉલ્લાય,
નેદનદીને ધાટે રે, એનું અંગ અગનમાં ન્દાય !

છત્તલ એનાં અંસુવનનીરે,
વિરહાનસ શીદ કારે ?
મન્દમદીર ને મંદ સમીરે,
ભીતર મરતું ભારે !
મોરલીધરને માટે રે, એ તો નિભમાં આનનમાય
(ને) હેયા રે દાટે રે, વણમૂલ વેચાવા ન્દાય !

નિરંજન ભગત

મંજૂત ને પરિપુષ્ટ, દાઢીમૂઠ સાધ, ઉમર આળીસની આસ-
પાસ. પોપાકમાં એક ચોકડીભાતની રેસમી લૂંગી ને
રાખોડી રંગનો મોટો રવેટર-કોટ. ચહેરા ને વેશ પરથી
તરત એની જાત નક્કી કરવી આકરું યદ્યપે તેમ હતું.
પોતાની જાડી વેધક પ્રશ્નભરી આંખો મારા મોં પર
ઢેરવી હોડમાં જરા હાસ્ય લાવી એણે કહ્યું: 'સ્વાગત; બંદક
ઉતારો હવે.' મારી બંદક હતું સુધી ખમ્મે ભેરવેલી જ
હતી. પંખાઓવાળો બગલથેલો પણ બાજુમાં જ બૂલતો
હતો. એ નીચે મૂકતાંમૂકતાં મેં આરડાની ચારે બાજુ નજર
નાખી. બરાબર વચ્ચે એક ખોખાને ઊંધું વાળીને ટેબલ
બનાવ્યું હતું ને એ પર કેરોસીન લેમ્પ ગોઠવ્યો હતો.
લેમ્પના પ્રકાશમાં જણાયું કે આરડો સામાન્ય માપનો
હતો, એનેએક ખૂણે ધાસનો ઢગલો ખડકેલો હતો. કદાચ
એ જ હમણાંના ધરધણીનું બિજાનું હશે. આ ઉપરાંત
આરડામાં બીજો કંઈ જ સરસામાન નહોતો. ધરની ધૂળ-
ખરતી ભીંતો પોતાની કારમી દીન વાત વિચારતી પરસેવે
બણે પસીજી બેઠી હતી. મેં બંદક ભીંતે ટેકવીને મૂકી

કે તરત ધરધણીએ પૂછ્યું: 'એ તમારી બંદક છે કે શું ?'
'સાધારણ શોટ-ગન છે. પણ ચીજ અસલ દેશી—
અહીંની બનાવટની જ છે.'

મિત્રે આગળ આવી બંદક હાથમાં લીધી. બંદક જા-
લવાની એની રીત નેહા હું જાણી ગયો કે એ હાથ બંદક
ચલાવવાને વણટેવાએલો નથી.

બંદકને વચ્ચેથી વાળી અંદર નજર કરતાં એ બોલ્યો:
'ચીજ કંઈ ખરાબ નથી, પંચોતેર વાર સુધી તો બરાબર
નિશાન લે. જરા વજનદાર છે: પણ એમાં શું? નેહા, શું
શું પંખા લાવ્યા?'

અને એમણે પોતે જ મારો બગલથેલો હાથની પંખા
બહાર કાઢ્યો અને પછી આનંદિત યદ્યપે એ બોલી બેઠ્યા:
'વાહ, તેતર ને નંગલી કબૂતર છે ને શું? બે હરિયાળ
પણ છે. આ બાજુ ધણાં હરિયાળ દેખાય છે.'

મેં બોલ્યું તો તદ્દન શિશુસહજ અકૃત્રિમ આનંદ એનું
મોં મરતી રહ્યું છે. આત્યાર સુધી અમારી વચ્ચે ને એક
અંતર રહ્યું હતું તે બણે એકદમ દૂર યદ્યપે. (પૃ. ૫૦૩મે)

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૩૭૩

તારા તથાપિ વિરહે કવિરાજા પડયો
આ લોક ને પર તણે કંઈ ખેલ જોયો.

શ્રી: નિરખતાં મુરતી રસિયા તણી
વિરહિયું કવિની કવિતા સુણી,
અજાણ ઉત્સુકતા મુજને યહ,
પુરણ છન્દ સુણાવ કૃપા કરી.

કવિ: શ્રીકન્યકા આપ ન, હું મનહર.

શ્રી: ના ના, ખરા રસિકવદ્ધા છે વિરાળી.

કવિ: રાગી, છતાં, તમ તણે, નિરખો કૃપાથી:

શ્રી: કન્યાનતે ઇવનબોલ આખ્યા!

કવિ: શ્રીકન્યાનત તાઢકે, વિરહિયું મારું સદા ચે રહ્યું,
જનની આ ભવ નાચરી વરણું ઘું, હું ચીતણી તણા,
માઈને રિઝવી ભવાન્તર-સખી, સાંખ્યું ન માતે ફરી,
જાણી એક જ પાત્ર આપિ તણું આખે અરે છે ફરી.

પૂર્વે ઘું, રમર, કન્યકા સુતિભાતી થીપુંજ રાત તણી,
શ્રીમાલે પ્રભુ એ મુંઝાવ નિરખી કન્યા અને અમુદ,
ના આરોહણ કુંગેભાવલ પેરે પથ્યા નિતા કોઈનું,
ને ના રાજકુમાર કોઈ વરતી શ્રીકન્યકા ચીવને.

ને હું નામકુમાર! શિવિપપતિ શો, જોઇ રીઝી ઘું હની
મારે શિવ, બને રમેલ વિધિએ ને શિવિપના દેહનું,
કોમાંથી ફરતાં નદીતટ વિષે તે નાચની ખીલમાં
લીલા કેવી થઈ મારાં મલકતા નેના અને જોખની!

તારાં એ નયનેા વરયાં હૃદયની જાડાણમાં તે પછી
મારું મારકે મધું પિલા તવ કને, પાણું કિધું યુક્તિથી
માલાએ, તવ આ મુઠી હૃદયની તંત્રી વિખેરાઈ ને,
સ્વામીશિવ, વિરાગિયાગિ બનિશો આ અમુદારવચનો.

શીપુંજે જગમાં પડેા બનવિષો "ને જાર પાને થઈ
નાથે અમુદ નાચને નમ રૂપે, તેને વરે કન્યા
શોનેવા મમ," એ સુણી વિરહિ આ કસાદરી પ્રેરિત
શિક્ષી અમુદ-અદિ પાત્ર રચવા પાઉં ફરી હું થયો.

ખારે કેડી બિહટ ગિરિની ભણતો હું હોતો તે
સાધું સાથે—

શ્રી: વિરમ; ગઈ ચિત્તમાં પૂર આવે:
તણું માતે-કળગરવિલી-નાચનેા પુત્ર આ તે;
મૂઠી જોણે સમયઅખિ: "કાલ સુયોદયે જ
કન્યા મારી વરણું કરશે પાત્ર પૂરી થશે તો."

કવિ: ને આખી એ રાનનમર હું વેગ પામેજ અપૂર્વ,
ભદ્ર ભણે તવ નયનનું! મારું પૂરે થયો આ,
ને મારી ચે વિરહરજનિ રાત આ સાથ પૂરી!
ને શ્રીકન્યાદરશનું કૃપા સાથ ધારો મને-તો.

એ ધ્યાનમાં રવર કહે; ઇચિયું પ્રભાત ?
ના ના નિહંગ અહુલું રવળું હશે કો;
ના કુકુદી-રવર ખેરો, —હનિ પાત્ર બાકી,

ને આ કૃપાં ગદનમાં હુણતાં જ નેહ—
શ્રીકન્યકા અજાણે વગતી વધારાં.

શ્રી: ને હું સ્વયંવરપદ વરમમલ લાવી,
કેટ સંધર્ષ તવ, અમુદમાનેશિક્ષી!
માતા તણ ગિરિઅર્ધા અર્ધિ વાસધીધો,
ને કન્યાકાનત લઈ ભવભેખ લીધો.

[કરુણા મદની કવિ-બાલમાં,
નયનેમાં નયનેા હતે જ'દાં;
કલમ દાથ થઈ સરજી પડે.
વિષનું પાત્ર ફરી મુખને અરે
નવ અરે, તર્ધિ યોગલિ કન્યા
કર તણી વિનળી સગ પાત્રને
રેપરશની વિષના, હસતી જર
નમવતી લઈ પાત્ર કરે કહે:]

શ્રી: અમુતપાન કરો કવિ એકલા!

કવિ: વિષનું પાંન કરે કવિ એકલા;
કવનથી પણ ને નિરવાય ના
વિરહકુંખ અનન્ત ભવેભવે!

શ્રી: આ પાત્રને મુખ અરે કવિ આપણાં બે
એમાં ન બન્યન મને ભવ આ વિષાતા,
એકે રૂપદા રહિ મને નહિ લોકમાં આ
એ સાથ આ નવ છુટે, પ્રેરતાં શરીર!

શ્રીકન્યકા તણું શરીર વિક્રીન પામ્યું,
આ દેહનેા પણ ધરો વિલયાન્ત એવો,
રોની કરે! ભવભવાન્તર ઝંખના છે!
રોની કરે! રતિ તવાન્તરઆતમની છે!

કવિ: તારાં સમાગમ સદા મુજ ઝંખના એ,
તે વૃત્તિ તો ન મુખને કદિ ચે થવાની,
ઘું કન્યાકાનતવતી મતમંદિલી ઊં,
તેથી ભવાન્ત કરવો કવિને લલકે.

શ્રી: શું એટલી ટુલ રહી મુજની રૂપદા કે ?
શું ઝંખના પુરિ ધરો ટુલ એટલાપૂરી ?
હું કન્યાકાનતવતી મતમંદિલી ના;
આનન્દમાં કવિતણા મત નાન્તરાય.

મારે હરે પણ રહી કવિ, ઝંખના એ,
તારો સમાગમ સનાતન હરજી હું;
એને વિશેષ કવિ અન્તર તાઢકે ઘું
રોની ખરેખર કવે ટુલ ઝંખના છે!

કવિ: આ છે બધી સખની ભજ એ સખી;
હરો જ ને નકીર નારા પાગરો,
એને વળી શાશ્વત ને સદા રહે,
વરે મધું દિપણું જ તે વિષે!

શ્રી: મને કવે બાસઘું એનું કાંઈ ને
ત્રિભું હરો મેઘન આપણું મધું ?

ખરે કવે! નશ્વર શાશ્વતે નહિ
વસે જ ક્ષિત્ત્વ, વસે કહાં ગિતે.

રહે જ શાશ્વી પશુ કોઈ આપણો
પુરાણ કો અંખન આપણું નહિ ?
તુલીય કોલું કંઈ છે જરૂર
અમેદ ન્યાં સિદ્ધ નિરન્તરાય.
સદૃષ તેથી જ સનાતનત્વ,
ચિદ્રૂપ આનંદમયત્વ તેથી.

[નિહાળતાં નેણુ લસંત આદ્રેતા,
વિચારતાં નેણુ તણી ગથીરતા,
અગ્રાધતા પ્રેમ તણી વિલોકતાં
શ્રીકન્યકાનયનગાં કવિમૂઠયાતા.]

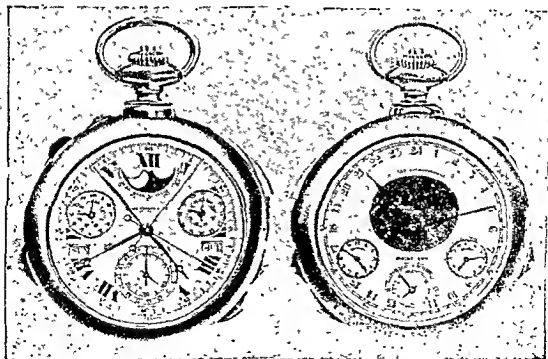
શ્રી: ચિત્તિસરૂપ નિહાળી શકે અને,
રસિકવહ્નિભરૂપ વિદાત્મ્ય ઘં.
ચિત્તિસમાગમમાં રતિ પામશે.
સકલ પ્રેમ સમાગમ ત્યાં દશે.

[ગરજના મુખમાં અસૂતત્વ એ
મત બધાં હર હુંપદ સાંકળી
પણુ નથી કવિને મુખ છે કમું
વિષમ મંથિત એમ છુટી રાખી.]

કવિ: બધે રહ્યું સત્ય, કહે જ નેમ ઘં,
અને પ્રિયે વેદન તાલકે ખરે,
ન અન્ય વેદું, પણુ એક ભણુતો
લહી ન ને દેહ વિષે શકું પ્રિયે
અનન્ય નિર્વાણુ—વત્તું થ દેહ તે.

['નહિ નહિ' વડતી રહી કન્યકા,
કવિ ન તે અકવિત્વ સહી શકે,
વિરહ દુઃસહને ભુલવા કુરી
ગદનમાં કવિછવ હુખી ગયો.]

શ્રી: અરે આ મું' આતાં હૃદય કયમ કાલકલિકત કુરી ?
પ્રિયાધાવાની એ શમિત નહિ દિવ્યા કયમ બને ?
કવે એ ક્યાં શોધું વિન્નન વનના હું વિહગને ?
હુરે છે દંભીરી ! વિરહ નિરુણે ઘં કુશળ છે.

અને બાલુથી એઈ શકાય એવી એક અદ્ભુત ધડિયાળનાં એ બંને પાસાં આ ઉપર આપ્યાં છે. ડાબી બાલુ
દર્શાવેલી તેની એક બાલુ પર કલાંક, મિનિટ અને સેકન્ડમાં વખત જણાવવા દેખાતં પાર, મદિનેા, ચન્દ્રની
કળાઓ તથા ધડિયાળને ચાલી આપવામાં કેટલો વખત બાકી રહ્યો છે તે પણુ બતાવે છે. જાની તેમાં કલાંક,
અરખા કલાંક તથા પા કલાંકનાં પણુ દેખાશ પડે છે ! જમણી બાલુ બતાવેલો પાછલો ચંદ્રો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત-
નો વખત, તારાની રિયતિ પરથી થતો વખત (Sidereal time), તથા સાઈટીરીઅલ અને રેટર્નડ ? સાધમ વચ્ચેનો
તફાવત પણુ બતાવે છે. તેની વચ્ચેના કાળા વર્તુલાકારમાંનાં સફેદ દેખડાં ન્યૂ યૉર્ક શહેર પર ઋતુ પ્રમાણે
તારાઓની રિયતિ દર્શાવે છે. આ આશ્ચર્યકારક ધડિયાળ બનાવતાં વ પર્થ થયેલાં. (નૅશનલ ન્યૂચાઈક મેગેઝીન)

લેખક

પ્રો. યશવંત શુક્લ એમ. એ.

મારે સાથેના મારા સંબંધ એના પહેલા જ અંકથી બંધાયેલા છે. આજ સુધી અનુભવ રહ્યો છે. મારા માગની સાથે-
નિક લાગણીથી 'કુમાર' આવતું એટલું અંક અને અંકો
રમણ છે. એકે એ તે એના છૂટક અંકો (અને ફક્ત એ બંધાય
રહ્યો ફક્ત એ બંધાયેલા) મારા માગની રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાના
આચાર્ય અને કરમરી કરમરીને ગાંધી મેળવીને વાંચી દોવાનું
યાદ આવે છે. 'કુમાર'નો પહેલો અંક બહાર પડ્યો ત્યારે
તે હું આઠવે વરસનો દોઢાસ અને એમાં પ્રસિદ્ધ થતા બધા
પ્રકારના લેખો સમજાવના અને આસ્વાદવાના મારા અધિ-
કાર પણ નહોતું; છતાં મને આચાર્યે યાદ આવે છે કે હું ખૂબ
બેઠકથી, ખૂબ રસથી વાંચી શકાય એટલું બહુ વાંચતો, પણ
હુકમના હરતો અને પછીના અંકની ઉત્કૃષ્ટતાથી શરૂ થતો.
એકે જ નિરાશા થયા પછી, 'કુમાર' હાથમાં આવ્યું હોય
ને વાંચીને તરત કન્યાશાળામાં પરત કરવાનું હોય એટલે
વર્ગશિક્ષકની નજર ચુકાવી પાડી તોયે 'કુમાર' રાખી એ
વાંચી લેતો એ પણ આચાર્યે યાદ આવે છે. એનાં બીજા રસપ્રદ
અંકો સહિત એની પ્રાર્થનામયતા પણ મારા જાલમાનસને
ખૂબ આકર્ષતી હતી. 'કુમાર'માંથી પ્રેરણા લઈને સ્વચ્છતાના
વિદ્યાર્થીઓનાં ધણી હરતો સિખિત સામયિકોના અનુભવો થયા
હો એમ હું માનું છું. આરંભ વર્ષની હમરે નિરાશાના મારા
એક સાથી ને ઉત્સાહી ગિત શ્રી. મહિંશાલ વાળદના સદાશ-
માં 'બાળપુરુષ' કરીને એક હરતો સિખિત અમે બહાર પાડવું-
શરૂ કરેલું તેમાં તો અમે સીધું 'કુમાર'નું જ અનુકરણ કરતા.
'કુમાર'માં આરંભના અંકોમાં પહેલે પાને પ્રાર્થના આપતી,
તો અમે પણ પહેલે પાને પ્રાર્થના ચૂકતા. બૂલમાં ને જૂઠામાં ને
નેડકણી મારે હાથે નેકાયા છે, તેમાંનું પહેલું એક પ્રાર્થના-
ગીત હતું. આરંભ આરંભપુરુષ 'કુમાર'નો મારા બાલ્ય પર
થેા પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ હતો તે દર્શાવવા આતેષ્યું છે.

એનો અપ્રત્યક્ષ પ્રભાવ પણ ધણી જ હોવો એકદમ નેમ-
કે એના 'ગિનલસ' વિમાગના કિશોર વાયકો સાથે તેની
સીધી વાતચિતની દબે ને લખાણ કરતા, અનેક નવી જાળતો
પ્રત્યે, અનેક હતોળો પ્રત્યે ધ્યાન એવતા; અને સારી ટેવો
હદ થાય તે માટે ને સૂઝા વિવેકપુત્ર સૂચનાઓ કરતા કે
આત્મવચનો ઠાંકતા, તેથી અંતર્દર્શન કરવાની કેટલી જાણી
સુવિધા થતી તે પણ આચાર્યે મને યાદ આવે છે. મારાં છૂટાં
છૂટાં વિચારવલણો પર 'ગિનલસ'ની મુદ્રા પડી હોય તે
હોવું સુરેક છે; છતાં એ પડી છે તે વિષે મને શંકા નથી.
બીજી પ્રભને ધડવાની એ એક સંકેતપૂર્વક પ્રવર્તિ હતી.
આચાર્યે સામયિકો પ્રભનું જનન કરવા માટે અનેક મુશ્કેલી
શાળાં નેકાયાં આવે છે, પણ પ્રભને ધડવાને, પ્રભનાં
વિચારવલણો લપર યોગ્ય હાથ નાખવાને કેમ પ્રયત્ન નહોતું
૩૭૮ (કિશોરબર ૧૯૪૮)

હરતાં હોય, તેનો આચાર્યે પ્રસ-
નો પાત મને વિચાર આવે છે.
પોતાના અધિકાર વિષે એકદમ
સંદેહ હોય કે એને એકે જાન બહારનું અણતું હોય? મને
તેમ, પણ પ્રત્યેક જગાને પ્રભવહરની પ્રવર્તિ કરવાની
હોય છે જ, અને એકે કે તે એ કરતો જ એકે. 'કુમાર' એ
કર્તવ્ય બીજાથી બાલ્યવતું રહ્યું છે.

'કુમાર' એટલે જુનારાતનું કોખાર્ય એ અર્થ એના તંત્ર-
વાદોએ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કરી રાખ્યા હોઈને, હેતુ-
પૂર્વક એ લેખની પ્રભનું ખાસ માસિક બની રહ્યું હોવાથી,
અને મારે પણ એક અનુભવમાંથી બીજામાં સંક્રાન્ત થવાનું
પણ અનિવાર્ય હોવાથી, જુની જુની અવસ્થાએ 'કુમાર' પ્રત્યે
મારે જુની જુની દિશાએ નેતું પ્રાપ્ત થયું છે. છતાં સર્વે જ અ-
વિચારવાર પરસ સુધી તે સમય જનને 'કુમાર'નાં અણુથી
જ એ નેતું હતું. કાવ્યના, ગદ્યના, હતિહાસના, પ્રવાસના,
ચિત્રના, સાહસ અને આદુરત રસના, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના, લક્ષ્ય
ચરિત્રોનાં દંડ કેટલાયે સંદર્ભોથી મારી થેતના પુદ્ધિત તે
વર્તી જ, પણ કુટુંબ સરખાવામાં જે પ્રવર્ત થતી, એ 'કુમાર'ને
પ્રતાપે. મારા નેમા કેટલાયે અજ્ઞાત 'કુમાર'લક્ષો પડ્યા
હોય તેની સંપાદકોને કેમ ખબર પડે? છતાં એના આરંભથી
માંસે તે પચીસ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન કિશોર ચિત્ત પર
'કુમાર'નો કેવો પ્રભાવ પડતો રહ્યો છે તેને એકાદ નમૂનો
રમૂ કરવો એટલે એમ માનીને આટલો વિસ્તાર કર્યો છે.
પોતાના કૌતુહલે વળી ગયાં હાથે પછાત પહેલેથી જ 'કુમાર'
માંથી કીધેલો, તેથી જ આ પ્રકારનાં ઉત્તમ પરિણામો એને
હાથે સધાતાં રહેલાં એમાં શક નથી.

'કુમાર'નું અવતરણ પણ ત્યારે થયું એટલું હતું ત્યારે જ
એકે જુનું નહોતું કે નહોતું એકે. ૧૯૨૪માં એનો પહેલો
અંક પ્રગટ થયો ત્યારે ગાંધીજીને દેશમાં, અને ખાસ કરીને
અમદાવાદમાં, આવ્યાને લગભગ દરદી ગીતના ઓળંગો હતો.
ગાંધીજીએ સમગ્ર પ્રભને પોતાની કાર્યગતિથી અને પો-
તાના આદરોથી વિચારની કરી મૂકી હતી;—વિચારની જ
નહોતી. આચાર્યની પણ કરી મૂકી હતી. પ્રભ પોતાના અધિકારો
અને કૌતુહલ વિષે ભ્રમત થાય અને સ્વમાન ખાતર લીધે
એ મંત્ર પણ ગાંધીજી દેશને આપી ચૂક્યા હતા, એટલું જ
નહોતું, ૧૯૨૪ મુઘીમાં તે અરુદ્ધતાના વિચારો સુધારીને
પોતાની મુખ્ય કાર્યક્રમ પણ દેશ આખા પર ચૂક્યા હતા.
દેશની પ્રભને એમણે લઘુતામાં 'પણ' રાહી હતી અને પોતે
કિશોર રાજની વફાદાર રેવત થવાનું માંડી વાળીને અસહ-
કારી બન્યા હતા. પ્રભને એમણે સહન કરતાં, વફાદારી પરતુને
પાડતાં, અને એ રીતે અજવાન તથા નિરુદ્ધી જનવાનું,

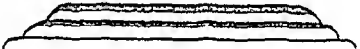
દશાન્ત પૂરે પાર હું હતું. આથી પ્રભુ ધીમે ધીમે ફરીને પ્રગાઠ અને બીડુતા ઊઠતી નતી હતી; એકે ઓનો સંસાર દૂર થયો નહોતો, અપરિચિત પરિણામોના ભય પણ એને ઊઠાડતો નહોતો, કાર્યપદ્ધતિ અને તેની પાછળની દૃષ્ટિ પણ એને બારાબાર સગમતી નહોતી, અને કૈંયની દિશાઓ પણ એને સ્પષ્ટ સૂચતી નહોતી. છતાં બિહિરા સહનતને સેવનાએને માથે ખીલેા ઠોકરો નથી, એને આઘાત આપી શકાય એમ છે, એની સામે વળતઆવે લડી શકાય એમ છે, ને આપણામાં હીર હોય તો એને ઉપલાવીને સ્વરાજ પશ્ચુ હાંસલ કરી શકાય એમ છે એવાનને પ્રભુમાં ધીરેધીરે ઉદય થતો આવતો હતો. એ કાળે 'કુમાર'નું અવતરણ થયું. પ્રભુની દીર દેવવર્ણનું કૃત્ય બાજે એણે મળયૂથીમાં ન વોલ્યું હતું. એ માટે એણે ઊગની પ્રભુ પર ન નજર ફેરવી, એને પણ કાળજીની ન પ્રેરણા મળ્યું ને?

પણ 'કુમાર'ને લક્ષ્યક જીવનિયાઓની ફેર ન લેખી કરવાના મનસૂબા નહોતા. હાથમાં હાથો બાજે સાલીને યતનને થોડે બેઠેલા, પૂઠા પર દર મહીને ઝંખકતા કુમારની મુખમુદ્રામાં સૌથી સાથે સંદેશની જે સુકુમારે આ વસ્તુ છે તે બલકા જેની નથી. સૌથીની સાથે જ્ઞાન અને અભિનત આચિત્યનો પણ એને ગોળ મેળવેલો હતો. એને જ્ઞાનવાન, આચિત્યવાન, વીર્યવાન તેજસ્વી નવયુવકો પેદા કરી દેશની સિક્કવ પલટી હતી. વિશાળ યેતરમાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતાં ગાંધીજી ને કરી રહ્યા હતા તે ન સુજાતના વિદ્યાર્થીઓના સી-ગિલ સેનમાં વાક્યમ-સાધનથી 'કુમાર'ને કર્યું હતું. આ દુલના નેમને વધારે પડતી લાગે, તેમને કુ 'કુમાર'ની બની કાઉલામાંથી 'ગિનલસ'ને 'માધુકરી' એ બે વિભાગો નેઈ નવાની વિનંતી કરીશ.

ગાંધીજીએ સૂતા નગડોલા દેશે આવસ ગરકી લાગા થવાનું હતું તેમાં તો પ્રભુની નસનસમાં દેવો હાસાદ બધાંથી મએલો કે એકલા ગુજરાતની ન વાત કરીએ તેવા પ્રકીય શિક્ષણ માટે રથલેરથલે પ્રબંધો થવા લાગેલા, રથલેરથલે યુવક મંડળો રચાવા લાગેલાં, બાંધાગપ્રવૃત્તિ, કાંતલુ, રૂક્ષાતેપણ, આગમકાદ્ય, રાવિશાળાઓ આદિ પ્રવૃત્તિઓ રથલેરથલે સરુ થઈ ગએલી એટલું ન નહિ, પ્રભુ પર દેલ કે દુકાળ જેની આપક આપતિ આની પડે ત્યારે પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકીને સૂતિથી આપદ્મસ્તોને કમારવાની એવાથી ગમેદશા પાજુ રચાતી નતી હતી.

આ ન સમયમાં, એને આપણે સામાન્ય રીતે નવી કવિતા કહીએ છીએ તેનો ગુજરાતને પ્રથમ પરિચય થયો. ગાંધીજીના પણ, પોતાના વિચારો પદેપદ પહેલેલા કરવા માટે લેખન પ્રવૃત્તિનો આશય, નેમ આદિકમાં તેમ અર્ધો પણ, લીધા વિના પ્રદેશ થયા ન હોતા. પોતે સગમ જીવનના વિધાયક, કોરેલે

જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેકને કવિયો પર એમને લખાણ કરતું પડતું. અને સાચાની બેલી રૂઝવાસક, વળી આદિક, એટલે પ્રતિપક્ષીના વિચારોનો પણ મુઠુતાથી આદર કરી એની છાજાવટ કરતા. આથી એમની આસપાસ લગભગ કોઈના ચિન્તકો, સાધકો ને લેખકોનું એક મંડળ નેમનું ન રહેતું. એક પ્રોત્સાહક વાક્યમપ્રવૃત્તિ એમાંથી વહેતી થઈ અને એનાં મુખરિણાઓ રથે ગાંધીજીના અનેક ક્રંધો નેમ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા, તેમ કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મરાઠવાળા, મહાદેવ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, નરહરિ પરીખ, જીવતરામ દવે વગેરેના પ્રકીર્ણ લેખો પણ પ્રભુને મળવા લાગ્યા. મુક્ત, પ્રાણવાન, આચિત્યશીલ પ્રભુ સર્વનાની દૃષ્ટિથી લખાયેલા આ લેખોથી નિઃસંક પ્રભુને પોતાના આત્માની ઝાંખી થવા લાગી હોવી નેઈએ, એનાં વિચારવલ્લો યકાયાં હોવાં નેઈએ, કેમકે નેમો ગાંધીજીના સીધા એતેવાસી નહોતા તેવા લેખકો ને કવિઓની વાણીમાંથી પણ આ ન પ્રકારના ભાવો નીતરતા દેખાય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, દેરાજી પરમાર, ચન્દ્રવદન મહેતા અને પાછળથી ઇન્દુલાલ ગાંધી તથા મનમુખલાલ ઝવેરી, નેમનાં કાળે 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેઓ આ ભાવો પોતા પોતાની રીતે પ્રાપ્ત દેખાય છે. છેક પાછળથી, પણ '૩૦ની લડત પહેલાં અને તરત ન પછો, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, તથા સુન્દરજી ને કમારીકર નેમી 'કુમાર'માં ઝખકયા માટે છે.

કુમ્મની કથા

મનુદુપ

વાળી નેમ મહારોમા અપે છે મૂઠ અંધેને, તેમ રોઆવનું રીકું સિંધોધાન સમયને.

દારો ને બારસાઓનાં ધોમાં પથ્થર-તોરણો મહોં કોરલ ને' દોઢો જ્ઞાનપુંજ કુરાનનો.

બીજીઓ, બાંદીઓ, અખાં, સમ્રાટો પાયતજના સૂતાં તો આંક નિદ્રામાં બૂલી સંસારી આપદા.

પત્રી તો એક બૂલામાં કથા કી સુપ્ત સૌંચની, બીજો સોનદ્ય લેકું 'લું નિસાસા કાળના વળી.

એકે રોશિવથી રંચી પૂચ્છી પાક પુરાણની, બીજીએ આંદોં બૂકેલી રંગેલી પાની જોધીગી.

અસપી કોતર્યાં હાનતે કાષાતાં દાડપિનદો, રિમતે સોદાગળાં શીધાં એએ પદસરોવરો.

કમો કેરી ક્તારોમાં ભેદ કામિની-કાન્તનો, દિલ્લે પારખી લીધે રંગ સાર-પ્રસાદનો.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

નવરસાદ(વિધ)ની પશ્ચિમે આવેલી મહતી રેક્કી પરની ચાલી કમો નેઈને (રિસેબર ૧૯૪૮) ૩૩૬

પાત્રે તેો નવું કાનૂન ગોઠું ગોઠાવુ આખું દેશ એમ લાગે છેને 'કુમાર' એ મુશ્કેલી કાનૂન ને ચિત્તનું ન માસિક ન હોય એવો આભાસ રચાય છે. દેશપ્રેમ, દેશદાઈ, રાષ્ટ્ર-તતા અને માનવ કલ્યાણની ભાવનાઓની એવી દેવચહેરા થયે છે કે 'કુમાર'ને આરંભે ગંધુર ઋતુ થીતો નિયમિત આ-પનારા મી ત્રિભુવન વ્યાસ નહીં પાછળ નેખાઈ ન્ય છે. એક નવો જગાનો આવ્યો હોય, નવી ન દુનિયા પેદા થઈ હોય, એમ આ વખતના 'કુમાર'ના અંકો ભેટાં રમક લાગે છે.

આ નવું વાતાવરણ સર્જવાનો થોડાકે મશ તો 'કુમાર' ને ફાળે અચૂક જવો પડે ન, અને એ વાતાવરણને નીકરપણે પોષવામાં, સમાવતર ઉઠાડણીને તે જરૂરની વિચારસમૃદ્ધીથી એને પ્રોત્સાહન આપવામાં, એની દુરાવગમાં બેસી રહી શકે

રજત જ્યંતીએ 'કુમાર'ને

પરંપરિત સંપ્રેયા-

તારે અંધ કરી અસતારી પલપલ પરિચાણે માંડયાં,
બેશગ વિરાળાં ભેવા ધરના નાનકડા ખૂણા છાંડ્યા,

નમરો ને પત,

સાગર ને રણ,

વલુકેડી આજુબજુ પુરખો;

નીલ અગન

નક્ષત્રો ને ગણ

કિરણોના પાંલવ ચૂમ્યો;

સાદસ ને શમણને સંગે, ગરુડાશરી રમણને રંગે,

રસેભરી રંગતો માણ;

પુષ્પમુકુતને કામળ એંગે, પ્રમલ ગાધુર અંતર ઉઠંગે,

ભાવ મધુર કરતો નાણ;

પદમાણુની સૂક્રિય વ્યંજના છાની પડે તારે પરખી;

વિરાટની ન્યાયિત વિસ્તરતી દુનિયાં શી નિરખી હરખી!

મહન નિશ્ચનાં ગૂઢ રહસ્યોના પથ દો તારો પાવિત્ર!

અરણ્ય અંધ પ્રગટી પ્રજ્ઞાની પરમ કથા ઉત્ખનનમાંથી.

સારક માંડ્યું

અનુસૂત રાતો 'કુમાર' એ દિશામાં આરે યુદ્ધસાઈ એકધો છે. ભારતીય પ્રાચીન અને અર્વાચીન ચિત્રકલા, મૂર્તિવિધાન ને રચાપત્યકલા, ભારતનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સૌંદર્ય-કામોં તથા તીર્થકામોં, ખાતરીની ખનિજસંપત્તિ, ઇવનનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં ભારતવાસીઓએ જે ભલે લી સિદ્ધિઓ, આ સર્વનો પરિચય કરાવી કરાવીને દેશવિશેની મમતા, ને આદર-ભક્તિ 'કુમાર' કેળવી છે. 'કુમાર' એ બધાંનો પરિચય કેવળ શબ્દોથી કરાવ્યો નથી પણ ચિત્રોપાધીએમાં મૂર્તિ કરી છે. વસ્તુ-નો તલરૂપથી પરિચય એ 'કુમાર'નું લક્ષણરૂપ છે. દેવવાસનાં ભેન દહેરાં હોય કે મેકિટરાનું સૂર્યમંદિર હોય, કાચકાં છત્તું સિંહપ-હોય કે સુવનેશ્વરની પાર્વતીની મૂર્તિ હોય, કનિકની પ્રતિમા હોય કે સુલકની મૂર્તિ હોય-સર્વના પરિચય દ્વારા વાચકના ચિત્તનું સમસ્ત દેશના ઇવન સાથે અતુ સંધાન કરવાનું હોય તેની ચોખ્ખા 'કુમાર'ના કુશલ સંપાદનમાંથી વરતાઈ રહે છે.

પ્રાચીન-અર્વાચીન કલાના નમૂનાઓ દ્વારા કલાદૃષ્ટિ ખો-લવાનો અને દેશપ્રેમ જન્મત કરવાનો ભેરડો ધર્મ ભેરો 'કુમાર'ે જાળવ્યો છે તેવો ભાગ્યે ન ખીલ કોઈ પણ સામ-યિકે જાળવ્યો છે. ત્યાં એ ખરેખર ભ્રમણી પ્રભુનું માસિક બની રહ્યું છે. અને ભ્રમણી તે કેવળ વચ્ચેદૃષ્ટિએ ન નહીં, પણ રિષિતિ-ની દૃષ્ટિએ પણ ખરી. આને પણ આ સુવાચ્ય, રસિક, બોધ-પ્રદ-લેખી અને તે વચના વાચકના ચિત્તને આકર્ષવા સમર્થ છે.

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી સારો દેશ-ભક્ત મથો હતો, બધે ન માંધી છતો મંત્ર સંભળતો મથો હતો, અને બધે ન અજ્ઞાન તથા પરચક સામે લડત આંદાઈ મૂઠી હતી એમ માની લેવાનું નથી. દેશ ધીમેધીમે જાગતો હતો, આંખો જાગતો હતો, બહાવક ભેતો હતો, મોડુંક સમજતો હતો, પણ સમજના મથતો હતો, સમજવાથી અને નહીં સર્ગ-ન્યાયી પરિણામોની કલ્પના કરી બીતો હતો. યુવામી મોઢે પછી મઠ હતી ને નાની રેલા ભેર કરતી હતી, અને એ કારણે બધો દિશામાં પૂરપાટ દોડ મેલવી એ અશક્ય હતું. પણ એકો-એ દેશને જગાડવાનું થોતાનું કલંબ માન્યું હતું તેમની મહા અને તેમની અસર અજાની હતી. અપાર ધૈર્ય, કઠણ અને મમતાથી તેઓ જ દેશભાવનાને ફેને પિછાનવા હતા ને તેનો કલ્પાર કરતા હતા. એક પ્રકારનો નાનુક સમભાવ આ આખો યે પ્રવૃત્તિમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. 'કુમાર'ના લંબોને મિનજસમાં વાચકને ને અનુનય કર્યો છે, શુભ સંકલ્પો કરી ઇવનમાં ચરિતાર્ય કરવાનો ને આમલ કર્યો છે, ધૈર્યથી ને અચાંચી કરી છે, સદાનુકંપથી ને બોધ આપ્યો છે તેને પેલા વ્યાપક સમભાવનો જ એક મૂંઠા ગણવાનો છે.

આ પાંચિક વર્ષના આગામાં આરંભની મુશ્કેલીઓમાંથી આરંભે કરીને 'કુમાર' રિષર, રમરમ અને પુષ્પ યુદ્ધ દેખાય છે. થોડે થોડો ને કપડુંક પડુંક કરી રહેલો કુમાર હવે જુવાન જાણી દીસે છે. અને ભરપૂર આત્મપ્રજ્ઞાથી ચોતાના અંધને એકી લખાવીને દેખાવે છે. આરંભ કાળમાં નાણાંએથી મુશ્કેલીઓ પણ 'કુમાર' પૂરતી અનુકૂળતામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. એકે નવ-ઇવન મુદ્દલાલ્ય ચોતાની મુશ્કેલીઓને કારણે બીજે નવ પર્વે 'કુમાર' ઇષવાની ના પાડે છે, તો 'કુમાર'ને (અનુષ્ઠ. પા. ૫૭૭)

વિપ્લવવાદીઓમાં લખેલા એક ગુજરાતીનું પહેલી જ વાર પ્રકટ થતું આત્મકથન

બા પુનું મૃત્યુ! એમના ખૂનની વાત સાંભળીને આખું અસ્તિત્વ અવાક
ગળી ગયું હતું. પણ મૃત્યુ વળી ત્યારે પહેલી લાગણી એ થઈ કે
બાપુને જાણે મેં જ માર્યા. યુનેભાર હૃદય ખૂની ઉપર આકળું થવાને જાહે
અંતર્મુખ થઈને સમસમી રહ્યું. ગાંધીજીની હત્યા કરનાર તો આખા દેશના
હિંસક વિચારોનો પાગલ પ્રતિનિધિ હતો, અમરતાનો અન્યથા અગ્રાની હતો.
આખા દેશની ખરાબીનો એ સંવાદક હતો. એટલે હું પણ નૈતિકરીતે બાપુના
ખૂનમાં મંડેલાઓનો લાગ્યો. આ લાગણીના જન્મની સાથે જ રમરણોનું
આક્રમણ શરૂ થયું. સત્યના એ સંત સેવકને ક્યાંકયાં અને ક્યારેક્યારે જાકારો
દીધો છે એની નોંધ અંતરે કરવા માંડી. અહિંસાના એ આત્મવીર તરફ સ્વર્ણ
ને પામરતાએ કેટલી બેવકાઈ બતાવી છે એની કરણ લાગણીએ વિકળતા
વધારી દીધી. આત્મનિરીક્ષણની અંતરયાત્રા શરૂ થઈ.

રમરણોનો ઢગલો ફેફાળવા માંડ્યો. એ ગદ્યામાંથી એક રમરણે મારું ગળું
પકડ્યું. બેપરવા બનીને પાછો ઢગલો ફેફાળવા માંડ્યા. પણ મારું જીવન એ જ
રમરણે પકડ્યું અને મારી દષ્ટિ સામે એ આખો પ્રમંથ આબેહુજ ઊભો થયો.

અંતરદેવતા

ઓ ગાણીસન્નીસ વરસ પરની વાત છે. બાપુએ
ત્યારે 'યંગ ઇન્ડિયા'માં એક નોંધ લખી હતી એનું
રમરણ છે. એમાં દેશના ક્રાંતિકારી પક્ષને વિનંતી કરવામાં
આવી હતી કે એક વર્ષ સુધી તેઓ કોઇ પણ દિસક
કૃત્ય ન કરે અને પોતાની અહિંસાને બરાબર સંપૂર્ણરીતે
અજમાવીને અસરકારક બનવાની તક આપે. મુલકના
વિનંત્ર સેવક તરીકે એમણે એટલી બીખ માગી હતી.
સંતનો અવાજ હતો. એમની ચાચનામાં પણ આજ
ભાષાને બાપુને વચન આપવા સરદાર ભગતસિંહ લાહોર-
થી દિલ્લી થઈને ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. એક સમી
સાંઝે આશ્રમની પ્રાર્થના પછી હું બાપુને એકલો હૃદય-
કુંજમાં મળ્યો અને કાનમાં ભગતસિંહ આવ્યાની વાત
કરી. બાપુએ સૌને જાહાર જવાની આજ્ઞા કરી અને
એ બે જણનું મિલન થયું. મારી પાસે એનું વર્ણન કર-
વાની શક્તિ નથી. ક્રાંતિકારીની નિષ્પાક્કસ વિનંત્રતા
અને આત્મવીરની અખૂટ વલ્લભતાનો એ અનુભવ સુમેળ
હતો. વાતચીત થઈ રહી. બાપુને વચન અપાઈ ગયું.
અમે જાહાર નીકળ્યા. બાપુએ મને પાછો બોલાવ્યો.
એમના ચહેરા ઉપર સખત મગમગીની હતી. પણ સ્વસ્થ
સ્વરે એમણે મને પ્રશ્ન, 'તમે પણ એ પક્ષમાં છો?'
મેં માથું હચાડીને હા પાડી. અસત્ય બોલવાની મારી

મગદૂર નહોતી. બાપુના મુખ પરનો વિરાહ ઘેરા થઈ ગયો.
આખો ઊંડો ઊતરી ગયો. હોઠ બીડાઈ ગયા. મને થયું કે
શુદ્ધ બોલીને બાપુને સંતોષ્યા હોત તો સારું હતું. હું
પગમાં પડ્યો, ચરણરજ લીધી. પણ બાપુ મૂકા હતા.
એમની આરાધના ના ગળી. મારું આખું અસ્તિત્વ ગમ-
ગીનીથી દૂર થઈ ગયું. યુનેભારની જેમ પડેલે મોઢે, હું
ઊભો હતો. બાપુના હોઠ ખુલ્યા. અવાજ નીકળ્યો:
'તમને હું મારા કરી શક્યો, પણ મારી અહિંસાના ના
કરી શક્યો. મારી એટલી નજાબત. મારી જાડ ઈચ્છા
છે કે હું તમને મારી વાત મજે ઊતારી શકું. તમારો
સ્વરો બોલો છે; પણ આ દેશમાં સ્વરાજ્ય સેવા માટે જે
કોઈ બોલો સ્વરો છે તે તેમાં હું મારો જ દોષ જોઉં છું.
એનું કારણ એ જ છે કે મારી સત્યની ઉપામના દર
બરાબર નથી. મારી અહિંસામાં દર ક્યાંક ખામી છે.
કોઈકે દેકાણે મારી નજાબત બેસી છે. આનો અર્થ એ જ
કે મારી અહિંસા દર સો દરનું સંતનું નથી બની. પણ
હું એમ કોઈ દારું એવો નથી. હૃદયને વળીવળાને કદીશ
કે મારી અગ્રહિને બાળ અને મારો માર્ગ સાચો દોષ
તો એમાં પ્રકાશ મૂક, શક્તિ મૂક. જાઓ, પણ મારાં
જાણનાં તમારે માટે ખુલ્લાં છે. સાચા આત્મનું દોષ
ત્યારે સંકોચ વિના આવશે.' હું પાછો પગમાં પડ્યો.

ઉત્કલ મન્દિર થઈ આવી કે હાથા માગીને દલી દઈ કે
‘જાણું તમે સાચો છો. હું મોગાર છું. દવે એવું નહિ કરું.
પણ મારી કાષ્ઠિને કોઈએ ગૂંચળાવી દીધી. મૂળેમૂળે
હું બહાર આવ્યો.’ એ વખતે જાણુના અંતર ઉપર જે
આઘાત લાગ્યો હતો અને એને લીધે એમના મુખ ઉપર
જે રંગ અને વેદના અંકાર ગયાં હતાં તે આજે એવાં ને
એવાં રિચર ફરીને એ જ પ્રશ્ન મને પૂછે છે. અને હું પડેથી
મોઢે અનુત્તર બેસીને જોતો છું.

ઈ.સ. ૧૯૩૧ના શરૂઆતના મહિના હતા. જાણુએ
‘નવજીવન’માં બંગલસિદ્ધના સાથી શ્રી સુખદેવ અને
રાજચુક ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો એવું યાદ આવે છે.
એમાં ક્રાંતિકારી પદ્મ ઉપર દેશની સેવા કરવાને બદલે
કુમેરા કરવાનો આરોપ હતો. અને લાગે છે કે જાણુ ત્યારે
બોરસદ હતા. હોડ અરવિન સાથેની સંધિના એ દિવસે
હતા. મેં જાણુ ઉપર કુલ્લેષ કાગળનાં ડાહ્યા પાનાં
બરીને એક પત્ર લખ્યો. એમાં એમણે લખેલા લેખની
ચર્ચા હતી, એમણે જિભા કહેલા મુદ્દાનો મારી દષ્ટિએ
જવાબ હતો અને ખીજા કેટલાક નવા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા.
હું તો એ પત્ર ટપાલમાં નાખીને દિલ્હી ગયો હતો. પાછો
આવ્યો ત્યારે જાણુનો જવાબ આવીને પડ્યો હતો :
ભાઈ કિશનસિદ્ધ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. એમાં હું નવી દલીલ નથી
લેતો. જે વિરોધી તમે દર્શાવો છો તે બધાનો જવાબ
‘યંગ હન્ડિયા’ તથા ‘નવજીવન’માં લખી દેવા અપાયો છે.
એટલે દવે તો કોઈ દિવસ તમે મળો તો તમારી સાથે
આ પ્રશ્નની થોડી ચર્ચા કરવા તૈયાર થાઉં. એવો વખત
જૂન માસ પહેલાં ન નીકળી શકે, દરમિયાન મારી સલાહ
છે કે જે કંઈ હું લખી ગયો છું તેનો ફરી ચિચાર કરશો.
૪-૫-૩૧ બોરસદ મોદનદાસના બે. ગા.

જાણુને મળવામાં મને હમેશાં બધા લાગતો. એમની
પામે જુદું જોડાણ નહિ. અને મેં જુદું જોડવાની કસા
ખીલવેલી; અમલના આચરણનું જાણું શક્તિ મદદ
વેલું. પણ એના મૂળમાં હતી દેસલેવાની બાવના, માન-
જૂમિની સેવાની ઝંખના. પણ જાણુ આગળ તો સત્યને
કાળે પણ અસત્ય ન જોડાણ ને ન આચરણ. એટલે હું
હમેશાં એમને મળવાનું ટાળતો. પણ ખીજા જાણુથી
એમને મળવાની ઉત્કંઠા પણ બુદ્ધ રહેતી. આનું કારણ
એ વખતે મારાથી અનુભવાતું બને. પણ સમજાનું નહિ.
આજે એને સમજ થયે છે. સત્ય તરફનો અનુરાગ વખે
છે. અને એ દષ્ટિએ હું જોઉં છું ત્યારે મારા અંતરમાં એ
૩૮૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

વખતે અદિસા અને દિસા વચ્ચે ચાલતું યુદ્ધ હું બહાર
કળી શકું છું. જીવનની સાક્ષક સક્રિય અદિસા છે કે દિસા
એ સમસ્યા એ વખતે એટલી યાંત્રી ઉમ હતી કે એક
વખત તો હું કાનપુરમાં ક્રાંતિકારી દળની સભામાંથી
સીધો જાણુ પાસે જઈને રહી પડેશો અને જ્યારે અંતર
શમ્યું અને હું મો જાણુ ત્યારે જાણુએ કહેલા શબ્દો બહાર
બર થાદ છે. એમને એમ લાગ્યું હતું કે હું લાગણીવશ
થઈને કદાચિત અદિસાનો સ્વીકાર કરી મદદશ અને પછી
પરતવા કરીને એનું પાલન નહિ કરી શકું. આ દુરિયા-
માંથી એમણે જ મને બંધાવી લીધા હતા. એમણે કહ્યું :
‘જુએ, તમે શાંતિથી, નિરાંતથી આખી વસ્તુનો અને
વસ્તુરિચયિતો ચિચાર કરો. ધમ્મર તમને સાચો માર્ગ
દેખાડે એવી પ્રાર્થના કરો. અને પછી જ મને ને નિર્ભય
ઉપર આવો. પણ નિર્ભય કયાં પછી તો એનું પાલન
કર્ષે જ છુટકો છે. જેમ તમે અત્યારે ગિરંજીથી લાંબ પાછ
નાખ્યા છો તેમ ત્યારે પણ એનું જ કરવું પડશે. જાણુ,
જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મારી પામે શાક્યા આવડો.’
એટલે પ્રેમના એ અગાધ સાગરને કિનારે જતાં હું
હમેશાં ડરતો. મને બીક લાગતી કે જો હું એમાં કંઈક
ફાટી ખાઈ મળો તો હું પિતા મુખે વેચાઈ જઈશ. મારા
ઉપર મારો જ અધિકાર નહિ રહે. અભિમાન કોળનું ને
ઉમ થતું. સત્યની પાસે જતાં અસત્યને એ જ રોકતું.
સ્વતંત્રતા શાસક સજાવળનો અને કહેતો કે એ સમત્વના
સ્વામી પાસે જઈશ તો તું જ ખેતરાઈ જઈશ. અને સ્વતંત્ર
પોતાના મુલ્યથી ડરતું. અભિમાન પોતાના અવસાનથી
કંપતું. અને ગળીને મને જાણુ પાસે જતાં બુદ્ધ જ રોક-
ટાક કરતા. છતાં એમનાથી છાનાં મેં જાણુને પત્ર લખ્યો :
‘તમે કહેશો ત્યારે બોરસદ આવીશ.’ મેં જાણુએ જોડાણો :

તમારો કાગળ મળ્યો. બોરસદ શુધારે આવ્યો.
અનાયાસે મારે ક્યાં જવું જ પડે તો રોકાવો.
દેનમાં ૨૦-૭-૩૧ જાણુના આશીર્વાદ
ચલેલી સવારે વાસદ મોટર આવીને મને બોરસદ
લઇ ગઈ. તે જ રાતે મારે મુજાણ જવાનું હતું. વેળામર
સંસે વાસદ પાછું આવવાનું હતું. જ્યારે જાણુ મળ્યા.
‘મારો લખેલા કાગળ કાઢી એમાં પોતે લાલ પેન્સિલે નિશાની
કરેલા બાજો ચિરે મને જવાબ દેવા માંગ્યા. હું એમને
પ્રશ્ન પૂછતો અથવા એમની કોઈ વાન મારે મળે નથી
ગિતરી એનું મદામુરોડેલીએ કહેતો ત્યારે એક વિવક્ષણ
લાગ્યો થઈ આવતો. અદિમાના એ દિમાગને હું મારા
દિસાના પાત્રગથી શી રીતે ખોટી કાલવાનો છું સત્યતા

એ સમુદ્રમાંથી મારા તિરસ્કારના ઘડાથી કેટલુંક પાણી ઉમેરવાનો છું? અભિમાનનું આક્રમણ ઉત્તર હોય છે. એના દુમ્બા નીચે ઘવાયશે ને એના પગ નીચે કચડાયશે માણસ છેલ્લેકાચના સદસે જેરી સર્પોના કરતાં વધારે જેરી જાતી જાય છે. જ્યારે જાણુની સામે મારી પાસે બીજી કાંઈ તત્ત્વશીલ દલીલ ના રહી ત્યારે મેં સામે દુમ્બો કયો: 'આપની અદિસા તો કાયરતાની ચોપક છે. વધારે માણસો એનો રવીકાર કરતાં થયાં છે એ જ જતાવી આપે છે કે એમાં કેટલો ઓછો ભોગ આપવો પડે છે. નામતાનાસતાં બે લાડી ખાધી, મન કહણ કરીને બે વરસની જેમ ખાઈ આપ્યા કે પત્યું. અદિસા આટલા મર્યાદિત ભોગથી સંતોષાઈ જાય છે એ જ એનો પરા-જય પુરવાર કરતા માટે જાસ છે. અને દિસાનો માર્ગ જીવ માગે છે. એનાથી ઓછો એને સંતોષ નથી. માટે તો ક્રાંતિકારી જનોની સંખ્યા આટલી ઓછી છે. જેની કિમત મૂલ્યુ, એવી જાણી જ પ્રશ્નિઓ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નિર્દિસરવની દૃષ્ટિએ જેની જોડાઓ.

મેં આ વાત જાણુ જ ક્રાંતિકારી કેવી હતી. એમાં જાણુને સંખત આધાત આપવાની જેરી મનોદશા હતી. પણ કાયંત્ર-સાધ તો એને નહોતી મળી. ગાંધીજી નહિ, એમણે દસીને મારે ખમ્બે હાથ મૂક્યો. મને પાસે લીધો. મારે માથે હાથ ફેરવ્યો. બોલ્યો તો હું બોલી ગયો હતો, પણ મને ચક્રંત આવતા દત્તા. મારી આંખોમાં એ વિવશતા જોઈને જ જાણુએ મને એમના અપાર વાતચત્થી નવડાવી દીધો. એમની આજળ નાનો તો હું દત્તો. પણ દવે જાણુ નાનો લાગ્યો. અભિમાનની એવળે એકાંક ઉપર કોષ ચડ્યો. આંખો-માંથી અનિરજાએ આંખ સરી પડ્યાં. રડતાંરડતાં હું જાણુના પગમાં પડ્યો. મારી માગી: આ અમાનની વર્તનની, એમને નાદક-નો આધાત કયો તેની. પણ હું મારું તે પહેલાં તો સમાજે આપી ચૂક્યા. દના. એમણે મારે માથે હાથ ફેરવતાં ક્યું: 'જુઓ, કામા તો માગ્યા વિના અપાય તેમાં જ એની સાર્થકતા છે. કેટલું માગે ને આપણે આપીએ તે તો શુભાશાય. કામા પડીતું એ પગથિયું છે. પણ તમે માફ જણાય અપમાન નથી કર્યું. તમે દિસાની તરફેણમાં બોલો છો, છતાં તમે અદિસાક સર્વાંશ રહો એવું મારું પણ હું શી રીતે? અમાન, ચિકાર, મેં અને અસદિસાના એ તો ગદા એના સાથી છે. એટલે તમે મારા ઉપર હાથ ઉગામો તો પણ હું તમને માફ કરું. અદિસાક તો હું હોવાનો દાવો કરું છું. મારા વર્તનમાં કયાંયે જરા પણ દિસા હોય તો હું મને માફ ન કરું. અદિસા એટલે દિસાનો અભાવ માન નહિ, અદિસા એટલે સાર્થભોમ પ્રેમનું સનાતન જીવનતત્ત્વ. સત્યની જેમ એ પણ સ્વયંભૂ છે. એનો બીજો અર્થ નથી. અદિસાનો પયોય પ્રેમ, અને પ્રેમનો અર્થ અદિસા. એટલે માણસ દિસા ન કરે એટલું અદિસાક થયાં માટે જાસ નથી. એણે અકારણ અદૃશિમ પ્રેમ (અનુભવ ૪૭૭મો)

ફેરવતાં ક્યું: 'જુઓ, કામા તો માગ્યા વિના અપાય તેમાં જ એની સાર્થકતા છે. કેટલું માગે ને આપણે આપીએ તે તો શુભાશાય. કામા પડીતું એ પગથિયું છે. પણ તમે માફ જણાય અપમાન નથી કર્યું. તમે દિસાની તરફેણમાં બોલો છો, છતાં તમે અદિસાક સર્વાંશ રહો એવું મારું પણ હું શી રીતે? અમાન, ચિકાર, મેં અને અસદિસાના એ તો ગદા એના સાથી છે. એટલે તમે મારા ઉપર હાથ ઉગામો તો પણ હું તમને માફ કરું. અદિસાક તો હું હોવાનો દાવો કરું છું. મારા વર્તનમાં કયાંયે જરા પણ દિસા હોય તો હું મને માફ ન કરું. અદિસા એટલે દિસાનો અભાવ માન નહિ, અદિસા એટલે સાર્થભોમ પ્રેમનું સનાતન જીવનતત્ત્વ. સત્યની જેમ એ પણ સ્વયંભૂ છે. એનો બીજો અર્થ નથી. અદિસાનો પયોય પ્રેમ, અને પ્રેમનો અર્થ અદિસા. એટલે માણસ દિસા ન કરે એટલું અદિસાક થયાં માટે જાસ નથી. એણે અકારણ અદૃશિમ પ્રેમ (અનુભવ ૪૭૭મો)

સમુદ્રોદ્ધતન

અને હપિવેશ મુંઝાય: નહિ સાથ જોઈએ: ફલેમહિ એક, સિન્ધુ શત વિરવર્ધી જોગન; લઈ જાગર શીતમાતની, કરી ફરી દલધન ન સાથ વળવું જ: સાથ હપિવેશ મુંઝાતો દલો.

હડત ત્યાંદિ ભંજુવંત: 'હનુશત, કા મુદે! મુત્તનચંદે! મનોજવ! હડપોનમે જે સજળ વયે શિશુક; ભક્ષણ સુરજ-જીભાનું ફગ; હનુ ઉપર વળ્યાવથી પડ્યો ન જુરો પડે! સમુદ્ર શત જોગન? જરી જમાવની તે તમે! મુરુદ અધિસા પરાક્રમદા! વટે હં ફાણે!

અને સજવલે જ સાપસૂતી માનુનીની સ્મૃતિ: પ્રચંદ હડત વિરાટ વધુ: જાગતી હંકૃતિ! દબાવ પદધાવથી મિરિ: પ્રચંદ પ્રટે પવન: રતવે કપિ, જુએ સુરાર્ષિ, વળે સિન્ધુ ઉદ્ધતન! પ્રજારામ રાવળ

II એકદ સો જોગન ફરી જય તેમ તો છે; પણ, વજતાં ફરીને ફરી જવા રાક્ષિમાન નથી. દનુમાનના જાણપૂર્ણમાં તેના જળથી પીડિત એક ક્રાપિએ તેને સાથ આપેલો, કે કોઈયાદ નહિ કસાવી આપે ત્યાં સુધી હં તારા આ અગાધ જાગને બૂલી નહંશ ને પોતાને એક મુદ્દ વાનર ને સમજાવશ. ઓમાં જુદ જોગવંત આ જાણુ જાણુના દોષથી દનુમાનને તેમના પ્રચંદ જાગનું સ્મરણ કરાવે છે; ને પોતાના વિરમૂત જાગનું જાન અજ-વતાં દનુમાન મદાસમુદ્રને લીલામાં દેખી જાય છે. (II) મારે મન દનુમાન અડી પોતાની વિરાટ રક્ષિ બૂલી જએલા માનવનું પ્રતીક છે કસાની પુરુષના ઉદ્ધોષનથી પોતાની રાક્ષિનું સ્મરણ થતાં અનુભવ અને તેમાં કદિન કાપી પણ સદહમાનમાં કરે છે. (દિગેજાન ૧૯૪૮) ૩૮૪

ચિતોડ ગઢ

લેખક

પ્રો. નામમસાદ શુક્લ એમ. એ.

નવમ્ભલ પદ્યો દેખાવ ચિતોડગઢ
પરનું વિદ્યગદ્ય (ફિટિંગ નવનમદેતા)

ચિતોડ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'ચિત્રકૂટ' પરથી સાધી શકાય એમ ભાષાશાસ્ત્રી આજપોથી બહુ નાર પણ કહી શકશે. પણ એક વખત 'ચિતોડ'નો 'ચિતોડ' બનાવી દહને રમજી આતર એવો ચિત્ત-તોડ એવો સામાસિક પિત્ર સ્થાપેલા ત્યારથી, ન જાને કેમ, ત્યારેત્યારે ચિતોડનું રમજી ધાય ત્યારેત્યારે પેલો ચિત્ત-તોડ સમાસ જ આવીને ખડો થઈ જાય અને જાકારો આપવા છતાં જે નવ નહિ. ખરેખર ! ચિત્તને તોડનાર-સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી વિરમયાભિમૂત કરનાર-હિન્દબરમાં આપું છીએ કયું રચણ છે ? એક જ રચણમાં આટઆટલો ઇતિહાસ કથાએ એકસાથે કેન્દ્રિત થયો હોય, માનવજીવનની ઉત્તમતાની જુગુપ્સા પ્રણાલિએ અનેક સ્વરૂપે વિકસી હોય તો તે ચિતોડગઢ ઉપર જ. સૌન્દર્યની, સતીત્વની, શૌર્યની, સ્વાર્પણની, આદર્શની, ભક્તિની ઇત્યાદિ પ્રણાલિઓ અહીં વિકસી એટલું જ નહિ, એની ચરમ સીમાએ પહોંચી. ગોરા અને જાદવ ૧૨ ન જુલોડ ત્યાં તો જયમલ, ૨ પતા અને કદામની મૂર્તિઓ રમજીમાં આવીને ઉભી જ હોય. પત્રિનીગે ૩ તો વિસારી જે શે વિસારાય ? અને ત્યાં તો ૪ મીરાંતી મધુરી મૂર્તિ એની મોહિની મનમાં વેરતી જ હોય. બામરાશ ૫ નામ ભગ્નીએ ત્યાં માનવરત્નોમાં પન્નાના ૬ નંગ જેવી પેલી પન્નાદાસી સર્વને ટાળીને રમજીની ટેલે જઈને ટંમકયા કરે. (આ બધાં પાત્રોના પરિચય મરે જુઓ. સામેના પાને છોડી 'કોવ્રમ') બધાં બધું જ રમજીમાં સંઘરવા લાયક ને પૂર્ણ હોય ત્યાં કેટલુંક સંભારીએ ને કોને પૂછીએ ? મૌર્ય યુગથી માંડીને છેક અમા જમાના સુધીના શૌર્યના

નવંત ઇતિહાસ અહીં એક દષ્ટિએ જ ઉકળી નવ્ય છે. શું બાપા રાવજી કે શું રાણા પ્રતાપ, નહિતરો વર્ષ સુધી આ રચાને પુનઃકિત કરનાર શૌર્યસરિતાના એ તો માત્ર તરંગો જ. એમણે પૃથ્વીને પમરાવી એ બલિહારી જેટલી એમના અંગત પ્રતાપની, એથી જે વિશેષ તો આ સરિતાને અખંડિત રાખનાર પ્રગટ-અપ્રગટ ધોરોની પરંપરાએ સર્જેલી પુનિત પ્રણાલિકાની. પણ પ્રણાલિકામાં જે કંઈ સંભારીએ ને કંઈ વિસારીએ ? તથુ તથુ વખત બધાં શુંદરી-દુન્દોએ એકસામટા બન્ધ જોદર રચ્યાં હોય અને બધાં શૌર્યના આવાવેશમાં કેસરિયાં કરનારાઓના કંઠમાં પણ કતારાએ લડ્યાં હોય ત્યાં સતીત્વની પ્રણાલિકાને પૂછીએ કે શૌર્યની ?

આ ગઢનું મૂળ નામ ચિત્રકૂટ પાડનાર ચિત્રાંગદ તેને આત્મપ્રેમને કારણે જ આપું નામ આપ્યું કે ચિત્ર એટલે વિરમયને પોષે એવી કેપસામગ્રીના સમૂહ એ ચિત્રકૂટ ? કે પછી પોતાના પૂર્વજ સૂર્યવંશી રામનાં પુનિત સંસ્મરણો જનરધાનના ચિત્રકૂટ સાથે સંકળાએલાં સમ-છને આને પણ ચિત્રકૂટ કહી ? ગમે તેમ, પણ ચિત્તના રૂપદનેરૂપદને અમલકૃતિઓને અમલાવે એવી ત્રિપુજ સામગ્રી અહીં પથ્થરે પથ્થરને અનુપ્રાણિત કરે છે. અહીં કમલું મૂકતાં પણ પગ અચકાય છે, કારણ, ક્યા પથ્થર કે છંદ પર પગ પડતાં કદાચ એ દગ્ગર વર્ષની હડીકત કહી નહિ સંભળાવે એ બધ સતત રજા કરે છે.

૧૯૪૧ની ૧લી જાન્યુઆરીએ કાંકરોલીથી સાંજે રવાના થઇને રાતના લગભગ સાડા અગિયારના કુખરે અમે ચિતોડગઢ રેલેશને બિતર્થા ત્યારે હીના મપકારમાં

જ્યાં શૌર્યની ને સ્વાર્પણની, સૌન્દર્યની ને સતીત્વની; ભક્તિ ને

ધારીભર ચિતોડ પશુ અમારા ચિતમાં ધીજી જવા પામ્યું હતું. તરત તો અમે ધર્મશાળામાં જવાની ધમાલમાં જ પડી ગયા અને રેશન પાસેની એક ધર્મશાળાની નાની ઓરડીમાં ચાકેલાપાકેલા ધસધસાટ જીંદી ગયા.

સવાર પડતાં શક્ય એટલી ઉતાવળથી અમે પરવારીને ધર્મશાળાના દરવાજાની બહાર પગ મૂક્યો ત્યાં સામે ચિતોડગઢ ઝૂઝૂમી રહેલો હતો. સમયલ ભૂમિના સંત્રી જેવો ડુંગર મલ્યાકારે પથરાઈને પડ્યો હતો. અને દૂરથી પશુ કોટના કોંગ્રેસો સ્પષ્ટ દીસી આવતા હતા. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી જાણે પડછંદતા પોતે જ ઉપસી આવી હોય એવા આ દરખત ચક્રુપાન કરતાકરતા અમે ચાલ્યા અને એક ટાંગો ભાડે કરી દધ ગઢની તળેટીએ વસેલા ગામમાં પહોંચી ગયા. આંખ માંત્ર એક જ દસ્ય ઉપર ચોંટી હતી, એટલે વચમાં શું શું આન્યું એનું તો સ્મરણેય નથી. તથાપિ ગમેતેવા સંભેગો વચ્ચે જે નદીનું સ્મરણ સદા ટકી રહેવાનું. એટલે પૂછ પરથી બેએલી ગંભીરી નદીનું દસ્ય આજે જે મનમાં તાજું જ છે. મેધ-હૃતમાં આવતો ગંભીરા નદીને ઉલ્લેખ વાદ આજો ને ધારીભર કલ્પનાયશ્રુધી નદીના હૃદય સરખાં પ્રસન્ન નીર-માં મેધના પ્રકૃતિસુખગ હાયાતમાને મધુર પ્રવેશકરતો તથા નદીની શક્તિરૂપીને મપદસવીને વિશ્વળખનાવતો બેઈલીધો.

ચિતોડનો મહાસમુદ્રસપાટીથી ૧૮૫૦ ફૂટ ને જમીન-તલથી ૫૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. ચડાણ લગભગ એક માઈલનું ને ૪૫ અંશના કોણથી છે. વચ્ચે બે વળાંક ને સાત દરવાજા આવે છે. એ રીતે આ ચડાણના ત્રણ ખંડ પડી જાય છે. (૧) પાડનપોળ નામના સૌથી નીચેના દરવાજાથી શરુ થઈ બેરોપોળ અને હનુમાનપોળમાં થઈને પ્રથમ વળાંક સુધી ૧૦૫૦ વારનું ચડાણ; (૨) અહીં ૨૨૫ વારનો વળાંક રાંડે યાય છે અને ચડાણ દક્ષિણ તરફ વળીને ગણેશપોળ અને બેડલાપોળમાંથી પસાર યાય છે; (૩) ઉત્તર તરફનો વળાંક લઈને ૨૮૦ વારનું આ ચડાણ લક્ષમણપોળમાંથી પસાર થઈ રાગપોળના સાતમા દરવાજાને ડુંગરની છાતી ઉપર લાવીને મૂકી દે છે.

પણ આટલું ચાલતાં તો વાધ રાવતનું સ્મારક, ગોમુખ કુંડમાંથી પડતાં પાણીનાં ઝરણ ઝીલતું 'ઝરણું'

સામેના લેખમાં સૂચવાએલાં પાત્રોનો પરિચય જ ગોરા અને બાદલ: ગોરા પશ્ચિમીનો હાકો ને બાદલ એનો પિતરાઈ ભાઈ. એ બંને પશ્ચિમી સાથે ચિતોડમાં રહેતા. ગોરા મહારાણીની સેનાનો સારદાર હતો. પશ્ચિમીનું ફ્રાંસ દર્શનમાં કરીને પાછા ફરતા ચલાહદીનને વળાવવા જતા રાણા રતનસિંહને તેણે કપટથી ફેદ ક્યો ને જીવતી પશ્ચિમીના સટિ મુક્તિ આપવાનું કહેણ મોકલ્યું. પશ્ચિમીએ કપટની સામે કપટ ચોળના કરી. પશ્ચિમીને રથાને પાલખીમાં બેસીને ગોરા ને બાદલ સાદી છાવણીમાં ગયા ને રાણાને છોડાડ્યો. બંને વીરો અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક ક્રમશઃ લડતાંલડતાં ગોરાનું મૃત્યુ પાડન-પોલ પાસે થયું. બાદલનું વધ ત્યારે ક્રમ જાર વધતું હતું.

૨ જયમલ, પત્તા અને કલ્લા: અગષ્ટ ૧૫૬૭માં ચિતોડને થેરા ઘાલ્યો ત્યારે આ ત્રણે વીર યુરુષો દુર્ગનું સંરક્ષણ કરતા ખપી ગયા. જયમલ બદનીરનો હાકાર હતો. એક રાત્રે લાખોરાણાની પાસે મરાઠાના પ્રકારમાં કોટની મરાઠા દરાવતાં અગષ્ટશાહની ગોળીથી વિધાઈને એ ઘાયલ થયો; પણ આરામ લેવાને બદલે કલ્લાની કાંધ પર બેસીને તેણે ખીબ દિવસના પ્રભાતથી જ રણસંગ્રામમાં શુકાભ્યં અને અદ્ભુત શીર્ષ દર્શાવી અગર મતિને પાડ્યો. થોડાં વખતમાં કલ્લાનું મરતક પણ ધડપી જુદું થયું; પણ એવી દંતકથા છે કે કલ્લાનું કબંધ (પટ) બંદોશ રાત્રીએના સંદાર કરીને ચિતોડથી છેક ૬૦ માઈલ દૂર સોમનદીને કિનારે પેાતાની ના-અને ગામ રાખુદાસપુર સોમની થયું. સરખાર મળતાં કલ્લાનો વિવાદ જેની સાથે થવાનો હતો એ કુખ્યાકુમારી ત્યાં આવી પહોંચી અને કબંધના હાથમાં ફૂલમાળ આપીને તલવાર લઈ લીધી એટલે કબંધ રાત પડ્યું. પછી ચિતા રચીને કુખ્યા તેની સાથે સંગી થઈ. પત્તા હર્ષે કેલવાના પ્રતાપસિંહ એ હાલના આગેર રાવજના પૂર્વજ યાય અને દુર્ગસંરક્ષણ અર્થે બારે દાગબીરી બાનવી એ પણ ખપી ગયા.

જયમલનું બાળપણ બક્ત કવયિત્રી મીરાં જેડે જ હા-રવામાં વીતેલું. એ બંનેમાં બક્તિરસનાં ખીબ સાથે જ પોષાયું. દિતહરિવંશીઓ જયમલને એક કચ્ચ કોટના બક્ત ગણે છે. નાભાજીએ બક્તમાળમાં એનું વિરૂત ચરિત આપ્યું છે. રાદેનસાદ અગષ્ટ રાત્રેના યુદ્ધમાં જયમલ, પત્તા વંચેરેના ખપી ગયા પછી જે બેદર રથાડ્યું એ ચિતોડનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ત્રીજું નેદર. (ઇ. સ. ૧૫૬૭-૬૮).

૩ પશ્ચિમી: ચોદાણ રાજકુંવરી અને રાવજ રાણા રતનસિંહની પરમ મુદર રાણી. એના સૌંદર્યની ખ્યાતિ રજપૂતાનાને વરાવી છે દિલ્હી સુધી પહોંચી હતી. લમુક સુલતાન અલા-

અહીં બેડોરેના અવશેષો નથી, પણ મૌનના મધુર શબ્દે શુંજતી સહજ શબ્દપોથીઓ છે. આ ખુલ્લા પડ્યાં છે તે બેડોરે નથી, પણ સૌંદર્યોની સ્મશાનભૂમિ છે. અહીં હવામાં કુસકાં દરો તેા ત્રિદાન્તોની મંદાધોષણ પણ છે. માણસ રનેઈ, સપ્તા, સમૃદ્ધિ, કશા આતર જીવેતા નથી, પણ 'વટ' ખાતર જીવે છે. એ વટ શબ્દ જાણે અહીં વાતાવરણને બરીને વધા કરે છે.

• ઔદાર્યની પ્રણાલિકાઓ વિકસી અને ચરમ સીમાએ પહોંચી (વિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૩૮૫

હરીન ખિલજીએ એને મેળવવાની જવાબદારી ચિતોડને ધેરા ધારેલા, પણ અંજન થતાં કરત હરી કહેવડાવે છે કે આવ હવેજુમાં એ પશ્ચિમીમુખનાં દરેન કરાવવામા આવે તેાં ચોતે પાછા ફરી જરો. ખનંજરાથી કાળવા રાજપૂતોએ આ કહેજુનો સ્વીકાર કર્યો. એકલા પંદરશદને ચિતોડગઢ પર નિગંત્રી હવેજુમાં પશ્ચિમીમુખનું દરેન કરાવે. (કેટલાક એમ માને છે કે પશ્ચિમીને બદલે કોઇ રૂપવતી દારીના મુખનું દરેન કરાવવામાં આવેલું.) પછીની ભાગીની આ કથા લેખમાં આપી છે.

૪ મરીશાં: માઠ-ગુન્દર ભાષાની સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત કવિત્રી. મેટતાના રાઠોડ રત્નસિંહની આ પુત્રીને જન્મ નિકમ સંવત રૂપવતમાં થયો હતો. સુપ્રસિદ્ધ વીર જયમલ એને પિત્રાઈ બાઈ. વિ. સં. ૧૫૭૩માં મીરાંનું લગ્ન મહારાણા સંગ (સંભાગ-સિંહ)ના પાટનીકુમાર જોતારાજ સાથે થયું હતું. દસ વર્ષના લગ્નજીવન બાદ રાણાસંગની હત્યાતીમાં જ કુમાર જોતારાજનું અવસાન થતા મીરાંને વિધવા થયાં. સત્રના મુલ્ય બાદ અનુક્રમે રત્નસિંહ અને વિક્રમાદિત્ય ચિતોડની માંડીએ આવ્યા. મીરાંના ભાવનોમાં રૂબેરાએલા 'રાણાજી' તે રાણી કુંબો નહિ પણ મીરાંના દિયર વિક્રમાદિત્ય (નવલો લેખ) ૫ બામાશાદ રાણા પ્રતાપનો વફાદાર પશ્ચિમ મીરાં. વનેવન ને કુંબોદેવરે ભરખીને જ્યારે મેવાડના ઉદ્યારની આશા પ્રતાપના હુકમમાથી નષ્ટમર્યાદ થઈ અને ચોતાની અણનમ ટેક ભજવવા થોડા વફાદાર સામેતો સદે સિંહના પ્રદેશ તરફ જીતરી પડી નથી વસાહત સ્થાપવાને જેણે નિર્ધાર કર્યો, એ કેટલાકની પહે બાપદાદાના સમયથી સંમદેલી સર્વ સંપત્તિ બામાશાએ રાણાને થરણે ધરી દીધી અને એને વતનને ભ્યાગ કરતો અટકાવેલો. આખીની પહે મહેલી આ અણુધારી મહદંથી રાણાનું સહકર્મણ અનેકમણુ વધી ગયું. સૈન્યને નિભાવ થઈ ગયો અને ઉવટ મેવાડના ઉદ્યારની ધન્ય ધરી પણ આવી બામાશાની હવેલી શૂંગરચોરી ને પાતાલેશ્વર મહાદેવની વચ્ચેના બાગમાં કયાં દેવાનું કહેવાય છે, પણ આજે એના ખંડેરાં મુઠાં જળવાયાં નથી. આજા કાખરા (એના નામની હવેલી આજે પણ છે.) અને મહારાણા કુંબાના ખબનનાં બંદારી લેલક (એણે સુનારચોરી બનાવડાવી) એવા દેવડીચોની ઉલ્ટા પરંપરામાં પણ બામાશાનું નામ કદાચ સિરોમણી રચાતે છે.

૬ મર્યાદા: મિલેડાના મજબૂતની કાઠી અને રાણા પ્રતાપના પિતા હવેસિંહની ધાવ ગાતા. હવેસિંહની બાળ અવસ્થા દરગિયાન ચિતોડને કાશ્મીર વનવીરના કાખમાં હતો. વનવીરની કાલત ચોતે જ ગાદી પચાવી પડવાની થઈ એટલે બાહરાલનું નિર્દેન કાઢવાના માર્ગે એ સોધવા લાગ્યો. અજીવ પન્નાએ એની યુક્તિપ્રયુક્તિએ કાવવા ન દીધી એટલે હરે-રામેશ વનવીર એક સમયે તસવાર સાથે જ બજારાભના ખંડમાં પહોંચી ગયો. એની ગમેલી પન્નાએ બાહરાલને તો ક્યારનો એ એક ટોપલીમાં મુવાડી ચિતોડગઢની બહાર રવાના કરી દીધો હતો, પણ એક દૂરી ન ભય એટલા ખાતર હવેસિંહને રથાને ચોતાના બાસપુત્રને પોરવામાં મોકલી દીધો હતો. વનવીર રાતેલો બાલક હવેસિંહ છે એમ સમ-

નામક રમણીય રથજ અને તેની નીચેનો જાગીયો, કદજ અને જયમલનાં શૌર્યરમારો મર્યાદા સદને જોવા મળે છે. ચડતા જઈએ છીએ તેમતેમ સમમનું જન્ય છે કે આખા કુંગરને મનુષ્યલુહિએ થોડી જ કરામત વડે અન્ય કુંગરા રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો છે. ચડાણુના આ માર્ગે સિવાય તો કશીયી ઉપર ગડાય એવું નથી, કારણ લગભગ સંધિયાં ટેકાર પહોડ જોએ છે અને કયાંય ટોળાવ જેવું થે નથી. સામાન્યરીતે કુંગર ઉપરથી ઝરતાં અણુના માર્ગો એ ચડવા માટેના આડમારો ગણાય. પણ આ કુંગરની ભૌગોલિક રચના જ એવી છે કે લગભગ પાટીપને પથરાએતા આ કુંગરના બે છેવાડાના ભાગો જોવા છે અને જમીનનો એક અંદરના મધ્ય ભાગ તરફ દળતો છે. ઉનત ગિરિપ્રદેશ સામાન્યરીતે જેવા હોય છે એથી બિન-પ્રકારની રચના અહીં જોવામાં આવે છે. ઉત્તર-દક્ષિણ ઝાં માર્ગલ લંબાઈની એક મોટી માછલી કવો. આ માછલીનો માથા તરફનો ભાગ વધારે-લગભગ અધી માર્ગલ નેટ્યો-પહોળો છે; એની પૂંછડી તરફનો ભાગ સોડાઈ ટૂંકો-આશરે માર્ગલ નેટ્યો છે. કુદરતીરીતે જ આ માર્ગાકાર કુંગરના મધ્ય ભાગ-પેટ તરફ વર્ચસ્વમાં પડતાં પાણીની ગતિ રહે છે. એટલે પાણીનો સંધેરા ફરી લેવા માટે આ પરિસ્થિતિ બારે અનુકૂળ છે. કુર્ગસંસ્કણુ માટે બંકોળાં પાણીનાં પુરવઠાને સ્વાભાવિકરીતે જ વિચાર કરવો પડે, એટલે આ સાનુકૂળતાનો લાભ ઉઠાવી ગઢના સંસ્ક્રોએ એ રથજેનાનાં મોટાં ટાજળાશયોની રચના કરી છે. આમન-નો ૨૦ મેટાં તો એવાં કે જેમાં વિરંતર પાણી હોય જ; ગાડીનાં વર્ચસ્વમાં બરાઈ જાય. વધારાના પાણીના નિકાલ માટે. ફક્ત એક જ માર્ગ-ગોમુખકુંડ મારફત લલી જતાં ઝરણોનો છે, અને એ તો ચોળના પૂર્વેક સંપૂર્ણ સુરસિત રાખવામાં આવ્યો છે; એટલે આ સીધા પહોડ પર બીજા કોઈ આડમાર્ગે દુશ્મને થઈ સો એમ નહિ હોવાથી એની સુરસિતતામાં ઓર વધારો થાય છે. એક દક્ષિણે ૧૫૦ ફૂટ જોઈ ચિતોડી નામેની ટેકરી છે જે એક જ બંધરયાન છે અને મુરિતમ આકમણુકારોએ આ નળણી કડી પકડી પાડી, એ માર્ગે જ ઘણાખરા દુશ્મના વાજેલા કહેવાય છે કે એ ટેકરીની ઉંચાઈ વધારવા માટે એક વાર આજારે એક એક ટોપલી માટી લાવી અહીં નાખવારે મનુરને એકએક સોનેયો ચૂકવેલો.

છેવટનો દરવાજો સમયોગ વઢાનીએ ત્યાં સામે સહેજ પૂર્વ તરફ સુપ્રસિદ્ધ સફીદ વીર પતાને અણતરો આવે છે. અહીંથી સડક મે દિશાએ ફટાય છે. એમાંથી પ્રથમ દક્ષિણ તરફના માર્ગે જઈને ઉત્તર તરફના માર્ગે

વળી આવી પર્યટન સમાપ્ત કરવાની સૂચના અમને અ-
ગાઉથી મળી હતી. ઉદેપુરમાં એક હિન્દી યુસ્તિકા મળી
ગએલી એ પણ માર્ગદર્શન કરાવતી હતી. પૃષ્ઠીપૃષ્ઠીને
એક યાદી જેવું પણ અમે તૈયાર કરેલું. પણ એ રીપનાં
નામે પ્રમાણે રથળ ઓળખવાં શી રીતે? અમે
વિમાસણમાં હતા એટલામાં એક ભોમિયો મળી ગયો.

પુરાહિતછની હવેલી, તુલગમતાતાનું મંદિર, નવ-
લખા બંડાર અને તોપખાનું વટાપીને ચાંચ્યા ત્યાં અમને
પીતાજેશ્વર મહાદેવનું મંદિર તેમજ આલા કાખરાની
હવેલી ગતાવવામાં આવી. બામાશાની હવેલી તરીકે જે
જેમીનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો ત્યાં તો ઈટ ને મટાડાં
જે અંદરેશ ૩૫ હતાં. અહીં દશ જેટલા નાના બૌદ્ધ
સ્તૂપો ગતાવવામાં આવ્યા જે પતા-જ્યમંજના તળાવ-
માંથી મળી આવેલા કહેવાય છે. પણ એના પાછલા
ભાગના ગોખમાં એસાડેથી મૂર્તિઓ સિદ્ધાસન વાળીને
ખેડેલા જૈન સિદ્ધેશ્વર તીર્થંકરો જેવી વિશેષપણે લાગે છે.

૨૦-૨૫ ડગલાં આગળ ચાલીએ ત્યાં ચિતોડના
શિષ્પ-શણગારનું અનુપમ રત્ન શૂંગારચૌરી દેખાય છે.
ઈ. ૧૧૭૫માં બંધાએલ આ મંદિર રથાપત્ય ઇ. સ.
૧૩૦૦ની ચિતોડની હાટ વખતે ખંડિત થયું એનો છણો-
હાર મહારાણા કુંભાના પાળનચી વેલકતા ધન વડે થઈ,
એમાં શાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિનું સ્થાપન ખરતર મચ્છના
જૈન આચાર્ય જિનસાગરસુરિના હસ્તક થયું હતું.

આ શૂંગારચૌરી ચિતોડના સૌન્દર્યનું ઉત્તમ પ્રતીક
છે. નજર પડતાં જ આંખ ઠરી ગયે એવું એનું સૂતિ-
વિધાન છે. મંદિરની ચોતરફ મૂર્તિઓ ભરચક છે, એટલે
તો કદાચ આનું નામ શૂંગારચૌરી ન પડયું હોય? કા-
રણ જૈન મંદિરનું આનું સૌન્દર્યસૂચક નામ આજ પહેલાં
સાંભળ્યું ન હતું. મંદિરોનું શિષ્પવિધાન જોતાં મને એક
વિચાર સદા આવ્યા જ કર્યો છે કે કળાકારોએ તે તે
ધર્મોની પ્રમુખ ભાવનાઓને વફાદાર રહીને શિષ્પવિધાન
કરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં કળાનું પ્રવર્તન
તો હમેશાં ધર્મ કે વાદના વાડાઓથી પર, સમ-વચની કે
સામંતરચની અનોખી ભૂમિકામાં રહીને જ થયા કર્યું છે.
જોથી અહીં કર્યું એવું લાગતું નથી જે એક ચુરત શૈવ કે
વૈષ્ણવની ટ્રસેન્દ્રિયને ન સંતોષે. કદાચ સમ-વચ એ જ
કળાનો સ્વાભાવિક ક્રમ હશે. સંભવ છે કે જૈનેતર ધર્મના
કલાકારોએ આ શિષ્પસંવિધાન કર્યું હોય. કદાચ એમ
પણ હોય કે કલાકારોનો વર્ગ તો એનો એ જ; ભક્તના
હૃદયત પ્રમાણે એ શૈવ, વૈષ્ણવ કે જૈન મંદિર રમે. ભ-
ક્તના હૃદયત સાથે કળાકારનું હૃદયત ભળી જતું અ-
નોખું સૌન્દર્ય સરજે. એટલે જ કદાચ આપણા દેશમાં

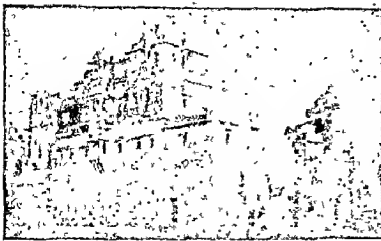
છને પન્નાની નજર સમક્ષ જ એનો વધ કર્યો, છતાં સંયમ
અને કુનેદથી જતને સંભાળી શક પન્નાએ ચિતોડ છોડ્યું
અને બાલરાજને સહીસક્ષામત રથાને પહોંચાડ્યો.

૭ ચિત્રાંગદ: ઈ. ૭૮૮માં બાપારાવળ ચિતોડમંડળેના સ્વામી
થયો તે પહેલાં અહીં મૌર્ય વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા.
આ વંશના એક પૂર્વજ ચિત્રાંગદે પોતાના નાંગ પરથી આ
મંડળું નામ ચિત્રકૂટ રાખ્યું, જેનું પાછળથી ચિતોડ-ચિતોડ
થયું. આ ચિત્રાંગદ મૌર્યનું બંધાવેલું ચતરંગ મોરીનું તળાવ
હાલ મોત્તદ છે અને એની પશ્ચિમ બાજુએ પ્રાચીન મહેલનાં
ખેડેરા છે જે મૌર્ય રાજના મહેલ તરીકે ભણીતાં છે.

૮ બાપા રાવળનું મોસાળ આ મૌર્ય વંશમાં જ હતું એવી
માન્યતા છે. લીલાના હાથે નાશ પામેલા ઈડરના રાજ
નાગાદિત્યનો એ કુંવર અજ્ઞાત દશામાં બાલ્યકાળ વીતાવ્યો
બાદ ચિતોડમાં આવી વસ્યો. એ વખતે માનસિંહ મૌર્ય ત્યાં
રાજ્ય કરતો હતો. બાપાનો ત્યાં સારો સત્કાર થયો ને મોડી
ભગીર ગળી. પ્રીયેધીમે બાપાએ રીયંચી નવી પ્રજ્ઞાલિકા
રચી ભારે વસ મેળવ્યો. કાચુલનો સલીમ ચિતોડ પર ચઢી
આવ્યો ત્યારે બાપાએ એને એવી હાર આપી કે એને ભાગતાં
ભોધ ભારે થઈ ગઈ. ચિતોડના સામંતોએ આથી ખુશ થઈને
નિઃસંતાન મૌર્ય રાજને સિદ્ધાસને બાપાને સ્થાપિત કર્યો.
હવાધ રાવત: મહારાણા ચોકળજનો એક નાનો પુત્ર (કુમા
રાણુનો નાનો ભાઈ) લેમજ નામે હતો. એના ધંસજનોએ
પ્રતાપગદની આબાદી કરી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ કંચમાં
પાધસિંહજનો જન્મ થયો. ઇ. ૧૫૩૭માં ચિતોડ પર શુભ-
રાતના સુલકને જાહાદુરશાહે માંડુના બાદશાહની મદદથી
ચઢાઈ કરી. રાણા વિક્રાદિત્ય સુલતાન સામે ઠકી ન શક્યો.
મહારાણી જ્વાહરબાઈ રવચં દામ્યામાં તલવાર સાથે રણુજન
પર ભ્રમ સેનાને હત્યાકાંડ આપવા લાગી, પણ એકે ગોળી વાગ-
તાં એ પંચત્વને પામી. યુદ્ધના સમાચારે વોધ રાવત પોતાની
સેના સાથે ચિતોડ આવી પહોંચ્યો હતો એણે હવે સરદારી
હાવી અને હડતાંહડતાં એ પણ વીરગતિને પારથો. રાણા
સંગના મૃત્યુ સમયે મસંચની હોવાના કારણે સતી ન થયેલી
રાણી છણાવતી સમેત સર્વજનપૂત મુંદરીઓએ જૈન રચ્યું.
ચિતોડનું આ બીજું જૈનકર. (વાધ રાવતનું સ્મારક દિવળિયા
દીવાનના સ્મારક તરીકે પણ ઓળખાય છે.)

સૌન્દર્યની અનેક રીતની અભિવ્યક્તિઓમાં એકતાનો
સૂક્ષ્મ છતાં અખંડ તાર સળંગ પરીવાએક્ષો માલૂમ પડે છે.

શૂંગારચૌરીના પશ્ચિમ દરવાજાની બહાર થોડે જ
અંતરે મહારાણા કુંભાના મહેલ તરીકે પ્રખ્યાત મહેલના
સચવાઈ રહેલા અવશેષો છે. સહભાગ્યે દીવાલો ફીક
પ્રમાણમાં સચવાઈ રહી છે, એટલે મુસ્લિમ આક્રમણ
પહેલાંના કાળની સરળ છતાં વિશિષ્ટ રાજપૂતી છટા
અહીં દમ્યોચર થાય છે. રમ્ય ઝરખાઓ, દેવડીઓ, શાહી-
ઓ ઈત્યાદિની ફૂલગૂંથણી આ મકાનને એક અનોખી
ભાતની રમણીયતા અર્પણ કરે છે. અસર ઉપજાવવા-
નો કે સૌન્દર્યની સન્નવટ કરવાનો બળે કરી જ પ્રયત્ન
(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૬૮૬

નિશિષ્ટ રાજપૂતી છાતું સ્થાપત્ય ધરાવતો કુંભારાણીનો મહેલ

અહીં થયો નથી, અને છતાં અનાયાસે એક સૌન્દર્ય-સ્વરૂપ આપોઆપ જ સપ્તમાણીતામાંથી ઉપસી આવે છે. આપારા ભોમિયાની કલ્પનાને છૂટી મૂકવાનો અવકાશ અને અત્યાર સુધી આપો ન હતો. પણ હવે નિયંત્રણની વાડ વટાવીને એની કલ્પનાએ વિહાર કર્યો. આ અહેલ નીચેના ભોંયરાને રસ્તે પચિની ને અન્ય રાણીઓ મોકળથી ખાંડીને બહારાણા મંગ સુધીના રાજવીઓએ આ જ મકાનમાં એમનું પ્રતાપી જીવન વતાવેલું હત્યાદિ કંઈક વાતો-એણે કહી નાખી. પણ કૈવર્તિ વનવીરના હાથે પોતાના પુત્રને નવદોનજર કપાતો નિહાળીને બદલામાં સિદ્ધતથી રાજકુમાર ઉદયસિંહને ગયાવનાર પના-ધાઈએ આ જ મહેલમાં સ્વાર્પણની અવધિ કરેલી એમ ત્યારે એણે કહ્યું ત્યારે વાતાવરણમાં એક અજળ પલટો આવી ગયો. અંતે અમને છક કરી નાખવા એણે છેલ્લી હવાઈ છોડી કે રાણા પ્રતાપનું જન્મસ્થાન પણ આ જ મહેલ. આમાંની કેટલીક હકીકત ઇતિહાસસિદ્ધ નથી એ તો દેખીતું જ છે; તથાપિ જે ભૂમિમાં એમે જિભા હતા ત્યાં શૌર્ય ને સ્વાર્પણની ભવ્યતાનાં મહા-કાવ્યો જીવનમાંથી સૈકાઓની પરંપરાયે પ્રગટ્યાં હતાં એટલી પ્રતીતિ યતાં વાર લાગી નહિ.

આ પ્રતીતિ આ રથએ જેવી ધાય છે એવી હિન્દ-ભરમાં બીજે કયે રથએ ઘઈ શકે એમ છે? સુંગારચૌરીની જયસ્તંભ સુધીનો અરધા-પોણા માઈલની જાગીનો દુકરો અનોખો જ છે. અહીં ખંડેરોના અવશેષો નથી, પણ મૌનનાં મધુર શબ્દે યુગ્મની સદસ્ય શબ્દપોથીઓ છે. આ ખુલ્લાં પડ્યાં છે તે ખેતરો નથી, પણ સૌન્દર્યોની સ્મશાનભૂમિ છે. અહીં હવામાં ફસડાં દરો તો સિદ્ધાન્તોની મહાધોષણાં પણ છે. માણસ સનેહ, સત્તા, સમૃદ્ધિ

કશા ખાતર જીવતો નથી, પણ 'વટ' ખાતર જીવે છે. એ વટ શબ્દ જણે અહીં વાતાવરણને બરીને વળાકરે છે. પણ રાજપૂતોની બૂલ એટલી જ કે એમણે આ 'વટ' શબ્દને વ્યક્તિત્વના વિકાસ સાથે જોડી દીધો. સામૂહિક તંત્રની રચના કરતાં એમને આવડી જ નહિ, એટલે જ આવ્યા દુર્બલ ગદ દાખમાં હોવા છતાં, ને શૌર્યની નવીન પરંપરાએ સતત રચના છતાં પરિણામે તેઓએ હમેશાં માર ખાધો છે. એમની યુદ્ધકળા જ જુઓને! ત્યાં પણ સામૂહિક દલિતો અમાત્ય, શૌર્ય-

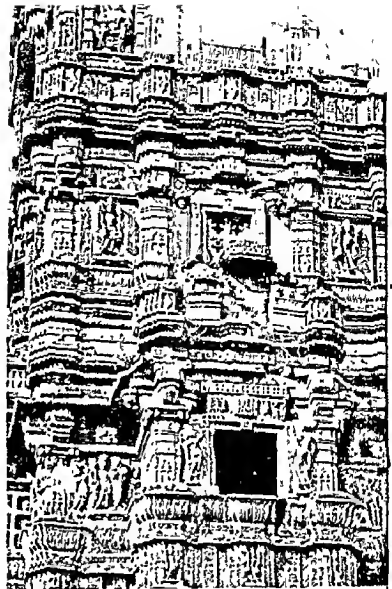
ની પરંપરાઓ પણ ધણુંખરું તલવારના બેર પર જ નિર્ભર. રાણા સંજે બાબર સામે હાર ખાધી એનું મુખ્ય કારણ બાબરની નવી યુદ્ધકળા ને ભારે તોષો. વ્યવસ્થાની સામે અવ્યવસ્થા કે અધ્યવ્યવસ્થાટકી શકે જ નહિ, એટલું પણ આ સમયે જાહેરોને સમજાતું નહિ હોય વળી રાજપૂતો ધણુંખરું ગયાવનાં યુદ્ધો જ લડ્યા છે. ગયાવનાં યુદ્ધોની શી હાડમારી! રાંકડી પ્રગ એમેર પીડાય અને યુદ્ધનું પરિણામ વિરદ જાય એટલે સત્તમ કુલનારા. આક્રમણ પણ યુદ્ધકલાનું એક મળાળ અંગ છે. એ રાજપૂતોએ કેમ ખીલવું નહિ હોય? એનાં ઐતિહાસિક કારણો હોય તો એની સાંગોપાંગ, અર્થો તદ્વિદ્યા તરફથી થવી ધટે.

અહીંથી આગળ આવી 'સાતવીસ દેવરિયાં' મટાવીને કુંભારાણીના વિશાળ મંદિર પાસે પહોંચ્યા. પંદર-મી સડીમાં રાણા કુંભાએ વરાહ અવતારને અનુરૂપીને આ વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે. પણ એની બાંધણી વજેરે જોતાં એ સૂર્યમંદિરને મળતું છે. આ મંદિર-ચી સડે જ દક્ષિણ દિશામાં એ જ આંગણામાં નાના કદનું મીરાંઆઈએ બંધાવેલું મંદિર છે. અને બાબુમાં જ મીરાં આઈના યુરુ અમાર ભગત રૈદાસનાં પગલાંની છત્રી છે. એક જ આંગણામાં રાણા કુંભા અને મીરાંઆઈનાં સ્થા-વેલાં મોટાનાનાં એ મંદિરો છે તેથી મીરાં રાણા કુંભાની રાણી હતી એવી દંતકથા પ્રવર્તી દશે; અને એના આધારે કર્નલ ટોડે આ જ હકીકતનો પોતાના રાજ્યશાસનની ઇતિ-હાસમાં સમાવેશ કર્યો હતો. પણ ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત તો એ છે કે મેડતાના રાસોડ રાવ પીરમદેવના નાના ભાઈ રત્ન-સિંહની મીરાં પુત્રી હતી અને રાણા મંગના બ્યેજ પુત્ર ભોજરાજ સાથે એનાં લગ્ન થયેલાં. લગ્નજીવન દરમિયાન વય આઠ્યા બાદ ગાદી પર આવ્યા પહેલાં જ કુમાર ભોજ-રાજનો દેહાંત થયો, એટલે મીરાં વિધવા થયાં. મીરાંનાં

द्वितीयकाण्डे

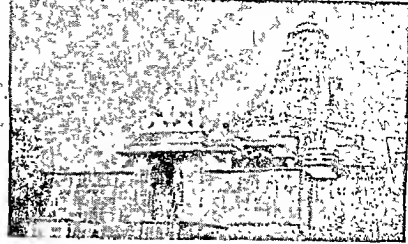
चित्रकार - कृष्ण देसाई

ચિતોડના જયસ્તંભ

જે 'શ્રીવિસ્તંભ'ના બોરા નામિ અણીતો છે ચિતોડનું ૧૪૭૫ આગાદુર્ગના દેહિધ્યાગાનરમારકતરીકે ચોખી રહેલો. ચિતોડના સૌન્દર્યના સર્વેશ્વ પ્રતીક સમી આ જયસ્તંભ દ્વિધારના રત્નજરણિપાત્ર્યમા અન-પર છે. ૧૪૩૩માં મહારાણાદેશએ માળવાના સુવતાન મહામદ ખિલજી ઉપર મેળવેલા વિજયના પ્રતીક તરીકે તે બાધવા મારેલો, તે ૧૪૪૮માં ખૂટી પડ્યો. ૧૧૨ ક્રીટ લાંબો અત મનેમ દિવલરમાં માત્ર કુતુબમિનારથી જ ઓળે નંખરે આવે છે; પણ કુતુબમિનારની સપાટીને પડે છે એનું બરચક શિલ્પસૌન્દર્ય અદ્ભુત છે. એના નવ માળમાં આઠ માળ સુધી પહોંચવાને ૧૨૭ પન્થિયાંની ચક્રાક્ષર સીડી છે. ને નવમા માળનાં પગથિયાપસાથ અંગેલાં હોદ ત્યા લાકડાનો સીડી પડેલી છે. દિન્દુ કેવંદેવીઓ, જગત્રચક્રો, અસ્ત્ર-શસ્ત્રો, અવિત્તેવગ્રો, સતીતનાં વાણી કલ્યાણિના અસંખ્ય પ્રતીક રૂપ આહુતિઓ જે એ મારે તરફ મંદિત છે. અને જરેક પ્રતીકની નીચે તેનું નામ કેવંદેલ હોઇ દિન્દુ શિલ્પ-રેખાપાત્રના અક્ષાસી મારે તે એ શિલ્પની ખાણ રૂપ છે. એનો એકેએક કંદોરો, ગોખ અને ઝરખો— એકેએક પાનુ અઢળક શિલ્પથી ઓખીખીચ બંદેલું હોવાનું હતાં એનું સંદેશન એટલું સપ્રમાણ કરવામાં આવ્યું છે કે તે જુદાં પડીને મારે ન જાની જતાં સ્તંભના નિર્ભરેવરૂપના જોય રૂપ બનીને સમગ્રની

તે એના દિયર વિક્રમાદિત્યને મારે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે વિસ્વાદ હતો એવું કશું સ્પષ્ટ મળતું નથી, પણ મીરાં અને રાણાનો જગપ્રસિદ્ધ ઝગડો ને આ દિયર-બોમ્બનિનો ઝગડો. મીરાં રાજપૂતોની પરદાપદ્ધતિ શરૂઆતથી પાળતાં નહિ હોય ત્યાં પાછળથી ત્યાગ કર્યો હશે. દર્શન નિમિત્તે ખુલ્લીરીતે મંદિરમાં જવા ઉપરાંત સાધુસંતો સાથે પણ એ નિર્ભયરીતે બળવા લાગ્યાં. ચિત્તોડ તો શું, કાંઈ પણ રાજવંશ આવી

મત્તાગરહિતસ્થિતિયારદારતકરે એની એ જમાનાની વિચારસરણી જ નહિ. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ કડકમાં કડક નિયમનો ને સિદ્ધાન્તો પર સતીત્વ તેમજ જોડેરની પ્રણાલિકા રચાએલી. એમાં મીરાંનું વર્તન કેવળ અનોખી ઢંગનું, કૃષ્ણભક્તિને કારણે પણ મૈકાઓની પ્રણાલિકાઓનો છડેમોક ઢંગ રાજપૂતી કેમ સહન કરે? પણ સમજવા જેવી વાત એ છે કે મીરાંને આવા ઉધાડા પ્રણાલિકાભંગ તરફ ભ્રમ જનારી વસ્તુ કંઈ હશે? લોકમાનસે યાળપણનો કૃષ્ણરનેહ કારણે પ ગળ્યો છે; તથાપિ દસ વર્ષનું લગ્નજીવન ગાળ્યા પાદ વિધવા બન્યા પછી મીરાંનું મન મુક્ત વર્તન તરફ વળ્યું હોય એમ લાગે છે. ભક્તિરસનો એક ભવ્ય ગુરુત્રાળ દિલ્લેશ્વરમાં એ જમાનામાં ફરી વળ્યો હતો. એણે મીરાંના હૃદયને પણ તરંગિત કર્યું એ અનુમાન નેટલું સંભવિત, એટલું જ સંભવિત એ પણ નથી કે રાજપૂતી પ્રણાલિકા જડ ચોકકા સામે મીરાંના હૃદયનો આ જળવેલો હતો? એ ધર્મના માંગે વળેલો, કારણ ધર્મ એ જ એ જમાનામાં રવાતંત્રની અનિવચ્છિતનું સરસ સાધન હતું. કાંઈ પણ પ્રણાલિકા ન્યારે નવીન રચનાય છે ત્યારે એની પાછળ દાયકાઓનું ઉચ્ચ ગ્રેરણાળ હોય છે. માનવમનના મૌલિક આધિભાવ રૂપે જ એનું પ્રસ્થાન અને પ્રવર્તન થાય છે. પણ પછી ચૈતન્યની લીલા મટીને એ એક જડ ચોકકું બની જાય છે. આવાં ચોકકાં ત્રયે રહેવાની ના પાડીને માનવ મનો હમેશાં નવી પ્રણાલિકાઓ સર્જે છે. મૂની પ્રણાલિકા સામેના પ્રતિકારોનું બળ પ્રણાલિકાપીઠ જેવા ખુદ ચિતોડગઢમાં જ, ને તે પણ મદારાણાની પુત્રવધૂ મારફત જ પ્રગટ્યું એ હકીકત પોતે જ શું સ્પષ્ટ નથી? વિચારગત વિરોધ ન્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે ન કલ્પીએ એવાં રચના અને વ્યક્તિઓ મારફત એ વ્યક્ત થાય છે. ખુદ દિવસકરચપના ધરમાં જ પ્રદક્ષા પાડ્યો. પદ્મપદ્મ વચ્ચે ઉછેરેલી મીરાંનું મન એકવાર ભક્તિ-

કુંભરવા મળના મંદિર સામે મીરાંબાળએ બંધાવેલું મંદિર (ફોટો-જનન મહેતા)

માંગે વળ્યું, પછી એમાં નડતર ચતાં સતી થયાના નિર્ણયને છાન્ને એટલા નિશ્ચયપણથી અનેક વખતો વટાવી એ દારિ-કાને દરિયાકિનારે જઈ બેઠી. પશ્ચિમની પદ્મપદ્મમાં ઉછેરેલી સ્ત્રી જ એ કાળે આટલું જોમ દાખવી શકે. આ રીતે પશ્ચિમી ને મીરાં એક જ વૃક્ષની બે ભિન્ન ડાળોનાં સમ્પત્તિય પુષ્પો છે. એકને સમજતા વિના અન્યને સમજવું સહેલ નથી.

આવા વિચારો કરતા અને આ આખા દુર્ગના દેરીયા-માન રમારક 'જયસ્તંભ' પર પહોંચ્યા. ઇ. ૧૪૩૭માં મદારાણા કુંબાએ માળવાના મુલતાન મદમદ ખિસ્રજ પર મેળવેલા વિજયના પ્રતીક તરીકે તે બંધાયો શરૂ થયો ને ૧૪૪૮માં પૂર્ણ થયો. એની ઊંચાઈ ૧૮૨ ફૂટ છે અને દિલ્લેશ્વરમાં ફક્ત કુતુબમિનાર કરતાં જ એ નીચા છે. પણ કુતુબમિનારની સાદાઈને પડે એ અદ્ભૂત ભરચક શિસ્પર્યાપ્ત છે. એના નવ માળ છે ને આઠ માળ મુખી પહોંચ્યા ૧૨૭ પગથિયાંની ચક્રાકાર સીડી છે. નવમા માળે પહોંચ્યાનાં પથ્થરનાં પગથિયાં નષ્ટ થયાં હોય એને રથાને હાલ લાકડાની સીડી છે. હિન્દુ દેવદેવીઓ, ઋગ્વેદકો, અશ્વરાઓ, સરિત્સકરો, સંગીતવાદ્યો ઇત્યાદિની અસંખ્ય પ્રતીકરૂપ આકૃતિઓ અદ્ભૂત પ્રત્યેક માળે છે. આ અદળક શિસ્પર્યાપ્તિનું સંવિભાગન એવી રીતે થયું છે કે સ્તંભના નિઃસૌન્દર્યનું એ ચંગરૂપ બનીને સમગ્રની ચારનાને પોષક તીવડે છે. અસંક્રુતિ આગળ પડતી યદ્ય જઈને મુખ્ય સૌન્દર્યને કશે દખાવી નદે એનું સતત ભાન કરના કરોને અદ્ભૂત રચા કર્યું છે. વળી હિન્દુ શિસ્પર્યાપ્ત્યના અભ્યાસીઓ મારે તો આ સ્તંભ ગાદિતીની ખાણ છે, કારણકે અદ્ભૂત મૂર્તિઓની નીચે કોતરેલાં નામો આજ દિવસ મુખી જળવાઈ રહ્યાં છે.

દસ ફૂટ ઊંચી અને ૪૭ ફૂટ સમચારસ પડેલા એ સ્તંભની પીઠિકા પર એક બાળુ હાંમે બેસીને નાસ્તો પતાવી ઘણે સાતેક માળ મુખી અને ઉપર ચઢ્યા. દુર્ગની (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૩૮૬

નીવાસો બહાર ચેમેર પથરાએલા વિશાળ પ્રદેશના સૌન્દર્ય-
નું ધરાધન પાત કંઈ અને પછી નીચે ઊતર્યા. અહીંથી
મંદારાણી મોકળાજીના મંદિરે તરીકે જાણીતા સમિદેશ્વર
મંદિરના મંદિરે પર ગયા. અહીં યજ્ઞતીર્થ બંધ પ્રતિષ્ઠા
છે; મંદિરના ગર્ભભાગની છત પર મુંદર શિખ્રકામ છે
અને નજીકમાં મંદાસતીનું રચાત છે, જેના અવશેષરૂપ
લાપવ્યુક્ત અંગભંગવાળી ગણપતિની મૂર્તિઓ સાથેના
બે દરવાજા ને દીવાલ આને સમવાઈ રહેલાં છે. આ
રમ્ય આસપાસ અખીર સંદેશની વિશાળ રમણાનુષંગિ છે
એ ઉપરથી તેમજ મંદાસતી શબ્દ પરથી અનુમાન થાય
છે કે, પાણીમાં જોઈતું રચાત પણ આ જ હોવું જોઈએ.
અહીંથી દક્ષિણ તરફ વળીને આશનાં ગૌમુખ કુંડ આવે
છે. એને સાસુવકુંડ કુંડ પણ કહે છે. કુંડમાંના એક ખેંડની
દીવાલ પર મનરમાન શ્રોત્રીનું અધ્યાગાદાયગાં અરીસા
સાથે રાતરેલું છે એ પરથી અનુમાન થાય છે કે રાત-
કુંડેળની સ્ત્રીઓનું આ રતાનાગાર હશે. અહીંથી પાછા
વળી દાપ્તીકુંડ ને કાતજવાવ જેતા જગમગ ને પતાનાં
મિનાસરચાનેના અવશેષ પર આવ્યા. પતાના મહેલમાં
આસમાની દેગતી કેક મુંદર કારીગરી છે, ને દેગીન
કાચના કામ જેવું લાગે છે. ખંડમાં જાણે કિનાખાજ
જડથો હોય એવો આભાસ થાય છે. સેકાઓ વીતી
ગયા હોવા છતાં અને ખુદ મહેલ પણ ખંડિત અવશેષ-
રૂપ હોવા છતાં મૂળ રંગ જળવાઈ રહ્યા છે.

પતાજીના મહેલથી થોડે આગળ સડકની પશ્ચિમ
દિશા તરફ કાલિકામાતાનું મંદિર છે. આ મંદિરના રત્નો,
છતો તેમજ ગર્ભદ્વાર પરની કાતરમૂળ જેતાં એ ખાતાનું
મંદિર હોય એવું લાગતું નથી. જોધપુર રાજ્યની ઓશિયા
જગીરમાં આવેલ મુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિરના શિખરને મળતું
આ મંદિરનું શિખર છે પણ માત્ર શિખર ઉપરથી જ
એને સૂર્યમંદિર કેમ ફગરી શકાય? તો પછી સૌરાષ્ટ્રના
વદવાણ શહેરમાં સતી રાણકેરીના નામે ને મંદિર છે
અને જણ સૂર્યમંદિર ગણ્યું જોઈએ, કદાચ એનું શિખર
અને જીજી પણ કેટલીક જાંબણી સૂર્યમંદિરોને મળતી છે.
વળી મહીકાંદામાં દાયમતીના કિનારા પર રાણાનાં મંદિરો-
માંથી પણ એકથી વધારેનાં શિખર આને મળતાં જ છે.
રાતરચાનામાં અને ગુલદાતમાં એક સમયે સૂર્યજમ
આપક સ્વરૂપે હશે એમ અનુમાન યર્ષાઈ છે. સૂર્યની
રાત્રીઓની મંગા તરીકે પણ એ કદાચ હોય.

પણ આ મંદિરમાં તો વિશેષ પુરાવા તરીકે સૂર્યની
વિવિધ પ્રતિમાઓ મોતરફ છે તેમજ સાથે સૂર્યકુંડ છે.
અને વળી શિવમૈત્રી સાતમી-આઠમી સદીનાં મંદિરોને
મળતી છે. આ સૂર્યકુંડને વિષે એવી કથા પ્રચલિત છે કે
૩૬૦ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

કેટોકેરીના પાળે-ચિતોડની રક્ષા માટે એમાંથી સશસ્ત્ર
થોડેસંખ્યાનીકેળના; ને પરથી એવું અનુમાન કરવું
અપરંત નથી કે નિરંતર યુદ્ધના એ જમાનામાં મુદ્દે ચડતા
સેનાપતિઓ અથ્થ સાથે આ કુંડમાં રનાત ફરી સામેના
સૂર્યમંદિરમાં વિધિપૂર્વક પ્રણિપાત ફરી, વિજય કે મરણ-
ના મંકલ સાથે સમરાંગણ તરફ પ્રસ્થાન કરના હશે.

અહીંથી જરા આગળ આવતાં સૂર્યસરોવરના સૌ-
ન્દર્યપદ્ધ જેવી પશ્ચિમીનો મહેલ આવે છે. મહેલ નીચે જ
પશ્ચિમીતળાવ છે, જેના કિનારાની ડોર પર જામેલા મહેલ
પાણીમાં પડતા પ્રતિબિંબરૂપે જાણે નિબસી-દર્શને નિરંતર
નિરખ્યા કરે છે. તળાવની વચમાં પણ એક નાનો સરખો
મહેલ છે ને જનાના મહેલ તરીકે જાણીતા છે. કિનારા
પરનો મહેલ મહોના મહેલ કહેવાય છે. જાણે એ પાણીમાં
પડના પડછાપરૂપે લાંબો થઈ જનાના મહેલના મરજીને
સ્પર્શને પ્રણિપાતપૂર્વક સંવનન કરે છે. એકંત ગિરિકુર્મ
પરના આ સંવનન પાછળ દમરૂ વર્ણના સમર્પણનો ઇતિ-
દાસ છે એ પ્રત્યક્ષ થાય એવું અહીં શું છે? આ મરખા
પર પશ્ચિમી ઊભી રહી હશે, આ અટારી પર એણે લટાર
મારી હશે, અહીં જ પ્રણામિપણના નિશ્ચયો થયા હશે વગેરે
સ્મરીસ્મરી એક ભાવનાચિત્ર જ ખડકેરવાનું. તળાવના
મંદમંદ ખવનમાં આશતા જલતરંગો પર દષ્ટિ પડી, ને તો
કલ્પનાએ સનેહા રંગોવડે સમર્પણના સરોવર પર સંચરતી
ઝવનચરતીઓ જાણે મલકી રહી છે એવું પશ્ચિમર જણાયું.

પશ્ચિમીપ્રાસાદ પાણીરૂપે દર્પણમાં પોતાનું ચૈતન્યનિરંતર
દેખાડ્યા કરે છે એ ઉપરથી તો પશ્ચિમીએ અસાહીદીનને
દર્પણમાં પોતાનું ચૈતન્યભાવનાની દૃષ્ટિક્ત પ્રચલિત નહિ
ચર્ચ હોય? કારણ આ દૃષ્ટિક્તને ફક્ત દંતકથાનો જ
આધાર છે અને ઐતિહાસિકરીતે એને ઘટાવની મુશ્કેલ
છે. અસાહીદીન દર્પણમાં પશ્ચિમીનું ચૈતન્યભાવનામાં
કરે એ કદાચ એના સ્વભાવને અનુરૂપ હોય? તો પણ
રત્નપુત્રો આવી માગણી કલ્પ રાખે એ કેમ અને? લોક-
સાહસ પ્રકીર્તિને સજા ફેરફારથી કે સતીશિષ્ટાચલિ
સ્ત્રીકલ્પને જ અટકવું નથી. એની એવા પણ તત્તવાદની
ધાર જેવી તીવ્રણ હતી એ કલ્પના સાથે વીરત્વના એક
અદ્ભુત રસિક પ્રમંગની ગાથા શુંચાઈ ગઈ છે. પશ્ચિમી-
મુખનું દર્પણમાં દર્શન કરીતે પાછા ફરતા અસાહીદીનને
મિત્રભાવે વળાવવા જતા રાણા રત્નસિંહને આદ્યથાકે
ચોળનાપૂર્વેકના વૃદ્ધવ અનુસાર પરહેજ કરી લીધો અને
કિલ્લામાં કહેણ મોકલ્યું કે ઇવતી પશ્ચિમીના સાદામાં
જ રાણાને સુકિત મળી શકશે. કિર્તત્યમ્બક ચિતોડમાં
ચિત્તામાં પડી ગયો ત્યારે મેધાવિની પશ્ચિમી માર્મદર્શક
જતી. સૌને છક કરી નાખે એવી અપરં દિલમતરી—

વિગનું નિવારણ વિપરી કરનારી—યોગના એણે વિચારી કાઢી. બહેરેરીતે સુસત્તાને બગદર આપવામાં આવી કે પશ્ચિની ખુદીથી પ્રાદશાદની ધાવણીમાં બચે; શરત ફક્ત એટલી કે મદારાણી સાથે એનું સંઘર્ષ દારીમંડળ ને કેટલાંક કુટુંબીજનો પળાપિયા તરીકે રહેશે. કાંઠાંધ શાહે આ કબૂલ કરી શેતાં પશ્ચિનીએ પોતાના સ્વજનો ગોરા ને યાદશને શુભ યોગના સમગ્રની ધટલી મોકલણ કરી લીધી. બીજે દિવસે ૭૦૦ પોલીસોએ ચિતોડમદમાંથી બહાર પડી. એ દરેકમાં એકએક સુનંદો રણીદર દત્તો ને પાસળી ઉચકનારા પણ શુભવેશે ચોદાએ દત્તા. મંડળી શાદની ધાવણીએ પરોચિતાં રાણા રત્નસિંહ સાથે છેલ્લી વિદાય માટે વાતચીતનો અરથો કસાક માગવામાં આવ્યો. પશ્ચિનીને પાળી ચૂક્યો છું એમ માનનાર પાદશાદ આટલી નાની માગણી કેમ નકારે? પણ એ અરથો કસાક માં તો અરધી યાજી એના હાથમાંથી સરી ગઈ હતી ને સંપજા શસ્ત્રસજ્જ શરવીરી પાસળીમાંથી બહાર નીકળી સંગ્રામનો બુદ્ધ રચી રહ્યા હતા. જાતનો બેદ કળાઈ જતાં બંને સેનાઓ વચ્ચે ભારે જપાજપી યર્ષ, પણ આ ગરબડ નો લાભ લઈ રાણો રત્નસિંહ તો ક્યારનો પાણીપંથા અથ પર ચિતોડનાં અદાણુ પટાવી ગયો હતો. ઘોર ગંગામ ગમ્યો, જેમાં સુનંદા શરવીરી ખપી ગયા અને પરાક્રમની યત્નનાકામાં ગોરા ને યાદશની પણ આગુતિઓ અપાર્થ ચૂકી. તથાપિ આ જ્વાલાએ શત્રુએને પણ સાંસતા મૂક્યા ન હતા અને અરધ ઝાંઝેરી બાદશાહી સેનાને એ બરબી ગઈ હતી. રહીસની શાહી સેનામાં કસવાના હેશ કોશ જ રહ્યા ન હતા, એ સગજ જાહેરે સુસત્તાને ઘેરે ઉકારી દિલ્હી તરફ ચાલતી પકડી.

પણ ચિતોડને વરેલી આ રમસાનશાંતિ લાંબો સમય ટકી નહિ. બીજે જ વરસે ઇ. સ. ૧૩૦૩માં સંપર્ક યોગના પૂર્વક સુસત્તાને ચિતોડને ફરી ઘેરે ધાડ્યો ને કુશલ સેનાપતિની અદાથી એને સજળરીતે પાર ઉતાર્યો. સુનંદા રાગપૂતો તમામ કામ આવી ગયા. બાકીનાએ ફેરારિયાં કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. પશ્ચિની સમેત મુંદરીશમુદાયે સતીત્વનો પંથ રચીકાયો. દુર્ગના દરવાજા ખાલી નાખી રાગપૂતો શત્રુઓ પર વીર પડ્યા ને હાદાકાર વર્તવી શૌર્યની સ્મૃતિરૂપે ચિદંદ્રવ થયા. ચિતોડનું આ પદેવું જૈનદર આવા ખીલ બે જૈનદર દિનદાસને ચોપડે નોંધાય છે.

પશ્ચિનીના મહેલથી પશ્ચિમે કુંગરના પૂર્વ તરફના દોગાવ ઉપર ચંદસિંહ સહુજરાની પશ્ચિમાં બંધેરા છે. ચંદસિંહ મદારાણા લાખાનો પાટશીકેવર દત્તો અને ભારે પિતૃમકત દત્તો. પિતાની ઈચ્છાથી તાના બાઈએ કાજની નરેન્દ્રમાં એણે માદીવારમ તરીકેનો દક્ષ તથા દીપ્ત

અને સહુજરાની જમીનથી સંપુટ રત્તો. દશિણ તરફ થોડે આગળ ચંદવત શાખાના શિસો-દિવાઓના પૂર્વજનું રામપુરાકાચની દેવેલી નામનું સ્થાન છે જ્યાંથી પશ્ચિમે જતાં બાદશાદની બાકીનામનું સ્થાન આવે છે, અહીં મદારાણા કુંભાએ માગવાના પાદશાદ મહેમદશાદને કેદ રાખેલો એવી દંતકથા છે. પણ નિરીક્ષણ કરતાં એ દગામખાના જેનું કાગે છે અને પામેલા મુસલમાન પદતિના મહેમમાં નરેન્દ્રકેદ રખાએલા બાદશાદનું રનાનાગાર હશે. બાકીની શબ્દ બાપ-બાપ્પ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો. કાગે છે ને ગરબ પાણીનો ચચક છે.

અહીંથી પૂર્વે ૧૨૦૦૪૫૦ શીટ લંગાઈ-પરોળામનું એક વિશાળ ચોગાન છે, જેને ફરતી દીવાલો અને ચારે દિશાએ પ્રવેશદાર છે. અહીં ફોજ કચાવત ને યોદ્ધાંડની તાલીમ અપાતી તથા ઉત્તર દિશાના છેવાડના આગમાં લાંચીની સાદગારી થતી એમ કહેવાય છે.

ચોડાં બંધેરા વડાવીને આગળ ચાલતાં દુર્ગનું સૌથી પ્રાચીન સ્થળ ચિત્રાંગમેરીનું (ચિત્રાંગદ મૌર્યનું) તળાવ આવે છે. ચિતોડમદના મૂળ સ્થાવક મૌર્યવંશના ક્ષત્રિય રાજા ચિત્રાંગદ, જેના નામ પરથી આ દુર્ગનું નામ ચિત્રાકૂટ રાખવામાં આવેલું એણે એ ગંધારેલું. તળાવ ઉકું છે અને એના અંદરના બાગના મ્યાવલ્યવિશાળી એના ખંડ પડી ગય છે. આમવાર પ્રાચીન બંધેરા છે જે મૌર્ય રાજના મહેલ તરીકે ઓળખાય છે.

અહીંથી આગળ દયે લમખમ અવશેષો વિનાનો ઉકાડો બાગ અને મત્ત્યાકાક દુર્ગની પૂંછડી પાનળી પડતીપડતી છેક ચિતોડી રેકરી ઉપર અજુગી મહેલ દુર્ગના છેવાડના બાગ પર ક્ષાતીને મૂકે છે. પાછા ફરતાં ચિત્રાંગમેરી તળાવની આશુમાં સરેલ અદાણુ જેવું છે. ત્યાં ગિયા ચળતરા જેવા સ્થાન પર અવાય છે, રાગદીસા તરીકે ઓળખાતું આ સ્થળ દુર્ગ ઉપર મૌર્યી જીરું છે અને અહીંથી દુર્ગનાં સરળાં ઐતિહાસિક રમારેકો તેમજ નીચનાં મેદાનોનું સુદર ચિદંદ્રવાચકન યર્ષ થયે છે. દંતકથા છે કે મૌર્યવંશના રાજાએને માદી પર બેસાડનાં આ સ્થળે શસ્ત્રતલક કરવામાં આવતું.

રાગદીસાની ઉત્તરે સરકની પશ્ચિમે દિશાએ ને છુમ્મટ દેખાય છે જેને પ્રતાપી ચીર ગોરા અને યાદશના છુમ્મટ તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. ત્યાંથી રાવ રાગ-ગરની દેવેલી બગેરે સ્થળોએ યા બીમવત કુંડ (બીમે જ્ઞાન મારવારી અનેકા કહેવાના કુંડ) પર પદંગિય છે. એ ૧૩૦૪૬૫ શીટનો છે અને અંદરના બાગનું આંધકામ ખીંચું મળી ચકાવ એવું છે. અહીંથી આગળ ચાલતાં અદ્ભુતજન્યા મંદિર તરીકે (અનુસંધાન ૫. ૪૮૫મે)

ડાંગે માર્યા

લેખક ★

ઈશ્વર પેટલીકર

રેશન આનું એટલે માઠી બીજી રહી. રોકે ચાલુસો-
ને હાયકડી કરી પોલીસ લાવી હતી એ પ્લેટફોર્મ
પરના દરેક તરફ ગાડીમાંના હતાકુઓની નજર જતાં ને તે
ડોકિયું કરી લેવા લાગ્યા-પછના લાગ્યા: 'કોણ છે રૂં છું કે?'
છેલ્લા ડબ્બો પ્લેટફોર્મની બહાર હતો, એટલે નવા હવા-
રુઓને ધસારે એટલે સુધી ન ગયો. ડબ્બોમાં ને ચાર
મુસલમાન હતા એ બેઠયાં એટલે જગ્યા મળી માની તણ
નવા હતાકુઓ પ્લેટફોર્મ બેઠી ત્યાં બેસવા જઈ પહોંચ્યા.

મુસલમાન હતાકુઓ બેઠી રહ્યા ને નવા ચૂકી રહ્યા એટલે
બીજા નવીન ચૂકી આવવા જલસાચ નહિ એ માટે એક હતાકુ
પામી લેવા ગયો હતો છતાં બારણા પાસે બેઠેલા હતાકુઓ
બારણું ભેરવી બંધ કર્યું અંદર નજર કરી તો બેઠા આનામાં,
પાછલા આનામાં પણ, કોઈ મુસલમાન દોષ તેમ લાગ્યું
નહિ. એટલે પેલા બેઠી રમણે મુસલમાન હતાકુઓએ બેઠાં
અને મોડેથી બાઈ ને છાતરાં ડબ્બોમાં પારખ્યાં હતાં તે તરફ
આંખો કરી જોયું હતું: 'એમના બાપની માડી દોષ તેમ
કેટલી ગાંધી કરી મૂખી બહી?'

એ મુસલમાન બાઈઓએ જ્યારે એ કચરો પાટિયા-ઝાંઝી
કરેલી ત્યારે ગંધા ભેદ રહ્યા હતા, પણ કોઈએ વાંધા લીધો
ન હતો. વળી એવી ઝાંઝી મુસલમાનો કરે છે ને (હિંદુઓ નથી
કરતા એવું પણ નથી પરંતુ એ બહાનું બીજી કોમ પ્રત્યે
પોતાનો ધિક્કાર બેઠા કરવાનું એક નિર્ગતિ હતું એટલું જ.

નવા આવેલા હતાકુઓમાંથી એક તરત બોલી ઊઠ્યા:
'હિંદુ મુસલમાનની તકરારને લીધે આ માડીમાં જ પોલીસ
ફસ જલ્લે પકડી નય છે ને!'

પામી લેવા ગયેલ હતાકુ બહારથી જ બારીમાં ડોકું
ખાલતો બેઠો: 'મોડેના ગામમાં મરિજદ આગળ વાનં વ-
ગાડવાનાં કારણે તોડાન થયું છે. ચાર હિંદુ ને છ મુસલમાનને
પોલીસ પકડી લાવી છે. આ માડીમાં જ એમને લીધા છે.'

નવા આવેલા હતાકુઓએ બીજું કારણ સાંભળ્યું હતું.
એટલે એક જલ્લે હતું: 'મરિજદની તકરાર તમને કોણે લીધી
અમે પ્લેટફોર્મ ઉપર અર્ધાં હવાકડી સાથે હતા. બેઠરની
સરહદની તકરારને લીધે અંદર-અંદર વેર-વેરને લીધે માસામારી
થઈ એવું અમે તો સાંભળ્યું હતું.'

બારણા પાસે બેઠેલા, જેમણે પ્રથમ વાત કહી હતી,
તે બોલ્યા: 'અમે તે કારણ જાણ, પણ મુસલમાનો પાપ
છે તે તો ચાક્રસ હજીકત છે.'

બીજા બાઈ એના અસંપ્રધાનમાં બોલ્યા: 'આપણી ટા-
મેસ માથેલી છે ત્યાં આપણે શું કરીએ? એટલેકે ગિર્વાંબાઈ
'પાકિસ્તાન લોકે રહેશે' બોલેલો હતો. હવે પાકિસ્તાન આનું
તો હિંદુસ્તાનમાં એક પણ ગિર્વાંબાઈ શું માગે જોઈએ?'

ત્રીજા બાઈ: બજારવાર છે. પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓને રહેવું
હવે (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

... એ કહેવતનો મર્મ સમજાવતી વાતાં
મહીસત્તાવત નથી. ત્યાં આપણા લાભો-કરોડો હિંદુબાઈઓ
ધરબાર મૂકીને આ દેશમાં બિભારી તરીકે આવ્યા ને બહો
મુસલમાનો આગવચમન કરે છે!

ચોથા બાઈ: એ સાપના કબાને દુધ પાઈ ઉઠેરવા જેવું
આ કૌચેસ સરકાર કરી રહી છે હમણાં એ લોકો નરમ લાગે
છે તેનું કારણ એ નહિ કે એમનો હૃદયપત્રો થયો છે. બધા
આનેવાનો પાકિસ્તાનમાં મથા એટલે નરા પેદા થતાં સુધી
એ દબાઈ રહેશે. પણ એ સાપ કરડવાનું શરૂ કરશે:

વાતને આગ એક બાજુ, અને તે ચ પ્રત્યાપાતી બનતી
જની ભેઠ, મીન રહી સાંભળી રહેલા એક બાઈ બોલ્યા: 'ને
આમ આપણે અરસપરસ ઝેર રાખ્યા કરીશું. ઝેર કોઠાયા
કરીશું, તો દેશનું બહું નહિ થાય. દેશમાં ને લોકો દેશનું તે
તો ભોમલા પાડીને રાનય કરવાની નીતિ અંગે બંનેને પામેલું
ઝેર હતું એ ઝેરનું ઉલ્લી કહાનું વોગિટ થઈ ગયું. એ ગ્રેયા,
ઝેર નીકળી ગયું, દોઢરી ટોપખી થઈ. હવે આપણે ભત-
લાળ બહી નવું ઝેર ન પેદા કરીએ તો જ દેશને જીવવાનો છે.'

બધાની નજર એ બાઈ તરફ મોડાઈ હતી કાળી ટોપીને
ગિલનાં કપડાં એણે પહેરેલાં હતાં. એ ખાદીધારી હોત તો
વચ્ચે જ કોઈ બોલી ઊઠતું હોત કે તમે કોંગ્રેસીઓ જ દેશનું
સત્યાનાશ વાળ્યા બેઠા છો. પણ એવો હુમલો થાય એમ ન
હતો એટલે સી વચ્ચે બોલ્યા વખત વાતને પૂરી સાંભળી રહ્યા.

એના જવાબમાં, બારણા પાસે બેઠેલા, જેમણે થયાં
કપાડી હતી તે પહેલા બાઈ બોલ્યા: 'તમે, મિસ્તર, ગુજરાત-
માં બેઠા છો અને તોફાનોની તડખીમાંથી બહી નથી એટલે
પરોપરો પાકિસ્તન કરો છો. મારી જેમ પાકિસ્તાનમાં
હોત, હુશયાં હોત અને આનું બોલતા હોત તો મરદ બનત.

પેલા બાઈ એનો હાંધી જવાબ આપે તે પહેલાં બેનજ
જલ્લ સામગ્રી બોલી ઊઠ્યા: 'હવે તમે પાકિસ્તાનમાં હતા?
જરા ત્યાંની વાત તો કરો!'

એ બાઈ બોલ્યા: 'શું વાત કરું? આ ભાઈ ને કડા પજુ-
ની વાત કરે છે તેણે મને ચ બોલતા આવડે છે, પણ પાકિ-
સ્તાનના પાપે લાગેલી ગિલકત હુશાઈ ગઈ. જલ્લ પેટીનો
ધંધો પ્રયો, બંગલાઓ મથા, સાત લાખ રૂપિયાની ગિલકત
ફના થઈ ગઈ, હબરોની આવકનો ધંધો ગયો!'

કપાડી વાતાવરણ એકદમ ઝંખીર બની ગયું. બોલનાર
ભાઈના મોં ઉપર દુઃખનાં વાદળ છવાઈ ગયાં. એણે હમણાં
એમની આંખોમાંથી આંસુ વહી આવશે એવી કસુલા આંખો-
ને વેરી વળી. એને સવાલ થયો: 'ક્યાં હતા તમે?'

પેલા બાઈ: 'કરોળીમાં. ત્યાં અમરોડો તણ પેટીનો વેપાર.
એને જ અમે ચારાકે વતન માનેલું. ગુજરાતમાં આગ આવતું
પડશે એના કલ્પના થે નહિ. કમાતા મથા તેમ જુવાર ત્યાં
વધારો, ગિલકત ત્યાં વસાવી, બંગલા ત્યાં બાંધ્યા. એ બધું

મુશીને અહીં આંખ્યા હોઈયું તે અમારા દિલમાં યું થયું દરો ?
 'ખરું છે; 'એમને ટેકો આપતાં એક બાઈ બોલ્યા: 'પેટનું
 છેકડું પેસા માટે રહી ગયે તો થ એને આપતા નથી, અને
 આમ ગિલકત વંદાઈ નય એ શે વેકાય ? હું તમારા મતનેા છું.
 આ દેશમાં ખરીરીતે એકે મુસલમાનને રહેવા દેવા ન બેઠ્યએ.
 કાંએસને બહુ દયા આપવી હોય તો દંદેરા બહાર પાડે કે
 અમુક તારીખ સુધીમાં મુસ્લિમોએ દિંદ છોડી જવું અને તે
 પછી ને કોઇ અહીં દરો તેની કતલ કરવામાં આવશે !'

'સરકાર તો દંદેરા બહાર પાડી રહી; ' કરાચીવાળા
 બાઈએ કહ્યું: 'પણ મેં તો દંદેરા બહાર પાડ્યો છે...'
 આગળ બોલતાં એ બાઈ અટક્યા. એમની નજર એમિર ફરી.

એમનું મન કમી જતાં વળી એક બાઈ બોલ્યા: 'તમારા
 પહેલાં મેં ખાતરી કરી છે, કોઇ ગિયાંબાઈ ડાંગમાં નથી કહી
 નાખોને; તમારો દંદેરા અમે પણ સાંભળીએ તો ખરા.'

બીજી બાઈ જમ્મે બોલ્યા: 'આપણે લોકો આગળી બીને
 વાત કરીયું ત્યાં સુધી માર જ ખાવાના છીએ. ડાંગમાં
 મુસલમાન હોય તોપણ આપણે એમની યું કામ સાકાબાર
 રાખવી જોઈએ ? પાકિસ્તાન મુસલમાનોનું છે, તેમ દિંદુ-
 રવાન દિંદુઓનું છે. દિંદુઓના બોલ સંભળાય તો તેઓ અહીં
 રહે, નહિ તો ચાલ્યા નય એમના પાકિસ્તાનમાં !'

'તમારું કહેવું ખરું છે ' ત્રીજી બાઈએ ટેકો આપ્યો, અને
 આ વિચારસરણીને વિરોધ કરનાર પેલા બાઈ તરફ કટાક્ષ
 કરતાં કહ્યું: 'એમ હોય તો મિસ્તર, તમે કાનમાં આંચળીઓ
 પાસી ઘો એટલે તમારા દયાવાળા હૃદયને દુઃખ ન થાય ''

પેલા બાઈએ એ કટાક્ષનેા જવાબ ન આપતાં મોં મલકાવ્યું.
 કોનો અર્થ પોતાની રીતે કરતાં એક બાઈ બોલ્યા: 'એ
 થ છેવટ તો દિંદુ જ છેને ? ન્યાયની રીતે બલે એ દવારતાની
 વાત કરે, પણ લોહીના સંબંધે એમને પણ દિંદુઓનું જ લાગે.'

અને કરાચીવાળા બાઈને યાદ દેવાડવાતાં જણાવ્યું: 'તમારો
 દંદેરા તો જણાવો.' સોની નજર વળી એ બાઈ તરફ ગઈ.

પેલા બાઈ ધીમેથી. અગત્યતાં બોલ્યા: 'મોરી ગિલકત-
 માંથી ને એ લાખ રૂપિયા બચ્યા છે, તે પણ કંના કરી
 નાખવાની મારી તૈયારી છે. ને કોઈ એક મુસલમાનને મારી
 નાંખે તેને એક ઢભરનું ઘનત્રાગ આપવા હું એ બે ય લાખ
 રૂપિયા ખર્ચી નાખવા તૈયાર છું.'

ગાડીએ જનાંક લીધા એટલે સોને ધક્કો લાગ્યો. વિચાર-
 નો ધક્કો વાગે એવું વાતાવરણ પણ ઘનું અને ખડખડ કરતો
 ગાડીનો કંટાળ અવાજ વાતાવરણને પેરા બનાવતો હતો.

એક બાઈએ ટેકો આપતાં કહ્યું: 'તમારો દંદેરા ખેટો
 નથી. માલદાર બધા એ આમ કરે તો એક મુસલમાન આ
 દેશમાં છવતો ન રહે.'

વિરોધમાં પડનાર પેલા બાઈ એમની જગાએથી ઊભા
 થયા, બધાંની નજર એ બાઈને ખેંચાઈ, એ બે ડગલાં ખસીને
 ખારણ પાસે બેઠેલા કરાચીવાળા બાઈની નજર આંખ્યા.
 એમની સામી પાટલીએ બેઠેલા બાઈને ઈશારત કરી જગા
 આપવા કહ્યું. દરેક ચોંટાટું ખરેયા. કરાચીવાળા બાઈની
 બસબર સામે એમણે બેઠક લીધી.

બધા સગળ્યા કે એ બાઈ પોતાની ફલીલથી દિંસા
 ખોટી છે, નેરકેર ખોટું છે, એમ સમજાવવા એટલા નજીક
 ગયા હશે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે સો એ બાઈ ઢવે ચી ફલીલ
 કરે છે ને સાંભળવા એમના બહુ ઢલુકતાથી લાકી રહ્યા.

એ બોલ્યા: 'તમારા ઢભર રૂપિયા અકબંધ રહે, ખર્ચ ન
 થાય ને તમારા મનની મુશદ પૂરી થાય એવા રસ્તો હું બતાઉં.'

બધાના ડાંગા ફાટી ગયા. આંતું એ બાઈ કહેરો તેમ
 કોઈએ કહ્યું ન હવું. કરાચીવાળા બાઈ પણ બસરાયા. કંઈ
 જવાબ ન આપી રાક્યા.

કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન,
બેઠળે ને પંડે નીચે નિઠ્ઠીમાં મોન.

કાંઈ અફસોસ નહિ, કાંઈ નહિ ફિકર,
કાંઈ બીજ તાળી નહિ નિઠ્ઠીમાં નિકર;
આવે ને નય એના લેહવા સા બેઠન કે
કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન.

માન મળે, મળે ધનધાન, મળે સત્તા,
પાન ચાવી બીછ પળે ખાવા પડે ખસા;
વાદ બોળે કાંઈ રૂઠી આંખે વેવ બાળી,
આદ નાખે કેક બૂંદી મોટે મેર ઢાળી;
રામ મારો કહે દસે રંગ નહિ દુન,
કેક દિન હઈ અને કેક દિન રોન.

હાથા કરે દુનિયાની વણતાર આઠી,
કાળુ બેઠું રહે એની સામે ખીટ મારી;
કૂધ મળે વારમાં કે મળે હેર પીવા,
આપણા તો મિરે જળે અપતમાના દીવા;
લાંબીલાંબી લેખણે ત્યાં નેધવી શી ચારી
એ ચ કોરે આપી જીવી મુવારકાણી.

પેલાં બધે પૂધવે આ નિઠ્ઠીમાં મોન.
આવે તમે હઈ અને આવે તમે રોન.

અકરનંદ હવે

પેલા બાહ આગળ બોલ્યા: 'હું તમારી સામે ન બેઠા
હું. કાંઈને કામ સોંપવાની જરૂર નથી. હું, મુસલમાન છું.
મને તમે ન મારી નાખો. ટળામાં બધા દિલ્હીએ છે એટલે
તમને કોઈ પકડાવનાર નથી!'

જ્યા પૂલમાંની માંડક પાતપાતની જગાએ જડાઈ જ
ગયા! કાંઈના મોંમાંથી વાચા ન પુલી. પણ સી કરતાં અ-
ન્યથા એ બન્યું કે કરાચીવાળા સાથે સામે જવાળ આ-
પવાને બદલે છૂટે એકે પોક મૂચી!

પેલા બાહને આત્માસન આપતાં કહ્યું: 'રોડ નહિ. ત-
મારી માલગિલકત લૂંટાઈ ગઈ એટલે તમને હેર આવે તે હું
સમજું છું. વેર કલ્પત્ર ચાપ ત્યારે માણસ અમે તેરું પમતું
કરે છે. પણ મારે ને કહેવાનું છે તે કોઈનું ન કે ચોડા લેલો-
એ માંડપણું કહ્યું, તેનો દાખલો હઈ આપણે સી માંડપણું
કરીએ તો રેશ બહાસ થઈ નય, રેરાત્ત્વ આપ્યું-ન આપ્યું
થઈ નય અને એક નહિ તો બીછ પરદેશી સત્તા આપણા
માથે આવી સુલામી આપણા કપાળમાં કાયમ કરે.'

દબ્બુ કાંઈકાંઈને એ બાંધે. દિલ્હી જેવા પોપાઠ નેહને
સંકા જતી હતી કે આમ કરી એ પોતાનો પક્ષ છતી તો નહિ
લેતા હોય? એ દૃષ્ટિને પારખી જતાં એ મુસલમાન બાઈ
બધાંનાં સામે જોઈ બોલ્યા: 'મારો પહેરવેશ અને બોલી

દિલ્હી જેવી છે એટલે હું દિલ્હી દોવા જતાં મુસલમાનોને વેશ
બદલી રહી છું તેમ ન માનવા. હું મુસલમાન ન છું.'

કાંઈકાંઈને ચરપરી થયા લાગી કે રમીને આવતા રહે-
સને આઠી લગી રહેશે ત્યારે આ બાઈ પોલીસને ફરિયાદ
કરશે તો! જ્યા બેઠાંબેઠાં સામે તાણ રહ્યા. ધડી પડેલાં
મુસલમાન હોય તો પણ ન બીરાની વાત કરવાર બાઈ પણ
મોંમાંથી એક શબ્દ સરજો ને બોલી ન શક્યા.

કરાચીવાળા બાઈ આંખું લૂળી નાખી ક્યાપણું રવરે
બોલ્યા: 'સામે ન બાઈ, મને મુસલમાનો પ્રત્યે પદેલાં બિ-
લકલ પિકાર ન હતો. કરાચીમાં તો અમે બાહબાઈની જેમ
રહેલા હતા, પણ ગાણુસને ધરબાર અને માલમિલકત છોડવી
પડે ત્યારે એના હલકમાં વેર વરયા વચર નથી રહેતું.'

પેલા મુસલમાન બાઈએ કહ્યું: 'તમારા કરતાં વધારે
હલકો અનુભવ મને થયેલો છે. તમારી મિલકત અઈ છે,
ત્યારે માનું તો સંવેર જણું છે. એટલે વેરહર અંતરમાં આવી
વસે તે હું સમજું છું. પણ એ વેરહર તમે ને હું આમ જ્યાં
ત્યાં બોલીએ તો એથી વેરહરનો વધારો થાવ. આપણે સી
માણસ બોલો એટલે વેરહર અંતરમાં આવે તો એને બહાર
કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરવો નેહકો-એને અંદર આસન
આપી એને આપણા દબર દુકમ બનવવા ના દેવો નેહકો.'

બોલનારે બાઈ મુસલમાન હતો, છતાં એની નમ્રતા,
દિલ્લીની નિખાલસતા અને વાત કરવાની રીત જોતાં, મુસલ-
માનો પ્રત્યેનો સરજાતવો પિકાર સોનામાંથી ધડીકારવાળો.
મયો દોષ તેમ લાગ્યું. એ જાણે બાઈસાઈ બતાવતાં કહ્યું:
'તમારી વાત તો કોઈ, અમે નબીએ તો ખરા કે તમારા
જેવા મુસલમાનો પણ છે.'

• પેલા મુસલમાન બાઈએ કહ્યું: 'મારી વાત તો હું કહીશ.
એટલે તમને બધાને ખ્યાલમાં આવશે. કરાચી તો ફર પડ્યું
છે, એટલે આપણે કલ્પના ન કરવાની છે જ્યા તો આપણા ધર-
આંખાની વાત છે. પણ એ કહેવા પાછળ મારો કહેસ એનો
નથી કે મુસલમાનો સારા છે અને દિલ્હીમાં નથી. પહેલાં કહ્યું
તેમ, આ વેરહર પરદેશી સરકારનો વારસો છે. એ જતાં
આપણે એને વાપરી નાખ્યાં. હવે આપણે અંદરઅંદર નવાં
બી ન બાવીએ એટલું ન મારે કહેતું છે.'

પોલીસને ફરિયાદ કરશે એવી જેમને સંકા આવી હતી,
તેમને થયું કે ના, ના, એવી કાંઈ ફરિયાદ કરે એવો દોષ
તેની વાણી આવી નય ન દોષ, વિચાર કમલા ન દોષ.

પેલા મુસલમાન બાઈ બોલ્યા: 'આપણામાં જેમ કલેવત
છે કે હાંમે માર્યો પાણી કંઈ જુદાં ન થાય, તેમ દિલ્હીમાંના
હાંમે માર્યાં બામલા કરી ન થઈ શકે. પાકિસ્તાન સામે આને
દિલ્હી જુદું થયું. પણ એક દરહોરે એનો આશરો કે એ
બામલા સંધારી જશે. અને એ બામલા આપણે નેરલા નહી
વેરહર જાણી જાણીને તેરલા વેહલા સંધારી જશે.'

એક બાઈએ દસીને કહ્યું: 'એવો બધો તો બેપ નેવાઓ
તે ન આવે છે. એથી તો કંઈ અસર થતી નથી, પણ તમણા
જેવા માણસોનો પ્રયત્ન નહવા મળે તો વળી એ વેરહર
નહી બુલાય પણ ખરા.'

મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'ગયા (૧૯૪૭ના) નવેમ્બરમાં
વસોમાં તોફાન થયું તે તો તમને ખબર હશે.'

એક બાઈ બોલી ઊઠ્યા : 'સારી રીતે. ૫૦-૬૦ ઘર મુસ-
લમાનોનાં બાળી દીધાં. છાપાંમાં એ બધું વાંચેલું.'

બીજા બાઈએ પૂછ્યું : 'તમે વસોનાં છે ?'

પેલા મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'હા.'

એક જણ એ પ્રસંગની રમૂત તાજી થતાં બોલ્યા : 'હિંદુ
ય ગાંડા થાય છે ત્યારે મુસલમાન કરતાં ઊતરતા નથી. ૫૦-૬૦
ઘર બાળી દીધાં, ને પાંચ છ જણને બાળી દીધા. તે સૌ કરતાં
નીચ ફૂલ તો એક પવિત્ર ને હિંદુ-મુસલમાનને એને એક
નહોતો તેવા રૂઝ દૂરબાઈને બાળી મૂક્યા તે છે.'

એક જણે પૂછ્યું : 'એ દૂરબાઈ કેણું હતો ?'

પેલા બાઈ બોલ્યા : 'હું કંઈ દીઠે એમને બોળખતો નથી.
છાપામાં તે ગારસમાં વાંચેલું. હો મુસલમાન બતા અને
પવિત્ર હતો. હિંદુઓમાં પણ એમનું એટલું ગાન હતું કે બધા
'નૂરબાઈ આચ્છા' કહીને જ મોલાવતા. દરબાર મોપાળદાસ
દેસાઈને ટસાની ગાદી પાછી સોંપાઈ તે વખતે, વસો ગામે
નૂરબાઈના પ્રમુખરથાને એમને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. એવા
પ્રકરને તે પછી શેડા વખતમાં જ હિંદુઓ ગાંડા થઈ જવાતા
બાળી દે, ને પોતે જવા ધાણું હોત તો છુપાઈને જીવી રાહત,
હતાં એ જુદા પ્રકરની રીતે ગાંડા ટોળાને અવિચારી

ફૂલ ન કરવા સા.
મી છાતીએ બોધ
આપવા નીકળી
મૂલ્યને વરે, એ
ફૂલ તો, બંદીખર
હિંદુઓ માટે
લાઈવરૂપ છે.'

પેલા મુસલ-
માન બોલ્યા : 'એ
બધું સાચું છે, છતાં
એ ફૂલ નંપારે
અમુક હિંદુઓએ
કહ્યું ત્યારે બીજા
હિંદુઓએ અમને
છુપાવીને અમારા
જવ પણ બચા-
વ્યા છે. મતલબ
એ છે કે, જુલુએ
આગ કહ્યું તેણે
પોતાના અંગત
વેર ખાતર કંઈ કહ્યું
નથી. બોલી સમ-
જને ખાતર દેશને
નામે કહ્યું છે. એવું
સોચી મોટું ફૂલ
બાળીને હતો છે.'

વાતાવરણ આંધુ બદલાઈ ગયું હતું. પહેલાં જ્યાં મુસલમાનો
પ્રત્યે ધિક્કાર હતો, ત્યાં હિંદુઓ પણ એવા છે એવી વિચિત્ર બાબત
ગઈ હતી; મુસલમાન પણ ચારા છે એવું મનમાં વસ્યું હતું.

પેલા મુસલમાન બાઈ બોલ્યા : 'એટલે પાકિસ્તાનમાં
લૂંટનાર અને સંપત્તિના જન બોનાર હિંદુઓ અને હિંદુસ્તાનમાં
લૂંટનાર અને રેનેહીએના જન બોનાર મુસલમાનો, દેશને
ખાતર દીધેલા બલિદાન ખાતર ધોરવ લે-હુઃખી ન થાય અને
એ ધોરવ જીનને પાય તો બલિદાનથી જિલા થએલા રાષ્ટ્ર-
ભાષિ ડગ્ગર થશે. ઇતિહાસ કહે છે કે જે રાષ્ટ્ર બલિદાન
કષ્ટર જિત્યાં થયાં છે તે જ પ્રબળ તારે છે, જે લૂંટ કષ્ટર જિત્યાં
થયાં છે તે પ્રબળ પાયમાલ કરે છે.' આમ કહી પેલા કસ્ટી-
વાળા બાઈ સામે જોઈ એમણે કહેવું : 'માટે તમે, બાઈ, મિલ-
કત લૂંટાઈ એમ ન માનો, દેશને ખાતર મિલકતનું બલિદાન
આપ્યું માની ધોરવ અનુભવો. બલિદાન એ મોટું ધન છે.
એનાથી બલે રાયરશીલ ન ખરીદાય કે પેટના ખાડા ન પુરાય,
પણ એથી માણસાઈને પોષણ મળે છે. અને જેનામાં માણ-
સાઈ છે તેની પાસે સર્વ છે.'

બધાના મોં કષ્ટર ભાવનાને ઢાંકે જવાઈ ગયા. એકે પૂછ્યું :
'તમે શું ગુમાવ્યું છે તે તો કહ્યું જ નહિ ?'
મુસલમાન બાઈએ કહ્યું : 'નૂરબાઈ મારા પિતા થાય !'
(એક સત્ય પ્રસંગને આધારે)

ગૂઢ ગાથા

વસંતવિજયા.

કાલે જ આ ગૂઢગદી ધલી ઊઠતી 'તો
મીઠી પ્રમત કલહારયની લેલ ડોળો,
આનેદમત્ર સિંચ હાં કીડતો કરતાં
કેવા અઢા! મધુર કોકિલ-કિલ્કિલિ
આ નાનકું ગૂઢ ગણીર ગમવતી'તા!

ને જાનને ઝરત મંજુલ નિર્ઝરીશી
કો' ગીતની-લદરી—દાહરડાં સુદામી—
કેરી રજુરતી'લી અહીં રસનિર્ઝરીઓ,
હિંડોળનો કિ. જુ. હ. હ. ધ્વનિતાલજા,
ધંપીતણા સુરવ, કંકણનાં ક્ષણીતો,
'તા...તા...તા' સિંચતણા મૂઢ જોલ કાલા,
શાં એકમેકે ગદી રવર્થય સુર પરી
એ કિંચ સંભવગદી લયતાલ રેતા!

ને સદા એ જગ-સરે મધુ પવનું હા!
કેવા જગમ થકી મોં દિલોલ લેવું
અભ્યંતરે મધુરવું. અલિપ્તું ગુંગું!

આને પરંતુ જોઈ એ રમખાંડ શાંત.
એ દારૂનાં સુસમ ગુંજન સૌ રામ્યાં, ને
વ્હેતી'તી જ્યાં પ્રથમ ભલ્લી શોખકેરી,
હાંવા તહાં અહાં ઢળી રહી મૂલ્ય કેરી
જાયા કરાત;—મુહિબી પરલોક ભતી;

ને જ્યાં હતી પ્રથમ દારૂના રેલડેલ,
હાવાં જોડે તહાંથી કંદન કો' કંપાઈ.
મૂલ્યેન્દુ કેરી રજનીગદી ચંદનીમાં
જ્યાં બે હરોની ગુન્-ગોલક યતી'તી લેલી
તે આ અગાશી કશી રતબ્ધ અજોલ મૂક
આને વિષાદભર વેરતી દસકંઝો!

ભીંતો, ઘટો, ગૂઢતણે કણ એક એક
નિઃશ્વાસનું પ્રતીક યે, ધન આતંનાદે
આને રહ્યો કરી પ્રતિધ્વનિ દુઃખકેસર,
એ દુઃખનાં કંકણ અરકુટ રંપંદનો, ને
નિરોધ બાલશિશુના. રૂઢનધ્વનિઓ,
એ ગેદની ભીંતયકી અહીં આવી આવી,
ગોરંભતા ફરી ફરી મુજને મુણવે
સેસારનાં સુખદુઃખોતણી ચડ ગાથા.

શીકાન્ત માહુલોકર

ચાર સદી પૂરી કરતા કચ્છના એ પાટનગરના જીવનની સિલસિલામાંથી કથા

સ વંતંત્ર રતંત્ર પ્રતંત્ર શાસનધારી હિંદનું આ વર્ષ
કચ્છ એક મહાન સરહદી શાહુજીનું આ પુણ્યનૂતન
રાષ્ટ્રની હાલની પશ્ચિમસીમાનો પ્રાંત બનતાં મહાજીનરાતના
કચ્છનું મહાદર્શન થયું વધી ગયું. એ કચ્છનું જીવન મુખ્ય રાજેર છે.

જુજનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નાગવાતા સાથે સંકળાયેલો છે.
બેરીઆ ઝાઝી અને જુજન નામની એ દેવકથા કચ્છ,
સોરાષ્ટ્ર અને મારવાડમાં ઘેરઘેર પ્રચલિત છે. બેરીઆ બદ
નામ લોકાના દમનમાં મરાયલ હતો. કચ્છના ઉત્તર પ્રદેશમાં
ત્યારે સંધારીઓનું વચસ વધવ જતું હતું તોજે દબ્બ આધિ-
પત્ય બધે નામ લોકાનું હતું. રોષપટલુની સમૃદ્ધિ નામની સં-
ધારીએ દેવકથા જે નામ રાજાઓને મહાત્મ્યાલભાવ; પણ જુજન
નામ તેને વરા નાચી ન હતો. બેરીઆ કુમારનાં પરાક્રમેથી
ચોઢવરા બની સમૃદ્ધિ તેને જીવનસાથી તરીકે રક્ષાકરણ તોયાર
થઈ અને જુજન જેના વિકરાળ બેરીને વરા કરવા તેની સહા-
યતા માગી. પછી તે બેરીઆ અને જુજન વચ્ચે ધ્રુવ યુદ્ધ
ભયે છે, જુજન નાસતો રહે છે અને ઉપર એ સુરાષ્ટ્રયાન
થઈ કચ્છના મધ્ય ભાગે આવી ડુંગરમાં બસાય છે. અહીં એ
સુખજી બને છે, બેરીઆ મહાત્મ્યાય છે ને સમૃદ્ધ સતી બને છે.
એતે જી ડુંગર જુજનિયા-જુજિયા નામે ઓળખાઈ જુજનનું
હાથની વિશ્વામરયાન થઈ રહે છે. ત્યાં રહી જુજન પોતાનો
ભવિરવભાવ બદલે છે ને લોકાદિતનાં કંઈક કાચી કરે છે. ઉપર
લોકામાં એ રથ મનાઈ યુલય છે બેરીઆના વંશને ઝાઝી
બની રહે છે. પોતાના એ અસહી રાજવંશની નિશાની તરીકે
આને પણ નામ નથાવતા ઝાઝીઓ માથે હાથી પહેરે છે.

આ જુજનદેવનું રયાનક જુજિયામાં છે. ૧૨ વર્ષે યાવજ
સુદ પના રોજ લોકાસમૃદ્ધ થવાથી, તેનું જીવન કરે છે. ધાર્મિક
લોકાતિમાં 'નાગપૂલ'ના તળાસો આને ય એ રીતે નેગનો
તેમ જુજિયામાં સચવાયેલો રહ્યો છે.

ચં દ્રવંશી રાજો ખેચારજી (પહેલા) પોતાની સત્તા કચ્છમાં
પુનઃ સ્થાપિત કરતા રહે છે ત્યારે જુજિયાના પડોશની રથાપી
ભરિથી આકર્ષિત ત્યાં ગામ વસાવે છે. પિંકમ સંવત ૧૬૦૫ના
માગસર સુદ ૬ના રોજ કચ્છની રાજધાની તરીકે જુજને
તોરણ બંધાયું. જુજ વરેયું ત્યારે તો ત્યાં માત્ર હમીરાઈ નામે
એક તળાવથી, તેને કાંઠે હમીર રથાપીની બાંટ અને સહિ
જિંદોનો કુખો હતો. એ હમીરાઈને રમણે પિંકસોલા હમીર-
સરને કાંઠે આજનો જિંદાઓરો જી વડતાનું રજાણ સાચવે છે.

આમ, જુજમાં ભરેલ કુળના રાજવંશી રથાપના થયા
પછી બેવરા પડેલા કચ્છનું હમીરાતર એકાકીય થયું ને તેની
એક અખંડ એકમ નેમ જાગવટ થી યાદી. એ રીતે એક

થયેલા કચ્છમાં તેનું પોતાનું સ્વલ્પીનાણું પહેલવહેલું જીવ-
હરેમમાં જુજનું ત્યારે સં. ૧૧૩૩માં જુજની ઈકસાળમાં પહેલ-
વહેલોકારીનો સિલો છપાયો. સં. ૧૧૩૫ના ભયે કર કુસાળથી
પોચાગલ થઈ, તે પછીનાં દેહાં થી કરવા નરસોમાં અલવાતા
અને સત્તાની બાંધકાઈની અસાધિમાં કરાંજતા કચ્છને તેની
રાજધાની જુજમાંથી ન સમયોચિત સહારો મળતો રહ્યો.
અને જુજના જીવનનો એક સીક એ રીતે પડ્યો થયો.

મુખ્ય સમ્રાટ રાદેનશાહ રાદનજી કેદ થયો અને યોર-
જીવ દિંહીમાં લખવાની થયો ત્યારે બચવરત રાજા
આશ્રય રોધતો કચ્છમાં આવી બસાયો. જુજમાં એ નેરમણે
રહેલો તે રયાન આને પણ દાશવાડી નામે ભળી રહે છે. આ
અસામાં જુજમાં કવિ જગરનો કમમ થયો:

કચ્છજી હાંડી નેડી કચ્છજી હાંડી,

જી જગરજી આખાળી તારી તોં થ માડી.

એ કવિમાં કચ્છની હાંડીને કમમમાન સાથે સરખાવી
જગર પોતાની વાળીને પણ તેની નેરસીલી જગાં થ મુક રહે
છે. આવી અવધમતી જનપદીય બોલીમાં તે જુજના (૧)
સાચવણ પહેલાં ૧૭૨૨થી ૧૪૫૫) કરખામાં કચ્છની
મુખિત લોકશક્તિને કવિ નેરજી છે:

ધરડી પાંડે, હરે કમે તારા અમ.

કચ્છમાં કમ કરે કંઈ છો ન પમ

અણિધારી ને ચંડી હારી હમીરી

પરેપરે ને એજ તોં જ થ અપકા

કુટે કમે કપંધી લો વાળી લપધી

એ જગર દે હાંડીને વિજ છે વરજી

પોતાની આ બીજી વાળીમાં કવિ જગર કચ્છની લોકશક્તિને
'હાંડી'નું રાજ આપી રહે છે: 'અર્થાં લગી જાકસામાં તારા
ચમકે છે અને ધરડી અલ્લ હરપત્ત કરે છે ત્યાં લગી 'કચ્છની
લોકશક્તિ' જેવું છે કે એ કવિ અલ્લ જગરને 'હાંડી' એમ કહી
બોધી જગર રહે છે કે, 'હાંડી' વાળીદાર 'હાંડી'—લોકોની
રાસોની વિનાશક શક્તિ જેવી તીવ્ર અને તેમની બેલો આ
અદ્ય જગરશક્તિ એવું કવિ કમિને નાસ કરવા, પાર વાળી-
માં નેમ લીજી ચમકારા રે તેમ, યુગપુરાણોના અંતમાં
વારવારથી સદા ભગવત રહે છે.

આવી યેરળા પી કચ્છનો જનસામગ્રીરવથી જનવ-
મરત થયો. કચ્છની સમુદ્રપેઠ તેની પૂર્વે કસાએ પડેલી.
'સુરજ એવર'નો રજતવર્ણિ વાવડા કરવાનું કચ્છનું પદાણુ
જેરામાં આપ્યું. '૧૪૨૨થી ૧૪૫૫'નાં કચ્છની જાગવટ થઈ.
આસ કરીને હમીરેપારીએ આક્રાંતા હાથીદાંને લવંચો
નેપાર કરતા થયા. જુજમાં સમુદ્રિ ને સુખનો સંચાર થયો.

સાથેજ તથા આલેખક : રામસિદ્ધ સહોડ
મંત્રી, ઔદ્યોગિક પ્રદેશીય ભવન નેપાળ, કાંઠા,

૧. સં. ૨૦૦૫ની માત્રાશર મુદ્દા ૭૯ (૧૯૪૮ની) ફક્કી કિસ્સાએથી ભુજ ચારસો વર્ષનું થયું. રાવશ્રી અગાધ પહેલાએ ભુજનું તારણ બાંધ્યું. ભારાશવ શ્રી મનસિહલના અમલમાં કાંઈનું સ્વર્ગ દિલ્હી સરખાં વિજીનીકેન્સ થયું. ભુજમાં સેવેઈયની નવી દિસા દેખાડીના મુસારેલ થયો. કાંઈયના મુર્ચમદિરના શિવધમાં વ્યાપકપણે વધારાએલું 'કેન્સ' કચ્છી શિક્ષકામલ ધ્રુવીક રાખું છે. તેને પાયામાં રાખી તેની હિયર અન્નયુત્ક

જાણપત્તીના પ્રાચીન વસ્ત્રો: એ પદ્યોમાં દર્શાવેલ છે.

તેમની ઉત્કૃષ્ટતાથી દીવાન દેવકરજીને ખાત થયો. જુનું રિપતિ ફરી કાગડોળ બની રહી. આ રિપતિમાં પોતાન પિતા રા દેશને કે હરીને લખપત્તએ જુનું રાખીન લીધું રાજાનાધારીઓની પરંપરાની આંતરિક ખરખર સિવાય આ વખતે દેશમાં સંવત્ર સાંતિ જળવાઈ રહી. જુનના જન-સમાજમાં કલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો એ સામાજિક ચેતના આવી. આ પ્રસિદ્ધિ, હવે અને રસિકદ્રુષ્ટી 'ગીતા રા' લખપત્તનું પ્રાસ્તાવન મળ્યું. એ સમયે રાજ્યમાં માલમ નામનો એક કળાધર દોહદ વરે પાયાન્ય દેશીથી દેશક દુરદરદારોને સીખી લાવ્યો. કળા-પ્રેમી લખપત્તએ તેને પોતાના હરજીમાં રોડી લઈ લેવા-વ્યો. જુનમાં ચિત્રકામ, સોનાચંદીપરનું 'કાચક'ના નામે પ્રખ્યાત થયેલું નકશીકામ, મીનાકરીકામ, ઘડિયાલો, બેટકો અને તોપ તથા કાચ બનાવવાનું કારખાનું રચાઈ દુરદરદારોની તેણે સંસ્પૃશ્ત કરી; અને એક કળાસાગર પલ્લ રચાઈ તેમાં કારીગરોને લાકીમ આપાઈ અને પુરંકભરમાં તેને પ્રચાર થાવ તેથી પ્રેરણા મળી જુનમાંથી વગેરડા, મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે રચે જઈ વસેલા આ કારીગરોના વંશજોની મીનાકામ અને કાચકની કલાઓ અને આજે પણ ત્યાંની જનતામાં આકર્ષણ બની રહે છે.

આ કાળે ચિત્રકળામાં કચ્છી કમામરીનો વિકાસ થયો. જુનના આધનામદેશમાં 'મારીકરી' એવા માલમદાં ચિત્ર-નું સર્જન થયું, આ કમામરીની ઉત્તરોત્તર ભિતરેલી કૃતિઓ અને જુનના સમાજજનને લખતાં આસંજોના તથા વસ્ત્રોમાંની દેશીક જુનના અશ્વિયથા ને આધનામદેશમાં સંપ્રદાયોથી છે. કઈશમ પ્રસંગે ધરદાર પર રચાતાં સુરોભિનોમાં જુનને જાળવાતા, કે નવરાગિમાં જરલા પર રંજિતો પૂરી જના-દુર્ભિતરે જુનના સોદાજનને રંજરસિધું કરતા આ કમા-મરીના અવરોધ રૂપ કારીકરો આજે પણ ચમકી બચ છે; અને ઉત્તરના આધને ગાંધ પોતાનું અસ્તિત્વ દેશી જનને કે કળા બંનેની આંતરિકતામાં દબ સંજો છે.

જુનના ખત્રી રંજરેલેનું બાંધબાંધકામ અને રંજકામ તથા સોનોના ધરમાં થયેલ તત્કાલ પલ્લ આ જ વખતે તેની સોયે કળાએ દીપી નીકળ્યાં હતાં. આ સમયના ને તે પછી કાલાન-કળે થયેલા આ કામના પુરાણ કામોત્તમ નમૂના એમ જુનના અશ્વિયગની અમુકય સામગ્રી છે તેમ મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્થ અશ્વિયમાં પલ્લ તે સંપ્રદાય છે. મુંબઈના અશ્વિયમાં એ નમૂનાઓ પરથી નકલો ચીતરાવીને તેને, આપણા દેશમાં દબાઈ જ રચાયેલો 'હન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઓફ આર્ટ ઇન ઇન્ડોટ્રી' નામની સંસ્થાએ એક બારનીક કળાની દમ્બતમ કળાકૃતિઓ તરીકે રબ્બ કરી છે.

સામકેમ માલમની દેખામજ તો જુનમાં આધનામદેશ-તેવાર થયો. આરસોની બીંતમાં સોનેરી કિનારોવડે આવે-નદીને કાણ અપાસેલા આ મહેલમાં દેશપરોલના દુરદર-દરોગોની તે સમયની કલાકૃતિઓ અને ચિત્રકામો છે. માટે સુધારાં તેમાં લખપત્તકાઈ દોલિયા દબ્યો. આ દો-પરથી રાજ લખપતે પોતાનો સાહિત્યવિકાસ શરૂ કર્યો.

જુનમાંથી ૧૯૨૮ના કચ્છીના આ સંસ્થાન જેર કાળ બદલ-રની અમુક રાજસંસ્થાઓ સંપૂર્ણ થઈ નહિ અને જુન સામે તેમના ટોળા પૂરકયા હાયા. પરિણામે જુન ૬૫૨ દેશીક અસફળ ચડાવેલા થઈ અને જુનમાં અન્યાયનું પદ-રજૂ થયું. રાજસંસ્થાઓ આપસમાં અસંતોષ રચાવન થયો અને અસંતોષ આવી. આ સંજોનોને લાભ લઈ શ રાજપૂ- (પદેલા)ના મુલ્ય બાદ તેમના અનિવાર પુરોગામી ત્રીભ મુખ પ્રામગલજીએ જુન પચાળી પાડયું, તેનાથી મોટા પુત્રના કુવર કાલાઈએ મોરબી કળા કર્યું, અને બીભલો નેને એ લામ આજી તે કળાવી બેઠા.

આ સમયે જુનનું નૈતિક પવન થઈ અસંખ્ય હાલ મોજે. કળામાં રહી તેમણે જુનના નામર ચકલામાં પલ્લ તેમને આપડો રચાવ્યો, અને ત્યાંથી જુનની પ્રભામાં પ્રવર્તતા દાબિક ધર્મનું બંદન કરી, ઉચ્ચની સર્વવ્યાપકતાનો, સત્તા તથા પ્રવની કુજ્યક્રમતાનો, અને સર્વ ધર્મ સમભાવ તથા સેવાધર્મનો ઉચ્ચ તત્ત્વબોધ લોકભાષામાં રચ્યારી તેમણે સોફોની નીતિગતને રહાવી રાખી. ૬૫૨ના જુનમાં તેમણે અપૂરેપૂરું કાર્ય કર્યું.

રજ પ્રામગલજીના પીર દેશજીના વારામાં કાલાઈએ નરુંનું નેર મનમાં રાખી ગાઢાવાદના સુભા શેરજીદેશખાને જુન પર ચડાઈ કરતા ઉરકર્યો. સં. ૧૯૮૬માં હરાની શેરજીદ પચાસ દબરના સેન્ય સાથે જુન પર ચડી આવ્યો અને જુનિયા ૬૫૨કુમરો કરી તેના બે કોઠા પલ્લ તેણે કળાએ લીધા, પલ્લ ઉવટે દારીને તે પાછો કર્યો. આ યુદ્ધમાં જુનનું રસજી રચામાં દીવાન દેવકરજી ઉત્તમ માસદીગીરીથી જાતી કુનેદ દેખાડી. યુદ્ધ પકે થતાં તેણે જુનના આલગવનાદ મદ અને જુનિયામદના અપૂરા વિદેશનું કામ પકે કરાવ્યું. જુનમાં ફરી સુખસાતા ફરી થઈ. અને સં. ૧૯૦૫માં જુનની રચાયનાને બીભે કોઠા પૂરો થયા હાલે દેશજીસરનું બંધુ થયું તથા ચિવરા મંદપથથો તેમાં દેશપરદેશના મદાબનો અને સંતોનું જુનમાં દસ દિવસ લગી રનેદસંમેલન થયું.

પલ્લ રા દેશજીના કુમાર લખપત્તને હદાર રચમાવ ૭૬૭૫૫માં પરિણમ્યા. તેમને નાજીવીદ સતાવતી રહી. પોતાના જીવનની એ રવંતનતામાં આકર્ષીતી રૂપ ધારીને

તેમણે શ્રદ્ધા કે કનકકુશળ પાસે જન્મ્યા પાનેા અર્ચના સ્થાને 'લખપતિંગમ' નામનો કથરચાવો. પત્નિજો મૃત્યુમાં અદિતીય એની 'કાચકળા શીખવાની પાઠ-શાળા' જુજમાં રચપાઈ. દલિથર દલપતરામે દલિથોની જોશાળાના કાબડીને કાચપ્રસાદી મેળવી ને કવિરીક્ષા લખજી-જનીયાત્રાને તેમણે કાવ્યયાત્રા માનેલી. કવિવર નાનાલાલે જન્મ્યા પાની આપોરાળને અર્ધે આપતાં (કવીથર દલપત-રામશાળામાં) જન્મ્યું છે કે 'કાચકળા શીખવાની કચ્છ-જુજમાં પોરાણ હતી-આને પછુ છે. દલિથો સુજવાની એ કાચશાળા કદાચ દુનિયાસરમાં અદિતીય હતો. ઘણા કાચરસિકા લ્હાં બાણી રાજદરબારમાં કવિરાજે થયા છે. એ કાચશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્ર શીખવાય છે, ને રસો પાસકોને નવરસની વાડી-જોમાં છુગાવી, જનુજો ને તડખીમાંથી પ્રીતવાને અભિસં-ચન હોર કાવલીજુજ ગૂંધન બગીચાસાજેના શાસ્ત્રી હોરતા બાગવાનેને બાણે જેગ, ત્યાં બાણાવાય છે. કચ્છના મહા-રાવડું જુજિયો સિદ્ધાસન છે, પછુ જુજની પોરાણ તે કચ્છની મહારાવનો ક્રીતિમુગ્ધ છે.'

સં. ૧૮૧૭માં લખપત્ત મૃત્યુ પામ્યા ત્યારેની તેમ પાછળ તેમની બધી ગણી પંદર રાણીઓ ને કપપત્નીઓ સતી થઈ. મૃતરાજની છત્રીમાં ખાસ શિક્ષકપદપત્યનું નિર્માણ થયું. કમાનુવત પ્રત્યેક રાજની એ રીતે જુજમાં છત્રીઓ બંધાએલી છે. તે જુજળ છેલ્લે મહારાવ ખંભાર (ચીત)ની છત્રી પછુ ઢગણાં તાલેદરમાં બંધાઈ છે. ધરતીકંપમાં ખંડિત થયા સિવાયની બચેલી એ છત્રીઓમાં જુજના રાક્ષાટોની પરં-પરામતની હથેલી તથા કાર્ય પ્રજ્ઞાની જોરા મળે છે.

સેરજીદેના દુઃખમાં સામે ને દીવાન દેવકરણે જુજનું રક્ષણ કરેલું તે જ દેવકરણના પુત્ર જૂનના પ્રધવથી સં ૧૮૧૬-માં સિંધપતિ શુભામરાઈ કાલ્હોરાઈ કચ્છ પરસિતેર દબર-નાં લક્ષરથી ચઢાઈ લાવ્યા. આરાતું મહાયુદ્ધ થયું. તેમાં જતી શુભામરાઈ આગળ વધ્યા. પછુ જુજ સુધી પહોંપતાં નડતી હાડગારીઓ અને જુજના કિલ્લાની તૈયારી જોઈ તે સંધિ કરી વચ્ચેથી જ પાછા ફર્યા. વળતે આડવેરમાં, તેણે કોરીમાં આવતું સિંધુનું ને મીઠું પાણી લખપતના પ્રદેસને ફળદ્રુપ બતાવડું, તે રોક્યા સિંધમાં અરડબંધ બાંધ્યા. આ પ્રમાણે ત્રિમહારત રહી પ્રજા અસંકટ અને આર્થિક ખૂંટ-વણમાં શોષાઈ ગઈ, જુજના અવ્યવસ્થા બ્યાગી ગઈ અને શુભામો તરીકે જુજ આવી વસેલા સીદીઓ રાજસતાની નબળાઈથી જોરમાં આવી ગયા.

સં. ૧૮૭૫માં યુવાન રાવ રાયધણ (બીજા) ગાદીએ આગા. સીદી મરીયની સોબતમાં મહમદ પતા નામના એક મુ-સ્લિમ ધર્મેપ્રધારકથી પ્રભાવિત થઈ તેમણે ઈસ્લામ તરફ પોતાનું વલણ દાખવ્યું. જુજના અન્ય ધર્મી ભયમાં મુકાઈ ગયા. રાવ રાયધણ જનનમાં બેકામ પહેલે વર્તી હિંદુઓને ત્રાસ આગવા લાગ્યા. પ્રજાના રક્ષણ માટે તેમને કેદ પકડવાને

૫. સ. ૧૮૫૮ના બુદ્ધિપ્રકાસમાં કવિશ્રી દલપતરામે લખેલા 'જુજની દલિથાની શાળા' નામનો લેખ.

લખપત્તની છત્રીના પર્ણધવાના પડખા પરની શિક્ષકપટ્ટી: જેમાં શિકારનું દરય છતારેલું છે.

નિષેધ થયો. દીવાન વાધા પારેજે આ કામ માટે પોતાના ભાઈ કેરાને આરસો માણસો સાથે જુજ બોલાવ્યા. પછુ તેણે વધા મહેલમાં સંકડાગણમાં આવી જઈ સપડાઈ ગયા અને એકસામટા કરલ થયા. રાવે તેમને એકસાથે એક ખાડા-માં દેનારી દેવડાવ્યા. જુજમાં આ રથળ વાધાસર-કેરાકર નામે જોળખાય છે. રાજની આ રિયતિથી કારભારીઓ અને ગરાસીઆ સ્વતંત્ર બની બેઠા. સર્વોપર રાતા કેઈ રહી નહિ. આ સંતોગોમાં અંભરના કારભારી મેઘજ શેઠે પોતાના મા-ણસો સાથે જુજ આવી રાવ રાયધણને કેદ કર્યા. પછી રાજ્ય-માં અવ્યવસ્થા અને શાંતિ ભંગવા 'ખારમાયાસંધ'ના નામે નજીની ધચેલી પ્રબંધિ પત્યના પ્રથાગ બેની, પ્રબંધીકરણ-વાળી સાસનવ્યવસ્થા જુજમાં રાજ થઈ. પ્રજામાં નવીન જીવન અને નવીન આશાનો કંઈય થયો. લોકશક્તિના પાયાના આવા મહાજ પરઆને તો જુજમાં 'એક હિંદ-એક પ્રજા'નો ઘોતક રાષ્ટ્રવંશ ફરફરી રહ્યો છે.

પછુ ખારમાયાસંધના ચાલકો અધિકારદોષપતામાં પડી ગયા. તેઓ પરસ્પર સંશયાત્મક જિતિથી જેવા લાગ્યા અને કાર્ય પરત્વે એકત્રત રહ્યા નહિ, એટલે અલ્પાયુ આ તંત્ર-વ્યવસ્થાને તત્કાલ અંત આવ્યો અને જમાદાર ફતેહમહમદ જુજમાં જોરમાં આવ્યો. તેણે સાસનવ્યવસ્થા હાથમાં લઈ ઉભિ બનેલી રાજસતાને સખજ કરી. આછને અઠળગીમાં જેમને આરળ થોડાઓની જોલાદ સાથે સરખાવવામાં આયા છે એવા નાગચીન કચ્છી થોડાઓના વેપારમાં સુદર સોદા-

કચ્છના
ફત્તેહ
નામથી
પેકાએલો
ફતેહમહમદ
જમાદાર

એરે આ રામે મરજિત મેળવી કહ્યોને તેણે જાનિ અપાવી.
 એ વખતના દિવસો રાજાસરખામાં પ્રવર્તી એ મુદ્દરજીની
 લાગણ્યની વાતના સંસ્કરણમાં પણ અસર થઈ.

આજીવનની આવી દુશ્વરતામાંથી પસાર થઈ બુલ્ખો
 બાગસરખા સંસ્કરણને દાહતમાં જળવી પડેલા અને નીલા
 કરના લોકો ધર્મ અને સંપ્રદાયની વિમુખ રીતિ નિષિધતાની
 આપીમાં સંજ્ઞા સામિત્ય અને રાજે રાજી સંસ્કરણને અજ
 નામી સંજ્ઞા અને મિત્રાસક્તિના તેમજ પ્રેરણા આપી અને
 નિર્મિતિમાંને માટે જતા અદકાની તેમજ ક્રોધમાં. જો દરેક
 રીતે આ ગત સંસ્કરણ થતા તેમજ કેટલીક નિષિધિઓ આવી;
 પણ તે પહેલાં બુલ્ખ અને તેની સાથે રાજના વિસ્તારમાં બંધુત,
 મારુદ અને હારીસેને જે ક્રોધમાં પ્રવરણી ક્રોધોપસારણ
 થઈ અને સંસ્કરણી સમર્થાનિતરીસા મળી બુલ્ખના આગામી
 નાશાયળ મરિદની વિષમિતિ આના પ્રતીક સરખી છે.

ક્રોધને આગે માથે પનારો પડ્યો એ ૧૮૧૫થી દિવાઈ
 આગિવાનીરી અદકાવવાના બદાને તેની તબીબીજા બુલ્ખ
 માં તેમજો સામિત્ય બુલ્ખના રાજ અને કાળી સરકાર
 વચ્ચે કેટલીક વખત મિત્રાસારીઅર્થ સરકાર અને તદ્દનામાં
 થયા ૧૮૧૫રે બુલ્ખની આ રાજવાની પ્રમાણ પડી પણ બુલ્ખની
 પરિસ્થિતિ દિવસદિવસ વખતની મદ રાજવાનનામસા અ
 વચ્ચે આવી આ તબીબ બુલ્ખના જીવન કાલાકાલમાંથી
 બરજર બુલ્ખ આગિતિ અને ભાગસરખાની, કાવર અને
 બુલ્ખેટ કેટલે માધારણ થયા રાજા આગિસાના આઈ
 બુલ્ખમાં બુલ્ખ થયે આપના અને પ્રવર્ત્યોને કેપની સર
 કારને અસર કરી સાસનસુધારાની આગે આ પાને બરે
 આગિસાવચ્ચે આગિતિ વિરોધી અતિ ક્રમવલુ દાખવ્યું પરિ
 બ્રામે અંગેએને એ ૧૮૩૫માં બુલ્ખના વિરત પર દુખરો
 કરી તેને કબજીમાં, રાજને આગેવા મદારણ આગિસાવચ્ચે
 આગિતિ સરકાર પડેલા તમે રાજકેરી તરીકે રાજવા.
 એની સરકાર અને કબજી રાજ્ય વચ્ચે તબીબાનુ થયુ જે
 બુલ્ખની કાળીસિય નીગાઈ અને બાજસાન રોજી
 (બીન) બુલ્ખના આગિસાન થયા આગિતિ સરકાર બુલ્ખમાં
 રો એક હતું. પ્રવર્તના ધર્મને સંસ્કાનવા, ગાય બગદ અને
 નારની કમગમા કયાય કેક દર્શાન કરે, અર્થભેતી ૨૧ ક
 સમાના કપડાંજી તદ્દનામાંથી પુનઃ એક કલમ ૧૫૯ કસો

આ વચ્ચે, કબજી અગિસાવચ્ચે નીકે સરકારી પંડામાં
 થયેલા આઈ અગિસા સરકારીની કબજેએતી અને "બુલ્ખ-કપડા"
 તરીકે બાળીતી થયેલા બીજા ધર્મીય ધર્મીય થયા જે ગોરા
 રજવા પરિમિત બાગમાં "અસાધ્ય" નામની કુચરની એક
 આર નીકળી આવી લખવાના કચી પ્રદેશને કબજી બ
 નાવતી સિધુતા સરીનામના મુખમાં જે રજુમુ મીક પાણી
 આપતે તે પણ અધી સરકારે માટે બંધ થયું બુલ્ખમાં, ૧૮૦૦
 નાનામાં મકાને અને સરકારે શીટી કનર આગિસાનને રોજ
 થયાં જે ૧૧૫૦ માણસો કસો મુખમાં આગિ બુલ્ખ સરકારી
 અગિસા જે કુચરની આગિસામાં પડેલાન થયું, પછી રોજરોજ
 રાત્રિ મધ્યાહને બુલ્ખના કબજીમાં કબજી આગે. આ વખતે
 કસો કસોમાંને રોજ. જે નેવાળીઆ બુલ્ખમાં આગિસાવચ્ચે.

ગુજન બુલ્ખના સમાજ મુધારાને જે વખત સરવર મેરણી
 કુમાર રવા દત્તેર નેની અસર બુલ્ખમાં થયું થઈ. આગિ
 આગિસાની પુરીઆને ધામ મુધારવા નહિ ગણતાં તેમજ
 બાળી મુદ્દ દત્ત, તેમજ નેજામાં જે કાળા બંધેલા અને તેમની
 આગે તમે કચી કેટલીક સામિત્યમાં પુરી કર્યો જે તમે
 તેની દત્ત કરવાને આગિ પડી થયા દત્ત. "કીકરીને કુધ
 પીતી" કરવાના આ ગોરાને આગિ સ. ૧૮૦૫થી ગુનદિન
 કાય તરીકે બંધેર થઈ, બુલ્ખમાં તેમજ સત્તા કાલકાલમાં રોજ
 તદ્દનામાં તે તમાજ કરવાના અને કબજીમાં સમાધિ સરકારે
 કુચિવાર બંધ થયા. વળી આગિસાને મુધારાને વેપાર અ
 કાવવા બુલ્ખ આગિતિ કચીના સાવવર્તને કપડાન થયા અને
 સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં તે કચી નેવાળીઆની સંમિતિ અને
 સરકારી કુચિવારને નેવાર સંસ્કર બંધ થયા.

આ આગિસામાં સ. ૧૮૦૫માં પ્રવર મુલસરીનીરી કાન
 કરી અર્થમાં કામકાર કરીનાસરો દેહોત્તર થયા કબજી
 રાજાનીવત્ત કેટલીક કામ મીનિક મુદ્દ તેને વીસમાં સરકારી
 સરકારના રીવાન આગિસાનાનક કબજીમાં પડતિસર કરી
 રસમી બનાવેલા અને પડતિસર બુલ્ખના રજી
 મેલ્યા રવાની આગિસામાં આ વડીવડી પડતિમે કાનુન
 બંધ કરી કચી રાજાનાધારણ મુદ્દ. મીનિક રવાના
 સાર દિવસી આગિ પેરિસા કચીમાં પણ રવાનાના આ
 તેમજ સમાજની અસર થઈ કચીમાં મિતિસા મીનિકસા અર્થ
 બુલ્ખના મનવિસામાં રોજી રજી, સ. ૧૮૧૭ના કુચાન બુલ્ખ
 તે બુલ્ખની માંડવી તરીકે પાની સરકાર બુલ્ખના રીસાત થઈ.

દત્તે તે મુલસર નાનાની અસરથી બુલ્ખ પણ વિમુખ
 રીતી રાજ્ય નહિ બુલ્ખમાં કેટલાંક સાંચી મકાને બંધાયા અને
 સરકારના રીસા થઈ. આ રાજમે બુલ્ખમાં બાગસરખાને
 કબજી મળી કુચીવતી બાગસરખાના વિકાસ થયા બુલ્ખ
 માં જે મકાને વેપારવેપારી કામ કરતા આગિ દત્ત અને બીન
 જેમજ બુલ્ખમાં મિતિસા, મેનકામકામાં પેરિસા અને બીન
 રજીનામાં મકાનેમાં કાળાં મીનિકસા અને કાલ રજી
 બાગસરખાને ઉતરી પર કામ કરું દત્ત તેમજે દીસિયન કબ
 નેરોની ચોરના મુલખ "પ્રાગમદેશ" બાંધવાના કાળમાં કામ
 કરવાને ચોર આગિ થયે. જે પછી તે બુલ્ખની કુચિવારની
 બાગસરખાના પ્રમાણ અને કસો ઉતરી નીકળવાના કર
 વાળ પર કાલજ તમા ૧૫૨ એક સરકારના વેપારી
 કાલજો રાકે રીસાપાતર અને ગિલમને કરી ગયા છે

સ. ૧૮૦૭માં કલપતરાગ મુખખર બુલ્ખની આગિ દાહ
 રજીના પડેલા કસોગાર થયા. કબજીમાં વિશાલકિના કપાચે
 સેવાયા. તેમજ કબજી મુખ વિશાલકિની બંધા તપાસે
 તેમજે કબજી પુરાતત્ત્વ સંસ્કારનાને લગતું પણ રજી
 કર્યું કર્યું. આ વખતે બુલ્ખ આગિ એ. બી વિરમે કબજી
 બુલ્ખમાં અગિસાવચ્ચે એ કાંચના કુચરવચ્ચે તેમજે કબજી
 બુલ્ખનાને એક સ. ૧૮૨૮માં પ્રવર થયા.

સ. ૧૮૩૩માં બુલ્ખ અગિસાના કાલજે તારાન બંધ
 ૧૮૩૫-૩૬ના રાજામાં સરકારે નેરકેર મુલસરના રાજા
 રીવાન તરીકે બુલ્ખના રીતી થયા. ૧૮૪૦માં બુલ્ખના ગુચિ

‘કચ્છવૈના’ના નાગપત્રી જગતસરગા બળપત્રી રૂપાકામમા જાત્યક વેલપુટીઆવાળી જારીક કચ્છી કાલીચરીનો વખૂનો

યમનું નિર્માણ થયું. આરનીય કોલિની ચળવળના દગ્ધંગા મેડાણ ફરી તેને અનુકૂળ વાતાવરણની જાભાવટ કરનાર, દિ-
હના નેજાથી રત્ન રવાગણ કૃષ્ણવર્માને વતનની કોઠાદ સં.
૧૮૪૦માં બુલ્લ ખેંચી લાગી. અહીં તેમને માલોમની પરા-
ધીનતાની વિશેષ જાંખી થઈ અને રવાતંબ દાસલ કરવાની
તેમની મગશ તીસતર બની. બુલ્લના ઇન્કેર કેસવલ રવા-
મલ દગ્ધક સંવત ૧૮૫૪માં તુલ્લા બેરેલી બુલ્લ તરફ રેલરે
બંધાવાની સરખાત યત્ન. સં. ૧૮૫૬(૭૨૫નિયા)માં કચ્છમાં
પણ અયેકર દુકાળ પડ્યો અને બુલ્લ ફરી પાંચગાલ બન્યું.

રાજ્ય-પ્રબલ તરફથી સદતના કેટલાંક કાર્યો થયાં. આ વખતે
બુલ્લના છવરાગા અજ્ઞરામને ‘સરસ્વતી રાંઝાર’ નામે સામ-
વિષ પ્રસિદ્ધ કરી સાદિયપ્રમરનિન વેગ આપ્યો; અને નેમણે
કચ્છનું દેસનીત ‘વધો વતન અથ કચ્છ’ માયું. ૧૮૫૬-૬૦
તરી રખુછાદગાઈ કલયશમે કચ્છના રીવાનપદે કામ હતું.
તેમની શ્રેષ્ઠાથી મોસા રખુના પચ્છમખેડના આંધી રામેથી
મનેલી, બુલ્લસતના આલ નિરેશના રિવાસેખોમાં સીથી
પુરાણ, કાવચ વાણન અને તેના પીચ કદરાગાના કલ-
ખવાળી સિદ્ધાવલિઓ (રમારકલેતન—પાનિયા) થુલ દાવ-

નાનુ
કારખારી

વામાં આવી, એ
જુલના મુજબ
મમાં રાખવામાં
આવેલી છે. હિંદ
સરકારના પુરાત-
ત્વખાતાના કાય-
દેકર નવરત
સ્વ. શા. નં. ડૉ. કે.
એન. દીક્ષિત સં.
૧૯૭૩માં જુલ
આવેલ ત્યારે તે-
મણે પણ કાય-
દાની એક

શિલાલેખી એ તરફથી એળવી એ સંગ્રહમાં નવી ઉમેરાયો. સં. ૧૯૮૦માં બ્રિટિશ ઐતિહાસિક એજન્ટનું આઈ જુલની રાજકોટ ગયું. આ સમય દરમ્યાન આખાંદીના થોડા ઉપચારો રૂપ કેટલાંક તળાવો, ક્વા, બાંધકામ વગેરે થયું. સં. ૧૯૮૧માં મહાત્મા ગાંધીજીએ મુંબઈથી ગાંડવી યથ જુલ આવી જુલની જમિને બાગવતી કરી. તેથી ગુડકોલમ, સ્વદેશી, ઉવિનનગ્રહાર વગેરે રથાનિક પ્રવૃત્તિઓને વેચ મળ્યો. 'સ્વદેશી વિના સ્વરાજ્ય નથી' એ ખાણના મંત્રથી પ્રભામાં પ્રાણ પુરાયા, સમસ્ત કચ્છ લી જુલમાં મહાભા-જીને માનનંદિ અર્પણ થઈ. તુલ્ય રસ્તે પાછા તેઓ અમ-રાવાઈ ગયા. આ અરસામાં કચ્છનો પ્રભસંધ રૂપપાઈ ચૂક્યો હતો. સં. ૧૯૮૨માં મુંબઈમાં કચ્છ બહાર વસતા કચ્છીઓ-ની યેરજીથી કચ્છી પ્રભપરિપદની રથાંપના થઈને એ રીતે કચ્છના રાજકીય સુધારાઓ માટે પ્રભકીય અભવનનં ગે-રાણ થયાં. પરિપદનું એક અધિવેશન જુલમાં ગળી ગયું અને ડેલે હમણાં જુલમાં વસતા જુલના નાગરિક શ્રી ગુલાબ-સંકરની પરિવહ-પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ. એટલે પ્રભપરિ-પદની પ્રવૃત્તિ જુલમાં કેન્દ્રિત બની. શાસનક્ષત્રો અને સા-સિતવર્ગના શાસનસુધારના પ્રયોગ પરત્વે આ રીતે સતત સંપર્ક રહેતાં જી જુલની પ્રભ રાજકીય ક્ષેત્રે સદા સત્તમ રહેલી થઈ.

નિવૃત્તિકાળમાં વૈયારૂદ્ધ ઘરે પણ વતનની ચર્ચિચિત્ત સેવા કરી છૂટવાની સમ્પત્તિજાથી વનરપતિવિદ્ જયકુળ્લ ઉદ્ગ્રહ જુલ આવી રહ્યા. તેમણે ખાસ કરી જુલની ચોતર-ફની, અને પોતાની પાકટ વયે પણ કચ્છમાં બીજા ન્યાં સ-રળતાથી પહેંઓ શકાયું તે સર્વેશ્વરનાની, કચ્છની વનરપ-તિને ખાસ કર્યો. જુલમાં તેમણે વનરપતિ-પ્રદર્શન જરૂં અને 'કચ્છ સ્વદેશાનની વનરપતિઓ' નામનો ચોથો ગ્રંથ લખી તેની ઉપચોગિતા અને અત્યંત સમ્બલી.

કચ્છના ભૂસ્તરની ન્યૂસાસિક પડરચના વિશિષ્ટ હોઈ ન-બીતી છે. કામી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના બહુતરવિદ્ ડૉ. રાજનાથે જોગનાં લેખક પરતો નં. ૧૦૨૫ લા. ૩-૫-૪૨નો પત્ર.

૪૦૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

આ પડરચનાનો વિશેષ અભ્યાસ કરી રાજકીય રીતે-તેનું વિભાગી કરણ કર્યું. સં. ૧૯૮૮માં તેને લખતો નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયો. તેમાં કચ્છની ન્યૂસાસિક પડરચનાના મહત્વના મુખ્ય વિભાગને, જેના પર જુલ આવેલું છે તેને, 'જુલ સીરીઝ' નામ આપ્યું, જે બહુતરચાસના વિજ્ઞાનના જગતમાં જુલના નામને કાયમ કરે છે. સં. ૧૯૮૩માં 'તંબુરાનો તાર'ના રચયિ-તા સ્વ. કામદારે કચ્છમાં પશુ કાળો રચી રાકાય છે એ તથ્યનું જુલમાં પ્રતિપાદન કરી પોતાનાં સ્વરચિત કેટલાંક કાળો આઈ સંશ્લેષકોમાં, જોગને નંચરસ દિશકરી સોસાયેટીના સં-માન્ય મેમ્બરી શ્રી સાતિગ આઈએ સં. ૧૯૮૬માં જુલ આવીને કચ્છના પક્ષીસંગ્રહનું અન્વેષણ (ornithological sur-vey) કરી કચ્છનાં પક્ષીઓ (Birds of Kutch) પુસ્તક લખ્યું. સં. ૨૦૦૨માં લખતો ધુનિવસિદીવાળા ડૉ. ગાનુભદારે જુલ આવી કચ્છની કેટલીક ભતિઓ વિષે શાસ્ત્રીય આંકણી કરી માનવવંશશાસ્ત્ર (anthropology)ની નવરે જુલસાત-કચ્છની ઐતહાસિક સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ પાડ્યો.

આ જ વર્ષે કચ્છના દીનબંધુ ન્હોન જુલને રિગમનું જુલમાં દેવાપસાન થયું તે સં. ૧૯૫૭માં કચ્છના રાજ્યકુળના રીક્ષક તરીકે જુલ આવી વસેના અને પછી અંતઃગતી જુલના નિવાસી તરીકે જ પોતાની નિઠકી પૂરી કરી. જેટલે તેમણે કચ્છના દેવવણી ખાતાના અધ્યક્ષ તરીકે કચ્છમાં શિરમુ-પ્રચારની પ્રવૃત્તિને વેચ આપ્યો. શુદ્ધકલોગના આશરે દીન-કાખીઓની સેવા કરવાની તેમની આંતરિક ખશાને લીધે જુલમાં તેમનું નામ સ્વભાવનું જ નહીં. ગરીબોના બેઠી નમ તેમણે ભતે મઠ જુલમાં ફેરણે અપેક્ષ-અનાથ નિશ્ચિતોને ખરે જખતે સદાય પહેંઓટી. P. P. R. J. અને 'રિમથ સેવા સંઘ' નામની એ સંસ્થાઓ આજે સ્વ. રિગમના આવા ઉમદા કાર્યના જુલમાં રમાર છે તેમણે કચ્છના ભૂસ્તરની એક વિશિષ્ટતા - જોગનાં હાસ રીપરવાટી પ્રાણિસમુદાયનાં રીપરવાટી ખાસ સંસ્થાનપૂરકોને અભ્યાસ કરી તેને ચોટા અને મુલ્યવાન સંસ્કૃત જુલમાં પોતાના નિવાસસ્થાનમાં એકઠા કર્યો. જેનો જ ઉપયોગ કરી હાનમાં ડૉ. એલ. એફ. રપાએ સં. ૧૯૮૩થી ૮૩ દરમ્યાન પુરાકચ્છના આ 'રીપરવાટી પ્રાણિસમુદાય'નું સંસ્કરણ કરી તે વિષે જીમાંમાં એક મહા-ગ્રંથ લખ્યો. હિંદ સરકારની અનુદાપી તે 'વંશીઓ-નંદાંભિયા ઇન્ડિયા' સંપ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

સં. ૨૦૦૨માં ખાસની માગેલા એક અમેરિકન કમિશનરે જુલ આવી કરનાર બર્થો. તેમાં બીજા મહાદુષ્કમાં બહુતરવિ મુલ્યવાન મુખમાંથી અમેરિકનોના નાન જાણવાતાર માંડીના નહાણવટી ખારવાઓને માનમાં આપી તેમનું બહુમાન કર્યું. અપાકધન બંધિરે સ્વ. મણાએ અત્યાર લગી વજોવાઈ ગયેલી બિરમાર કારનીય નંદાંભિની આજના અધુનમાં પણ મજેલી આવી કરરચના સીની આ ઓરવચાયા એ પછી પાછી વિસારે પડી ગઈ.

આ પૂર્વે કંડાશ બંદર ને સિખાવની ચોનાંજો ક્યારની-જોગના જનપરિચય માટે નુઓ : 'કુખાર' ૧૯૪૬ની આધુકરી; અને 'પ્રકૃતિ' ઈ. ૧૯૪૫ પુઠ ૩ અં. ૩-૪, ૫ ૭૬

યે પરિપૂર્ણ થઇ ચૂકી હતી. ભુજની જનતાને જાણીતી પદ્ધતિથી માલથી જીવરાધ રહી. રવનસગ યદ્યગ્નેષુ સરતાઇ-
નું એક મોત્યુ ભુજમાંથી પસાર થઈ ગયું. ભુજમાં શિશુલુચિ
યદ્ય; પીન્જળી આવી; જોરોરોગ થયું. મકાનોની બાંધણી
આધુનિક કંઠે થતી આવી. પ્રતિપ્રતિનિધિત્વવાળી નગરસભા-
નો વહીવટ અગતી જાન્યો. ધરીગેશનનાં કેટલાંક કામો થયાં.
છત્રુઆ દુકાળ અને પીત્ત મહાધુજની મોંધારત તથા અછતની
આંધીમાંથી પણ ભુજ પાર નીકળ્યું. ૨૦૦૩માં પંદરમી ઓ-
ગસ્ટે હિંદ આઝાદ જાન્યું. ભુજમાં જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની
ચળવળ હવે બની. ગદાસાવ મદનસિંહજીએ કચ્છને જવાબ-
દાર રાજતંત્ર આપવાની ખહેરાત કરી હિંદ સરકારના રિયા-
સતી ખાતાની એરેષ્ટ પર કચ્છનો પ્રશ્ન ચૂકી દીધો.

હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન અસ્તિત્વમાં આવતાં નિર્વાસિતોને
ફરી વસાવવાનો સવાલ ધુરંધર નેતાઓને પણ મુંઝવી રહ્યો
હતો ત્યારે ગદાસાવના આશીર્વાદ સાથે કચ્છમાં સિંધી
નિરાશિતોના પુનર્વસવાટ માટે કંઠસા કાઢે 'આંધીધાગ' વ-
સાવવાની યોજના ભુજમાં ધડાઈ. પણ તે અગતી બને તે
પહેલાં બાપુનું રવગારોહણ થયું. આચાર્ય કૃપાલાની અને
યુવરાજ મદનસિંહજી દ્વારા જાહેરાતમાં ગદાસાવની અસ્થિ-
ભરગ સરકારની જનતાના હૈયામાં ભુજ લાવ્યા અને કંઠસાના
સાગરદટે તેનું વિસર્જન થયું.

પરિસ્થિતિએ જે નવે પહોંચેલા જાણે તેમાં પાકિસ્તાનની
દક્ષિણ સરહદે પાકિસ્તાનના મુખ્ય શહેર કરાચીથી સવાસો
માઇલ નેટકે દૂર આવેલા કચ્છનું ગદાવ ધણું વધી ગયું. "બાદ
મિવાદ કે સંકલિત દહિણિદને અવકાશ ન હોય તેવાં મંજીર
કારણો અને સંતોગોને લીધે" "કચ્છ હિંદ સરકારની દેખરેખ
તળે હોય તે અનિવાર્ય બન્યું." આ સંતોગોમાં "કચ્છના
અને આપણા ગદાવ દેસા જેનું રાજતંત્ર આપણને સર્વને
વહાલું છે તેના જાનતા હિતની દહિણે" ગાનનીય અને પ્રોદ
રાજપુત્ર સરદાર પટેલની "સલાહ રીતકારવામાં ગદાસાવ
શ્રી મદનસિંહજીને જરા પણ સંકોચ ન થયો. રાજ્યની પ્રભ-
ના સાચા હિત સમક્ષે ખરે વળતે તેમણે યોગ્ય પગલું ભર્યું
અને મધ્યસ્થ સરકારના એક એકમ તરીકે હિંદસંઘ સાથે
કચ્છ જોડાણું. રાજ્યતંત્રની ફેરબદલી થઈ. ઈ. ૧૯૪૮ની રહી
બંને ભુજમાં હિંદ સરકાર વની કચ્છના પહેલા ચીફ કમિશનર
શ્રી સી. કે. દેસાઈએ કચ્છનો વહીવટ સંભાળ્યો. ભુજમાં આ
દિવસે સરદાર પટેલનો રાજતંત્ર-સંદેશ સંમળનાવવામાં આવ્યો:
"કચ્છનું રાજપ્રીય, ભૌગોલિક ને આર્થિક ગદાવ ધણું છે. તે
હિંદનું એક અગત્યનું સરહદી યાણું છે. વિકાસમાં તે પછાત છે
છતાં તેની કુદરતી સંપત્તિ નિરાશ શક્યતાઓથી ભરેલી છે.
ધરણારથી વિખ્યાત મધ્યગેશના નિરાશિતો જેને મદદ, સહયોગ
અને પુનર્વસવાટની ધણી જરૂર છે, તેમને વસાવવા સાક
કચ્છમાં ધણે અવકાશ છે. કચ્છની પ્રભમાં તાકાત, ક્ષેત્ર,
સંપત્તિ ને સાહસિકતા ધણી છે. વેપારકદોનોમમાં કચ્છીજાએ

"કચ્છના રાજતંત્રની ફેરબદલી પ્રસંગે અપાયેલા પ્રત્યેકતા
સંદેશમાંનાં "...આ અવતરણવિદ્યોમાં સરદાર પટેલના
અને આ "...માં ગદાસાવ શ્રી મદનસિંહજીની સ્મરણ છે.

હિંદસરમાં જે કંઠક મેળવી છે તે તેમના આ શુભોની પૂરતી
સાબિતી છે." જો કહી કચ્છના ઈતિહાસના એ યાદગાર પ્રસંગે
કચ્છી જનતા અને કચ્છના ગદાસાવ બંનેને "રાષ્ટ્રના હિત
આતર તેમણે કરેલા સ્વાર્થત્યાગ અને સાહુ તથા રવદેશાભિ-
માનથી ભરેલા નિર્ણય સાક" સરદારે અભિનંદન આપ્યાં.
હુંવે હિંદ સરકારે કંઠસા મંદરના "વિકાસની યોજના હાથ
પર લીધી છે અને હિંદી પાલાંમંટમાં તેને લગતું ગિત પસાર
થયું છે. કચ્છ હિંદના પીત્ત ભાગો જોડે સમગ્ર રેલવે વ્યવહારથી
સંકળાઈ જશે. કંઠસા, પશ્ચિમ કિનારા પરનું કરાચીનું રથાન
લઘ શકે તેણે મુખ્ય મંદર બનશે અને ભુજ હવાઈ મેથક
યદ્ય રહેશે. કચ્છ ગદાવ અને કચ્છમાં વસતા તમામ વર્ગના
કચ્છીજાના તેમજ કચ્છ સરકારના સંપૂર્ણ સહકારથી ચાલુ
વરશે દુષળરાહતનાં કાર્ય સાથે હાથ ધરાવેલી કચ્છનાં જગર
અને ખીલવણીની યોજનાઓ નિયતિનું મોંઘપાત્ર નિર્માણ
છે. તેમાંથી ભુજમાં હવે હિંદની વિશાળ સાધનસંપ્રતિના
સહકાર વડે આર્થિક સુધારણાના નવીન વિકાસ ને ઉત્કર્ષ-
ની સર્વ સાક્યતાઓ દેખાવા માંડી છે.

દુકાળ, લૂ, તીક કે અતિશયિ, અને ક્યારેક કોઈ ભવંકર
રોગચાળો ને ધરતીકંપ જેવી કુદરતી આફતો, કે યુદ્ધની આંધી
અને અજાણતા જેવાં રાજપ્રીય સંકટોમાંથી ભુજ પાર
જીતવું આવ્યું. તેણે કેટલી થે સુખદ-દુઃખદ ધટનઓ જોઈ;
વિકળતા થા સહજતા મેળવી; પછાત પડઝું કે પ્રગતિ સાધી;
જો રીતે કેટલા થે ગદાવ-કટારમાં ઈતિહાસની યથાર્થતા
અનુભવી; અને શાસનકર્તાઓનાં ઉત્થાનપતન નહિ પણ સદા
સદ્ભાવના અને માનવતા સર્વોપર રહ્યાં છે એમ જાણ્યું. સં-
સ્કૃતિનું એણે વરદાન મેળવી ભુજ, આને તેની જનતાનું
જીવન, તેના સાહિત્ય અને શરકાર, હૈરાન અને કલા, વિચાર
અને વાણી રૂપોતર પામતાં અભિક ગૌરવશાળી અને સુખી
બનશે જોવાં રવખો મેવડું જીવનની ચાર સદીઓ પૂરી કરે
છે અને સર્વોદયની નવી દિશા દેખાડતા યુગારંભ સાથે તેની
જીવનસફરની પાંચમી સદી આરંભે છે.

રયાગણ
કચ્છ
વર્ગ

છે. એ તાલમાં ઢોલી અરથી અરથી માનાનું ગૌન લઈ તાલનું સ્વરૂપ અવનનું બનાવે છે, અને ઢોલીની સાથે ૪ ગોનાર સ્ત્રીઓનું અંગેઅંગ સીંચમય દેખાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે માથે ગરબો લઈને સ્ત્રીઓ ઢોલીની સાથે રમે છે ત્યારે તો એ સીંચની અતિમંત આકૃતિ જ લાગે છે. આમ, સીંચ તાલ સાકાર થઈ રહે છે.

મને લાગે છે કે સંગીતની દૃષ્ટિએ આપણે ગરબાનું મંદરવ જ નથી સમજ્યા. અને આથી જ આપણા નવા ગરબા બહુ ચગતા નથી. કાવ્યમાં જેમ સજ્જાસ તેમ જૂના ગરબાઓમાં સ્વરોનો પ્રાસ એ સાંભળ્યો છે. આ પ્રાસથી ગરબાની પ્રત્યેક લીટી આગળની લીટી સાથે સંકળાવેલી રહે છે. પહેલીના અંતમાંથી જ બીજી જાઓ

છે, જેને લીધે એક જાતની ગતિને પ્રવાહ ચાલુ રહે છે— નિરંતરતા જાઓ છે. આથી મને એમ લાગે છે કે આપણા નવા ગરબા ગેસાંની વખતે સ્વરોની રમઝટનો અણક રાખ્યા કરતાં ઓછા સ્વરો સાથે ગરબાના પ્રવાહ અને ગતિને ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉદાહરણ મારે નીચેની લીટીઓ જોઈએ.

પાંદડી ડોર દળાતો મેલ્ય.

પાંદડી અદરે મરુ ને પવન લેતકે

પાંદડી ડોર દળાતો મેલ્ય

આ ગરબો ગીતાખજી ગામની દાકરડા કોમળી સ્ત્રીઓને ગોઠી સાંભળ્યો છે. હવે એનાં સ્વરોકળો સાંભળતાં આ ગરબો નાનું જ સ્વરૂપ છે છે.

રાગ સારંગ-તાલ સીંચ

ની	સા	રે	મ	રે	મુપ	પ	રે	ગ	રે	મ	રે	—	—	રે
પાં	દ	ડી	—	છ	ડો	દ	જ	દ	તો	—	મે	—	—	દ
ની	સા	રે	મ	રે	મુપ	પ	રે	ગ	રે	મુ	રે	સા	સા	સા
પાં	દ	ડી	—	મ	દરે	ચ	કું	ને	પ	બન	જી	ત	ક	—

એક બીજી ગરબો લઈએ:	— ની	સા	સા	સા	સા	ની	સા	ની	સા	રે	—	—
માનાસજી પૂંધરાવાળો	— ગા	વા	વા	જ	જ	પ	પ	દાં	વા	જી	—	—
આંભ્યા પિતા આંખરી માળો	— રે	મ	મ	મ	મ	રે	સા	ની	સા	—	—	—
— આં જવા	— રિ	ના	આં	ખરી	કા	જી	—	—	—	—	—	—

આ અને ગરબામાં, ઉપર કહ્યું તેમ, સ્વરો તો માત્ર પાંચથી ૭ જ છે અને ગોળ કરવા મારે અનુકૂળ ગતિ પાળી છે. આથી કિલનું આગ્રહાસ તો 'મોદિની' 'જયાર' ને 'આસાવરી' જેવા રાગોમાં ગરબા ગેસાંવાનો નિર્દયક પ્રયત્ન દેખાય છે. ખરી વાત—તે આપણે સમજ્યા જ નથી—તે તો એ છે કે દરેક રાગમાં ગરબાને યોગ્ય ને અનુકૂળ સ્વરણી જ હોય છે; પરંતુ એ સ્વરોનું અસ્તિત્વ ગરબાની દૃષ્ટિએ ધણી ઓછા સમજ્યા છે.

સ્વરણીઓ ઉપર એક બીજા મુદ્દા ઉપર ધર્મ જાય છે. આપણે મદિનામાં નદી કે તળાવ ઉપર મોખવાર નદાવા જતી સ્ત્રીઓનો ખૂબ જ શ્રુતંદ અને મધુરો

રે	રે	સા	ધસા	ધસા	રે	સારે	રે	રે	સા	રે	રે	ધસા	ધસા	રે	સારે	રે	રે	સા
એક	લીટા	શં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં	ગાં

ગીત તો પહેલાંની 'પાંદડી' જેનું સાદું જ છે અને અબણ સોજોને ગોઠી જ સાંભળ્યું છે. પરંતુ એના સ્વરોમાં કોઈ અન્ય ગતિમયતા છે.

'મારવા' રાગ કોઈપણ અંગીતશ્રીઓ અગર કઈ વચર નહિ રહે. એ માનાસાંમેનો પથર જેવો છૂટા મૂકી દીધો સ્વર વાતાવરણને બરી દે છે, જો એ ગીતોના રાગો નથી પડતી સકાતા. એ 'હો-હો'થી બરેલાં હોય છે.

આગળ કહ્યું જ ગરબામાં ગતિ અને નિરંતરતાનું તત્ત્વ ખાસ હોવું જોઈએ. એ તત્ત્વ સોકગીતોમાં પણ દેખાય છે. આ સોકગીતો જાણે વર્તુળાકાર પદોનાં સાથે છે. નીચેનું સોકગીત આ સ્પષ્ટ કરશે:

ચકલી તારા ચાકામાં મેં ઝીંચેલો વાળો,
ઝીંચે ચકી એજ રે હોઈ માનવી આવે,
રાત્રી યોરી ખોગો માલમો કીધો કાઢ આવે,
ધૂપરિયાળો વેલમાં રેઈ જઈ આવે. વધેરે

'ઝીંચેલો વાળો' એ સજ્જો સાથે પહેલી પંક્તિ પૂરી ચાય છે. એ જગ્યાએ સ્વરો દેખા મા— છે. જો એ રચના પહેલી પંક્તિના સંદર્ભેનું પૂર્ણવિગમ આવે છે, છતાં

સ્વરની દષ્ટિએ પૂર્ણવિરામ નથી આવતું. બીજી પંક્તિની શરૂઆત એ પહેલીમાંથી જ ખૂબ કુદરતીરીતે ઊગી નીકળે છે. સ્વરોનું વર્તુળ પૂરું કરવા ખાતર હેલ્લા સ્વરો 'રેસા સા-ની' નજીકએ 'રેસા ઘુસા' મૂકીએ તો આખા ગીતમાં આદિ અંતની સમજ ન પડે તેવી મર્યાદા મારેની લાક્ષણિક ગતિ પેદા થાય. આ ગતિનું મૂળ કારણ સ્વરોની રચના જ છે. ધ્યાનપૂર્વક તોતાં આખા ગીતમાં એક જ સ્વરગીત જણાયો: રેડા રેસા ઘુસા. ગીતનું સ્વરો એ જ ગીતનાં કીલ્લાં સ્વરૂપ માત્ર જ છે. એકનું એક સ્વરગીત એકગીત પર લટકાવે છે, જેથી ગીતમાં કુદરતી નકી આવતી. અને કીલ્લે જ ગીતની ક્ષય ખૂબ વધી શકે નેમ છે. આ ગીતમાં રાગ 'લીલાધી' છે, ને એનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય છે. એ રાગમાં ક્રમક ધોવવાની શક્તિ છે, ને આપણા પ્રામીણ કિરતદિએ એનો ગદાખર ઉપયોગ કર્યો છે.

દરે સ્ત્રી અને જનોના જોવા પ્રસંગોનાં ગીતો નેદીએ. સ્ત્રીને તો આપણે કોકોનીના ચિત્રમણથી માંડીને મહે-રિન મુધી ખૂબ જ અગત્ય આપીએ છીએ. ગૌડ, શર-ણાઈ અને રેડોડના વાદનથી જની શકે તેટલો ધોંધાટ કરીએ છીએ. પરંતુ એ બધામાં સ્ત્રીગીતોમાં વહેતું સાચું સંગીત બીચારું દશાઈ જાય છે એની પરવા કે ખાન આપણને દોતાં નથી. એ નો 'મૈરાએનું ખાનું' ગણાઈ

મયું છે. પુરુષો (અને હવે તો યુવાન સ્ત્રીઓ પણ) આ સંગીત તરફ ભેરકાર જની ગયાં છે, અને થોડા જ વખતમાં કોઈ કઈના સ્વરોવાળા સખાપડી અને લગ્નનાં ગીતોની રેડોડોથી આપણા 'યુવાનો' ઘણાં કરી નાખતા સર્જ જાય તો નવાજ નરિ! (અધ્યત્ત મિનિસ મેરેજ કર-નારનો પ્રશ્ન જુદો છે.) પણ ખરીરીતે આ સંગીત, સ્ત્રીઓ-ને મન જે પરમ સૌખ્ય અને આનંદનો દિવસ છે એનું સુંદર વાદક અને છે. એ ગીતોનાં કારણ નસ છે, મરની ઉન્નાદ ને ઉન્નાદો આનંદ પામુ છે. અરી પણ 'લીલાધી' રાગ જ છે. જ્ઞાનનું સમૈયું યવાને સમયે મવાતાં નીચેનાં ગીતોમાં સ્ત્રી દેના સ્વર તારસખાકમાં દોષ છે:

ટાર મેરે દે કમલરી
હ તો મેરની મેરની આવે દે
મારી જનમાં આવે દે

શાદબદાદાદ શાદબાદે, પાદશાદી પાદશાદી પાદશાદે, વરેરે બીનું ગીત:

હ તો મોક્ષ વેવાઈ શાદાં
મેસી આવે છે વાજના બેડાં
આવે આવે દે વાહુરેવનો નંદ
યુનમ કેરા વંદ
વિશાદ કેરી વર્ધ
દિવા કેરી જ્યોત
અરે અરે અજવાજવા દે વરેરે

ધ	ધ	સા	સા	સા	રે
મો-	ક	સ	રે	વા	હ
ધ	ધ	સા	સા	સા	રે
મો-	રે	હ	રે	હ	નાં

ધ	રેસારે	—	સા	સા	સા
ધ	રે	—	હાં	જે	સી
ધ	રેસારે	—	સા	સા	રે
ધ	રે	—	હાં	આ	રે

આટલે મુધી ગીત એકે ક્ષણમાં શાદે છે અને પછી કોઈ વિત્તગીત મતિ ગીતમાં ઉમેરાવ છે.

ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
આ	રે	—	રે	વા	હ
ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
ધ	ધ	રે	ધ	ધ	રે
ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
ધ	ધ	રે	રે	રે	રે
ધ	રેસારે	સા			
ધ	રે	—	રે		

ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
ધ	રે	સા	નાં	રે	ધ
ધ	ધ	રે	સા	સા	રે
ધ	રે	રી	ધ	રે	રે
ધ	ધ	ધ	ધ	સા	રે
ધ	ધ	—	ધ	રે	

‘લીલાશ્રી’ રાગમાં બુદીબુદી લયનાં આવાં અનેક ગીતો મળે છે. એ રાગ જેટલી ત્વરિત ગતિ પોષી શકે છે તેટલી જ ધીરમંબરી લય પણ પોષી શકે છે એ નીચેનાં બે ગીતોથી જણાશે. ડાહ્યપણ શુભ પ્રસંગમાં ભગવાનને યાદ કરવા એ તો હિંદુ સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ છે અને એ રીતે શુભ પ્રસંગમાં ગણેશ ઉપરાંત બીજા દેવો પધારે છે. લગ્નમાં કૃષ્ણ રામ અને સિવના લગ્ન-પ્રસંગોની બબ્બતા ગવાય છે. મંડપ તો જનકનો, જનન

તો કૃષ્ણના, રૂપની બબ્બતા તો શિવની. એ ક્રમાણે કૃષ્ણ-વિવાદ વખતે રૂઢિમણીને પરણવા ઉત્સુક એવો શિશુપાલ કેવી જનન-લગ્નને આપે છે તે જોઈએ:

માંગલ મુંગલ ને મુલતાની સીંદોને મલબારી
બાળર યારસી ને દબસાણી બંગાળી ને ન્યાળી
(સાખી) બતારા અનુપમ દુઆ ને કતારિયા શિશુપાલ
હું જોતાં મારે હોડે એવા ને દે બધાવ,
એવા ને દે બધાવ ન બધપતિ સેન્ય પંચાણુ કીણી
રામ રાણી સીંદે ન મધ્યે મોદે બેડોને મણી.

પ્ર	આ	સા	સારે	રે	સા	સા	સા
માં	મ	લ		ધું	મ	લ	
x				૦			
પ્રસા	સા	—		પ્રસા	રે	સા	
સી	દી	—		ને	મ	લ	
x				૦			
રે	સાસા	પ્રસા		સા	રે	રે	સા
બ	રસી	ને		દ	મ	સા	
x				૦			

પ્રપ	પ્ર	સા	સા	સા	—
ને	મ	લ	તા	ની	—
x			૦		
પ્ર	સામ	—	રે	રે	સા
બા	રી	—	બા	બ	રે
x			૦		
પ્ર	સા	સા	સા	રેસાસા	પ્રપ
બી	બં	બા	બા	ને	— ન્યાળી
x					

આ આખું ગીત માતાં ડાહ મોટા માનવસમુદાય ગતિગતિએ ચાલતો હોય એવો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેતો નથી. બીજી આ ગીતનો મુનરવ મારવાડીઓ અને રમારીઓના સંગીતને મળતો આવે છે. વળા કવિની ખુબી જુઓ: એ જમાનામાં લગ્નો એટલે એકલો દાદ નહિ, પરંતુ ચરાતન પણ ખરું. અને અહીં તો સિશુપાલ કૃષ્ણના હરીકે તરીકે આવે છે. માનવસમુદાયનું પચ-રંગીપણું કલ્પનાશીલ સાંભળનારને અનંતાના પ્રખ્યાત ‘નામરાજ-કાશીરાજના સમાગમ’વાળા ચિત્ર તરફ લઇ જાય તો નવાઈ નહિ! એ ચિત્રના પાછળના પરદેશી સેના-પતિઓ ને આ ગીતના ‘માંગલ-મુંગલ’ શું સાવ પામિપાસે નથી આવી જતા! આગળ આ જ ગીતમાં જાણે રૂઢિમ-ણી કૃષ્ણને જોવાવવા માટે પત્ર લખે છે ત્યારે આ જ લી-લાશ્રી રાગ કરણ રસમાટેની ચોતાની પાત્રના પણ પ્રાણિત

કરી જતાવે છે. અને આ બધું ચારખાંચ સ્વરોમાં જ!

પણ આટલેથી જ લીલાશ્રી રાગનું વર્ચસ્વ પૂરું નથી થતું. ધીરમંબરી અને અર્ધવાહી ગીતોમાં પણ એ દેખાય છે. માંડવાનું સુરોભન અને શુભ કેઠોરી લખવાની પણ ડાહ કવિએ ખરાબર અડધી લીધી છે:

માડખડે કાંઈ રાણો ને બાજેદી, કે ફરી મેહોને, કેમારડી
તેડાલો રે મારે આરાપરીના નેરશી, કે આજ મારે લખતો છે
કેઠોતરી.
બંધાવે રે મારે કિયા બાજને છેડે, કે નય બેની કેઠબા ધર
નેતરે
બેની રે હું તો રાતી છા કે નય, કે તારે મહિયર પગરણ આઢબે.
લીસા રે હું કયે દેશથી આજે, કે કિયા દેસ તમારાં બેસણું.

આખે સવાલજવાળ ચાલે છે. હવે એનાં રવરોકોનો જોઈએ. અહીં ત્રાસ ‘દીપચંદી’ છે:

ગુરે	સાધ	—સા	પ્રસા	રેસા	સારે	જ
માં	દં	—વ	રે	માં	દા	જો
x			૨			
રેસા	સારે	જ	—	રેસા	રેસા	રે
લી	મે	લો	—	ને	દં	સા
x			૨			

—	રેસા	રેસા	રે	સાધ	સા	પ્રસા
—	ને	બા	રે	દી	—	રે
—	૦		૭			
સાધ	રે	સા	—	—	—	—
૫	—	દી	—	—	—	—
૦			૩			

રાગની આ જમાવટમાં દીપચંદી તાલનો કાળો ધણો ગણાય. સંગીત જાણનાર ડાહ આ ગીત તાલ સાથે મારો તો ખગર પડશે કે તાલ ચૂકી જવાય એવી આડી લખમાં આ ગીત ગવાય છે; પરંતુ આગળ કહ્યું તેમ દીપચંદી

તો મુનરાનનો, એટલે આપણી અબણુ સીઓ દીપ-ચંદીની આડને પી જાય છે.
અત્યાર સુધીનાં ગીતોમાં લીલાશ્રી રામ હતો; હવે બીજા રાગોનાં ગીતો જોઈએ. શુભ પ્રસંગે પ્રથમ પ્રજિત

આ ગીતનો રાગ 'જુપાલી' છે ને તે વૃંદમાં ગવાય છે ત્યારે કોઇપણ સ્વર તૂટતો નથી. જો કે આ તો શોક-સંગીતનું એક મુખ્ય અંગ છે. એટલેકે કોઇ સ્વર એની નગન દશમાં આવતો જ નથી. એ સ્વરો જોડાયેલા છે. આથી કરીને આખા ગીતને મારે કોઈ પાર્શ્વ સ્વરોની જરૂર રહેતી નથી. આ ગીતની હલક પણ થોડી અંશે રગા-રણોના સંગીતને મળતી આવે છે ખાસ કરીને 'શીસર મૂલવે રે' એ શબ્દોનાં સ્વરાંકનો તો કોશલી નાખે તેવાં છે.

જુપાલી રાગ ધીમે ગીતમાં પણ મળે છે. એ હાલ-રડાંઓમાં પણ જઈ પહોંચે છે. કૃષ્ણના બાલજીવનનો પ્રખ્યાત નાગદમનનો પ્રસંગ હાલરડામાં જુપાલીમાં ગવાતો સાંભળ્યો છે. એ આખું ન આવતાં એમાંની સૌથી કાવ્યમય પંક્તિ ને એનાં સ્વરાંકનો આપીશ. નામ સાથે કૃષ્ણને રમતા જોઈ જશોદા માતા યજ્ઞતામાં પડતું કે ન પ્રડતું એની દિશામાં મુંઝાય છે એ સમયનો માતૃહૃદયનો બાવળે એનો કલિતાર્થ કવિયોગજ શબ્દોમાં આપી દે છે:

ને જશોદા જળમાં પડે
(તો) મા ખેલાં ઊઠે મે મરે.

જુપાલી તો જે એક પ્રખ્યાત ભપાની રસોડામાં પણ પારખ્યો છે. અલખત, એ લોહીએ રુદામ આપે છે એ ખજર નથી, પરંતુ એ ગીતનાં સ્વરાંકનો જે લીધાં છે અને એ અખી-શુદ્ધ જુપાલી જ છે. આ જ રીતે એક બીની ગીતમાં 'દુધા' રાગ પણ એવો હતો. સ્વરોની દુનિયા આમ એક જ લાગે છે.

ચક્રમક અને મૂળવેલ

તું ચક્રમકની પયરી ચેતન
હું લોટું મળવેલી :
તને શિખરસિંહાસન મેલી,
દોષી ખીણ મકેલી,
મુજને દોષી ખીણ મકેલી.

ચિરહંભાર શો વહો નિરંતર
પલ પલ વીતી કેવી!
તારે મસ્તક યોજ આલેનો,
મારે પૂરથી વહેવી,
પીડે મારે પૂરથી વહેવી.

તારાં તલસન કોઈ ન બાણે
બાણે નક્કના તારા,
બપા માહરી માત્ર પિછાણે
પતાલનિર્ઝરધારા,
હાડ પતાલનિર્ઝરધારા.

હાલ અનન્ય પડ્યો ચિરતરી
ગિલનકેળના વેલી!
મેઠા બને અચલ આસને
યુગ લીધા સંકેલી,
સણમીયુગ લીધા સંકેલી.

વિજેગની ધમધમી આપણ
તપ્યાં અકરી ધૂળી :
નુગ નુગ તો થે રહ્યા પિખૂંડાં
હરી તપરયા હાણી,
એટલી હરી તપરયા હાણી.

સમસમતી એકલતા વચ્ચે
ચલે માળની ચક્કો :
પોચા દાણા જશે પિસાઈ
અખંડ રહેતું નહીં,
આપણ અખંડ રહેતું નહીં.

બાલકુન્દ દવે

૧-૨ સા રે સા ધ પ ઝ પ મુ-

જો-જ શો - દા જ જમાં - પડે

ધસા સા સા રે મ મ રે મ રે સા -

મા- ખેલાં - ઊઠે - ક મ મ રે

આમાં તોયે આપવાની જરૂર નથી, કારણ એ કોઇપણ ચાર કે આઠ માત્રમાં માઇ શકાય છે અને હાલરડામાં સમ જેવું ગાતું હોતું નથી. એ તો પ્રવાદ જેવું જ ચાલે છે.

દવે થોડું અંતમાં કહી લઉં. આપણા શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉત્પત્તિ સંગીત શીખવતી વખતે એમ કહે છે કે સ્વરાંકનો ઉપરથી ગાપન શીખી જ ન શકાય; એ તો 'શિખરતેજહં' કહીને કોઇ યુરને ચરણે જેસવું પડે. એથી કોઇ ઉત્પત્તિ બહેનો આ ગીતોને સ્વરાંકોની મદદથી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરશે તો ગાતું સફળ નહિ થાય. કદાચ આ ગીતોના ખરો દસાસ્વાદ એ નહિ બોગવી શકે. એટલે લગભગીતોનાં કોઇ ઉત્પત્તિ પાસે જ એ સાંભળવાં જોઈએ. કુટુંબમાં પણ આ ગીતો શીખવવાની રીત એવી જ છે. ધરની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જે આ સંગીતની ઉત્પત્તિ બોગવે છે એ નાની છોકરીઓને દરરોજ 'એક વેણુ' આપે છે.

આમ દરરોજ આ શાળા ચાલે છે અને આ 'કંઠકથ' સંગીત પેઢીઓ સુધી જીવતું રહે છે હવે કેટલાક ગીતો રહી ગય છે જેમાં કડુશ્વરસ મુખ્ય છે. એ કોઇ ધીન સેખમાં આપીશ. અત્યારે તો એટલું જ કહીશ કે આપણા ઘરમાં જ રહેલા આ પરંપરાગત ઉત્પત્તિની પાસેથી આ સંગીત આજનો યુવાન વર્ગ શીખી મેશે તો આ સંગીત જળવાઈ જશે અને એનું સાચું સ્વરૂપ સમજશે.

નહિ તો એ 'Native wood-notes wild' જેવું રહી જશે. દરેક કળાની જેમ માન પણ એક ખૂબ મંબીર ને ઉત્કૃષ્ટ સંવેદના ને અનુભવનું પરિણામ છે. એ કલા સ્વરૂપમાં છે તે ગાતું અગત્યનું નથી; એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એટલે એના અંગોપાંગોમાં રહેલું સૌંદર્ય સ્પષ્ટ થકાનું જ. મને આશા છે કે કળાના સેવકો જે પ્રબોધકાળની આગાહી આપણે કરી રહ્યા છીએ એમાં આપણું આ એતદેશીય સંગીત પણ નહિ જુલાય. એને એના સાદાત્ત નિર્ભય સ્વરૂપમાં ઓળખવું એ પણ, કલા પ્રત્યેની એક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ જ કહેવાય.

ખાજખહાદુર-રૂપમતિની કથાથી લોકજનજીવિતું, એક કાળનું ઋદ્ધિવંતું પરંતુ હાલ

ખિસ્માર પડેલું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રચંદગિરિનગર

માડ

એનો પહાડ વનરપતિનો સાગર ને ખનિજોનો ભંડાર છે. તેની નાકીએ નાકીએ જલઝરણાં ને અવયવસંધિએ તળાવો રોલે છે. રાજગોએ ત્યાં દુર્ગો, ભક્તિમંતોએ મંદિરો ને લક્ષ્મીમંતોએ શ્રીખમસદનો બનાવ્યાં છે ને સરસ્વતીભક્તો ને ધર્માચાર્યોએ વિદ્યાલયો સ્થાપી એની ઋદ્ધિ વધારી છે.

લેખક

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

કો

ઈપણ પ્રાચીન કે પુરાતન સ્થાનનો પ્રવાસ તેને ઐતિહાસિક સ્થાન તરીકે સમજીને જ કરવો હોય તો નેસ્થાન અંગેની થોડીધણી ઐતિહાસિક માહિતી તો પડેલાંથી મેળવી લેવી જોઈએ. ત્યારે મેં મારા એક વિદ્યાર્થી મિત્ર સાથે માંડૂનો — માળવાના એક સમયના એ સુંદર ગિરિનગરનો પ્રવાસ કર્યો ત્યારે હું વિશેષાંશે અને મિત્રસ્વરૂપાંશે તેની ઐતિહાસિકતાથી માહિત હતા. ખરું છે કે જે રસ ઇતિહાસનું વાચન આપે છે તે જ રસ ઐતિહાસિક સ્થાનનું દર્શન આપે છે કેટલેક સ્વરૂપમાં આપે છે. અમે એ રસ ખરેખર માણ્યો.

માળવાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર નર્મદાની ખીણની ક્ષોભગ માંડૂનો પહાડ વીસ કોસના પરિધમાં પથરાયેલો પડ્યો છે. માળવાની એક સમયની રાજધાની ધારા (હાલના ધાર)થી દસેક કોસને અંતરે પહાડ એવો દેખાય છે કે જાણે કોઈ પ્રચંડકાય યોગી મુશ્કાસન કરીને મેડો હોય, તેના મરતક પરની જટા વાંચુલરીથી ફરફરી રહી હોય અને તેને મથુર જ માનીને ભયમરત થયેલો સર્પ જીવોનીચો થતો દૂરદૂર નાસી જતો વિધ્યાવળની ગિરિ-માળામાં સમાઈ જતો હોય.

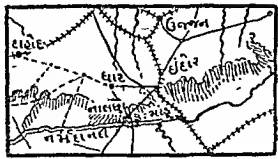
માંડૂનો પહાડ ઋદ્ધિવંત છે. વનરપતિનો તો સાંગર છે ને પથ્થર તથા ઇતર ખનિજોનો ભંડાર છે. જલઝરણાં તેની નાકીએનાકીએ વહે છે ને તળાવો તેના અવયવસંધિઓમાં શોભી રહ્યાં છે. દૂરથી તે ભયાનક દેખાય છે, વાંધનો ડર પણ લોકત્રાયકા બતાવે છે, છતાં તેની ઋદ્ધિ છૂપી રહેતી

નથી. યુગેયુગે તેની એ ઋદ્ધિનું મૂલ્ય આંકનારા ઇતિહાસને સાંપડ્યા છે. એ ગિરિનગરને ફરતો ૧૮ કોસ લાંબો કોટ બાંધેલો છે, રાજવંશીઓએ ત્યાં દુર્ગો બાંધ્યા છે, ભક્તિ-મંતોએ ત્યાં દેવમંદિરો બાંધ્યાં છે, યોગીઓએ ત્યાં ગુફાઓ કરી છે. ધર્માચાર્યોએ આશ્રમો સ્થાપ્યા છે, લક્ષ્મીવંતોએ શ્રીખમસદનો બનાવ્યાં છે અને સરસ્વતીભક્તોએ વિદ્યાલયો સ્થાપીને માંડૂની ઋદ્ધિનું અનેક મૂલ્ય આંક્યું છે.

માંડૂની તથેડીથી મેત્રણ માધ્યે દૂર નાળજા(નાલકચ્છ) નામે નાનું ગામ છે, ત્યાંથી માંડૂની સમુદ્ધિનું પ્રથમ દર્શન કરી સકાય છે. એક વાર આ નાળજા પે એાહું સુંદર નહોતું. પણ આજે નથી લાગતું; એ ગામની પ્રાચીન ઋદ્ધિનો ખ્યાલમાત્ર તેનું રવચ્છ વિશાળ પટાંગણ-પાથર આપે છે.

પરંતુ ચકાણ ચડીને કોટના દિલ્હી ફરવાગની અંદર પેસતાં જ મન પ્રશ્ન કરે છે કે ક્યાં છે માંડૂની સમુદ્ધિ? ક્યાં છે એ ભવ્ય ગિરિનગર? ક્યાં છે એ આશ્રમો, વિદ્યાલયો, શ્રીખમસદનો, રાજમહેલો, દેવમંદિરો અને ગુફા-મંદિરો? અહીં તો જંગલ છે, ઝાડી-ઝાંખરાં છે, સાદું રહેતો પણ નથી, કોઈ માનવી પે ભાગ્યે જ દેખાય છે, અને એ ભયાનકતાની વચ્ચે એકલાંઆટલાં શાં કોઈ ઇમારતોનાં ખંડેરો જોવાં છે!

માંડૂનો પહાડ એ માળવામાં એક ખૂણે પડી ગયેલું સ્થાન છે. રેલવે લાઇનથી ધણે દૂર છે. તેની નજીક આવેલું નગર ધાર પણ રેલવેથી જોડાયેલું નથી, એટલે આજે માંડૂમાં કાંઈ ખાસ વસતિ નથી. ત્યાં કોઈ વ્યવસાય પણ

કુમારના નૃત્યા વાચકોના પરિચિત તરુણ કવિ શ્રી રત્નની-કાન્ત દેસાઈ, જે, ત્યાર પછી તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ઇકોનોમિક્સમાં ઈચ્છા બહુમાન સાથે પાસ થઈ ઇંગ્લેંડ ગયા અને ત્યાં 'સ્ટેટિસ્ટિક્સ'માં ગુણાતિરાયતા દાખવતા 'ઈન્ડિયન યુનિવર્સિટી'ની ધીએચ. ડી.ની ડિગ્રી મેળવી આવી આજે દિલ્હી સરકારના નાણાંખાતાના 'સ્ટેટિસ્ટિક્સ' વિભાગના અધિકારી તરીકે નીમણા છે. જ્ઞાનની એ સાખામાં ઇંગ્લેંડ ઉપરાંત અન્યત્ર પણ એમણે સારાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે.

દિડાળા-મદાલતું મંદિરનું દરજ

ચાલી શકે તેમ નથી. તે એક જૈન તીર્થસ્થાન લેખાય છે, પણ યાત્રાળુઓની આવળ જોડી છે. નર્મદાની પરિક્ષા કરનારાંઓ કોઈકોઈ વાર ત્યાં આવી થોડો સમય યોજતાં હોય છે. બાકી તો અમારા જેવા કોઈ રસવાખડયા ઈતિહાસસંસ્થિતો સિવાય બાકી જ કોઈ પસાર થતા હોય છે; એટલે એક સમયનું એ ગિરિનગર પહેલાં દિડાળાતેજંગલ-ઝાડીના રૂપમાં વિકૃત યમ્હેનું લેખાય તેમાં નવાઈ નથી.

માંડૂના ગિરિનગરનું સૌંદર્ય નિરખવા માટે તો દષ્ટિ સમીપે આવેલાં ઝાડી-ઝાંખરાં, ખાડ-ટેકરા અને ખેરોને કલ્પનાની આંખે જોવાં લેઈએ. માંડૂ પરતો કોઈ મોટો જલ સ્રોતો ખડક કે પથરાળ ટેકરાં જુઓ, લવાણી દરવાજા—આજે તો એ દરવાજો ચે રહી નથી. નજરને તેના ખડકોને કોતરોની હંકક અનુભવો, પાણીનાં નાનાં તડાઓ કે આળોચિયાં જુઓ અને તમને ખ્યાલ આવશે કે જાણે માંડૂવની નસ-સપાં મેઘા નર્મદા અમૃત સિંચી રહી છે અને તેને યોગે પહાડ બારે માસ લીધેજામ રહે છે.

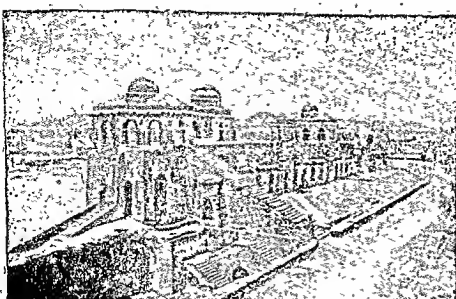
અને એ નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિની વચ્ચે તમે પેલા જૂનર્મમાંના શિવમંદિરને જોશો. પેલા માતાઈના મંદિરના વિશાળ સ્થાનકને યુદ્ધો. આ રૈવાકુંડની લોકકથા સાંભળ્યા કે સાહસી રૈવા ગૌવાનું વરદાન છે કે પોતે આ કુંડમાં નિત્ય આવશે અને તેમાં સ્નાન કરનારને રૈવાજમાં નાણાંનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. પરકમાવાસીઓ માંડૂ પર આવે છે તે એ કુંડમાં સ્નાન કરવા માટે જ, લવાણી દરવાજા આવેલી પત્થરના ખડક કોતરીને બનાવેલી જોડી યુદ્ધો તાકી રહીને છેવટે એમ જ માનવું પડે કે ગોળીઓના કે અંધોડીઓના અગમ્ય પ્રયોગોના સ્થાનનું અને કદાચ પછીના કાળમાં આપતિસમયના સંરક્ષણ મટેનાં શુપ્ત સ્થાનોનું ગૌરવ તેથી માંડૂને મળે છે. 'માંડૂવગદના રાજ્યો

નામે દેવ સુપાસ' એ સુપાર્ધનાથ બગવાનનું મંદિર ને આજ નથી. મુસલમાનોએ તેનો નાશ કરેલો. પરંતુ તે સ્થાને બીજું જૈન મંદિર છે તેનાં શિખરોને અનેક સોનાના કળશોથી કલ્પના દારા મંદિત કરીને પ્રાચીન માંડૂના સમૃદ્ધિચિન્તે જોડતી જુઓ. એક વાર એ કેનું જૈનનગર હશે તેની કલ્પના કરવા માટે એક કિલ્લતી મદદ કરી શકે તેમ છે. માંડૂમાં એક વાર એક જાખ લખપતિ જૈન વડેપારીઓ વસતા હતા. કોઈ નવો વડેપારી વસવા આવે તો તેને દરેક થેરથી એક શ્રીકળ અને એક રૂપિયો રોકડો બેટ મળે, એટલે એ નવો વસવા જાખ વાર તે જ લખપતિ લખપતિ બની જતો !

મીળવા ઉપરની મુસલમાન સત્તાના કાળના તો માંડૂની સમૃદ્ધિના જે અવશેષો આજે જોવા મળે છે તેને કલ્પનાથી મદદી કાઢને ગિરિનગર સર્વવર્તા ખાસ તરિક્ક નદિ પડે. કલ્પિતસમયે એનું નોંધાયેલું છે કે એ ગિરિનગરમાં ૨૨૫૮ વીધાંમાં વસતિ હતી, ૨૨૭૫ વીધાંમાં નમાઝગાહો હતી, ૨૧૫૦ વીધાંમાં જામીનીચી ટેકરીઓ હતી, ૭૦૫ વીધાંમાં રામભરિજદો હતો, ૧૪૭ વીધાંમાં રસ્તાઓ પથરાયા હતા, ૩૦૦ વીધાંમાં લગાવો લહેરાતાં, ૩૦૦ વીધાંમાં મુસાફરખાનાં ને ધર્મશાળાઓ હતી, ૫૦૦ વીધાંમાં રજવાડી મહેલો, ૪૦૦ વીધાંમાં નડોવાના ઘાટ તથા જગજગમાંનાં સ્નાનમંદિરો અને ૭૬૩ વીધાંમાં આગ-જાગીયા હતા. આવી સામાન્ય વસતિવાળા અને વિશિષ્ટો સાહન્યુલ્લાસ અને શ્રીમંતોનાં શીખમસદોવાળા એ ગિરિનગરનો ખ્યાલ, આ વર્ણન સમૃદ્ધિમાં આવતાં જ, નેંદાએ આંધા—માળીને કરી સેતાં વાર લગાડી નદિ.

માંડૂ પરનાં સામાન્ય બાંધણીનાં મકાનો આજે જમીનદોરત બની ગયાં હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને જે રજવાડી મહેલો, મરિજદો, કોટ, કિરો, દરવાજા, ઘાટ, આદિ છૂંટછવાયાં બેબાં છે તેને પણ કાળનો ઘસારો ખૂબ લાગી ગયો હોત, પરંતુ હિંદના વાઘસરંપ હોઈ કર્જને એ ગિરિનગરની લીધેલી મુશાકાત આદિ ત્યાંનાં મકાનોને ઐતિહાસિક અવશેષો તરીકે મુરક્ષિત રાખવાનો સરકાર તરફથી પ્રયત્ન કરાઈસો. ઉપરાંત ધાર રાજ્ય પણ તે મકાનો નજીવી રાખવા માટે એક નાનું ખાનું ચલાવે છે.

જે મકાનો અને ખેરો આજે આ ગિરિનગરમાં બેબાં છે તેમાંનાં મોટા ભાગનાં મકાનો તો હોશંગશાહ ઘોરીએ અને આમુદ્દાન ખિલજીએ બંધાવેલાં. હોશંગશાહ માળવા છત્રીને માંડૂને જ રાજધાની બનાવી, તેનું ચાલિયાદા (આનેદનગર) એનું નામ રાખ્યું હતું. હિંદોળાના આકારનો પાસાદાર કળતી દીવાલોનો હિંદોળા-મદાલ, તેનું જંગી દીવાનખાનું, તેનાં છત્ર, તેની નક્કીદાર

જહાનગઢાલઃ સંગરનાખી પડેલા કોઈ મહાન જહાનનો ખ્યાલ આપતી રચાપત્થરચનાવાળા આ મહાકલ્પની ચોખેર પાણી ભરાયેલું રહેલું હશે ત્યારે તેનું દરય દિવસરચ બનતુ હશે.

ભળીએ, એ ધધુ જોતાં તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ તુરત આવી જાય છે. પરંતુ તેની સાથે જોડાએલી એક કિંવદંતીનો કલ્પના દ્વારા એ મહેલ જોડે અને સમાગમ કરાવી જોયો. એ કિંવદંતી એવી છે કે એ મહેલની બાજુએ ગાંધેલા નાલાટ ઝખખામાં જોસીને હોશંગશાહ ધોરી પ્રજાની અરજો સાંભળતો અને તેની જોગરો પેલી નકરીદાર ભળીએની પાછળ જોસીને હોશંગશાહની ન્યાય-સભા જોતી અને ન્યાય સાંભળતી, પણ તેઓ કોઇની નજરે પડતા પાગતી નહિ. કલ્પનાની પાંખે એ કિંવદંતી ચડી એટલે અને ખુદ હોશંગશાહની ન્યાયસભાનું, ત્યાં આવેલા અરજદારોનું અને એ જોગરોનું પણ ખરેખર દર્શન કર્યું અને એ મહેલની રમણીયતા ખૂબ જ વધી ગયેલી બાસી. આ હિડોળામહાલ પર ચડવાની રીડી ખૂંચ પહોળી ને નક્કર છે. તેનું દરેક પગથિયું ઉચ્ચાઈમાં

થોડું છે. કહે છે કે આદરણીય હાથી પર ચડીને એ રીડી વાટે જ સીધા દીવાનખાનામાં જઈ બિતરતા!

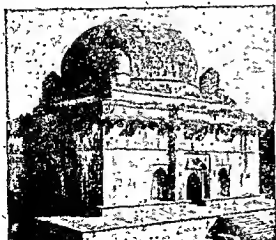
જહાનમહાલની સુંદરતા માણવાને પણ કલ્પના જોઈએ. વિશાળ તળાવની વચ્ચે જાણે જહાનતરી રેલું હોય એવા આકારનો એ મહેલ છે. તેનો એક ભાગ કમાનદાર નાના ચોરડાનો છે, બીજા ભાગમાં એ ગજા, ત્રીજામાં ત્રણ મજલા અને ચોથામાં ચાર મજલા છે. રાંચે પત્થરની છત્રીઓ

છે. આને તળાવ નથી. ચોખાસામાં કદાચ આસપાસ પાણી ભરાતું હશે ત્યારે તેની રમણીયતા ખીલતી હશે.

માંડૂ પર મહમદ ધોરીએ બંધાવેલી વિશાળ બુખા-મસ્જિદ છે, રોશન છે, ગકચરા છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ દર્શનીય હોશંગશાહનો રોજો છે, જે હજી સારી ક્ષતિમાં જ છે. અંદરનું આરસનું નકરીકામ અને આરસની ફરસગંધી મુખ્ય કાળનાં જિંયાં નકરીકામ જેવાં નથી, છતાં મધ્યકાલીન મુસ્લિમ શાકોના કલાપ્રેમનાં તે ક્રોતક છે.

ચિત્તોડમાં છે તેવો વ્યવસ્થા પણ અહીં હતો એમ ઐતિહાસિક ઉક્તિઓમાંથી જાણવા મળે છે. તે ૧૪૪૩માં મહમદ ખિજરજીએ માળવાની છતના સ્મારક રૂપે બંધાવેલો હતો, પણ આને તે જમીનનોદારત યદગજોક્ષો છે ને તેની હેઠળથી મહમદ ખિજરજીની કબર દટાએલી નીકળી છે. કીર્તિ રૂપી કોટડાં તો પાડ્યાં નથી પડતાં, ચર્ચતુ કીર્તિને અમરકરવાની ઝંખનાથી બંધાવેલા પત્થર-ચૂનાના કીર્તિ-સ્તંભો ત્યારે જુશાથી બની જાય છે ત્યારે માનવીની કીર્તિ-વાસનાને કાળ કેવો થપાટ મારીને જાઓ રહે છે!

અને ત્યારે 'જાગ્યદાદુરનો મહેલ' ને 'રૂપમતીની છત્રી' જોઈએ ત્યારે એ પ્રેમી યુગવતી રોમાંચક પ્રશ્ન-કથા સાંભળી વિના કેમ રહે! એ કથાથી પ્રભાવિત થ-એલા ચિત્તે એ અને ધિગારતો બાણી તાકી રહીને કેં કેં મણ-ત્રીઓ કરી જોઈ. એ મહેલ નીચે, ને છત્રી છેક પહાડની જિંયામાં જાંચી ટેકરી પર કેમ? જોહની વચ્ચે અંતર તો થોડું હતું, છતાં ત્યાં પહોંચતાં અધી કલાક જોઈએ. છત્રી પર ચડીને જોયું તો નર્મદાના જળપ્રવાહની રૂપેરી રેખા દિશિતજને પ્રાંતભાગે ચમકતી નિરખી. મારો મિત્ર જોખી

સાદો અને સ્થેય દાખવતો હોશંગશાહનો રોજો

હાલથી: 'સમગ્ર' છે. અહીં ક્રિયાં રહીને નર્મદાનાં રોજ દર્શન કરવા માટે રૂપમતીને બાજુનાં દુરે આછવી બંધાવી આપી હતી. ઇતિહાસમાં એવું કંઈ આવે છે?'

અને ખરેખર, દંતકથા રૂપે પ્રચલિત એવા રૂપમતીના કહેવાતા ઇતિહાસમાં એ વાત હતી કે રૂપમતીને રોજ નર્મદાનાં દર્શન કરવાનું પ્રત હતું! એ વ્યવસ્થા જ મારા સાથીને પાતાની સર્જક કલ્પનાથી થએલા આત્મચંતોષની શી વાત કરે! એ વખતે હું એ તેને ખરે ઇતિહાસ કરું કે આજે મજાલાનો મહેક બાજુનાં દુરે નહિ પણ એ તો બાસુદીન ખિસ્સાએ બંધાવેલા છે, આ છત્રી નર્મદાનાં દર્શન કરવા માટે બંધાવેલી નદિ હોય, કારણ કે રૂપમતીને એવું પ્રત હતું એ દંતકથા તો કથોક્તિયત પુરવાર થઈ છે, તો તેથી તેનો આત્મચંતોષ અને આનંદ કેવાં વિકાસ પાવે! એ તેની જુલ બાંગી નદિ. ઇતિહાસ-રચત્રી જે સ્વાણુ તેને મળી હતી તે લૂંટી લેવામાં અને નિર્દયતા લાગી. વરવૃત્ત: એ જામી છત્રી તો આત્મા ગિરિનગર હિપર દર્શિપાન કરવા માટે કે લક્ષ્ય અંગેના કોઈ ઉપયોગ માટે બંધાવેલી હોય તેવા પ્રકારની જણાય છે.

આજે વિસ્તાર રહેલા માંડૂના ગિરિનગરે મધ્ય-કાળમાં અનેક નાગાંકિત સ્તોત્રપુરોનાં દર્શન કર્યાં છે. અકબરે બાજુનાં દુરે પામેથી માંડૂ છત્રી ત્યાર પછી તેણે તે ગિરિનગરની પાંચ વાર મુલાકાત લીધી. જહાંગીરે તે નૂરજહાં અહીં શિકારની મોજ માણવા આવેલાં અને જહાંગીર-મહેશ્વર રહેલાં શિકારમાં એક દિવસે નૂરજહાંએ

સાત મોળાથી ચાર વાથ અને એક શિલ મારેલા, તેણી ખુશ થઈને જહાંગીરે નૂરજહાંના માથેથી ૧૦૦૦ અક્ષર-શીઓ ઉતારીને મરીમોને વહેંચી દીધી હતી અને એક લાખ રૂપિયાની કંકણની લેડ તેને બેટ આપી હતી! સર ટામસ રો અને શાહજહાં પણ અહીં આવીને રહેતા માંડૂ પર એક નાનો કિસ્સો છે જે સોનમદના કિસ્સાને નામે એળખાય છે. શુભરાતના સુખેદાર બહાદુરશાહે માંડૂને કબજે લીધી ત્યારે, અને ફરી કુબાઈએ દલ્લા કેળો ત્યારે મદમદ ખિસ્સા એ જ કિસ્સામાં રહીને લહેલો.

હા, માંડૂનું ગિરિનગર વિસ્તારનું જનું લાગે છે. તેની લયપામતી સમૃદ્ધિને સજીવન કરનારો આજે અભાવ છે. કાળે તેને એકવાર પ્રયંક ગિરિનગર ને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આનંદનગર બનાવેલું: એ જ કાળનું ચક્ર પુનઃ તેના દેશ: કેમ નહિ બદલાવે! કાળની ગતિ ગમે તે દિશામાં થાય, પણ માંડૂ પર પ્રચારીઓ ફરે છે ત્યારે તે બધાંનાં ચિત્તમાં તો બાજ ને રૂપમતી જ રમણાણુ થઈ રહ્યાં હોય છે, અને તેમના કાન, રૂપમતીનું પેલું ગાન તેની છત્રીની દિશામાંથી જળવૃદ્ધિ આવી રહ્યું હોય તેમ, સાંબળતા હોય છે:

દિન દિન બંદે મવાયો લોડો

ધો ન એક ગૂંછ,

બાજ બહાદુર કા રમેલ ઉપર

નિહાવ કરંગી ધન બોર છ...

બોર ધન જોડતા હે રી,

મેરે તો ધન ત્યારે કી પ્રીત પૂંછ!

ભાણુપ

અંધારી રાતે આકાશનું રશ્મિ છવ અગણિત લાસાઓથી પ્રદીપ્ત હતું, ત્યારે નિહાળના તો જ પ્રવાહ પારોથી એક નાનકડાં લાલિકા ખરી પડી. બોમગંડલ તરફ નજર કરનારને તે ઝીણી લાલિકાના અજોડે મોલવાઈ મળેલા તેજની જોડ ન જ જણાય; છતાં એ તે લાલિકાનું તેજ જુલ થતાં નબળાંડળની સોભા, બધાંથી અભળી રીતે પણ, અણુ માત્ર તો કાંબી પડી જ ને!

વિશાળ અભિશાપ જ્વાળામાં રંગરંગીત, ફેરવમયો અસંખ્ય પુષ્પો ખીલ્યાં હતાં. તેના એક દૂરના બૂબાના નાનકડાં કમાસમાં એક નાના છોડ પર એક ઝીણી અણુવિરતી કળે જીઓ અને બાકોને ને અણુધારી જ ખરી પડી. બગીચામાં દલા ખાવા અને ફૂલોં છુંડેની સોભા નિહાળી નહક તથા આંખની ઉદ્વિગ્નને તૃપ્ત કરનાર જનસમૂહને તેની કપાંથી ખજૂર પડે! તે છતાં બગીચાની સગમ સોભા તથા મુવાસમાં, તે વજુખીયું મુકલ ખરી જતાં, એકમાત્ર એટલી પણ જોડ તો ખરી જ ને!

અનેક સોભાથી સમજ કરેલી રંગબુગિ કપર નાનાવિષ વાળિયેનું, એક તાલે, એક સૂરે, કાનને પ્રિય લાગે એવું જુદવાઈ થઈ હતું. ત્યારે તે સંચીતકારોના મૂંઝવણ, છે પાછલી દેશભયો નાનકડી સારંગી લાગે જેડેલા એક કળાસ, સોની સારે સૂર મિત્રથી લાલબજ રાજ-રાગિણી વગાડવામાં લીન હતો, ત્યારે અચાનક તેની સારંગીની એક નીચલી તરપ દૂરી થઈ. સંચીતના નશામાં અચૂર એવા-ઓતાવરણે તેની કપાંથી ખજૂર પડે! પરન્તુ જુદવાઈની સમય મધુરતામાં તે નાનકડી સારંગીની એક ઝીણી તરપના મીઠા એકારની ભાણુપ તો રહી જ ને!

તેથી જ નીતે, અસંખ્ય બાલોથી ભરચક એવા આ જગતમાંથી માફ એક નાનકડું બાલકન અરસ થવાની દોષને પણ ખજા ન પડી. પરન્તુ ગાસ માટ-હાથમાં તે બાલકની ભાણુપ ચિરમાજ માટે રહી મઈ છે.

વિનોદિની નીલકં

ગુજરાતની કેટલીક અનન્ય પ્રતિમાઓ

લેખક

કન્યાલાલ ભાઈશંકર દવે

મૂર્તિપૂજના યોગામાં જ શિલ્પકળા સચવાઈ છે. મૂર્તિ અને મંદિરની વિવિધ રચનાઓમાં આપણાં શાસ્ત્ર ને ધર્મની વિવિધ રેખાઓ પડી છે. પુરાણોની અસંખ્ય કલ્પનાઓને પરચરૂપે સાકાર કરવાની પ્રતિષ્ઠા મૂર્તિઓ ને મંદિરોને વરે છે. મૂર્તિઓ પ્રભાવી મનોભાવના, આશા-નિરાશા અને કલાકલ્પના રૂપે છે. સંસ્કારોનું એ નવનીત છે. —સુરેશ દીક્ષિત

મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિકતા છે. વેદકાળ જેટલી પ્રાચીન છે. વેદમાંથી મળતાં દેવોનાં એ વર્ણનોને આધારે પાછળથી મૂર્તિપૂજાનો પ્રવાહ ઉત્તરોત્તર ચાલી તેમાંથી દેવોનાં હજારો વિવિધ સ્વરૂપોની કલ્પના ઋષિમુનિઓ તથા આર્ય વિક્ષાનોએ રચી કરતાં ગુદા-ગુદા દેવોનાં સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં; અને આને તો ભારતનો એક પણ ખૂણો એવો નહિ હોય, જ્યાં દેવમૂર્તિઓનાં નામશેષ પ્રતીકો પણ સચવાઈ રહ્યાં ન હોય. ફક્ત ભારતમાં જ નહિ પણ ભારતેતર પ્રદેશોમાં પણ ન્યાંન્યાં હિંદુ ધર્મની પ્રભાવે પગફેડાં જમાવ્યાં ત્યાં ત્યાં હિંદુ દેવદેવીઓનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો પ્રચાર પૂર્ણ, અર્થેન તેમજ દેવમંદિરોનાં શિલ્પોમાં જિત્યો. જન્મ, કળોડિયા, સુભાષાં વગેરેમાંથી મળતાં હિંદુ મૂર્તિઓના સર્જનાત્મક પ્રતીકો તેની સાક્ષી પૂરે છે.

આવી પ્રતિમાઓમાં કેટલીક તો એવી મૂર્તિઓ છે, જેનાં સ્વરૂપો સમગ્ર ભારતમાં એકસરખાં પ્રચલિત છે. જ્યારે કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે, જેના ઉપર કેટલીક પ્રાંતીય અસરો પડી હોવાથી વિવિધ પ્રાંતોમાં તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો મળી આવે છે. જેમકે પશ્ચિમ ભારત અને ઉત્તર હિંદની સૂર્યમૂર્તિઓનો ઉદ્યમવેશ હોઈ, તેના પગે લસકરી સોલ્જરો જેવાં હોલ્લુટ જતાવેશ છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતની સૂર્યમૂર્તિઓમાં પગે ખુલ્લા હોય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ મળે છે, જેનો પ્રચાર બીજા પ્રાંતોમાં જિત્યો પણ ન હોય. જેમકે પાર્થસારથી ને કાલીચક્રમન કૃષ્ણનાં મંદિરો દક્ષિણ ભારતમાંથી મળી આવ્યાં છે, પરંતુ ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર જિત્યો નહિ હોવાથી તેવી કોઈ સેત્ય પ્રતિમાઓ કે તેનાં મંદિરો મળતાં નથી.

આ જ રીતે ગુદાગુદા પ્રાંતોમાંથી કેટલીક અનન્ય મૂર્તિઓ મળે છે, જે બીજા પ્રાંતોમાં વિરલ હોય છે.

શિવની જેમ 'અધનારીધર' પ્રતિમા હોય છે તેમ વિષ્ણુની 'ઓપાલમુદરી' નામે મૂર્તિ રચાતી. પરંતુ તેવી કોઈ મૂર્તિ મળેલી ન હતી. પણ મુરતમાંથી એવી પ્રતિમા મળી છે જેનું આદેશન કપર આપ્યું છે:

ગુજરાતમાંથી પણ કેટલીક એવી પ્રતિમાઓ મળી છે, જેનાં સ્વરૂપો બીજા પ્રાંતોમાંથી હજી સુધી મળ્યાં નથી. ગુજરાતે જેમ વિદ્યાકલામાં પોતાની વિશિષ્ટતા રચાવી છે, તે જ રીતે મૂર્તિકલામાં ગુજરાતે કેટલીક સ્વતંત્ર પરંપરાઓ રચી કરી હોવાનું એવી મૂર્તિઓના આધારે જણવા મળે છે.

બહુરૂપ સદાશિવ

બ્રમવાન શિવનાં આગિયાર રૂપ સ્વરૂપોમાં સદાશિવ યાને બહુરૂપ કે મહાસદાશિવ એ પણ એક મંદરવનું રૂપ છે. 'રૂપાવતારગ્રંથ'માં તેને બદ્ધ પદ્માસનરૂપે કૈલાસ હોવાનું જણાવી પાંચ મુખ, ત્રણ નેત્ર ને દસ હાથ, તથા તેમાં અનુક્રમે આબલ, શક્તિ, શંકર, ખટ્વાંગ, સર્પ, અશ્વસુત્ર, ડમરૂ, માતુલિંગ અને છેલ્લા બેમાં ગોઝ્ય મુદ્રાઓ દર્શાવી છે. જ્યારે 'રૂપમંડન' નામક મૂર્તિશાસ્ત્રમાં તેને સાળ હાથ જણાવતાં દરેકમાં ડમરૂ, સુદર્શન, સર્પ, ચક્ર, અંકુશ, કુન્તા (ખાસો), મુદ્રા વગેરે જમણામાં, ને ડાયામાં ઘંટા, કપાલ, ખટ્વાંગ, તર્જની, કુંડિકા, ધનુષ, પરશુ ને પટ્ટીશ જણાવ્યાં છે. શિવના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ચાર મુખની કલ્પના મળી નથી. ફક્ત શિવલિંગોમાં પંચવક્ર એટલે પાંચ મુખ કલ્પવાનાં વિધાનો શાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યાં

ગુણાદમા પરેલગાથી મળેલી શિવ(૧)ની પ્રતિમા

કે અને તેનાં ચતુર્ભુજ કે પાંચ મુખવાળાં 'શિવો' કેટલેક કેદારીથી મળ્યાં છે. પરંતુ ચાર મુખ ધરાવતી 'પ્રતિમા' કોઈ રચણે હોવાનું હજુ સુધી જાણી શકાયું નથી.

સદાશિવ કે મહાસદાશિવની સંપૂર્ણપણે ઉપસા વિધાનવાળી તો કોઈ મૂર્તિ જોડે ગુપ્તરાતમાંથી મળી નથી, પરંતુ તેને કેટલેક અંશે મળતાં વર્ણનોની એકમે મૂર્તિઓ મળી છે. પણ આવી મૂર્તિઓ બારેતના અન્ય પ્રાંતોમાંથી તો જિલકુલ મળતી નહિ હોવાના કારણે, આ અને પ્રતિમાઓ અનન્ય છે એમ કહેવામાં અતિશયેક્ષિત નહિ ગણાય. ઇડર રેલ્વેમાંથી મળેલી એવી એક અદ્વિતીય પ્રતિમા દાલ હિમતનગરના મ્યુઝિયમમાં છે. તેને ચાર મુખ, અને આઠ હાથ યતાવ્યા છે. જોડે તેના ઘણા-ખરા હાથ અંકિત હોવાના કારણે તેનાં આલુધાની પિહાન આપવાનું જની શક્યું નથી. આ મૂર્તિની આગ્રુ-બાગ્રુ અને પાછળ ચોવીસ નાનીનાની મૂર્તિઓ બેતાવી છે અને તે જાંધી મુખ્ય મૂર્તિમાંથી પ્રકટ થતી હોવાનો ખાતરી આવે છે, મુખ્ય પ્રતિમા સદાશિવે પીતાંબર ૧૧૧ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

પહેરેલું હોવાનું આગળ રજૂ કરેલ પાટલી ઉપરથી માલુમ પડે છે. સદાશિવ કે બદેશ્ય સદાશિવને સંખ્યાનઃ પાંચ મુખ તેમજ દસ હાથ હોવાનું આગળ જણાવ્યું છે, ત્યારે આમાં ફક્ત ચાર મુખ અને આઠ હાથ છે. છતાં માથે જટામુકુટ અને કપાળમાં અર્ધચંદ્ર વગેરે જોતાં તે શિવપ્રતિમા છે તેમાં તો શક નથી. કદાચ શિવજીને તેનું વિધાન મળ્યા આવ્યું હોય. ઇડરના તે વખતના વિદ્યાધિકારી તથા પુરાતત્ત્વાધિકારી શ્રી પંદરીનાથ ઈનામદારે આ મૂર્તિને અનંત ધણ તરીકે ઓળખાવી છે. પણ અનંત ધણનું આવું કોઈ સાચીય વિધાન હજુ સુધી કોઈ ગ્રંથમાંથી મળ્યા આવ્યું નથી.

આના જેવી જ એક મૂર્તિ મુંગાધમાં પરેલની 'ગ્રાન્થ સિંધ' રેકરીના ખોદકામમાંથી મળી છે. તે પરેલમાં ચંડિકાદેવીના મંદિરમાં મૂકવામાં આવી છે. આશરે ચૌદ ફૂટ ઊંચી અને ૭ ફૂટ પહોળી પીળા રંગના પાપાણીની આ મૂર્તિમાં મુખ બાજે ઉપરાઉપરી ત્રણ મૂર્તિઓ છે. તેમાં સૌથી નીચેની પ્રતિમાને બે હાથ છે તે પૈકી એકમાં વિરમવસુદ્રા છે. તેનામાથે જટામુકુટ, કમરમાં કદિમેખલા, હાથમાં કંકણ, જાગ્રુગંધ વગેરે છે. તેની ઉપરની મૂર્તિને પણ બે હાથ છે, તે પૈકી એકમાં જ્ઞાનમુદ્રા, તેનીજમાં કમંડલ હોઈ જીવું બધું વિધાન પહેલી મૂર્તિ જેવું જ છે. તેના ઉપર જે ત્રીજી મૂર્તિ છે, તેના બીજે જાંધી દેખાવે પણ આગળની મૂર્તિઓ જેવા છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓના ખખા નીચેથી તેમજ પીઠ પાસેથી બીજી મૂર્તિઓ નીકળી હોય તેવી, અને બાગ્રુ બીજી જાંધે મૂર્તિઓ છે. આમાં પહેલી મૂર્તિના પગ પાસે નીચે કેટલાક સંગીતકારી વાંધો લઈ બેઠા હોવાનું જણાયું છે. આ પ્રતિમા કયા દેવની છે તે હજુ સુધી ચોક્કસ કરી શકાયું નથી. આ પણ એક અનન્ય પ્રતિમા છે.

ગોપાલમુંદરી

શિવની જેમ 'અર્ધનારીશ્વર'ની પ્રતિમા હોય છે, તેમ વિષ્ણુની 'ગોપાલમુંદરી' મૂર્તિ ગનાવવામાં આવતી હતી એવા પુરાવાઓ મળે છે. અર્ધનારીશ્વરમાં શિવ-આવૈતીનું સંયુક્ત આયોજન કરેલું હોય છે, ત્યારે ગોપાલ-મુંદરીમાં રાધાકૃષ્ણને એક જ પ્રતિમામાં સંયોજિત કરેલાં જોવામાં આવે છે. ગોપાલમુંદરીના કોઈ રવનંત ઉલ્લેખો શક્તિવાદના ગ્રંથોમાંથી મળ્યા આવ્યા નથી, પરંતુ શાકત તંત્રીઓથી તેનાં વિધિવિધાનો મળતાં હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. ગોપાલમુંદરીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગુપ્ત-રાતના મધ્યકાલિન એક કવિ હંમે તેના 'હસવિલાસ'માં એક રચણે નોંધ્યો છે. એક ગ્રંથકારે તો આ રવરપત્નું શ્રંગલાચરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે, 'વિષ્ણુએ ચાર હાથમાં

કાળી બાનુ: ઈંદર રહેઠાંથી મળેલી બહુરૂપ સદાશિવની મૂર્તિ; જગાળી બાનુ: પાટણમાંથી મળેલી અર્ધનારીશ્વરની કાઠ મૂર્તિ: (શ્રી રણછોડલાલ જ્ઞાનીના સૌજન્યથી પ્રાપ્ત થયેલી. ડૉ. મેનુભાઈ મનમુદારના સંગ્રહમાંથી)

પદ્મ, ગદા, શંખ, ચક્ર ધારણ કરેલાં છે; ન્યારે વામાર્ધમાં, ચારે હાથમાં પુરતક, પ્યાતમુદ્રા, કમળ, દર્પણ અગર કનકકલશ ધારણ કરતાં, અનેકવિધ આશુપણેથી અમ્બ-કૃત, ગાદ આલિંગન આપતાં હોય તેવાં એકરૂપ યદુ ગુણેશ્વર લક્ષ્મીજી, ભગવાન વિષ્ણુને આલિંગન આપતાં પાવન કરે. આથી જણાય છે કે શિવની માફક વિષ્ણુનું પણ અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ પૂર્વકાળમાં જાણીતું હતું. પરંતુ તેવી કોઈ પ્રતિમા હજુ ન મળેલી હોઈ નિદાનો સિવાય સામાન્યજનતામાં તેનો પ્રચાર જાતયો નહતો એમ લાગે છે.

પણ ગોપાલસુંદરી અગર તેા રાધાકૃષ્ણની આવી એક પ્રતિમા સુરતમાંથી મળી છે. તાપી નદીના કિનારે, અધિનીકુમાર તીર્થમાં આવેલા ગં. સ્વ. લક્ષ્મીનાર્થના મંદિરમાં આ પ્રતિમા બેસાડેલી છે. સાડા ત્રણ ફૂટ લાંબી ને તેટલી જ પહોળાઈની કાળા આરસપહાણમાંથી એ કારેલી છે. તેમાં દક્ષિણાર્ધમાં વિષ્ણુ(ગોપાલ)નું સ્વરૂપ હોઈ વામાર્ધમાં રાધાજી(સુંદરી)નું સ્વરૂપ વ્યક્ત કર્યું છે. જંગેને આસ્વાર હાથ જતાવીને વિષ્ણુના હાથમાં ગદા ચક્રાદિ અને લક્ષ્મીના હાથમાં લીલા વગેરે દ્રવ્યોવાં છે. વધુમાં, પુરુષ બાનુ પગ પાસે નારાયણ-વિષ્ણુની અને સ્ત્રી બાનુ પગ પાસે લક્ષ્મીની નાની નાની મેડી મૂર્તિઓ કારેલી છે. (જુઓ આ લેખને મધ્યભે) આ પ્રતિમા પુરાતન હોવાનું ત્યાંના માણસો જણાવે છે.

કહે છે કે પહેલાં આ રથાન તંત્રમાર્ગના ઉપારાકોનું મુખ્ય ધામ ગણાતું. આને પણ તાંત્રિક ઉપાસકની પાછળ કરવામાં આવતી સંબોધારાદિ ક્રિયાઓ તથા કોલશ્રાદ્ધો અહીં જ કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં ગોપાલ-સુંદરીનું મહત્ત્વ તંત્રમાર્ગમાં વધુ સ્વીકારાયું છે. સગસત બારતબરમાંથી પણ આવી મૂર્તિઓ કનચિત મળતી હોવાના કારણે આ એક વિરલ પ્રતિમા છે.

અર્ધનારીશ્વર

સામાન્યરીતે હિમા-મહેશ્વરનું સંયુક્ત સ્વરૂપ અર્ધનારીશ્વર તરીકે જાણખાય છે, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ જાંડું હોઈ શિવ અને શક્તિનું સામંજસ્ય તેમાં સમાજેલું છે. માર્કેડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે રૂદ્ર ને વિષ્ણુ જગતના નિર્માતા હોઈ તે જંગે સંયુક્ત થવાથી રૂદ્રનું અર્ધનારીશ્વર સ્વરૂપ ઉદ્ભવ્યું. વેદાંતની દૃષ્ટિએ આ જ વસ્તુને રમૂ કરતાં ભાગવતના બીજા સ્કંધમાં જણાવ્યું છે કે 'હે પરબ્રહ્મ શક્તિ-પતિ શિવ; જગતની યોગિત્રુપ તથા બીજસ્વરૂપે, કરોળિયાની માફક આપ કેવળ લીલાસ્વરૂપે વિચરો છો, શિવ-શક્તિની એકરૂપતા દ્વારા જગતનું સંરક્ષણ કરો છો, અને સ્વત્ત્વમાં જ તેના વિષયનો ઉપભોગ સો છો.' શિવ-પુરાણકાર આના માટે એવી કલ્પના રમૂ કરે છે કે 'પ્રધાન પ્રકૃતિ એ લિંગ, અને પરમેશ્વર લિંગી. લિંગની પીઠ તે હિમા, અને લિંગ તે અત્યક્ષ મહેશ્વર. આ બંનેનું

સાગરના ઘોડલા

જનના પરખન્દા

સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!

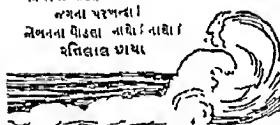
જનના પરખન્દા!

જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

મેળું હથે અથાક, અખલિત એની દત્તાર,
ભિંની પાળ એની બાંધો! બાંધો!
વાદા અસખાળ નીચે ઇચ્છના કિનખાળ
દલોની ધારી રાસ વાધો! વાધો!
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

જરા પેટાળમાંથી ઊઠતા મહાનાક ધાર
જેનના દણ્ડણ્ડ લાગો! લાગો!
પરતીની કંદારો આપે પડછંદ એના
પાધોના ધુપરાના: "ભયો! ભયો!"
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!

પણ જે વિરામ નાદિ, ક્યાં જે મુકામ નાદિ,
એના અવિરામ પ્રાણ બાધો! બાધો!
ચંદરની ચાડુ કોર ફેરે મગને ચકાર,
બાંધો ચર્ચોદરેખ વાધો! વાધો!
જનના પરખન્દા!
સાગરના ઘોડલા નાથો! નાથો!
જનના પરખન્દા!
જેનના ઘોડલા નાથો! નાથો!
રતિલાલ ધાયા

પુકા રૂપ અર્ધનારીશ્વર' વિષ્ણુપુરાણમાં લિંગ અને
ગોપિનીના પ્રતિકાસ આપતાં કહ્યું છે કે 'ગોપાના કોષ-
માંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા રક્તને પ્રજાતિએ કહ્યું, આપ આ-
વના સ્વરૂપને વિભક્ત કરી નાખો. આથી રક્ત ગોપાનાં
મે સ્વરૂપો કલ્પતાં એક પુરુષ અને બીજું સ્ત્રીનું રૂપ
ઉપજાવ્યું. આમ અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં-શિવ-વિષ્ણુ-
ની, તેમજ ઉમા-મહેશ્વરની એકરૂપતા તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ
શુદ્ધાશુદ્ધા ગ્રંથકારીએ સમજાવી છે. આ સિવાય અર્ધ-
નારીશ્વર માટે પુરાણોમાંથી કેટલીક આખ્યાયિકાઓ
મળે છે ને વિસ્તારભરથી અને રમૂં કરી નથી. અર્ધ-
નારીશ્વરના રૂપવિધાન માટે અભિપ્રતિયાર્થ ગિતામંજી,
બૃહત્સંહિતા, મહાપુરાણ, રૂપાવતાર, વિષ્ણુધર્મોત્તર,
મત્સ્યપુરાણ (૧૪૮)

શિવપરત્ન અને સુપ્રભેદાગ ગ્રંથોમાંથી અવસ્થિત વર્ણનો
મળી આવે છે. તે બંધામાં મુખ્યત્વે શિવપાર્વતીનું સંયુક્ત
સ્વરૂપ નિરૂપતાં, તેની જગણી બાજુ શિવનું સ્વરૂપ, તેના
માથે જટામુકુટ, કાનમાં સર્પકુંડલ, હાથમાં ત્રિશુલ, ક-
પાળમાં અર્ધ ચંદ્ર, વિશાલ છાતી, ગળથપે ઓરેલું, લ-
લાટમાં અર્ધુ નેત્ર અને એક પગ કમળ ઉપર મહેલો
જણાવવામાં આવ્યો હોય છે; જ્યારે વામાર્ધમાં પાવતી,
તેના હાથમાં દર્પણ અગર કમળ, કાનમાં કુંડલ, માથામાં
વેણી ધારેલી, કપાળમાં અર્ધુ શી ગિહ્ન, ઉચત સ્તનઅને
પગમાં ઝાંઝર તથા કટિમુત્ર વગેરે પદાર્થો હોય છે.
શુદ્ધાશુદ્ધા ગ્રંથોનાં વર્ણનોમાં રહેજસાગર તજાવત હોય છે,
અર્ધનારીશ્વરનો પ્રચાર સમાજમાં બીજા દેવો પો
ફેલાયેલો કે કેમ તેનાં પ્રમાણ મળતાં નથી; છતાં કોષ-
કોષ ગ્રંથકારે ગ્રંથારંભે મંગલમાં તેનું સ્તવન કરેલું જણાવું
હોઈ વિદ્વત્સમાજમાં ઉપાસના પ્રચલિત હતી એમ લાગે
છે. સ્તિરૂપે જ નેવા કામશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં
અર્ધનારીશ્વરનું જ મંગલચરણ કરેલું છે. આ સિવાય
પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાંથી અર્ધનારીશ્વરનાં સ્તુતિ-
પદો મળી આવ્યાં છે.

શુદ્ધરાતમાંથી અર્ધનારીશ્વરની કોષ અખંડ પ્રતિમા
મળી નથી. ભારતના બીજા પ્રાંતોમાંથી પણ, તેનાં સ્વરૂપો
કવચિત જ મળી આવે છે. પણ મુખાધના પ્રિન્સ આંચ
વેલ્સ અંગ્રિયમાં પાટણમાંથી મળેલી અર્ધનારીશ્વરની
એક સાકડાની પ્રતિમા છે. મૂર્તિનો જમણો ભાગ પુરુષનો
છે, જ્યારે ડાબો ભાગ સ્ત્રીનો જણાય છે. પુરુષનો માથા
ઉપર જટા જણાવી, બે હાથ બાજુમાં તથા ગળામાં
આજુબાજુ દર્શાવ્યું છે, જ્યારે સ્ત્રીના માથે અંગોડા બધક
છતાં તેટલો ભાગ વહેલો છે. સ્ત્રીના ભાગે કાન, હાથ તથા
પગમાં આજુબાજુ છે. બંનેની આંખોમાં પણ ઘોડા
તજાવત હોય પુરુષની આંખ સ્ત્રી કરતાં સહેજ ઝીણી છે.
સ્ત્રીપુરુષ બંનેનાં વસ્ત્રો પણ શુદ્ધાશુદ્ધાં બતાવ્યાં છે.
અર્ધનારીશ્વરની આ કાળ પ્રતિમા ભારતભરમાં અનેરી
બાત પારે તેનું છે.

શુદ્ધરાતમાંથી મળેલી ઘોડી અગત્ય પ્રતિમાની
સામાન્ય વિધાન અર્ધી આવી છે. શુદ્ધરાતમાં એવી કેટલી
જે સંસ્કૃતિ સચવાયેલી છે, જે અનન્યતા ને વિશિષ્ટતાની
દૃષ્ટિએ સુરક્ષિત દેસ, સમાજ ને રાષ્ટ્રની ક્રાંતિમાં અનેક
એજન્સી અપેક્ષે હજુ આવી કેટલીયે કલાસમૃદ્ધિ શુદ્ધરાતના
કોષકોષપૂર્ણ દર્શાવેલી પડી હશે. જેમજેમ આપણે સમાજ
સુરક્ષારી બની કલાને વિધાનવાની સહિત કેળવશે તેમતેમ
કલાસમૃદ્ધિનાં અગ્રતપૂર્વ શિલ્પો જ્યારે આવી, સુરક્ષ
કલાકારોની લલાકાસનાનો સત્વો ખ્યાલ પૂરો પાડશે.

લેખક ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ એમ.એસસી., પી.એચ.ડી.

ખં ખાતનો અષ્ટકનો દલોમ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંની કારીગરી એટલી બધી પચાત હતી કે હિંદના અષ્ટકના અનેક કલ્પેણો પરદેશીની તવારીખમાં ગણાવ્યા છે. રોગોનો ખંભાતમાં બનાવેલા અષ્ટકના પ્યાલા વાપરતાં બેબીસાનવાસીઓ ખંભાતના અષ્ટકની વીંટીઓ પહેરતા. પ્લીનીએ હિંદના અષ્ટકના અદ્યુત યુલોનો કલ્પેણ કરેલો છે.

સોળમા સદ્કામાં એક સીદી વેપારી ગુજરાતમાં આવ્યો અને રાજપીપળાના નાંદાદ ગામમાં અષ્ટકનું કારખાનું કાઢ્યું. રાઝઆદમાં મુસલમાનો જ અષ્ટક તૈયાર કરતા, પણ પછી કણ્ણીઓએ એ કળા હાથ કરી લીધી. એ વેપારી તો નાંદાદમાં ગરી ગયો અને તેની કબર બાવા ધોરની કબર પાસે નર્ગદાને ઓળંગતા એ નામના ઝરા પાસે આવેલી છે.

ચોડા વખત પછી કણ્ણીઓ નાંદાદ છોડીને ભરૂચ ગયા તે પછી ખંભાતમાં જઈ વસ્યા. પેલા સીદી વેપારીની યાદમાં એ હિંદુ કારીગરોએ ખંભાતમાં એક તકિયો રધાવેલો, જે આજે પણ મોત્તુ છે. ૧૮૩૨માં ફ્રેંચન ફૂલ જેમ્સે સીદી વસાહત મુંબઈ જે કલ્પેણ કર્યો છે તે ખૂબ સીદી અષ્ટકિયાનો એક લાખ હતો. ૧૯૧૧માં ગોવાના ગણા અષ્ટકિયા ખંભાતમાંથી આવેલા હતા અને તેઓએ પોતાનો વસવાટ અને કુકાનો અલમ લતામાં કાઢી હતી.

અષ્ટકની ઉત્પત્તિ

જેમ ચક્રગત શુદ્ધ રેતીની સ્ફટિકાય ભત છે, તેમ અતિ સૂક્ષ્મ સ્ફટિકમય રેતીની અર્ધ પારદર્શક ભત એટલે અષ્ટક. અષ્ટકમાં ૮૦ ૯૦ ટકા રેતી (સીલીકોન ડાયૉક્સાઇડ) સાથે અંદુરગોનિયમ ઓક્સાઇડ ભૂદાભૂદા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેનો રંગ લોહ યા જે-જેની જના ઓક્સાઇડની હાજરીને આધારી છે. આ અષ્ટકની ઉત્પત્તિ દખ્ખણ સોપાન શિલાઓ (ડેકન ટ્રેપ) ના લાવાના પ્રવાહોમાંથી છે. હિંદી દ્વીપ-કલ્પનાં મોટા વિસ્તાર પર આ શિલાઓનું આવ્હાદન આવેલું છે. અષ્ટકની અનેક ભતો થાય છે. તેકે તેમાંની એક પણ ભતને કિંગ્લી ઝવેરાતના વર્ગમાં મૂકી ન સકાય, છતાં તેમાંથી ચણુગારની ચીજો, ઘરેણાં અને બીજી કલામય વસ્તુઓ બનાવવાથી તેની ખૂબ કિંમત થપને છે.

અષ્ટક દખ્ખણ સોપાન-શિલાઓમાં ગોળાકાર ગાંઠડા રૂપે મળી આવે છે. ભૂસ્તરીય કાળમાં જે ધણુ દ્રાવણ સિલિકોના પેલાણમાં ભરેલું હતો (આને અંચેલમાં છમોટીજ - Geodes કહેવામાં આવે છે) તે દ્રાવણમાંથી રેતી સ્ફટિક રૂપે ભૂદી પડવાથી યા એમ ને એમ ભૂદી પડવાથી આ ગાંઠડા પેદા થયા હશે એમ માનવામાં આવે છે. ડેકન ટ્રેપની કાળખાંડશિલાઓમાં અષ્ટકની ભતના કિંગ્લી પર્યવેશના પુષ્કળ

અંગડા આવેલા છે, અને શિલાઓનું વિઘટન થતાં, તેના પર વાતાવરણની અસર ન થતી હોવાને લીધે આથી અંદર આવેલા અષ્ટક છટા પડે છે. જળદાંપ નીચે કાંકરાના પડમાં યા કાઈ નદીના પડમાં તેઓ વારંવાર મળી આવે છે. ડેકન ટ્રેપ વિસ્તાર પાસે આવેલી નદીઓમાંથી મોટા લાગે અષ્ટક ભેગા કરવામાં આવે છે. પરંતુ ખૂબ કિંગ્લી ગણાતા અષ્ટક તો વેતાપુરીય લોહયુક્ત કાંકરાના પાતળા પડમાંથી મળે છે.

અષ્ટકની ભતો અને તેનાં પ્રાસિદ્ધ્યાનો

અષ્ટકની અનેક ભતો મળી આવે છે: તેનું વર્ગીકરણ તેના રંગના આધારે કરવામાં આવે છે. રાતા અષ્ટકને અંચેલમાં કારનેલિયન કહેવામાં આવે છે. આછા રાતા રંગથી માંડીને લોહી જેવા રાતા રંગના અષ્ટક આ વર્ગમાં આવે. હિંદન લાવામાં કારનિસ એટલે માંસ, એ ઉપરથી તેનો રંગ સૂચવાય છે. ભૂરા, લીલા, રંગબેરંગા એમ વિવિધ પ્રકારના અષ્ટક કુદરતમાંથી મળી આવે છે. ખંભાતના અષ્ટકમાં બે ભતનો સમાવેશ થાય છે. એક, ખંભાતની આસપાસ ૧૦ માઇલના વિસ્તારમાં ગુજરાતના ભૂદાભૂદા લાગમાંથી મળી આવતા અષ્ટક; અને બીજા પ્રકારમાં, ત્યાંના અષ્ટકિયા બહારથી પરચુરણ અષ્ટકના પર્યર લાવે છે તે. ખંભાતની આસપાસ મળી આવતા રધાનિક અષ્ટકોમાં ચાલુ રંગનો અષ્ટક અને ભૂરા અષ્ટક એ બે ખૂબ અગત્યની ભતો છે.

છઠ્ઠી બે હબર વરસ થયાં રાજપીપળા રાજ્યના રતન-પુરમાંથી ભરૂચ અને ખંભાતના અષ્ટકિયા પોતાનો માથ મેળવે છે, અને તેમાંથી રાણુબાર અને બીજી કલામય ચીજો બનાવે છે. આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક એવી જગ્યાઓ છે કે જ્યાંથી ખાસ પ્રકારના અષ્ટક મળી આવે છે. આ પર્યવેશ ભૂદાભૂદા આકારના અને વળનમાં એકાદ પોડના હોય છે.

સામાન્ય અષ્ટક મોરબીના મહેદપુર નજીકમાંથી મળી આવે છે. આ ગામ ટંકારાથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે. જમીનની સપાટીથી બે ફૂટ નીચેના ભડા પડોમાંથી આ અષ્ટક નીકળે છે. મોરબી રાજ્યને રૉયલ્ટી આપીને ત્યાંના વેપારીઓ આ પર્યર કેળી લોકો પાસે એકઠા કરાવે છે. આ અષ્ટકને સુંદર પોલિશ થરે છે અને તેમાં પેરા લીલા યા રાતા ભૂરા રોવાળના અવશેષો હોવાય છે. આ ઉપરથી તેને સોવાળ અષ્ટક (moss agate) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. રાજકોટથી હત્તરે વીસ માઈલ ટંકારાની બાલુમાંથી રાતા (heliotrope) અષ્ટક મળે છે. આને લીલા છાંદાર અષ્ટક કહેવામાં આવે છે. સુવિખ્યાત ખંભાતના સ્ફટિક (ચક્રમકની ભતની એક પારદર્શક ભત) પણ ટંકારામાંથી નીકળે છે. આ ભતને પણ સરસ પોલિશ થરે છે.

કપડવંજના અગ્રીક ખેડા જિલ્લામાં કપડવંજ નજીક મળે આવે છે. કપડવંજની આસરે પંદર માઈલ દૂર માનખ નદીના પાંચમાંથી આ અગ્રીક નીકળે છે. ખેડા જિલ્લાની નદીઓના કાંઠાં ને પટમાંથી પણ આ નતના અગ્રીક નક્કી આવે છે. તે ઝાળ, ખંભાં આકારના દડા જેવા હોય છે અને તેનું વજન એક ફેલ્ડમાં માંડીને ૧૦ રતલ સુધી હોય છે. બીજા કોઈ એક એકાકી કરીને ત્યાંના માંડવા નદોરઓને વેચે છે અને નદોરોએ ખંભાતના બેપારીઓને શોધે છે. આ અગ્રીક તરેહતરેહના હોય છે અને ફેલ્ડાકમાં તેા મુશ્કેલ વનસ્પતિ અને જમીનના દેખાવોના આકારો દેખાય છે. અને મોચા (mocha) અગ્રીક કહે છે ખૂબ રંગિની ખંભાતના અગ્રીક દોરાદાર, નરીક ગરાદુર છે, અને અગ્રાદવાદ જિલ્લાના રામપુર તરફથી મળી આવે છે. તેના પર પણ મુંદર પોલિશ થઈ શકે છે.

અગ્રીક કાઢવાની રીત

મરુથી આસરે ચૌદ માઈલ નર્મદાના ડાબા કાંઠે રાજપીપળાની દહમાં રોતા અગ્રીક નીકળે છે. જાવા અબ્બાસના દેકરી તરીકે ઝોળખાતી એક નાની રેતિયા પર્યટની દેકરીના દળની બાજુ પર આ ખાણ આવેલી છે. ત્યાં મોરિય કરવાથી રાતી અને પીળી માટીવાળું કાંકર હોયેલી નીકળે છે. આસરે ત્રીસ ફૂટ દડાં ને ચાર ફૂટ પાસના આડા-ડવા કરવા છે. દરેક કૂવાના તળિયે પાંચ ફૂટ દળનો ને ચાર ફૂટ પહોળા ઝેરી બંધી બાજુએ હોય છે. આ ઝેરીની આ ૨૦૦-૩૦૦ ફૂટ લાંબી હોય છે અને બીજા ખાણની એવી ઝેરીઓ જેવી જ હોય છે. ખાણમાંથી અગ્રીક ટોપકીઓ વડે કપર થકાનવામાં આવે છે. પછી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ કાપવામાં આવે છે અને હેપેથોશી કામ રતનપુર કાંઈ જગ્યામાં આવે છે. રતનપુરના કંટાકરો સામાન્યતઃ ખંભાતના વાલિયા અને વડોદરા બેપારીઓ છે. આ પર્યટને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છેઃ એને જૂનવા પડે એવો એક કામ, અને નુ જૂનવા પડે એવા બીજો વિભાગ. મેરા, ચેરામાદાર યા રોલા અને લસ-લિયા તરીકે ઝોળખાતા અગ્રીકને જૂનવામાં આવતા વધી. બાકીની બીજા નતોને તેમના રંગ લાવના જૂનવા પડે છે.

અગ્રીકને જૂનવાની ક્રિયા

જૂનવાની ક્રિયા ખૂબ કમ્પ્લેક્ષ હોય છે. આ ક્રિયાને લીધે ધણું અગ્રીક કપર કાઢી જિરાફ અસર થાય છે અને ફેલ્ડાકમાં તેા રંગનો ફેરફાર થઈ જાય છે. તેથી, ચૂના યા કોલસા સાથે મેળવીને અગ્રીકના પર્યટને ખૂબ કમ્પ્લેક્ષ બાળવામાં આવે છે. આથી રાતા રંગના અગ્રીકનો રંગ આ-બેઠૂળ બોલે છે; અપારદર્શી, ધૂંધળા અગ્રીક એકદમ રેવરલ પારદર્શક થાય છે. આ ફેરફારનું કારણ તેમાં રહેલા કોર્બેનિક પદાર્થોનું અંશથી વડે થઈ વિધરન છે. ફેલ્ડીક વાર ચૂનાનું ફિસ્લોગમાં તમામવાથી થયું કારણે અગ્રીક કાંકરે જની જાય છે.

અગ્રીકે પડે થતી ક્રિયાઓ.

કમ્પા અગ્રીક સામાન્ય રીતે ત્રણ ક્રિયાઓમાંથી પસાર થાય છેઃ (૧) કાપવાની, (૨) પાસા માંડવાની અને (૩) પોલિશ કરવાની. મીજુ અને સુવરની લાંબા મેળવીને જાનાવેલ સિમેન્ટ વડે લાકડાની મનખૂત દેખામાં અગ્રીકના

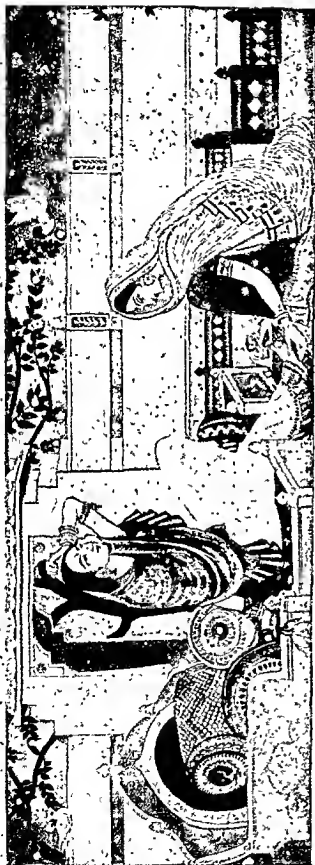
પર્યટને ચોંટાડીને તેના પર કપરત લગાવાય છે. હાંતા નિ નાની લોહાની પ્લેટ કપરત તરીકે આ કામ માટે વાપરવામાં આવે છે. કાપની વખતે દળેલી એમરી રેતી (સામદો) અને પાણીનું મિશ્રણ કાપ કપર ટપકાવવામાં આવે છે. આથી કપરતની કાપવાની લાકડાને ચોપણ મળે છે અને કાચેલી સપાટી સાથે સાથે લીસી જવની જાય છે. બીજા ક્રિયા માટે પોલિશવા તરીકે ઝોળખાતી નારીની લોહાની રેપાઈકમાં અગ્રીકને ચોંટાડવામાં આવે છે અને તેને જમીનમાં મેસાકમાં આવે છે. જે કામ કાપવાના હોય તેને આ રેપાઈકનો જિઆર સાંજાવામાં આવે છે. પછી કારીગર તેને જરૂર થાય ત્યાં સુધી પડે છે. આ કામ માટે અલગથી કુશળ કારીગર ને જરૂર પડે છે. જેવટ અગ્રીકની વસ્તુને સરાખુ પર પોલિશ કરવામાં આવે છે. જૂરા કાળા રંગના તે સરાખુ 'કરેન્' તરીકે ઝોળખાતા લાખ મિશ્રિત બારીક મેગારીની તે સરાખુ બનાવેલી હોય છે. કારીગર પોલિશ કરવાની અગ્રીકની વસ્તુને સરાખુ આગળ ધરી રોલર ફેરવે એટલે સરાખુ ફેર ને વસ્તુને પોલિશ થયે છે. પોલિશ ખરબચડો, મધ્યમ અને બારીક એમ ત્રણ રીતે ફેરવે છે. જેઓ પોલિશ નેવો 'કરેન્' વાપરવા પડે છે.

કુશળ કમ્પ્લેક્ષ કારીગરોનાં અને લાકીમ વિનાના મુશ-લમાન મન્દોરોનાં સિંચો કુટુંબ આ ધંધામાં પડેલાં છે. કારીગરોના ચાર વર્ગ કરી શકાય અગ્રીકને કાપનાર અને પોલિશ કરનાર હોવાથી, પાસિયા, સારીકા પેરે કામ કરનાર પાસિયા અને અગ્રીકની ઓળેને પોલિશ કરનારા પડીમાર. આ દરેક ક્રિયાનું લાભલુદા કારખાનામાં કરવામાં આવે છે. તેને માલિક કારખાનાવાલો કહેવાય છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં કે કખાનાનાં કપરીઓની પંચાયત હોય છે અને એ બાધાની કપરી અગ્રીકના પંચાયત છે.

ખંભાતી અગ્રીકમાંથી ઝોળ મખકા, દાર, ચેમ્બો, માદ-લિયાં, લારી, કૂલહાનીઓ, પ્યાલારસાનીઓ, કંઠમસાને (પેન રેડ), ખડિયા, છરીના હાથા; પેપરવેઈડ વગેરે અને નાનીમાંથી કારીમરીની ઓળે જાય છે.

ઉપસંહાર

એક કાળે આખા પુરાણને દિલ અગ્રીકનાં મુંદર 'પરેણી' અને બીજા વસ્તુઓ પૂરી પાડે. દળ થયું દિલ જ જાવા વસ્તુઓ મોડકલે પડે ખંભાતના આઠોરીની ક્રીતિ હવે ચાલી ગઈ છે. ફક્ત એને રિકામાંથી ક્ષાજિતના અગ્રીક નેનું રચાને લેવા લાગ્યા છે. ક્ષાજિતના અગ્રીક જમીની મોડકલવામાં આવે છે અને ત્યાં કાપવાનું અને પોલિશ કરવાનું કામ થાય છે. આ ધંધો ત્યાં વેશાનિકરિતે ચલાવાય છે એટલે તેની ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. ત્યાં જનતાવી રંગ ચર્ચાવાનું કામ કુતેવગલ પાર જીત્યું છે. એટલે એક વખત દુનિયાસરમાં ક્રીતિને રિ-અરે પ્રદોષિતા દિલના આ પ્રાચીન કંઠોમને ગદર્દ કરવાં એને બીજવવા જે સમયસર પગલું નાંદે કરવામાં આવે તો તેનો કુશળ કારીગરવર્ગ અદરવ થઈ જતોને જાય એવો થયો છે. થયું કારીગર કુટુંબો ખંભાતને રામશેષ કરી અંગદાન, વાદ, મુંબઈ ને અરવ ચાલ્યાં ગયાં છે અને માલુરી યા બીજા રીતે રોડેલા કખાવાની વેપારિમાં પડ્યાં છે.

वि. प्र. ११२ - अ. ११२ - ११२

११२

જાહેરાતના પ્રાંતિ-
ગદિરની દીવાલો
પર, રાજ્ય તરફથી
આસરોં પછી કહ્યું
વિખ્યાત ગાસ્તીય
કલાકાર શ્રી નંદલાલ
વસુ પાસે ચાર
વિનિયોગિતો પર
એ ત - હિતો ની
વિલેખ, ત-નીની
ગાસ્તીય દીવાલો
રાવવામાં આવી છે,
તેમાંની કેટલીક તરફ
ની નીચાળ પર આવે
લેખિકા ગદ્યભારત-
ના સુક-પ્રસંગની
પ્રાચીનથી ચાર ત-
તીજી ગાદી કેપર-
નીચે આવી છે, જે
મુજરા તો ગાસ્તી-
દત્તે અમુકિયાને સા-
ગર છે પહેલી નક,
તીજી ગાસ્તીય,
કાગ્યનાં રકબા,
ચાલુક્ય તોડવા
કુદે ગદલી નકા,
કમરા પડે તિજી
લેવા આવી છે તે
પાછળની તો ગદ્ય
પરી ગોળી છે.

ગદ્યની પર પાછળ
તમા શરૂઆતમાં

અર્જુન અને ચિત્રાંગદાનું સ્મરણ કરાવતી સ્ત્રિયા-રાજ્યની નગરી

માણિપુરના

દર્શને

મણિપુર કહેતાંની સાથે અર્જુન, ચિત્રાંગદા અને સ્ત્રિયા-રાજ્યનું સ્મરણ થાય છે. અને એ પ્રાચીન કાળની કદાચનાસૃષ્ટિમાંથી નીકળીને આધુનિક કાળમાં આવતાં વેત નગપાનની મદદથી દિંદને સ્વતંત્ર કરવા મથનાર નેતાજી સુભાષચંદ્રજીનું સ્મરણ થાય છે. અને વચ્ચે કાળ સાવ અંધારો છે એમ પણ નથી. ઇતિહાસનાં કેટલાંક દરમિયાન વચમાં વચમાં ઝલુકઝલુક કરે જ છે. આનું એ મણિપુર જોવાની ઇચ્છા કેને ન થાય? અને જ્યારે મણિપુર જોવા જવા માટે 'બહારના સોડો'ને ખાસ પરવાનગીની જરૂર હોય છે ને તે રહેને મળતી નથી એવી ખબર પડે, એટલે તો એવી એ નગરી જોવાનું ફરજિયાત વધવાનું જ. સામાન્યરીતે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન-રહેનાર માણસને પણ આવડુંકનવતીનું રૂપ કેવું હશે એવી જો નિશાસા થઈ શકે છે, તો જે નગરી સાથે કાવ્યમય સંસ્મરણો વણાએલાં છે, એને વિશે તો પૂછવું જ શું?

જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું ને વિશેષ ઝોળખાણ વગરનું આસામમાં ફરતો હતો ત્યારે એકએ વાર મણિપુર જવાની રજા જોળવવાના પ્રયાસો મેં કરેલા. મારા વતી કેટલાક વેપારીઓએ લખી જોએલું, પણ રજા મળી નહિ. અંતે (૧૯૪૦માં હશે) મણિપુર જવાની રજા આવી ગઈ. પણ જે ભાષના ફાલમાં તે આવી તેઓ, મણિપુર જતાં હું ગોદાદી રોડને ટ્રેનમાં એડાત્યારે, જૂલથી તે ધેર જ રાખી મને રોડને વળાવવા આવ્યા! મેં તરત મણિપુરના પોલિટિકલ એજન્ટને ૧૫ રૂપિયાનો તાર કયો અને તારથી દીમાપુર રોડને રજા મંગાવી. એ આખો કિસ્સો મનને ઊંચીનું કરનારો હતો. મંજરે દીમાપુર પહોંચતાં વેત તારધરમાં જઈ ગીઆરા બાણને મેં ઉઠાડ્યા. એ કહે 'કોઈ રજા આવી નથી' મેં કહ્યું 'નથી આવી તો આવશે. યંત્ર આમળ એકા રહે'. બસા થાંજુ તો બેઠા. પણ મણિપુર જવાની ગસો (buses) કોઈ એરી રહે? એ તો ચાલવા જ મોડી. એક પછી એક કરતાં બધી

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાસીન-રહેનાર માણસને પણ આવડુંકનવતીનું રૂપ કેવું હશે એ જોવાની નિશાસા થાય છે. તો જે નગરી સાથે કાવ્યમય સંસ્મરણો વણાએલાં છે અને જ્યાં પ્રવેશવા માટે આજે પણ પરવાનગી લેવી પડે છે એને વિશેના કુતૂહલનું તો પૂછવું જ શું?

ગસો ચાલી ગઈ, પણ મારી ધીરજ ખટી નહિ. તેમનાં પીપ લઈ જનારી એક બસને મેં રોકી રાખી અને તારધરમાં જોભો જ રહ્યો. અંતે રજા આપી અને 'રોડ'નાં બેઠાર સાથે હું મણિપુર જવા બિપડ્યો. રસ્તામાં જે રમણીય પ્રાકૃતિક દરશ જોયું તેટલા પરથી જ થયું કે મણિપુર જઈને કંઈ કામ થાય કે ન થાય, પણ આટલી મહેનતે કરેલી મુસાફરી તો અડી જ રહેશે લાગી. પ્રથમ અમુક બાગ સુધી ઘેરા જંગલમાંથી અંમોડો રસ્તો જતો હોવાથી બે બાગુની શોભા નિહાળતાં અમે ચાલ્યા. પછી તો પહાડોની જૂલસુડામણીમાં પ્રવેશ કર્યો. જંગલો કેટલી અદ્ભુત શોભા ખીલતી શકે એનો અન્યાસ તો મને હતો, છતાં અંદોની શોભા જોઈને તો હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો. પછી આવ્યા પહાડો. પરના ઝાંગરનાં એતરોના ઘાટ. પગથિયે-પગથિયે કરીને ઘાટ જેમ નદી તરફ દોડે છે, તેમ આ ઘાટ-એતરો પોતાના પેટમાં માથ તેટલું પાણી સંધરી ખીણની તળેટી સુધી પહોંચે છે. કોઈએ આખી ખીણમાં ચારીસાના ઘાટ ગાંધ્યા હોય ને એમાં જની શકે તેટલા વળાંક ગાંધ્યા હોય એવું એ દરશ

તવ રમૂતિ

પુણી • સંવેદ

મને હજી ય સાંભરે ક્ષિતિજ પાસની રેકરી,
પરોળી નહીં મેણી મેં વરસે દેં નીલાવિધાં,
પડયો સ્વજનથી અને ધરથી દૂર જ્યારે હોતો.

હદિ હિરણ્ય સૂર્યનાં કનકથી રસી, એહની
કરે પ્રકટ રુદ્ર ને અદનશબ્દ સુંસરક્રિયઃ
તદા નિહટ એટલી સરસી આબની એવ કે
ધનું : અળપટી જ એની હરકન્દરાથી હદી
પ્રતિબન્ધિ ગચીર સાદે મુજને, સુણારો અર્ધિ.

પછેડી વળી પાતળી-દહિઃ એહીને, મુગમરો,
હવાથી નિજ રૂપ એ સરી જ દૂર દૂર જતી;
અદરય વળી સાથ એ થઈ જતી ય ક્યારેક તે.

તવ રમૂતિ ય એ સમી કહિં સૂર, ક્યારે વળી
અશુદ્ધ સજારે : તથાપિ દહ મૂવ ને સમ્યત
રહી છ ક્ષિતિજ સદા હૃદયનું રણાધું ધરી.

અનમુખલાલ હવેરી

દેખાતું, આરીસાને 'આભાશ' કેમ કહે છે તેનો ખ્યાલ
તે વખતે જ બરાબર આવ્યો. આભના પ્રકાશને પ્રતિ-
બિંબિત કરનાર મુગાળા પૃથ્વીમાં આભમાં જ કહેવાય
ને! એક આભમાંમાં વહેલું પાણી બીજા આભમાં
ઊતરતું જાય અને એના થોડા ઉપર સૌઅમુદર કરમ-
બીઓ પાડતું જાય એ દરમ નેહને આપણાં મેં ઉપર
પણ આદુસાહની કરચલીઓ પડયા વગર રહેતી નથી.

વળાંક લેતાંલેતાં અને ઠોઠીમા પડેઆ. ત્યાં નાગા
જાતિના પહાડી લોડોનાં રોજેટોળાં દેખાયાં. ઘણાખરાએ
તો લટકતા માસના ધાખરા પહેરેલા હતા. કેટલાકની પીઠ
ઉપર એવા જ ધાસના ઓવરકોટ હતા. વાંકા વળે ત્યારે
બીજાએલા મર્યા નેવા દેખાય. અમને ખ્યાલ નહિ કે
થોડા જ વખતમાં આ ઠોઠીમા મુદ્દજુમિ સરી.

રૂફ કંપેજના વિવાદોએ દારીની જગ્યાદાર ચેલી-
માં પોતાની ચોપડીએ મૂકીને જતા હોય એવી જ રીતે
નેતરની જગ્યાદાર તંબ કેથળીમાં ફૂતરાંએ ધાકીને આ
નાગા લોડોને, ઉમળીનાં રંગનાં સેવતા જતા બેઠને
મારા મનમાં જાતજાતના વિચારો આવ્યા : ખાજીની
જડામાંમાં સળાએ પરાળી એના દાર બનાવી લઇ
જનારા લોડો મેં પડેવવેલા કારવાર તરફ જોએલા. અ-
નેક મર્યાના પગ એક જ યાંથી એમને ઊધે માથે લઇ
જનારા માંસાદારી લોડો મેંજે જોયા નથી? વાસના
પરસામાં જતરો બરીને એનાં જનાવેલાં પરસામે રોસન
ઉપર પડેલાં ઘણા લોડોએ જોયાં હશે. પછી આ ફૂતરાં-

૪૨૨ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

નું જ મને વિશેષ શા માટે લાગ્યું? એક તો આપણે તંબ
ફૂતરાંનું માંસ કોઇ ખાતું નથી; અને બીજું, હાથી, જોર,
થોડા, ગાય, જળદ અને ફૂતરાં જેવાં પાંચેમાં જાનવરો,
જેમની પાસેથી આપણે હીમતી સેવા લઇએ છીએ,
તેમની જાતને અભયદાન આપવાની હિંદુ વૃત્તિ ધરાવ
છે એ એની પાછળનું મુખ્ય કારણ હશે. ફૂતરાં ખ
વાય છે એ કલ્પનાથી માંકે માન વસોવાયું ખરે. અપય
એટલે એકાગ્ર, માણસજાતિમાં સૌથી નીચલી ન્યાત,
એમ ગીતાકાગથી મનાતું આવેલું છે. પણ આ પાટીસા
સરીરવાળા અને ઉમ્મદા સ્વભાવવાળા નાગા લોડો કેમ
હીન જાતિ છે એમ મનમાં આવતું જ નથી.

સવારે સાતથી સાંજનાસાત સુધી અખંડ મુસારી
કરીને તે વખતે અમે મણિપુર પડેઆ હતા. માંસાદારી
સમાજમાં મહેમાન રહેવું સહેલું ન હતું. એટલે અમે
મારવાડી ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો હતો અને મચ્છર-
દાનીની ટૂપાથી જ સહીસત્રામન પાછા આવ્યા હતા!
હું મથો હતો રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારને અંગે. તે કામ તો એકએ
આપણે ને દસવીસ મુલાકાતો દ્વારા કરી લીધું. બાકીનો
વખત ખૂબ રખડીને મણિપુર જોયું. મણિપુરના રાજ
તરફથી આવતું ગોરું મંદિર જોયું; થોડાંક એતિહાસિક
રચનો જોયાં; માનકાની જેનો જ જ્યાં જાતજાતની શીએ
વેચે છે એવાં બજારો જોયાં; ત્યાંનું પ્રખ્યાત વણાટકામ
જોયું; કમડા પરી કળાયુક્ત ભાતિનાં વખાણ કર્યો; અ-
ત્યંત મંત્રપ્રચરણો કરનાર કાંસાનાં મંછરો ખરીદી લીધાં;
રત્ને એક પોરાણિક નાટક જોઇ આવ્યા; અને પાછા
ક્યાં જતાં નેટલું સુશિષ્ટોન્દવ લૂટ્યું હતું તેહનું જ પાછા
વળતાં એ આંખે ધરાધને પી લીધું અને મણિપુર જોવાની
પૂર્તાર્થના સંધરી લીધી. એક વાત જૂની જાડ હતું. ત્યાંની
પોરટ ઓફિસ પાસેના એક નાનકડા હોજળાં એટલાં તો
સરસ લાલ કમળ ખીલ્યાં હતાં કે એવડાં ગોઠાં પ્રસન્ન
ને ચૌકાભાત કમળો મેં બીજે જોયાં નથી. હોજળાં માવ
નદિ એટલી એમની બીક હતી કેમ જ જૂલી સડું. ?

આ વખતે મણિપુર ગમે ત્યારે આસામના ગવર્નર થ
અકચાર હૈદરીની બક્ષામણથી દરગાહો ગેમાન થઇ ગયે
હતો. પણ મને સાંનંદાર્થ થતો એનું યધું કે ત્યાંના દીવાન
સહેજથી માંડીને નાનામોટા બધા જ મારી આઠ વર
પડેલાંની મુલાકાત હજી થાઉં કરતા હતા, ને તે વેળા રાષ્ટ્ર
ભાષાનાં જે બીજાં મેં વાળ્યાં તેનાં મૂળિયાં આખા રાજસ-
માં કેટલાં જીડા ફેલાયાં છે તેની વાત કરતા હતા. પોતે
કરેલા કાર્ય વિષે મનમાં અભિમાન આણવાની મને રેવ
નથી, અને હવે તો મારી એવી હિમતે નથી; છતાં મારે
કળ્પ કમળ જોયું એ કે જ્યાં ત્યાં મારી આઠ વરસ પરીની

જે દિવસની મુલાકાતનો ઉત્તેજ સાંભળી મને સમાધાન થયું. ગાંધીજીનો સંદેશો આમ દેશને ખૂંચેખૂંચે પકોચાડવાનું સદ્માન્ય મને સાંપડ્યું છે અને કેરેકર સાસરાસાસનનો તથા દેશમેવકો સાથે પરિચય થયો છે એ જીવનની એક કૃતાર્થતા છે.

આ વખતે મેં લોકોને એમ જ કહ્યું કે 'આક વરસ પહેલાંનો પાઠ તમે ઝીલી લીધો છે, એટલે ગાંધીજીના જતાવેલો બીજો અને છેલ્લો પાઠ તમારી આગળ રજૂ કરવા હું આજ્ઞો છું. હિંદુસ્તાનને એક ખૂંચે તમે છો, બીજો ખૂંચે કેરળ અને ત્રીજો ખૂંચે કાશ્મીર. કાશ્મીરનો એક સુપુત્ર હિંદુસ્તાનનું સંભવ ચલાવે છે, કેરળના કેટલાંયે મેનનો પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી એમને મદદ કરે છે, તો મણિપુરના નિવાસીઓ એની મદદવાકાંક્ષા કેમ ન સેવે ? અને પણ કોઈ દિવસ દિલ્લીમાં જઈને સ્વતંત્ર ભારતની અદિતીય સેવા કરીશું ? પણ તેમ કરવા માટે તમારે સ્વ-સંભળી બાપા હિંદુસ્તાન ઉત્તમ રીતે શીખવી જોઈએ. તેમાં જેને ઉર્દૂ સિપી રેઝેસાન જાણતા દેશો તો તમારી પકોચાડમાં પૂર્વ પાકિસ્તાન છે ત્યાં તમે ઓછાવત્તો પ્રવેશ પામી શકશો. પણ એકલી હિંદુસ્તાન તમારે માટે જસ નથી. તમારા અર્દોના નિર્મર્ગમણીય પદારો જસ મદદદેશ વંચેનો કંઈ નેવા છે. હિંદદેશ, બલદેશ અને ચીન દેશ એ ત્રણે મદદદેશની બાપાઓ શીખી લેશો તો ત્રણે દેશમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના પ્રતિનિધિ તરીકે સન્નિહતનું કાંઈ કરવા જઈ શકશો.'

આ વખતે અમે મણિપુર ગયા તો વાનતેમાનતે ગયા કહેવાય. દરજ પણ રત્ન મેળવવાનો નિયમ તો ચાલુ છે, પાણ આખી રાતની રેલવેની મુસાફરીને અને જ્યારે સવારે અમે દીવાપુર પહોંચ્યા ત્યારે કોરી રત્નને જલ્દે શેક્સન પર જ દીવાન સારેજની પ્રેમળ આમંત્ર્ય-ચિઠ્ઠી મળી. નારતોપાળી કરી લઈને અમે ઊપડ્યા. હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં સવાર વહેલી યાય છે. ચાર વાગે તો જ્યાંયાં રપટ પ્રકાશ થાય છે. ચારે કોર ઘેરએજું ધુમ્મસ પણ એ પ્રકાશને રોમી શકતું નથી. તેથી આગમાંથીમાં જ અને આગ્રામની વનથીની ઉમળી સાર કરતા યયા દતા. જોયું-જોયું ઘાસ પોતાનાં વજોટદ પુષ્પગુચ્છોથી નાનું હતું. નેતરનાં ટટાર પાંદડાં દવાને વાધનાં દતાં. કેટલીક વેલીઓ મોટામોટાં આડાં યડની વગળા લંકતી હતી ને મોટા મોટા વેલા એક આડથી બીજે આડ પહોંચવા માટે ઝૂંડવાના પૂત તૈયાર કરી વાંદરઓની કૃતજના મેળવના દતા.

દીવાપુર છોડ્યું, ને રસ્તાની બંને બાજુ જાણે નાટકના પદા ઊભા કર્યો દોષ તેની શોભા ફેલાતા ગાંડી. તલ્ક-પર જમીન પણ આંખને અજણી લાગતી ન હતી. જેમ

રત્નનો દીવાપોતળી થઈ પૂરી, ને વરમદો દડાડાઓકેરી રખાંલન થઈ સાંતિ પ્રમખની : વરોમાં ઘંધાઈ દૂર સુદૂર સંતાન નિજનાં જ્યાનાં કાંચે તો, જનક જનની ને મરતનું સદાનાં અંધારાસ્વરૂપ પરાડાં દોષ, સદુ થે :

લખાએલો કમો વિરદ, ગિલને તે રત્નનીએ ગિલાજોસોવચ્ચનયતકરીએકાનિજજ્યા, કવેજી અને સો જરક વળા બાતે સુંદ અયાં.

સવારે કાવળીનું કાચું ધર લઈ કાઠ કપડયા, મઠ અર્ધો વરતી. ધર થઈ અમું સાંત સથળું : બધારિં એ કાઠ અવર કપડયા લેઈ નિજની નવોઠા કાચાંચિ પ્રિયવચન મંદરિમલવતી. વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન કમલાઃ મુદબ્યાપી તોયો વિરદ, પદી ગેરતી પગથિયં

ઉશનસ

જોતા જઈએ તેમ વનથીનું લાવણ્ય વધતું જ વળતું હતું.

અમે આગળ વધ્યા અને પહોંચ્યા પણ પામેપામે આની બીડ કરીને આગામી સામે ઊભા યયા. અમે પર્વત-બેદ સરુ કયો. એમાં ગોમિયાનું કામ પદાનાં બ્રહ્માં ક-સ્તાં દતાં. ખગખગખગખગ કરીને એ આખને રસ્તો અચવતાં દતાં. અર્દોના પદાની ખૂંચીએની છે કે ફેલેક રથે તે રીધી દીવાન ઊભો કોય એમ એકદમ રસ્તામાં નીચેથી ઉપર ચૂપી જિવાગમે. પહેરોબારે છે, ને જાતજાતનાં ખાડ એ પદાને એની તો ખૂંચીથી વળે છે કે જાણે મદારાજનના ચાવળા દોરડું પકડીને કિડલાની દીવાન સરુ કરતા ન દોષ. આગળ જતાં અમે એવાં પણ રથાન જ્યાં કે જ્યાં એ પહોંચી જોડાનું પણ કયું ચાલ્યું નવિને અમુક ભાગ ને સાવ દુશ્પરિદોએ દેખાતો દતો એને પોતાની લાજ લાંકવામાટે બીચારા પારની મદદ લેતી પડતી હતી.

પહોંચ્યા વળાંકવાળા રસ્તાની ખૂંચી એ દોષ છે કે મેચાર માછલ ગયા કે એક આખી દુનિયા પાછળ રહી જાય છે અને નવી જ દુનિયા નવર આગળ જતી યાય છે. આપણને એમ જ લાગે છે કે જાણે રામાયણ કોરે મુદા આપણે મદાભારત ચાંચવાનું સરુ કયું છે !

આ વખતનું મોડીમા સુદોતર મોડીમા હતું. જ્યાંયં સુદમાં 'કામ આવેલા' લોકોની ક્યારે પડતા સિલામેનો જોવાને મળ્યા. મુસાફરીમાં આગામી સાથે યુગ્મ કરીને એક સેનાની દતા. એમણે, પોને મોડીમામાં કેમ દસાયા (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૪૨૩

હતા અને મનપાની ઘેરામાંથી ગટાદુરીભરી યુક્તિથી કેમ છટકી શક્યા હતા એવું વર્ણન કર્યું. કોઢીમા પર અમે કસાકેક વિસામો લીધો, પહાડી કૂચોનું રવાગત સ્વીકાર્યું અને ઘમઘાન યુદ્ધનાં મતમતનાં ચિત્રો કલ્પનાથી નજર આગળ ખડાં કર્યાં. અહીં બોમ્બા ફૂટે છે, પછે એક વિમાન તમ્બર આપ, યાનુંગયાનું નીચે ઊતરે છે, નાગા જાતિના પત્તાડી શોડા અંગ્રેજોને તેમજ જનપાનીઓને પક્ષપાતરવિત ધમકાવે છે, અને હિંદી સેનિકો અગમ્ય ગણાતાં સિખરો ઓળંગી જનપાનીઓને આશ્ચર્યચકિત કરે છે, એવાંએવાં કેટલાંયે દશ્યો મેં અંતઃચક્ષુથી જોયાં. કોઢીમાનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે હું જેલમાં હતો અને એક વખતે મલિ-પુરની યાત્રા કરેલી હોવાથી એ યુદ્ધનાં વર્ણનો મેં વધારે રૂઝગી વાંચ્યાં હતાં.

કોઢીમા છોડીને આગળ ચાલ્યા અને આખું દશ્ય બદલાયું. સામેક વરસ પહેલાં અનેક જવાળામુખીઓ ફારીને આ પહાડો અનેશા હોવા જોઈએ. તેથી જ્યાંજ્યાં માડી ખરી પડેલી હોય છે ત્યાંત્યાં પત્થરનાં ત્રાસાં પડેા, એની કરચલીઓ અને એના વળાંક, સામાન્ય માણસના જોળમાં પણ બ્રહ્મરશ્મિની દષ્ટિ પ્રગટ કરતા હતા. પણ જ્યારે જોઈએતેજને આંખોના સ્પર્શ ભાંગી જાય છે ત્યારે વાણી પણ કુશ્લિત થાય છે.

અમે આગળ ચાલ્યા અને અમારી આગળ ઘાટ-ખેતરો પથરાયાં. આઠ વરસ પહેલાં જ્યાં મેં પગથિયે પગથિયે પાણીનાં આલેશાં જોયાં હતાં ત્યાં આ વખતે શરદઋતુની ચોવનથીએ લીલા સોનાની સમૃદ્ધિ પાયરી હતી. અને એની છરાઓ પણ કેટલી! જોણે વાલ્મીકિની જ પ્રતિભા! ધડીકમાં લાગતું કે વાંઘાંકિ અધૂરો પડવાથી અહીંની સમૃદ્ધિએ બવજૂતિ પાસેથી દીશા લીધી છે, અને ધડીકમાં લાગતું કે એમની તાજગી તો રવીન્દનાથની જ છે, અમારી મોટર સોમ્ય ગતિએ ફોડતી હતી અને મારી ધરાએલી આંગો હાથમાંના છાપા ઉપર વિસામો લેવાનો ચિહ્ન કરતી એટલામાં મારું સદ્ભાગ્ય જન્મ્યું. એણે મને હાથગચાળો અને કહ્યું: ‘જદાર જુઓ તો ખરા-આ ‘પૂન-અંક’ નાસી નથી જવાનો!’ હું અચ્ચક્યો ને મેં ડાબી બાજુ જદાર જોયું. એ દશ્ય હું આખા જનમારામાં ન બૂલી શકું. ડાબી બાજુ એક મોટી પહોળી ખીણ પોતાનો પંદોળો પડિયો માધલો સુધી ફેલાવી રહી છે. અને એની અંદર, એક મોટી ટેકરીના કપાળ પર...

પણ મારાથી રહેવાનું નહિ. હું બોલી બીઠ્યા: ‘મરોજ, મરોજ! જો પેલું પહાડ પગનું આખું પથરાયેલું ઇન્દ્રધનુષ્ય! અહાહા શી મર્ત! સહાનુભૂતિ ખીલવવા મેં સરોજના ગોં તરફ જોયું. અને, અચેરો. એક હાજુમાં ૪૪૪ (ચિત્રેશ્વર ૧૯૪૮)

કમળ જેવો ખીલી બીઠ્યો. સન્દોને અખાવે એ પણ મૂંઝાણ હતી. ઇન્દ્રધનુષ્ય તો આકાશમાં જ હોય, કેહ વખતે એનો છેડો જમીનને આડી જાય છે એ ખરું; પણ આખું ઇન્દ્રધનુષ્ય જમીન પર ઊતરેલું મેં એક જ વારે દિશાવળની મુસાફરીમાં જોયું હતું. અહીં આ ટેકરી પર ઇન્દ્રધનુષ્યનો એક ઠકડો જ દેખાતો હતો. પણ શી એની રમણીય ભવ્યતા! સાતિસાત રંગ ખીલી બીઠ્યા હતા, અને લીલો રંગ તો બડક પિરોજ થયો હતો. ધનુષ્ય એ-ટલું જાણું પહોળું હતું કે મને મહાદેવના કપાળ પરના ત્રિપુંડ્રી જ કલ્પના મૂઝી. સપ્તરંગી ઇન્દ્રધનુષ્યને જરમના પટા સાથે સરખાવનાર અરસિક કવિ અપનારંગી જ હોવો જોઈએ! એમ નહિ તો એને એવી કીનોપમા ન સૂઝે એમ વાચકોને થશે. પણ મારો ઇલાજ નથી. એ પિરાણ ખીણ વચ્ચે પ્રતિષ્ઠિતપણે બેઠો પેલો મહા-કાય પહાડ મહાદેવ કરતાં ઊતરતી ઉષમા સદન જ ન કરે. અને એક વાર એને મહાદેવ તરીકે સ્વીકારી પછી એના કપાળ પરના પદા ત્રિપુંડ્રુ જેવા જ લાગે ને!

એવું દશ્ય ફરીકામ જોવાને મળે તો તૃપ્તિ ભરે વધે, પણ એવું કાવ્ય જોણું જ થવાનું. વચ્ચાંવચ્ચાં ફોડતી મોટર આગળ ઝાડો આવતાં, ધડીકમાં વળાંક બદલાતો, પણ આ પહાડમહાદેવે પ્રસન્ન થઇ અમને તણ વાર ફોળ, દીધાં ને વંદ લાણીએ કહ્યું તદેવ મે હમ્મ શિદ્ધ મ્મવર !

આ કેશમાંથી ઊતરતાં અમને ટીકીક વાર લાગી. પણ અગારે મારે ખીણે ફેરતેપાર જ હતો. જેમ આજળ વખા તેમ ટ્રિપિસમૃદ્ધિ વધતી જ ચાલી. મેં માઇસોના મા-છેલો સુધી ફેલાએલાં સરય-સ્પામલ અને ધાન્ય-ખીતપ ખેતરો બંગાળમાં જોયાં છે, ઓરિસામાં પણ જોયાં છે; પણ અહીં તો પહાડ પર ઉપરનીએ, આમતેમ, અનેક ખૂણે ગોઠવાએલાં ખેતરોના ઘાટ દષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તરેલા જોઈદું ધન્યધન્ય થઇ ગયો. ‘ધન્ય’ અને ‘ધાન્ય’ શબ્દ વચ્ચે કાંઈ સંબંધ હશે ખરો! હું નથી માનતો કે આટલું બધું સોનું પથરાયેલું ખીણે ક્યાંય જોવાને મળી શકે. શારદાની આ વિમ્મિતિ પણ હું કાંઈ કાળે બૂલી ન શકું. એક ટેકાણે એક નાનકડું ગોળ ફપાણું તળાવ ખેતરો વચ્ચે સપડાયું હતું. સોનાની વડીમાં દીસે બેસાડ્યો હોય તેવું, જરાક ચળકીને એ દૂર થયું. અંદરે આમપ્રાની જે બાણપ આ વખતે હતી તે પણ દૂર થઈ.

આમ કોઢીમાથી માએ સુધી અને એથી ચે આગળ, પહાડી ઘાટખેતી જેતાંજેતાં અમે આગળ ચાલ્યાં. એટલામાં એક મોટો વળાંક આવ્યો અને આખું દશ્ય બદલાયું. એક મોટી નદી બે પહાડેવચ્ચેની સાંકડી ખીણની તબેડીમાં પોતાને મારે મોઝે કાઢતાં ફરી હતી, એના

વળાંક જોવા જોયા હતા. નદી એટલે નિઃશ્વરતા તો ખરી નર, પણ સાથેસાથે વફા પણ હોય છે. એનો પ્રવાહ ધીકમાં આ બાબતો કાંઈને ધરી નય છે, ધીકમાં પેલી બાબતો કાંઈને. આમ જાતજાતના નાગમોડી વળાંક લેતીલેતી એ પોતાનું પાત્ર પકાળું કરતી જાય છે. આમ કરતાં જે ઝાડનાં મૂળિયાં દીધાં યથાજય તેમના જોગ પણ લે છે. વચમાં પથરા આવી જાય ત્યારે સ્ત્રીની સ્થિતિ એના ઉપર વરસો. સુધી પોતાનું માથું અશ- જાતી જાય અને અંતે એ પથરોને હાથેલીને વશ કરે ત્યારે ન છોડે! પથરોને માર્ગમાંથી ખસે નહિ તો યથાકાળે એના ચૂરા ન અર્થ જવાનાં!

ત્યારે આવી સો-સવાસો માર્ગચિની પહાડી મુસાફરી પૂરી કર્યા પછી સીધા રસ્તા આવ્યા ત્યારે અમને હા...શ યર્ધ. જાણે કેાઇ કાળે સીધા રસ્તા જોયા ન હતા એટલા આશમથી અને બાકીની મુ- સાફરી માણી અને મુકામે પહોંચી ગયા.

નવાગતમાં હિંદુસ્તાનની અનેક ટેકાણેની ખાસિયત જો- વાને મળી. રાષ્ટ્રભાષા-અચાર- ને અંગે તો જે સમિતિઓ છે નર. જે ઉપરોત્ત ત્યાં પ્રમુખીય કોંગ્રેસ પણ બે છે! પ્રયત્ન કરતાં છતાં એ બે કોંગ્રેસ વચ્ચે- ના સિદ્ધાન્તોનો ભેદ હું સમજું સક્યો નહિ. કેકે કહ્યું કે એક કોંગ્રેસને રાજ્યનું પીઠાવણ છે અને બીજીને કેન્દ્રનું. એનેના અધ્યક્ષોનાં નામોથી નર બે કોંગ્રેસનો ભેદ વરતાય છે.

પ્રથમ ત્યાંના અધ્યક્ષની મળ્યા. પછી દીવાન સાહેબ પ્રિયવ્રતજી આવ્યા. એ મણિ- પુરના રાજાના નાના ભાઈ થાય છે અને કૌંઠ પરંપરામાં એછેલા છે.

મણિપુરમાં હિંદુસ્તાની- અચારને અંગે એ શું શું કહ્યું તે

અહીં લખતો નથી. આસામ રાયફ્સ'ના મુરખા લોકો- એ જે સરસ સરસ નૃત્યો અમને બતાવ્યાં. દીવાન'સા- હેમે મણિપુરી નૃત્ય અને મણિપુરી નાટકનાં બે ઉત્તમ ન- મુતાઓ અમારે માટે જોડાવ્યા હતા, તેનું વર્ણન તો બીજા લેખમાં નર કર્યું છૂટકો. અને જેને માટે આઠ વરસ સુધી હું અંખતો હતો તે લોકોનાં અથવા સુવર્ણપાત્ર સરોવર- નાં દર્શન આ વખતે કેમ થયાં તથા એની આસપાસ વણાએલી પ્રાચીન દંતકથાનાં અવશેષો અમે કેમ જોવા પામ્યા અને તેમ કરતાં આવતાં-જતાંની પદ માર્ગચિની

ધરજના

સવેષા.

પાર થયો પહેલો મહેસામણ
અધુરો માનસ નીતરના;
પર લયડેલો નીજો કંઠો
પર એથે જણે કરવા.
ફૂલ મળ્યાં, આશાસન પામ્યા,
ના એકલ હું, સગવળું;
લડાઈ સોની જુદીજુદી,
એક થતાં સત્ રોપાયું.

અખબારો આંધ્રેક પુકારે,
બીજો સમદર બીજી આપ!
રાડધામની દુનિયામાં હું
અનહત વિન્દી ટાલ જાળ્યો!
દુરમનના ધડકારા નખે
અહીંતહીં ગાયા સાચા સ્વર;
રોજિંદો એ કલમે મારા
ના જતવોં દેખાનાં પર.

ત્રીજે ટકે રમ્યાં પુરતકો
અર્ધશાસ્ત્ર ઇતિહાસ ભરી;
ચોથો દરિયા પાર ભરીને
પર ભાષાને આપત કરી.
આભાષ્યા સરભળી ત્યારે
ભાષી મારી દુરકી આંખ;
વાત બોલોખી મુણી પૂર્વની
પરદેશોનો લીધો પાંખ.

નવલક્યા નાટક સર્ભતાં
ચોળેખા બે દરિયા સાથ;
પરભાષામાં મળ્યાં ઘુંગળો,
પરભાષામાં લીધી બાથ.
પરદેશજનાં ભવોં જોખને
પરદેશોએ મારી મીઠ;
આંખ લીંચાણી એ તંદરામાં,
શિર પર ત્યાં તો હળો કિરીટ.

યાત્રા કેરો અંત જણાવો,
સર્વે જાણે એકું ન્યાં થાય;
સાત સમુદર ચોળેજોલી
કવિતાની કેરી પરખાય.
કમાન જોવો રેલ પાતળો,
પકડું, પકડું, છટ્ટી જાય;
પકડી, આજોડ્યાં ન્યાં, નીચે
રવજોગનું મો-ખડ પથરાય!

જખડેલા નખ આંખા કોરો!
પરે કોલેલા આંખે પૂરો!

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાજી

૧૪ વરસ પછી ગુજરાતીમાં પહેલું શબ્દ. એમાં આત્મકથા જેવું છે. અંગ્રેજીમાં અખબારો લખાણો લખ્યાં, ગ્રાપ્સીએ લખી, તે એનાં જખાણ પણ થયાં. પણ, અંગ્રેજીમાં કવિતા, - 'ખરી' કવિતા ન લખી શક્યો. પરભાષામાં એક પછી એક જોગ તમે અનેક વિનયો જોળતી શકો, પણ કવિતાનો દુએ તો અજેય નરદેખાનો. હું કવિતા લખતો થયો કે જે મને મારી પાતાની બગિચાં આજે, પરદેશની યાત્રા પરદેશમાં પૂરી થઈ. -૬૦

છપની મુસાફરીમાં હાડકાં કેમ વસેવાયાં, એનું વર્ણન તો ત્રીજા લેખમાં જ આપવું પડશે. ૧૨૩ ચાર્લસની મુસાફરીનો આ પહેલો લેખ એ રસતાની પેઠે લંગાયો છે, એટલે વાચકોને બતાવખૂ કરીને જ અર્ધી પૂરું કરું છું. કે અર્જુનની નગરે નદિ પશુ આધુનિક ભારતીય દેશપ્રેમીની નગરે તેમજે અભિપુરની આરાપાસ ગોદવાએજી પદાડાનું વિરાટ સંમેલન જોવા માટે જરૂર એક વાર જઈ આવવું. થેર બેઠાં અભિપુરની તુલો જોવાનો મંતો જ નદિ બાનેલો. જે પ્રાકૃતિક જાગ્ય પરિસ્થિતિમાં અભિપુરની તુલોનો મંબન થયો તે ભૂમિમાં પશુ દર્શન કરવાં લેખકે. મોતી સાથે મોતીની છીપ પશુ જોએલી ટોની લેખકે.

ખા. બા. ઇતિહાસના કુચો (સાચેના પાનેથી ચાકું) પ્રવાસ જોડ્યો છે. ધર્મની દરિએ, આ લાંબા ગાળામાં, સમાજે અંતરે ને હૃદયધામથી માંડીને, કોઈકદનાં અસ્થિ નજામાંથી પમાર થઈ એકથરવાદ સુધી પ્રગતિ કરી છે; રાજ્યીય દરિએ બનીય મુચ્છો (tribal gatherings) અને નાનાં રવાનિક રાજ્યોથી માંડી ચક્રવર્તિય ને સાર્વભૌમ સુધી પ્રગતિ કરી છે; આંગની દરિએ, મોસવર્ધનથી માંડી ફરિયુતના આરંભકાળને જોઈને તેક સદેરની અતિ ચમત્ક્રં ને સંકુલ સંક્રાંતિ સુધી પ્રગતિ સાધી છે. આમ, છપનના દરેક લેખમાં, આખા જે જગત્કાળમાં વિકાસની અનેક કક્ષાઓમાંથી સમાન પ્રચાર થયો છે, આપણા બાલિક અવધાસમાં આ મુદો એમ વહેસો રત્નોકાસતો ધરો તેમ આપણે અધ્યાસ સરવની વધુ નહક બનાવો ધરો.

વિશિષ્ટતા

રાજ્યોને કઈ ને કઈ પૂન દોષ છે.

‘હું રાજ પુ; બીજા લોકોથી કાઢી તુરો પુ; એટલે મારી રામ ખાસ વિશિષ્ટતા દોવી જ એટલે’ એવી એક રાજને પૂન લામી દની. ‘સામાન્ય જોના રાજાથી હું કઈક જુદો તરી આવે જ એટલે’, એવી લોકો અને જોજો’ એનું એવા મનમાં બતાવું દર્શ.

એવી જોના ગમજમાં એક એવા તરંગધર કરી જોડા કે આમાન્યમાનની જોના પડછાયા પડે છે, તો મારો પડછાયા જ ન પડતો એટલે. જોતાની છાયા પડતી બંધ થાય એ સાડુ એણે રાજ્યભરના તાંત્રિક, માનિક, શાસક, તત્ત્વજ્ઞ, પંડિતો ને વિદ્વાનો સૌને એકત્ર કર્યા.

‘પણ, રાઈનો પડછાયા ન પડે એ વાત તો સાવ અસમ્ભવ છે.’ એવી એકમતે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો. ‘પણ, રાજ, રાજ’ ને વાંદાં આને સાર નાસિપાસ કરનારો અભિપ્રાય સંમિતોને રાજદા મળ્યું બની. એ કહે: ‘તમે પંડિતો કું કહેતા’તા, પૂના’ તો ભવ મારો પડછાયા ન પડે એવા મારો અવનની ચાર હીવાલોની બહાર જ નદિ નીકળી. તમે મારો પડછાયા ન પડે એવા ઉપાય રોપ્યો પછી જ બહાર નીકળીશ. પણ દેવેથી, સામાન્ય જનની એમ, મારો પડછાયા તો નદિ જ પડવા દઈ. ગદાન અભિજોનાં જોલેલાં વચન કહિ પાછાં ફરવાં નથી.’

યજ્ઞ, ચારથી રાજ અવનની ચાર હીવાલો વચ્ચે મોખાઈ રહેવા માંડ્યો. સૂર્યપ્રકાશથી જોના દેહ નચિત રહેવા માંડ્યો. પરિણામે, એની પ્રકૃતિ હીજ થવા માંડી ને એક દિવસે એ મૃત્યુ પશુ પાડ્યો.

‘રાજનું કંટું સાચું પડ્યું, જુગો, જોના પડછાયા નદિવત જની ગયો.’ એક જટકોલો જલ્લ જોલી જોડ્યો.

‘કેમ કાઢ, કેમ જોલો ડા?’ લોકોએ પૂછ્યું.

‘કેમ, દને રાજને કે રાજના પડછાયાને આપણે કઈ જોષ રાકવાના છીએ?’ જલ્લે હસી આવ્યો.

ભિખારી,

બહુ શ્રીમંત અને બહુ હાર તરીકે એનો ખ્યાલિ દર્શો.

જોનાં દાર આગળ સદા સર્વકાળ ભિખારીઓની ઠંઠ નવેલી રહેતી. ભિખારી જે મામે તે જોને આપવું એણે એનું વત દઈ. તે એટલે સુધી કે એક ભિખારી જોની પાસેથી બહુ વર્ષ સુધી બાળાઓની શ્રીમંત બની ગયો.

અને સર્વ ભિખારીઓની માગણીઓ પૂરી કરવામાં ને કરવામાં એ શ્રીમંત જ એક દિવસ ભિખારી બનીને જોડા ને, બીજા માગવાની જોને જ ફરજ પડી.

ભિક્ષા માત્રતામાત્રતાં એક દિવસ જો, એની હારતાએ કરીને શ્રીમંત બનેલા પેલા ભિખારી કને જઈ પડેલાં જો. જોને પેલા શ્રીમંત બનેલા ભિખારીએ તો જોજળ્યા પરંતુ ભિખારી બનેલા જો શ્રીમંતે પૂર્વ કાળના પેલા ભિખારીને જોજળ્યા નહિ, ન જોજળતાં જ એણે ભિક્ષા માગી. આવીથી નહો સારી ભિક્ષા મળતો એવી જોને ખાતરી દની.

‘ભિક્ષા આપવાની હું વિરુદ્ધ છું.’ પેલા શ્રીમંત બનેલા પૂર્વના ભિખારીએ કહ્યું.

‘કેમ...?’ ભિખારી બનેલા શ્રીમંતે પૂછ્યું.

‘કારણ, ભિક્ષા દેવાનું કુર્વસન પડેલા જોવા એક શ્રીમંત સદેરને ભિખારી બનીને મારી સામે બીજા માગતો કું માગું છું.’ શ્રીમંત બનેલા ભિખારીએ હસી વાળ્યો.

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના યુગો

લેખક : ડૉલરરાય રંગીલદાસ માંકડ એમ.એ.

પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય તથા પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં, આપણે, સાધારણ રીતે, અમુક યુગો પાડીને એનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. ધણાખરા વિદ્વાનો, એ પ્રાચીન કાળના વૈદિકયુગ, શાક્યયુગ, કળિયુગ, સૂર્યયુગ તથા આખ્યાનયુગ (Epic Period) એમ જુદાજુદા યુગો પાડે છે. આ દરેક યુગમાં વિચાર ને સંસ્કૃતિનું અમુક ચોક્કસ વિકાસ-સ્વરૂપ મળે છે એમ આપણે માનીએ છીએ. સાચે એમ પણ માનીએ છીએ કે, સમયની દૃષ્ટિએ, આ યુગો એક પછી એક આવે છે. વિચારસ્વરૂપ કે સંસ્કૃતિસ્વરૂપ વિશિષ્ટ છે અને એનો અમુક વિકાસક્રમ ગોઠવેલો સમય છે માટે એ ક્રમ મુજબ આ યુગો, એક પછી એક એમ સમયાનુક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે. આથી વૈદિકયુગ પહેલાં અને આખ્યાનયુગ પછી બન્ને વચ્ચે સારા એવો સમયનો ગાળો છે એમ આજે ધણાખરા વિદ્વાનો માને છે.

મને લાગે છે કે આ વાત યોગ્ય નથી. ^૧ વૈદિક અને આખ્યાનયુગ એમ સાહિત્યસ્વરૂપની કે સાહિત્યરેશીની દૃષ્ટિએ જુદા પાડવા દોષ તો પાડી શકાય; પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ બન્ને યુગો જુદાજુદા સમયાનુક્રમે નહીં, પણ એક જ સમયવાચક હોય છે. એ કાલદૃષ્ટિએ જુદાજુદા છે એનો ભ્રમ જીએ. યવાનું કારણ એક તો ઉપરે કહ્યું તે સાહિત્યસ્વરૂપ ને રેશીનીસ્વરૂપ છે; બીજું, વૈદિક સાહિત્યના આયજ્ઞ અભ્યાસમાં સમયાનુક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભાવ રહ્યો છે તે પણ છે. વૈદિક યુગ, આખ્યાનયુગ કે પુરાણયુગ તે, સમયની દૃષ્ટિએ જુદાજુદા એક પછી એક આવતા યુગો નથી. આ વિધાન સગળવવાનો આજો પ્રયત્ન કરું છું.

વૈદિક યુગ એટલે ધણુખરું કન્ગ્રેડેશન કાળ. પણ, કન્ગ્રેડેશન એક વ્યક્તિએ એક જ કાળે એક જ દેશમાં લખેલું પુસ્તક નથી. દેશ, કાળ ને કલ્પની દૃષ્ટિએ કન્ગ્રેડેશન એક પુસ્તક નથી, આખું એક સાહિત્ય છે. આ વાત સમજવા માટે, એના ક્ષિપ્ર-જોની એટલેકે એના કર્તાઓની આનુપૂર્વિકગતિની જરૂર છે. આ તો બહુ મોટો વિષય છે ને જુદો જ અભ્યાસ માગી શકે છે. મેં આ દિશામાં થોડો પ્રયત્ન કરી જોયો છે. કન્ગ્રેડેશન ક્ષિપ્રજોમાં એક બાજુ ધૃતુ વૈવેચન, મનુ વૈવેચન, યમ વૈવેચન વગેરે છે તો બીજી બાજુ રાનતનુ, દેવાપિ ને હિરણ્યનાભ વગેરે મહાભારતકાળની વ્યક્તિઓ પણ છે. પુરાણોની વંશાવલિ પ્રમાણે મનુ વૈવેચન અને મહાભારતકાળની વચ્ચે ૬૦ થી ૬૫ પેઢીઓ આવે છે. એટલે સામાન્ય ગણનીએ પણ, મનુ વૈવેચન ને રાનતનુ વચ્ચે એક હજાર વર્ષનો ગાળો છે. આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન કન્ગ્રેડેશન જુદાજુદા સૂત્રોની રચના થઈ છે. આ અભ્યાસને પરિણામે મને જણાયું છે કે કન્ગ્રેડેશનમાં ધણી ક્ષિપ્રજો સાગ દાસરચિત કાળના હતા; કેટલાક

^૧ આવો ગત હમણાં થોડાક અભ્યાસકો ઉચ્ચારતા થયા છે.

મહાભારતકાળના હતા તો કેટલાક સાગ દાસરચિતી પણ પહેલાંના કાળના હતા. આની વિગતોમાં હું નથી જતરતો, પણ એમ છે એટલે વૈદિક યુગ ને આખ્યાનયુગ એવા જુદાજુદા યુગ, ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ આપણે પાડી ન શકીએ. સાગના વખતમાં પણ વૈદિકયુગ હતો ને કૃષ્ણ પછી બીજાક વર્ષ સુધી પણ વૈદિક યુગ ચાલતો હતો એમ પુરાવા મળે છે.

માટે, ઇતિહાસદૃષ્ટિએ આપણે વાત કરવી હોય તો વૈદિક યુગ, શાક્યયુગ વગેરે નામકરણ તથા દેવાં ને બ્રહ્મ સાહિત્ય-સ્વરૂપ તેમ જ રેશીના વિકાસની વાત કરતાં એવા યુગ પાડવાની આવશ્યકતા કદાચ જણાય, પણ ઇતિહાસની વાત કરતાં તો એવા યુગ પાડવા ને ભ્રમક જ છે. મને તો લાગ્યું છે કે ઇતિહાસની વાત કરવા માટે, સાગયજ્ઞકાળ, મહાભારતકાળ અથવા વધુ ઠીક તો, કૃષ્ણ દેવપ્રિયુતના કાળ, સાગ દાસરચિતના કાળ, તથા આગળ જઈ તો ભરત દૌષ્યન્તિનો, ભાર્ગવ પરશુ-સાગનો, યોષનાથ નાન્ધ તાનો, મનુ વૈવેચનનો, ધૃતુ વૈવેચનો, રવાયણુપ પ્રિયમતનો વગેરે તે તે કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના કાળ પ્રમાણે જ વાત કરવી જોઈએ. વળી, આપણે એક વાત સમજી લેવી જોઈએ. વૈદિક કાળનાં ધણીખરાં પુસ્તકો તે, આયજ્ઞ આશ્વના અર્ચમાં પુસ્તકો નથી. તે તો ખરેખર મન્થો જ છે, એટલે કે એમાં એક જ પેઢીના નહીં, પણ પેઢી દર પેઢીના લેખકોની રચનાઓ ગુંગાએલી છે. એમાં એક પ્રકારનું મયન જ છે. ચારે બેરો, શાક્યો, આરવ્યકો, કપિલપદો વગેરે માટે, બહુ મોટા પ્રમાણમાં, આ વિધાન સાચું છે. એટલે, આવા દરેક મન્થમાં, પ્રાચીનતર, પ્રાચીન ને અર્વાચીન એવા ભાગો છે. આથી જ અમુક સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રમાણે ઇતિહાસના યુગો પાડવા તે તદ્દન અયોગ્ય છે.

ખરી વાત તો એની છે કે મનુ વૈવેચન અને એનાથી પણ પહેલાંના કાળથી માંડીને એક કૃષ્ણ દેવપ્રિયુતના અને એનાથી પણ પછીના કાળ સુધી વૈદિક યુગ એટલે કે વેદ નામે મન્થોની રચનાનો યુગ લેવાએજો પડ્યો છે. સાગ દાસરચિતના કાળ તો કન્ગ્રેડેશન કેટલાંક મન્થ દેશકાળોના કાળ હતા. બીજી રીતે કહીએ તો, કન્ગ્રેડેશન સૂત્રોમાંથી કેટલાંક મન્થ સાગ દાસરચિતના કાળમાં રચાયાં છે, કેટલાંક મન્થો તેની પછીના હિરણ્યનાભના કાળ સુધીમાં રચાયાં છે અને કેટલાંક મન્થો તેની આગળના ધણી જુદા કાળમાં રચાયાં છે.

એટલે, જો આપણે 'વૈદિક યુગ' કહીએ છીએ તે, કાળની દૃષ્ટિએ અતિ વિસ્તૃત યુગ છે અને એ આખા મન્થની સંસ્કૃતિ એક જ ન હોઈ શકે. માટે જ, કન્ગ્રેડેશનની સમાવેશિત કે કન્ગ્રેડેશનની રામક્રીયરચિત એવાં એવાં વચ્ચેનો કોઈ અર્થ જ નથી. કન્ગ્રેડેશન રચનાનાં એ દબરથી મેં વધુ વર્ષ દરમ્યાન, ધર્મે, સાહિત્ય, અર્થ, રાજનીતિ વગેરેમાં સમાજ સ્થાવર પ્રાથમિક દશાથી માંડી બહુ સમૃદ્ધીરિતે વિકસિત દશા સુધીનો લગિમ (અનુસંધાન સામેના પાનાને ગણાવે)

રસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે?

લેખક - ડૉ. કાન્તિલાલ ઇ. પંડ્યા

સં સારમાં આજે અનેક વિદ્યાનશાસ્ત્રો આપણી સામે મોટા છે, તેમાં, રસાયનશાસ્ત્ર એ મોટા વિદ્યાનશાસ્ત્રોમાંનું એક છે.

રસાયનનો જન્મ ક્યારે થયો? રસાયન-શિલ્પનો તેમ જ રસાયનશાસ્ત્રનો જન્મ તો આપણે જોને કુદરત કહીએ છીએ તેની સાથે જ થયો હશે. તેની વિદ્યાનો જન્મ, અર્થાત્ તેનું માનવીને જ્ઞાન ક્યારે થયું તે થ કહી શકાય એમ નથી. પણ એ ચોક્કસ છે કે તે જાદુ જ વહેલું ધણું હોતું જોઇએ. કયા દેશમાં તેનો પહેલો જન્મ થયો એ સવાલ પણ ફેટલાડો પડે છે. એ વિશે પણ ખતો છે. ઓસમાંથી જ સર્વ વિદ્યા ને સર્વ જ્ઞાન આવ્યાં એમ પહેલાંના મુરોપવાસીઓ માનતા. વધુ જ્ઞાન થતાં કેઈ અરણ્યસ્થાન, તો કેઈ મિસર તો કેઈ-જેને એશિયાઈ દર્જો કહેતા હતા તે-ઈરાન વગેરેને રસાયનનું જન્મસ્થાન માને છે. હિન્દુ ને ચીનના હશે કદાચિત્ સૌથી વધુ હશે, જોકે તે હજી જાહેર નથી ને સ્વીકારાએલા થ નથી. એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે કાળા માધાના માનવીએ જ્યારે પહેલી વાર દેવતા-અમિદેવ દીદા તથા પેતે અગ્નિ સજા-ગાઓ, જ્યારે કેઈ વનરપતિનો કે કેઈ ખનિજ પદાર્થનો રંગ કાઢીને તે વડે પોતાનો રોડ કે પોતાનાં કપડાં રંગ્યાં, જ્યારે કેઈ રામના કે ઇન્દ્રના ઉપાય તરીકે કેઈ દવા કે વનરપતિ વાપરવા માંડી... તેવે વખતે રસાયનવિદ્યાનો મનુષ્યોમાં જન્મ થયો. પછી ધીરેધીરે જુદાજુદા પ્રદેશોમાં તથા જુદાજુદાં ગાનવકુળોમાં તેનો વધુ ને વધુ વિકાસ થયો: અગ્નિનો ઉપયોગ દાદ દૂર કરવામાં, રસોઈ જમાવવામાં કે પ્રકાશ આપવામાં થવા લાગ્યો; શરીરને તથા શરીર ઉપર પહેરેલા વસ્ત્રને રંગીને શરીરને સજાગરવા તથા ફેટલીકાળાઓથી જસાવવા માંડ્યું; અભિષેકોનો, ધાતુઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો; સૂર્ય અન્ન-તારાઓના કુદરતી પ્રકાશ ઉપરાંત ધીર્મ સાધનો વડે ગરમી તથા પ્રકાશ મેળવવા માંડ્યાં; અને હેવટે અશ્વત તથા પારસખણિ એને જ હવનનું લક્ષ્ય માનીને લોકોએ કામિયો રચાવ્યો.

આ બેમાંથી એકત્રી થ કાંઈ કેઈકરી શક્ય હોય તે માટે કેાઈ જાતનો પ્રયોગો મળતો નથી, અને મોટે ભાગે એ જાને ચીએ સાહિત્ય, માનવ-ઇતિહાસ તથા માનવ-પ્રયાસમાં હજારો વર્ષો લગી ખૂબ વ્યાપી રહી હોય એમ જણાય છે. અનેકોએ પોતાનું જીવ, આયુષ્ય, અક્ષય ને

સર્વજન એની શોધને સમર્પણ કર્યું. તે એ તો મનમાં નહિ: અમરત, ચિદેશ્વરી યોગન ને આરોગ્ય તથા અદેશમાં સોનું જનાવવાની વિદ્યા—એ બે કામને પ્રાપ્ત થયાં નહિ. પણ કદી ન ધારેલી એની બીજી જાદુ 'સંપત્તિ' એમાંથી માનવજાતિને મળ્યા છે એનું આજે તો આપણને જોવાનું જ્ઞાન થાય છે. એ કામિયાની શોધમાં અગ્રણ્ય રાગ્યા નિક કિયાઓની શોધ થઈ, અનેક ધાતુઓની શુદ્ધિ થઈ, ફેટલીય વનરપતિની જાદુ સંપત્તિની જાન થઈ, અને આખરે એ કામિયાનાં 'ધારાં' તથા 'ખસે' એ જ રસાયન-વિદ્યાનું પારખું થયાં-તેમાંથી જ રસાયનશાસ્ત્ર જન્મ્યું.

મખપકાળમાં મુરોપમાં પેરેસેલ્સસ વગેરેની કોરેવ છૂટી આ પ્રતિભોનો એક માણસના રોમો તથા શરીરની પીડાઓ દાગવા કે ચોટાડી કરવા તરફ વળ્યો. તે કાળમાં, ૧૮મી સદીના સાતઆઠ દસકા લગી પણ, રસાયન મોટે ભાગે વર્જનાત્મક વિદ્યા રહી: અખીના પદાર્થો કયાંથી મેળવાય, કેવી રીતે જનાવાય, તેઓના ગુણ-ધર્મો શા છે, એ સર્વની દરખાસ-પિગનો-વિદ્યાઓની મોટી ખજનો હોય, અને વધનો જતો ખજનો હોય, એવી રસાયનવિદ્યા ધર્ષ નહી. આ સર્વ ધણી ઉપયોગી તથા મૂલ્યવાળી દર્શકતો હતી-ખાસ કરીને દવાઓ જમાવનારો, વેપારીઓને, કામિયામાં માનનારા તથા કામિયામાં વધતા-ઓળા પારંગત એવા કારીગરોને, તથા પદાર્થમાયમાં જેઓને જિજ્ઞાસા કે કાંઈ પણ જાતનો રસ હોય તેવા સર્વને. પણ તે વખતે તેમાં વિજ્ઞાન-ચિન્તન-શિલ્પશી વગેરે જાદુ શોધાં લોકાથી જુદાવાળો તથા ચિન્તનશીલ મનજોને તેનું જાદુ આકર્ષણ રચ્યું ન હતું.

આવાં કેવળ વર્જનાત્મક, કે મોટા ભાગે વર્જનાત્મક, ખજાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો લોકાખણીતાં છે. જમીનની અંદર-

બુઝર્મમાં રહેલ તેમજ જગીન ઉપરનાં યજ્ઞમાં રહેલ પદાર્થોનાં બુજાઓ, સજીવ સૃષ્ટિનાં પ્રાણીગાંડો, વન-સ્પતિ—ઝાડ-ફળ-ફૂલ વગેરેનાં વનસ્પતિશાસ્ત્રો, શરીરના અનાયવો તથા અંગોનું 'એન્ટોમી', વગેરે એનાં મુખ્ય ઉદાહરણ છે. છતાં તેઓમાં ય દરે વાદ, સિદ્ધાન્ત, સાધારણ નિયમ વગેરે હાખત થયાં છે ને એ વિદ્યાઓને ય વિચારનું, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું રૂપ વધુ ને વધુ મળતું ગય છે. ખગોળશાસ્ત્ર પણ એક વખતે માત્ર પ્રદ-ઉપપ્રદ-તાશ વગેરેની ગણતરી-ચારી કરનાર વર્ણનાત્મક વિદ્યા જ હતી; દરે મોટામોટા ભૌતિક સિદ્ધાન્તો એમાંથી જડ્યા છે,—અથવા એમને કાચુ પડ્યા છે, કે કડવનાથી કાચુ પડ્યા છે. ન્યૂટન-આઈઝાકન જેવાઓની પ્રતિભાએ આ વિદ્યાનું મોરુવ યાદુ જ વધારી દીધું છે. નાનાંમોટાં જુદાંજુદાંઅનેકશાસ્ત્રોની સાથે ખગોળશાસ્ત્ર મંડળાએકું છે, અને આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન તેમજ એક રીતે સૌથી વધુ શોકપ્રિય એવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આજનાં વિજ્ઞાનોમાં ધૂરંધર સમાન છે. શરીરને સગતાં કેટલાં વિજ્ઞાનો આજે થઈ ગયાં છે! એક જ વૈદ્ય કે આયુર્વેદમાંથી આજ એટલેટલાં શાસ્ત્રો એનાં અંગ-ઉપાંગ તરીકે ખીટ્યાં છે કે આપણને તેનો ખ્યાલ પણ નથી; મેડિકલ હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓને કેટકેટલા વિષયો ભણવા પડે છે, એમના આખાપણા કેટલાવિધ પ્રકારના દાકતરી હોય છે, ને કેટલીક વાર માંદાંગણાબુની દવા કરાવવાનાં કેટલેકેકાણે આપણને બટકવું પડે છે, તે જ એનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. આરોગ્યનાંઆસ્ત્રવિજ્ઞાનોમાં યોગ્યશાસ્ત્રનાંવિજ્ઞાન પણ ઉમેરવાં જોઈએ ' આ બધાં પદાર્થો વર્ણનાત્મક જ દનાં ને દરે નેમાં જીવું થયું આનું છે.

આથી કિસરીજગતનોવિષય મણિનો છે. જનરમાં મોટો કડવા-માં તથા નામું લખવામાં તે બેશક જાદુ વ્યવહારોપયોગી કહેવાય; પણ તે સિવાય તો તે માનતકંઠમ-ચિત્તન-મયજગતો, કડવના તથા ગણતરીનું જ ને અમૂર્ત સ્વરૂપનું શાસ્ત્ર હતું. એની જટિલિયાત મણુનીયાજ મગ-જટ ઉપરાંત માત્ર કાગળ-પેન્સિલથી જ હોય છે. પણ આજે તેનું આ સ્વરૂપ થયું અવલોકોપયોગી મં-અંધાધીસારી પેટે 'ગદાહ' થયું છે. ખગોળ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયન ને સૌથી વધુ ઈલેક્ટ્રીક શાસ્ત્ર તે ય પૃથ્વી

પાણી ને આકાશ ત્રેગુના એન્જિનીઆરિંગની વિદ્યાએ સૌ દરે મણિન સાથે ખુબ મળી ગયાં છે. એ જ રીતે રસાયનનું ય દરે કેવળ વર્ણનાત્મક રૂપ રહ્યું નથી. રીટી સરીના પાછલા ભાગમાં આકાશિંગ 'ઈર્થ ઓઇલ, ફ્રેન્ચ સેવોઇલીડ વગેરે અર્વાચીન રસાયન-શાસ્ત્રના પિતાઓ થયા. છતાં તે પછીનાં ૧૫૦ વર્ષોમાં આ અર્વાચીન રસાયનનું સ્વરૂપ પણ એટલું 'ગદાહ' થયું છે કે અણે તે નવું જ શાસ્ત્ર થયું નહોય! નવા વિચારો, નવાખ્યાસો, નવાસિદ્ધાન્તોદરે રસાયનશાસ્ત્રમાં 'બનાવ' મયા છે; નવીનરી શોધો તથા તત્ત્વના પિકાસોથી એનું રચાન આજે જાદુ જાયું ને મદસ્તપૂર્ણ થયું છે.

વગુન:આ રસાયનશાસ્ત્રનો વિષય 'પદાર્થ' છે: પદાર્થમાત્ર—આ પૃથ્વી પરગે કે પૃથ્વીની પાદ વિષના દાખ પણ બામનો પદાર્થમાત્ર એ રસાયનનો વિષય છે: નહક હોય કે દૂર હોય, આકે તો તે દવામાં અદરહોય કે અમુરને તળિયે કે પાણીમાં દૂબેલા હોય, પૃથ્વીની સપાટી ઉપર હોય, પૃથ્વીની અંદર દટાએલા હોય કે પર્વતના શિખર ઉપર હોય, નકરે હોય, પ્રવાહી હોય કે વાયુ રૂપ સ્પષ્ટ હોય, કોઈ વધુ મળે કે જનનો હોય,—પદાર્થમાત્રને રસાયનશાસ્ત્ર સ્પર્શે છે અને રસાયનશાસ્ત્ર એને પાતાનો વિષય માનીને એનું પૂરેપૂરું જાન મેળવવા યત્ન કરે છે. પણ એમતોભૌતિકશાસ્ત્ર(Physics)ને ય 'પદાર્થ' માં થરેા સ્પર્શે છે: તે ય થયું પદાર્થોનો આખ્યાસ તથા ઉપયોગ કરે છે. નારિ ભૌતિક તથા રસાયનની પદ્ધતિ વિં કાંઈક સ્પષ્ટના કદતાની જડ છે. રસાયનનું સક્રમ પદાર્થ

વિજ્ઞાનીની પ્રાર્થના!

-વર્તમાનવિજ્ઞાન-

અર્થો પ્રમેા વિશદ તીવ્ર નિરૂપ દર્શિ, કિરવાત્તશ વશપ્રમેાવદ્યુમ્નિ આપો ને દંબમેા—સકલ દંબમરી કિયાને ને દીર્ઘમુત્રી અથવા અપુરો રજાનોં હાપો તમેા સતત નિદંય વિનુ માન્વ કોષે વિદોષ કરવા પ્રમુ સાક્ષિ આપો.

કદાપી કરી મનુદરી યુમ સિદ્ધિ જે જે પ્રવજ્ઞ સિદ્ધિ ન જને પરિપૂર્ણ ને તે, કે અવનું કરી નિદાન કપાવ એવો ચોજ સમર્થ ન હયુ કદાપીવત્તી, નિદાન ત્યાં હપનુ આ નયમેા ગિયાવે, નાદોષ આ અવજ્ઞમાં મુમિમેા પ્રમેા, એવો પ્રમેા કર વિમેા આપો અન્વેષો (જનુવાદ) શમમસાદ પ્રે. બક્ષો

ના સર્વ ગુણધર્મો ઉપર તથા તેની સર્વ 'ક્રિયાઓ' ઉપર હોય છે; ત્યારે ગરમી, વીજળી, શોટચુગકર્ત, મતિ વગેરે 'શક્તિઓ' ભૌતિકશાસ્ત્રનાં લક્ષ્ય હોવાથી, તે 'શક્તિઓ'ના સંબંધનો પદાર્થો, તે શક્તિઓ ઝીકનારા પદાર્થોના ગુણો, તે શક્તિઓનાં સંક્રમણ, વિસ્તારો, લીલાઓ વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રનાં ખાસ લક્ષ્ય બને છે, દાખલા તરીકે ત્રાંચાનો તાર ગરમીને તથા વીજળીને બધું ઝડપથી સ્વીકારે છે તથા પોતાની અંદર વહેવા દે છે (જેમ કાંચના તાર અથવા રબરના તાર નથી કરતા), એ બનાવ તથા એનાં પરિણામો વગેરેનો અભ્યાસ ભૌતિકશાસ્ત્રનો વિષય છે. બીજી પાસથી આવી શક્તિના સંસ્પર્શથી કે અન્ય પદાર્થોની ક્રિયાથી ત્રાંચાની ધાતુમાં કંઈ પણ ફેરફાર થાય, નવા ગુણધર્મો કે નવા પદાર્થો પેદા થાય તો તેનો ખાસ અભ્યાસ રસાયણી કરે છે. વીજળીથી ત્રાંચામાં કંઈ રચાયા ફેર થતો નથી, પણ પાણી, મીઠું વગેરે બીજા પદાર્થોથી વીજળીના સાધન વડે નવા પદાર્થો છૂટા પડે છે: જુદીજુદીરીતે આ વાત ભૌતિકશાસ્ત્રી તેમજ રસાયણશાસ્ત્રી બંનેને કુતૂહલ ને રસ ઉત્પન્ન કરે છે. વીજળીથી ત્રાંચાના તારમાં, વીજળી તેમાં હોય તે સમય દરમ્યાન બેસક, નવા ગુણો પ્રાપ્ત પડે છે: પણ વીજળી જતાં તાર ક્ષણભંગ પડેલાંના જેવા જ થઈ જાય છે; ને આથી જોડેલાં ય વર્ષો લગી એના એ તારો આપણને કામ આપે છે.

ગરમીની અંદર કંઈક તેવી તથા કંઈક જુદી પણ થાય છે. ત્રાંચાનો તાર ખૂબ ગરમ થાય ત્યારે તે લાલ-મોળ થાય, પણ ફેડો થયે તે ગુણુ જતો રહે છે. પણ તે ફેડો પડ્યા પછી પહેલાંના જેવા જ થઈ જાય છે? સાથે થયેલાં ત્રાંજું ચળકતું, તેજ મારતું, જે રંગનું પહેલાં હોય છે તેવું, ફેડે થયા પછી રહેતું નથી. તેનો ચળકાટ જોતા રહે છે; ચક્રચકિત ત્રાંચાના રંગની જગ્યાએ હવે જરા ધેરા તપખીંચિયો રંગ આવે છે. તે ગરમ હોય છે ત્યારે દવા-મંત્રીના પ્રાણુવાયુ (ઓક્સિજન-Oxygen gas) તેની સાથે રાસાયણિક સંયોગ કરવા માંડે છે ને તેને પરિણામે ત્રાંજું પ્રાણુવાયુ બનેલો મળેલો ('કોપર ઓક્સાઈડ') નામે પદાર્થ છારી રૂપે એના પર જમી જાય છે. આ છારી-નો રંગ ધેરા, જરા કાળાશપડતો હોય છે. તેને નેજાગથી પામીને ફરી ચક્રચકિત કરી શકાય. પણ બીજી પાસથી આ છારી છારની અંદરની-છારીની નીચેની ધાતુનું પ્રાણુ-વાયુના વધુ દુર્બળામાંથી રક્ષણ કરે છે. કેટલાંક ત્રાંચામાં વારાણ્જો, ક્રીનિયર-નીનીને, ખીંટીઓ વગેરે પર, એ વધારે રૂકે માટે, આની છારીવાળી સપાટી (Oxidised Copperની સપાટી) ખાસ બનાવવામાં આવે છે. આ છારી પોતે જ કાટરૂપ હોવાથી તે ત્રાંચાને વધુ કાટ લાગતો નથી.

આ છારી-ધાતુઓ ઉપર લાગતો કાટમાત્ર-ના સાધનિક ક્રિયાનું એક જૂનું, જાણીતું ને સરસ ઉદાહરણ છે. ધાતુઓની પ્રાણુવાયુની સાથેની આ ક્રિયા, તેમાંથી નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ, બીજી કેટલીક ધાતુઓની વ્યાખ્યામાં આવી બધું ઝડપથી થાય છે, ને બીજી કોઈક ધાતુઓનો પ્રાણુવાયુની સાથે ગમે તેટલો સંગમ હોય તોપણ આવો કાટ તેને લાગતો જ નથી. સોનું, ચાંદો ને પેટ્રિયમ એ બીજા પ્રકારની ધાતુઓ છે. તેને અગ્નિમાં તપાવ્યા છતાં જ કાટ નથી ચડતો માટે તેને અમીરી (noble) ધાતુઓ કહે છે. બીજી પાસથી સોડાની બૂટી પ્રાણુવાયુથી ભરેલા કાચના વાસણમાં (જરા ગરમ કરીને) છાતરીએ તો ને બંગેનો સંયોગ એકદમ થાય છે: સોડાનો કાટ બને છે, અને સાથે તારામંડળ (ફ્લુકસી-સંગમવાતમાં ખરે છે તેમ) બની સુંદર દેખાવ પણ આપે છે. મનુષ્ય કે, શોલ અને પ્રાણુ-વાયુનો આવો સંયોગ થાય છે ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ ને તેજ પણ ઝરે છે. સોડાનો કાટ એ બીજી આધારણ અવ-રચામાં તો રોજ જોઈએ એવી ચીજ છે. સોડાના ઉપયોગ-માં આ કાટ એ જ મુખ્ય ખામી છે, અને કાટ ચલાવી તે ક્રિયા અટકાવવાને અથવા બંદ કરવાને ઘણા ઉપાયો દબે અગ્રમાવાય છે, પણ તેની સફળતા થોડી જ છે.

સોડિયમ ને પેટ્રિયમ જેવી દળથી ધાતુઓ તો વળી બધું જ ઝડપથી પ્રાણુવાયુ તથા પાણીની સાથે મળે છે. કોયલાનું તરત 'કાર્બન' નામથી જાણીતું છે. તે ધાતુ નથી, છતાં તે ય પ્રાણુવાયુની સાથે સંયોગ પામે છે ત્યારે તાપ અને બહારકા થાય છે એ તો આપણે રોજની અનુ-ભવ છે. લાકડામાંથી મળેલ તરવરને પદાર્થો આવે છે, છતાં તેમાં કાર્બન તથા પ્રાણુવાયુ સંયોગ પામીને તરત એક પદાર્થ પ્રકટ કરે છે. તે વાયુ રૂપ છે. તેનું નામ 'કાર્બોનિક ઓક્સિડ' અથવા 'કાર્બન ડાયોક્સાઈડ.' આપણે ખાસ પાંજો ઢાઢીએ હોય ત્યારે આ વાયુ જાડું પ્રમાણમાં હોય છે. તેથી માન્ય પડે છે કે કોયલો સૂગમે છે ત્યારે જે રાસાયણિક ક્રિયા થાય છે તેવી જ ક્રિયા ખાસ સેતાં ય થાય છે. કોયલા તથા પ્રાણુવાયુની રાસાયણિક શક્તિનો ધણે ભાગ આમ ગરમીમાં અદલાવાથી આપણને વરાળ, વ-રાળવંચો વગેરે વાપરવાની સગવડ મળે છે. એ ઉપર તો આજના જીવનનો ધણે આધાર રહેલો છે.

મંથક ને ફેડરૂસ વળી બીજાં મૂળ તત્ત્વો છે. તેઓ પણ ધાતુ નથી, પણ પ્રાણુવાયુની સાથે તેઓ પ્રકાર તથા ગરમી આપતાં આપતાં સંયોગ પામે છે, ને તેમાંથી એ બંને મૂળ તત્ત્વોના તેમજ એ બીજાં બંધ છે.

'હાઈડ્રોજન' કરીને એક વાયુ જરા અત્યારબરેલો છે. તે દવામાં લાગર નથી, પણ જીવન ધણા પદાર્થોમાં

મૂળતરંગોની સાથે સંયોજન પામી રહેલા છે ને તેમાંથી એને અલગ કરી શકાય છે. આવો સૌથી સરતો પદાર્થ પાણી છે. તેમાંથી તેને વીજળીથી કે પદાર્થોની રાસાયનિક ક્રિયાથી જુદો પાડી શકાય છે. આ હાઈડ્રોજન તથા પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) એ બેને ખૂબ મેળ છે. તેઓના મેળ ઉપર રસાયનની ઘણી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. આ બંને વાયુઓ બ્યારે સંયોગ પામે છે ને તેમાંથી પાણી બને છે, ત્યારે અત્યંત ગરમી, પ્રકાશ તથા ઘોંટા ઘડાકો (ઘણી વાર) થાય છે. આ હાઈડ્રોજન વાયુ જગતની હલકામાં હલકી ચીજ છે, ને તેથી એનો ઉપયોગ કુકાઓમાં, સાયુનાં પરપોટાઓમાં ને જગતમાં ઘણો કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાણવાયુની સાથેનાં સંયોજનો સંસારની વનસ્પતિની, માનવીની તેમજ અન્ય પ્રાણીઓની પ્રજતિઓમાં તથા જીવનમાં બહુ મહત્વનો ભાગ લે છે. તેથી રસાયનશાસ્ત્રમાં ય તે આગળપડતું સ્થાન લે છે. પણ આવી તો બીજી અગણિત રાસાયનિક ક્રિયાઓ કુદરતમાં બને છે ને જાણીતી પણ છે. એ બધી ક્રિયાઓ સમજવી સહેલી નથી, ને બધીનો ઉદ્દેશ પણ અલગ છે.

સન ૧૯૧૪-૧૯ના પહેલા મહાયુદ્ધ પછી યુદ્ધના સંગ્રામમાં રસાયન બહુ આગળપડતું આવ્યું: લડાઈમાં એરી વાયુઓનો ઉપયોગ થયો ને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રીઓને મતે તો તે વધારે સફળ, ને જોઈ નાશકારક રીત હતી. લશ્કરી અમલદારોમાં તેમજ લડાઈ ચલાવવા સંગ્રામમાં જુદાંજુદાં ખાતાઓમાં રસાયનીઓની યોદ્ધવણ તથા માંગ એકદમ વધી ગઈ. વીસેક વર્ષ પછી બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે 'રાસાયનિક યુદ્ધ' એમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવશે, ઘેર સંગ્રામ, બર્થકર વિનાશ વગેરે યશો. પણ સન ૧૯૪૫ ના ઓગસ્ટ-લગી તેવું થયું નહિ. પરંતુ તે પછી જે થયું તેણે તો માનવ-ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ શરૂ કર્યું. ઍટમ-બૉમ્બ થયો. તેની વિગતો હવે તો પ્રગટ થઈ ગઈ છે. રસાયનશાસ્ત્રીઓ ઉપરાંત બીજા ઘણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એ આમાં જે અંધાગ મહેનત ને મહકાર આપ્યાં છે,

રાસ્ટ્રો-રાસ્ટ્રોએ. જે બેગુમાર ખર્ચ કર્યો છે તે સર્વ જાણીતું છે. એ 'ઍટમ-બૉમ્બ'થી રસાયનનું નામ, વિજ્ઞાન-માનવું નામ, બત્રીસીએ ચઢ્યું. વિજ્ઞાનના દુરુપયોગનું આ ઉદાહરણ છે એમ કેટલાક માને છે, ઘણાઓ નથી પણ માનતા. દુરુપયોગ હોય તો ય તેમાં મનુષ્યનો દોષ છે; રસાયન કે વિજ્ઞાન તેમાં શું કરે? વિજ્ઞાન (ને રસાયન પણ) એ તો એક શાસ્ત્ર છે—બેધારી તલવાર છે: જેમ તીજા તેમ વાઝાય ને કાપે. એની ચર્ચામાં તેમજ એના ભવિષ્યમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ જે વાત અહીં જણાવવી જરૂરી છે: સત્ય અભિપ્રાય બાંધવાને માટે.

એક એ કે દારૂગોળો એ પણ રસાયનની યુદ્ધવૃત્તોને ચરણે લગભગ પડેલી સેવા છે એ વાદ રાખવું જોઈએ. ઍટમ-બૉમ્બનાં બીજાં દારૂગોળામાં, બંદૂક, તોપ, શેષ વગેરેમાં છે. તેઓને તો કાંઈએ નિંદાં નથી; પણ સૌથી પહેલાં તો એ સર્વોને યુગેગાર કાવવાં જોઈએ.

બીજી વાત એ કે રોમ-મીસની પુરાણ-કથાઓમાં રાસાયનિક લડાઈનું કયું સંજ્ઞાનું નથી; પણ અંધારી પુરાણ-કથાઓમાં જેમ એક પાસથી રામચંદ્રનું પુષ્પક વિમાન તથા દેવતાઓનાં વિમાનો પુષ્પજ આવે છે, તેમ બીજી પાસથી બંધકર અસ્રો ય વપરાતાં હતાં: સર્પ વગીનારું 'સર્પાસ્ત્ર', ને તેનો નાશ કરનારું 'ગરુડાસ્ત્ર', ને એ ગરુડાને ચગદી નાખનાર 'પર્વતાસ્ત્ર' ને વળી તેનો ઉતાર 'વજ્રાસ્ત્ર', અને વાયુનાં તોફાનો પ્રસારનારું 'વાયુ-અસ્ત્ર' ને આખી સેનાને બેશુદ્ધ કરનાર સંગ્રોહનાસ્ત્ર (જે લક્ષ્મણની સેનાની સામે અશ્વમેધના યુદ્ધમાં કૃવ-કુશો વાપર્યું હતું) એ સૌ તો વારંવાર વર્ણન પામે છે. આ અસ્રો ખાસ સિદ્ધ પુરુષોની પાસે જ રહેતાં: અસાધારણ તપ કે કૃપા વિના તે કોઈને આપતા નહિ. કૃવ-કુશને ય આવાં અસ્રો તેઓ ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ શ્રી રામચંદ્રે પોતે વરદાન તરીકે તે આપ્યાં હતાં એવી કથા છે. તે વડે લવ-કુશનું ઓળખાણ વધુ સહેલું બન્યું. એમ આ બધી લવ-કુશનું ઓળખાણ વધુ સહેલું બન્યું. આ બધી વાતોનો સાર એ છે કે આવાં જળવાનાં અસ્રો પ્રાચીન હિન્દમાં ય હોવાં જોઈએ, અને તે પણ અધિકાર વિના કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નહિ.

બંધન

એમ ન કહે કે મુદ્દમ અંદરથી શરૂ થાય છે. એમાં તો અનંત તરવ બરેડું છે. કેવી અદ્ભુત છે એની રચના! એક પોલા માથામાં બંધન બાંધવાનું મહેડું છે; અને તે બંધનથી સારી રીતે જકડવામાં આવેલું છે. તમારી થપાટોથી એણે સદાનો વાર સંસારને કુપ્રજ્જાળાવ્યો છે. એવો કથો મધુર થાય છે ને એમાંથી નહિ નીકળતો હોવાં પરંતુ હવે તમે આ શું કરી રહ્યા છો? તમે તો એ મુદ્દમના ગુણવૃદ્ધિને જ કાઢી નાખ્યા એવી પદચાર એથી તો એ નકામું થઈ જશે. એનું સીધવ અને કૃતાર્થતા તો બંધનમાં જ રહેલાં છે; બંધન વડે જ એ પોતાની મર્યાદામાં રહે છે.

શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર

ગોવર્ધનધારીનું પ્રાચીન શિલ્પ

પેષક-૬૯. અંજુલાલ ચૌહાણ મળમુદાર
રિપર રીસર્ચ સોસાયટી-મુંબઈ યુનિવર્સિટી

પશ્ચિમ હિંદમાં, શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિત્રમાંના એક ગદ્યરતના પસંદગાને ચિત્રિત બનાવનારું શિલ્પ કૌશલ્ય પા-
રોના ગોદાર ગામના ભગવાનગોષ્ઠીમાંથી મળ્યું છે. એ શિલ્પને
સમય પુરાતત્ત્વવિદોની દૃષ્ટિએ, ઈસવીસનની પાંચમી કે
છઠ્ઠી 'સદી હોવાનું ગાનવામાં આવે છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના
ગદ્યાલોકને એ સમય હતો.

ગુજરાતમાં નરસિંહને મીરાની ભક્તિની જ્વાલાઓ કયા-
રથી ને ક્યાંથી દેખાવા લાગી એ પ્રશ્નને શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ-
એ ને તે પછી આચાર્ય આનંદસંકરભાઈએ સ્પષ્ટ કરતા તે પૂર્વગાં-
થી પશ્ચિમમાં યાત્રાએ નીકળેલા ગોરાંગ ચૈતન્યદેવના સોળ-
મા રાતકના મધ્યમાં થયેલા આગમનને લીધે જ કૃષ્ણભક્તિ
રહસ્યસ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં ફેલાઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું.

પરંતુ ભગવાન કૃષ્ણના ગોકુલેરા અને મધુરેરા સ્વરૂપ
પછી એ લાંબા કાળ મુખી ફારકેરા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયા
છે: એટલે જ્યારથી 'કૃષ્ણચંદ્રની કોમુદી-ઉત્પત્તિ કાંઈ પ્રભુએ
જ રેડેલી'—એવો શુભિલ્લ ગુન્ય દેરા મધુવા લાભ્યેત્વાર-
થી કૃષ્ણદેવનાં બાલચરિત્રો અને પસંદગી પશ્ચિમ હિંદમાં
ખૂબ પ્રસિદ્ધિત હોય એવા આશ્ચર્ય જેવું કાઈ હોય જ નહિ.

એટલે વિષ્ણુભક્તિની સાચેસાચે કૃષ્ણનાં અવતારચરિત્રો
પ્રત્યેની ભક્તિ પણ ફેલાતી મઠ એ બાળતના પુરાવા પુરા-
તત્ત્વમાં, કાવ્યમાં, નાટકમાં, રાસ ને દર્શકીસક નૃત્યમાં તથા
ગીતોમાં ખૂબ મળી આવ્યા છે (વિસ્તાર માટે જુઓ શ્રી દુર્ગા-
સંકર સાક્ષીકૃત 'જેમ્સ ધર્મનો ઇતિહાસ' નવી આદર્શ).
શ્રીકૃષ્ણ 'લીલા-પુરોહિત' કહેવાય છે: તેમના અભો-
ક્ષ બાલકીલાઓ જન્મદિતકારી ને મર્મસંરથાપનારી હતી.
તેમનાં અનેક નામોમાં 'ઉદ્દમન' તથા 'ગોવર્ધનધારી'
અર્થાત 'ગિરિરાજપુત્ર' એ પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીમદ્ભગવત્ ગીતામાં રહેલા અધ્યાય ૧૫માં આ ચરિ-

ત્રકથાનક આપેલું છે: મનના
ગોપલોકો પ્રતિષ્ઠા ઉદ્દમનને
પ્રસન્ન કરવા 'ઉદ્દમહોત્સવ'
કરતા. આ ગદ્યોત્સવને રાજાને
શ્રી કૃષ્ણે ગોવર્ધનપર્વતનું પૂજન
કરવાની ગોષાને સલાહ આપી.
'કાશલુક', તેમણે કહ્યું. 'આપણા
મનવાસીઓનું સાચું કલ્યાણ
ગોવર્ધન પર્વત કરે છે. આપણું
ગોધન તેના આધારે જાય છે,
તથા આપણે સૌ પણ તેની
છાયામાં આનંદ કરીએ છીએ.
તેથી ઉદ્દમની નહીં પણ ગોવર્ધન-
ની પૂજા આપણે કરવી જોઈએ.'

મનવાસી સુદ્ધ ગોપ પણ
શ્રીકૃષ્ણના મતનમધ્યાં ને ઉદ્દ-
મહોત્સવને બદલે ગોવર્ધનપૂજન
કાર્તિક સુદ પદવાએ કરવામાં
આવી. આથી દેવે ઉદ્દમ ક્રોધ્યાં;
બારે મેષ ગોકુળને પસંદી જવા
વરસવા લાગ્યા. ગાયો, ગોપ,
ગોપી—બધુંનજી તણાવા લાગ્યું:
શ્રીકૃષ્ણનું તેમણે રાક્ષસ ગણ્યું.

શ્રીકૃષ્ણે માત્ર ટકવી આં-
મળી ગોવર્ધનને લચકીને ટેકવી
રાખ્યું ને સાત દિવસ સુધી
એમ સોનું રક્ષણ કર્યું. આમ કેમણે ઉદ્દમ ભક્તિમાંનું રમત
કર્યું તેથી તેમનું નામ 'ઉદ્દમન' પડ્યું ચિરિરાજને નિગિને

ગદ્યાની બાજુ ગયાએ: 'ગોવર્ધનચરિત્ર' તથા 'રાસકાંડ'ના
ના પ્રસંગોવાળી શિલ્પ; તો એ ગોવર્ધનચરિત્રને પ્રસંગ
માટે જોઈ 'બાલગોપાલ ચરિત્ર'ની પ્રાચીન પ્રતિ પાંચ
(દિગ્ગજર નરેશ આપ આઈ આઈ હોવા સોજ-મુખી)

જોઈકરમો ગામનુપમવસ મિયા
મિરિશાવકનંદતથાસાદર્યાગાવક
માયસારાશપનાલામિરિશાવક
માસમાસમાલામિરિશાવક
માસમાસમાલામિરિશાવક
માસમાસમાલામિરિશાવક
માસમાસમાલામિરિશાવક

તેમાં વસેલા વાસુદેવને આરાધવા માટે આને પ્રતિબદ્ધ
 પૈશ્વયગદિરોમાં અગ્રદૂત મહોત્સવ ઉજવાય છે.

આ મારિત આપયાયિકાનું મૂળ છક વેદમાં તેથી યાસય
છે વિષ્ણુએ પર્વત માટે કરેલા યજ્ઞને રાબત વડુલ તેમજ
અશ્વિનીકુમારોએ અનુમેહન આપવાથી પ્રદ્રોકેષ કર્યો. તેથી
વિષ્ણુએ યજ્ઞભિવાદસમાં સમર્થ અને યજ્ઞદ્રવ્યને ઉપલોભ
કરવાવાળા શ્રેષ્ઠ પર્વતને ધારણ કર્યો.

મહાભારતના સત્તાપર્વમાં (એટલે ઈ. સ. પૂર્વે નિદાન પાંચસો વર્ષ પહેલાંના ગ્રંથમાં) રાણુપાલ કૌભાજીનામળ ઈશ્વરી નિન્દા કરે છે ત્યાં એ 'શકલભજ' તથા 'ગિર્વર્ધન-ધર્મજ' બંનેને કલેષણ કરડાગીમાં કરે છે: 'જ્યેષ્ઠ પયવરે બ્રહ્મકપ્તકના મારાને લક્ષ્યાણી મેઘનું તેમાં આશ્રયે કુંડી વળી માટીના દમણા જેવા-આંહ સારૂડા જેવા ગિર્વર્ધનપર્વતને એક સપ્તાહ સુધી હવાડી રાખ્યા એમાં કારે કુંડી કરી નાશ્યું? આ પાતો સાંભળી લોકને રોને વિરમય થાય છે?'

[illegible]

આ સિવાય બીજાં વિશાળ સંસ્કૃતી પુસ્તકોમાં પણ આ પ્રશ્નને સ્થાન મળેલું છે. યજ્ઞ ઉદગ્રાદોત્સવ અને ઉદગ્રાવ ઉપનીસન પૂર્વેથી જન્મવાતાં હતાં એવા ઉદ્દેશ્ય મળે છે: તે ૧૫૨થી ૧૫૪માં છે. શ્રીકૃષ્ણ બેઠક કરેલેથી આ માર્ગ પડે। રાંધ પૂર્વે છૂટો, માદરા સતકના 'દ્વાત્રય'માં એ ઉદગ્રાવનાયે આ ઉત્સવની નોંધ લીધેલી છે।

એકંદરે ગિરિધારણનું પંદરામ હિદયમાં એટલું બધું
 મેળુનવનપ્રિય બનેલું જણાય છે કે એ પ્રસંગનાં વિષય
 તેમજ અત્યુત્તર શિલ્પરચના અથવા, સારનાં, નિઘનર,
 પદારથુર, મોડાવન, જ્વાળા, હોનેબીડ, ગંડોર, એમ હિંદુ-
 ના આદે અપ્સારાંં વ્યાપ્ત છે. કેટલાંક શિલ્પોનાં શ્રીકૃષ્ણનું
 બાણચરણ અથવા અનુ ઉ તે દેશનાં તેમનું મનુષ્ય-
 વતારી દિગ્ધન સારી બદકી નાખવાનાં આશય છે.

એ સંઘ સંસ્થાઓમાં આ સેવામાં રાદ્દ રહેલું મોટાંનું સિદ્ધિ
ખૂબ અગત્યનું છે. બાદશાહીને માથે ચાલતા મુશ્કાતું કામ
છે. એ નક્કર સ્વરૂપની મદદમાં જીવન વૃદ્ધિ થાય તેકા દઈ
રેલાનું જણાય છે. પરંતુ આગળ મારીનું ધણ આશરો લઈ રહ્યો.

जेम शिष्टाणां तेम द्विती गितध्वानां पणु प्राप्तीन
स्त्री राधाय तेतुं, गुणराती रेक्षीतुं, निष्ठार्थान्तरनामी रचित
‘आद्यमयाधरतुदिना’ कृष्णरतेत्रना म्हाडेने रतेध्वानां रते
रतुं आ गित पंथरा राक्षीतुं अने राक्षीत रेक्षीता न्ना
पदेनां रते. आनु पद आधारे म्हाडे ‘रुपीवर्णा’ रतेना प
उपरा मय पयसी वस्त्रेण रते. (रुपीवर्णा अ. रते)

• सवधानो मोपागहसंस्कृतवद्विभाष्यान् (१२५५: ११५):
"आत दिवस मिश्रित ३२ धार्या पासव वृष्टि निपरीष्ट".

પ્રવાસીને

જિદ્દમીના હે પ્રવાસી ।

કાળને નહિ સાથ : સાદસ ખેડવા ચાહે, પ્રવાસી !

वीवरो दिवसे। शुं, वर्षाः ।
अथशुभाये। नै य पौषि।

પાપને નાદિ એવડો છે પંથ આ લાંબો, પ્રવાસી ।
એકરો રહેતે તને,

ਪਾਠੇਸ, ਮੁਦਪੁਸ਼ਾਧ, ਨੇ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਧਿਐਸ਼ਤਾ ਵਲੋਂ ਕਸੇ ਫਲਾਸੇ, ਫੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ

એ ઈશ્વારને કહેખી,
બીજાના સર્વે કહેચી.

जाग तो दृष्टे भट आगे हडग धावा, प्रवासे
विजय रेनी विजये

હું તારે જાણ બાજે,
મારો એ તારા એ મનમાં રહેતા. પ્રવાસી :

મહાદેવને ખીપું શાનું !

કેટલી રોડાની પેઠે જ બનવાનું. પ્રવાસી !

દોષ એ સંકલ્પશક્તિ,
 દેવ એ નિઃસ્વેચ્છશક્તિ,
 દેવ એ સંકલ્પશક્તિ, દેવ એ નિઃસ્વેચ્છશક્તિ,

સાં નં વગ પાછા, દી બે

ગિ

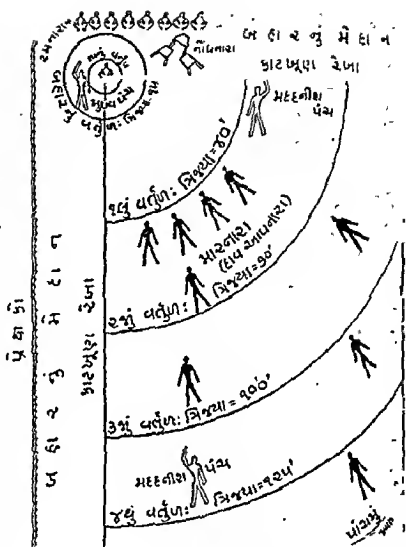
હલીહંડાની રમત
કોઇ ને કોઈ રૂપે
લગભગ આખા

દિવસ પ્રચલિત છે. તેની વૃત્પતિ, વિદ્યાર્થને પ્રવેશવારે થએલી વિવિધતા વગેરે બાબતો આ વિષયના સંશોધકો માટે એક રસિક અને આનંદનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે.

આપણા ગુજરાતમાં, તેનાં કે રવરૂપો વધારે પ્રચલિત હોય છે; એક 'લાલગ લાલ' ને બીજું 'વખત-રેંટ', આમાંનું બીજું રવરૂપ દિવસના વખતે ભોગોમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ છે; કારણ કે ગિહલીહંડાની વૃત્પતિ મૂળતઃ દક્ષિણ દિશામાંથી થએલી જણાય છે, અને તે વૃત્પતિ વખતનું તેનું રવરૂપ 'વખત-રેંટ' હશે એમ માનવાને કારણ છે છતાં, જે બાબત જાણાઈ છે તે પછી એકલી વાત તે સાચી કે આ રવરૂપ ગુજરાતમાં તે ખૂબ જ પ્રચલિત અને પૂરેપૂરું પરિચિત છે.

પણ, આ રમત એકલી પરિચિત છે તેટલા જ ભેરહાર તેને માટેના પૂર્વમ્હો પણ છે. એ તો 'માનગી' અને 'નાનાં છોકરાં માટેની' છે એમ ધણા માને છે. અને લાગે છે કે આપણી ભતને આ માન્યતામાંથી અને આરમતને આ માન્યતાના કોનામાંથી બચાવી લેવાનો સમય

હવે આવી ગયો છે. કોઈપણ વસ્તુ વધારે જરૂર કે અન્યવરિયત હોય તેને માટે આના અપાલ રૂઢ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ એમાંથી મુક્ત મઠ, રમતનાં વસ્તુઓમાં દોહલી, વિદ્યાર્થની રાકમતાનો વિચાર કરી, તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ રમતને તેનું સાચું સ્થાન મળે. પણ દેશોએ પોતાની ભૂમી રમતોને આ પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત કરી છે. તેના નિયમગતતા ને સુવ્યવસ્થા જોયા પછી આપણામાં આપણી રમતો માટે લઘુભાવ-અંધો બંધાઈ ગયે છે, એમાંથી મુક્ત થવા આ રમતનું રૂઢ રવરૂપ એટલે પછી તેનું વ્યવસ્થિત રવરૂપ કેહું થઈ શકે છે તે જોઈ જરૂરી છે.

સંસ્કારીને શિસ્તગત બનાવેલી ગિહલીહંડાની રમતના મેદાનનો નકશો

પિત્ત-લેખી નિયમોથી રમતી આ રમતનું રૂઢ રવરૂપ પ્રમાણે છે. રોડીના છોકરા લેખા યાય. જે નાવક બને. તેમને બીજાને 'માગી લે' ને બે ટુકડા યાય. પછી 'લીલ-સુધ' કરવામાં આવે અને છતે તે, મોટા ભાગે, દાવ લેવાનું નહીં કરે. તેમાંથી એક જણ મેદાનમાં આવી પોતે જ જાગે 'મરી' જોડે, ને 'દમવા' માટે તૈયાર થઈને બેસી રહે. દાવ નારે ટુકડા તેની સામે આવી પાછી છુટીછુટી મેદાનમાં

ગિહલીહંડા

આપણી તળપટ્ટી પછી ત્યજીએલી, ગઈકાલની એ ગામડી રમતને આવતી કાલની આગળપડતી રમત બનાવવું તેનું સંસ્કારેહું રૂપ ૪૩૪ (દિસેમ્બર ૧૯૪૮)

ન્ય અને તેને અંદલ કરવા કે ઝીલવા માટે તૈયાર થઈ નહ. દાવ લેનાર ઈસે. 'વાંકું ઉપવાની સહી' એમ અગાઉથી જાહેર થયું હોય તો ઈચ્છાએથી ગિલ્લી વાંકી પડી છે કે સીધી તેના વિષે ચત્તેરે પડે, તકરાર થાય, સમગ્રમાં ચાલ, રમત આગળ ચાલે. ઈચ્છામાં રમનારનો દાવ ના ન્ય તો પછી તે 'ટાંકેલી મારે.' ગિલ્લી ન્યાં પડી હોય ત્યારે દાવ અલગનાર કોઈ પણ એક કિલ્લે ગિલ્લીને ગળી તરફ દે. ન્યમાં દાવ લેનાર તેને દેડા મારવા પ્રયત્ન કરે. પણ ગિલ્લી ન્યાં એટલી હોય ત્યાંથી ગળી સુધી 'નખત, દેડ, ગૂઠ, નાર, અંગી, બેડો, જુજુ' એ ક્રમમાં બરાબ તેટલા દેડા ભરવામાં આવે. દાવ લેનાર ચક્રિયે હોય તો દેડા એવી રીતે લાંબાંદંડા કરીને બંદે કે નેપી ઉપરનો દેડો પોતાને ફાવતો દેડો આવે. આમાંથી પાછી તકરાર થાય, કેટલોક વખત ખમરે અને રમતનો બિન-પરિણામી અંત આવે અથવા સમાધાન આવે રમત આગળ ચાલે. દેડા ભરવામાં છેક છેક જે દેડા ભરવાનો હોય તે દેડાના નામનો પ્રકાર (દા. ત. નાર) દાવ લેનાર મારે. અને ટાંકેલો મારી પછી જે રીતે રમત આગળ ચાલી હતી તે રીતે આગળ ચાલે. ન્યાં સુધી રમનારે ફેડો મારેલી ગિલ્લી કોઈ દાવ આપનાર ઝીલે નહિ અમર દાવ આપનારે ફેડેલી ગિલ્લી અગાઉથી એક દેડાની મધ્યમાં નજર કરે નહિ ત્યાં સુધી દાવ લેનાર રમવા કરે અને 'જુજુ' ક્યાં કરે.

આ રીતે બંને દુકડીના વાધા વિસ્તૃત રંગે ને દરેક દુકડીના બધા કિલ્લોના ગળી નેટલા જુજુ થાય તે પરથી રમતનું પરિણામ નક્કી થાય. આ પરિણામનો પ્રકાર નક્કી કરવામાં પણ કેટલીક વિવિધતા હોય છે, પણ હમણાં તે જ્યાં હતું એ જાણી લેવામાં આવે છે. આ વર્ણન કોટલા મઠિ કહ્યું છે કે રમતના બ્યવસ્થિત રૂપને સમજાવા માટે તે જરૂરી છે. આ રમત મામડી લા-મત માટેની કારણોમાં મુખ્ય એ છે કે તેમાં તકરાર થાય છે, અને તેમાં કારણોમાં દેડા ભરવાની રીત, ઈચ્છાએથી ગિલ્લી વાંકી છે કે સીધી, દાવ આપનારે, ગિલ્લી ન્યાં પડેલી ત્યાંથી ન દેડી છે કે આગળથી, વગેરે ઘણી નાનીગોઠી બાબતોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. અને આ તકરાર વખતે કોનો નિર્ણય ઉપરનો તે નક્કી કરનાર હોય નથી.

એટલે, જો રમતને બ્યવસ્થિત રૂપે જ આપણે હોય તો આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. આમલમાં બ્યવસ્થા મંડળે જો વિચાર કરીને તેને માટે રચક નિયમો ઘડ્યા છે. તેમાં મુખ્ય વાત એ વધારામાં સાબી કે (૧) રમતનાં ત્રણ તરફો રાખ તેટલે એરો કાચક રાખ્યાં; (૨) રમતોનું નિયમન કરવા ને નિર્ણય આપવા તારીખ પામેલા પંચગચાનુપદ (૩) જ્યાંથી રમકડા જોવા થતા જોવા તકરારી પુરક કાંઈ રહ્યાં ના નિર્ણય આપી રમકડા તેવા રચક ક્યાં. આ રીતે નિયમબદ્ધ ને બ્યવસ્થિત યજ્ઞેલી રમત કેવી રીતે રમાય છે તે ક્લે જોઈએ.

નવું બ્યવસ્થિત રૂપરૂપ

રમત કમવાતા સમય પહેલાં અગાઉથી નિયત નિયમ પ્રમાણે દોરેલું મેદાન તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તેના આકૃતિ આ લેખ સમયે આપી છે. (૧) મેદાન પરની રેખાઓ દોરવા માટે ચૂનો ન દોય તો રાખનો કપથેય કરી રમકડા મેદાન દોરવામાં આવે તો સ ગિનિટ નેટલા ન વખત ન્ય છે.

ચોટી જગ્યામાં જોતી સમય. પણ તેની મળી થોડા વખતમાં જોદાઇ જોદાઇ ને નીકળેલી થઈ ન્ય છે. આથી થોડાં સમય લાકડાની લેવાર મળી જગ્યામાં દોડતી. આ તૈયાર મળીમાં અંદલ માટે દેડા લેવો રાખવાની સમય પશુ દોવ છે.

રમત માટેના આધિકારીઓમાં એક મુખ્ય પંચ, જે મદદનીશ પંચને રજુઆર ને પેદાનાર દોવ છે. મુખ્ય પંચ દાવ લેનાર પાસે રહે છે તે તેને અંગેના નિર્ણયો આપે છે, તેમજ મદદનીશ પંચે અલગથી માલિકી વપરાશી સુખ બંદર કરે છે. જે મદદનીશ રમવાના મેદાન પર જુડી-જુડી જગ્યાએ ફરતા રહે છે ને પડેલી ગિલ્લી બંધે તથા દાવ આપનારની બાજુ અંગેની માલિકી મુખ્ય પંચને કાલેલી ફેલાવો દોરા આપે છે. મેદાનાર, બંદારનાં મેદાનમાં બેસે છે. મુખ્ય પંચ બંદર કરે તે પ્રમાણે તેઓ સુખની મજબૂતી કરે છે ને મેપિ છે.

રમત રોક થતાં અગાઉ મુખ્ય પંચ બધી લેવારી તથા સહી ન્ય છે ને પછી બંને દુકડી (જોમાં નવ નવ કિલ્લુ હોય છે) ના તાવકોને લેવાની તેમની સમજ સિલકો કાઢે છે. તેમાં દુકડાનાર દુકડી દાવ લેવા કે આપવાની પોતાની પસંદગી બંદર કરે છે.

પછી દાવ આપનાર પાસે બંદારના નવુંબની બંદારના આમળાં પોતાના કિલ્લુઓને મેદાન છે. મેદાનમાં કોઈ નક્કી રવાન નથી હોતા, કેમકે દાવ લેનાર કિલ્લુ ને દેડા મારે છે તે બેલા વિવિધ પ્રકારના હોય કે દરેક દુકડે મેદાનની બાજુથી પડે છે. વળી ઉપલી વેળા ૪૦ ફૂટના નવુંબની બંદર તેઓને આપવાની થતા હોય છે. (કાલે બાંધેલાં આ માપાલ ૭૦ ફૂટ સુધી પડેલો) રમનાર પોતપોતાનાં સાધન મેદાનને ગિલ્લીઓ ને દેડા પોતાની સાથે લાવ્યા હોય છે, કાલે દોરાર છે નહિ તે પંચ તથા સહી લે છે અને હોય તો ન વપરાવાની છૂટ આપે છે.

રમત રોક થતાં દાવ લેનાર પણ પોતાના કિલ્લુઓ ક્યા ક્યામાં રમવાના છે તે મેદાનનારે જાણવું છે અને તે પછી દાવ લેનાર પણ પછી પાસે આવી રમવાની શરૂઆત કરે છે.

સીધી પડેલાં ઈસે છે. તે વખતે દાવ આપનાર ૪૦ ફૂટના નવુંબની બંદાર જતા રહે છે. ઈચ્છાએથી ગિલ્લી રિયર થઈ મથા પછી દાવ આપનાર બંદર આવી રાકે છે. ઈચ્છા પછી દાવ લેનાર માનુષ પર ખસી ન્ય છે અને મુખ્ય પંચ મળીની પાસે લેવાર કરેલા કાળામાં એક દેડા લેવો રાખે છે. દાવ આપનાર પેદા એક કિલ્લુ પેલી ગિલ્લી પડે આ દેડાને અંદલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અંદલ થઈ ન્ય મથર તે પડેલાં ગિલ્લી કિલ્લો દાવ લેવાર દેડા મારવાનો પ્રયત્ન કરે. દાવ લેવાર પછી આ વખતે દાવ લેનારને (મેદાન હોય તો) બીજા એક વધારાની તક મળે છે. અને જો એ વધારાની તક તે લે તો એ દરેક તક દોઢ એને જાળે બાદ સુખ મળે છે. તજ તક પેદા અને ત્યારે તે બધી ન્ય તો તેનો દાવ આપવા ચાલે છે.

ઉપવામાં 'ના-આડ' થતાં દાવ લેનાર ટાંકેલા મારે છે. પછી ગિલ્લી ન્યાં અડવી દોવ ત્યાંથી દાવ આપનાર કોઈ પણ એક કિલ્લુ ગિલ્લીને દેડા તરફ દે છે. એ રીતે ફેડેલી ગિલ્લીને દાવ લેનાર દેડા મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દેડો ના પાસે તે જાહેદ નાન્ટા સુખ તેને મળે છે. પણ જે દેડા પાસે તો ગિલ્લી જગ પમારે ફર ન્ય તેમ પમારે સુખ મળે છે.

૧૫૦ ફૂટનું મેદાન હોય તો વધારેમાં વધારે ૧૬ ગુણ મળે છે.

આ પ્રમાણે ટાલેલી પૂરાં મધા પછી દાવ લેનાર વખત (પગની) મારે છે. ટાલેલામાં આપેલી બધી વિનયો અને નિયમો અહીં પણ લાગુ પડે છે. પછી એ જ પ્રમાણે ૧૬, ૨૮, ૪૮, ૭૨, ૯૬ (આખની) અને બેઝો (કાળીનો) એ બધા પ્રકારે વારાફરતી અને આ જ ક્રમમાં ચેતાનો દાવ લય ત્યાં સુધી માર્યા કરે છે. આ નિયમોમાં હંડા બરવાની પ્રમાણ ઠીક નાખેલી હોવાથી બધા પ્રકારે નિયત ક્રમમાં વારાફરતી મારવાનું રાખવામાં આવ્યું છે.

દાવ લેનારના દાવ નીચેનાં કારણોથી લય છે: (૧) જ્યારની ત્રણેય ટકામાં નિષ્કળ લય તો; (૨) ગિલ્લી ચિલાઈ લય તો; (૩) દાવ આપનારે ફૂંકેલી ગિલ્લી જાળીથી રમનારના હંડાની હંજારાં જેટલી મર્યાદામાં આવી અડકે તે; (૪) બધા પ્રકારે નિયત ક્રમમાં ના મારે તો; (૫) પ્રકાર મારતી વખતે નાના વર્તુળની બહાર જરા પણ નીકળે લય તો; (૬) ગિલ્લીનો પહેલો ટિપ્પો કાઢખૂણ રેખાઓની બહાર પડે તો; (૭) ગિલ્લી બહારના વર્તુળની બહાર ના લય તો; (૮) પ્રકારવા દરો મારતા દરો દાવમાંથી છૂટી લય તો.

દાવ આપનારે પણ રમત ફરિયાદના કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે: (૧) દાવ લેનાર ઉચ્ચતો હોય ત્યારે જ્યાંએલી ગિલ્લી રિગર યતાં સુધી કોઇ પણ દાવ આપનાર ૪૦ ફૂટના વર્તુળની અંદર ના આવી શો; (૨) ગિલ્લી જ્યાં અટકી હોય તેનાથી જરા પણ અગળ આવ્યા વિના એ ગિલ્લી હંડા માટે ફૂંકવી પડે; (૩) હંડા માટે ગિલ્લી એવી રીતે ફૂંકવી પડે કે જેથી ગિલ્લીનો પહેલો ટિપ્પો બહારનાં વર્તુળની અંદર તો પડે જ; (૪) જરાલ આટ અજર હંડા માટે ગિલ્લી મળડાવીને (અન્ડર હેન્ડ) નાખી શકાય નહિ. આમાંની કોઇ પણ બાબતનો ભંગ થાય તો દાવ આપનારની બુલ થઈ મજાણે ને તે માટે સામા પ્રસન્ન-રમનારને એક ગુણ મળે ને ગિલ્લી ફરી ફૂંકવી પડે. દાવ આપનારની જો ૨૫૨-૬૫૨ ત્રણ બુલ થાય તો ત્રણ બુલના ત્રણ ૭૫૨માંથી ૫૫૨ ગુણ દાવ લેનારને બહિરાના મળે ને તે પછી તે, તેણે મારેલા પ્રકારથી આગળનો પ્રકાર મારે. આટલી આ રમતની સામાન્ય સગાહતી. એમાંની કેટલીક ઝીણી વિનયો ઊઠી રીધી છે.

આમ એક ટુકડીના નવે નવ ગિલ્લી રમી રહે એટલે પછી બીજા ટુકડીના નવ ગિલ્લી રમી. પછી એ જ પ્રમાણે ફરીથી બંને ટુકડીને એકેકાક થયે. બંને ટુકડીને મળેલા બંને દાવમાં થઈ ને ટુકડીના વધારે ગુણ થાય તે ટુકડી છતી મળ્યા.

ગુણની દ્રષ્ટિએ તો વધારે ગુણ મેળવનાર ટુકડી છતી મળ્યા, પણ રમતની દ્રષ્ટિએ કોણ છત્યું તે જણાવવા માટે મુખ્ય ધંધ નાસા જોલાવે, ને નીચે પ્રમાણે છે:

ધંધ જોલે: 'છત્યા કોણી છત્યા કોણી'

બધા ઝીણે: 'રમનારા સો છતી મયા.'

ધંધ જોલે: 'દાખાં કોણી દાખાં કોણી'

બધા ઝીણે: 'થેર જોડા તે દારી મયા.'

મૂક્યાંકન

આ પ્રમાણે રમતી આ નિયમબદ્ધ રમત અમદાવાદમાં તો ખૂબ રમણ છે અને ઘને થોડા વખતમાં ગુલસાતઝરમાં ૪૩૩ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

રમતી થઈ જરી એમાંથી એ કે ભણેભણે રમત જોઈ છે તેમને ખૂબ મજા પડી છે. (રમનારને તો ૫૨ જ); પણ છતાં આ રમતને તેનું ધ્યાન રમાન આપવું હોય તો જુરીજુરી દ્રષ્ટિએ તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

(૧) આ રમતના પદ્ધતિમાં મોટામાં મોટી બાબત એ છે કે એ આપણી ૫૨૫૨માં રમત છે. યોલીજોલ કે દોશી રીજવા માટે કોઇ સારા કિશ્કાની જરા પડવાની જ, પણ બમરા કે પતંગની માફક ગિલ્લી-હંડા તો આપણે વાવ-પેશમાં રીધી મયા હોઈએ છીએ, એટલે અને આગળ લાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન નહિ કરવો પડે.

(૨) તે બધું જ સરખી છે. એક ગિલ્લી ને એક દોશી-જસપતી ગણી મેદાન દોરવા માટેનાં સાધનો અને એવી બીજી બ્યવસ્થા અંગેની વસ્તુઓના સમાવેશ કરીએ તો પણ એટલું તો નહતું ખર્ચ આવે છે કે જેને ખર્ચ કહેવું એ જ મોટું છે.

(૩) સરતી છે તેટલી જ એ સાદી છે. તેનું મેદાન યોડા જ વખતમાં થોડાં જ સાધનોથી તૈયાર થઈ લય છે.

(૪) રમતમાં ત્રણ ને અગત્યનું એમ તેમાં રહેલા આનંદ, અને એ દ્રષ્ટિથી પણ આ રમત જરા ય પાછળ પડતી નથી તેમાં ય ફૂટકા મારવાને અને તે જોવાનો પ્રસંગ ને આનંદ જ્યાંવે છે તે તો આપણામાંથી સોમે માર્યા જ રહી.

(૫) યોલીજોલ કે ક્રિકેટ જોડાપ્રિય થાય છે તેની પાછળ એક કારણ એ છે કે રેખાવડો ધોખાંક પહેરીને તે જાડી સ-કાય છે દોશી, ઘટવટ કે જો-જોને આલામ નથી. પણ ગિલ્લી હંડા તો આ બાબતમાં ક્રિકેટની બરાબરી કરી શકે તેમ છે.

(૬) જારકેટોલ કે જો-જો જેવી રમતો અમુક જ વર્ષના લોકો પસંદ કરે છે કારણ કે તે અતિશયની રમતો છે. સામાન્ય રાત્રિના મજાણે તે રમતો હાંસી જ લય. જ્યારે ગિલ્લી હંડા એ ઢંગવા અગતી રમત છે.

(૭) ઘટવટ કે રમી ફૂટેલાવી રમતમાં રમનારને લો-ફૂલ્યું રમડાનું પડે છે, સારી જોલાવ પણ છે; યે રીને કે-લાક અતિ સુખક હોતો તેને 'ઝંજરી' રમત ગણે છે. પણ એવા લોકો આ રમતને એવી કહી શકી બરા.

(૮) ક્રિકેટ રમનારા લોકોને તેમાં વધારે રસ પડવાનું એક કારણ એ છે કે તેમાં બચ્ચિ દીડ 'રન' મળ્યા જ છે. જો-જો કે ઘટવટમાં સંપૂર્ણ એ જ વ્યવસ્થાની વસ્તુ હોઇ ગુણમુલવરી પણ કુલોલ પડે સગમ દુકડીને નામે જ થાય છે. ગિલ્લી હંડામાં, ક્રિકેટની માફક, અંતિમ રીતે ટુકડીના જ ગુણ મ-જાવા છતાં દરેક બચ્ચિને પોતાની સમી પ્રમાણે મલતા મળે છે એટલે પણ લોકોને આ રમત મગવાનો વધારે અવકાશ છે.

પ્રયુક્તિઓ

દેશી જાત તે આ રમતની પ્રયુક્તિઓ (ટર્મિન) ક્રિકેટમાં ફરમાવી પ્રયુક્તિ છે. પણ તે એક જ નવતરી છે. દોશી ફૂંકનાર દોશી ફૂંકે છે અને રમનાર તેને જુરીજુરી દિશામાં મહેત-વામાં ચેતાનો કસળ દેવાર છે. ગિલ્લી-હંડામાં આ પ્રયુક્તિ તો છે જ, પણ તે ૭૫૨માં બીજા એક પ્રયુક્તિ એ છે કે ચે-લાની જણોતો ગિલ્લીને ચેતાને જ ફૂટકા મારવાનો દોષ છે આ તત્ત્વ રમતના આનંદમાં પોતાનો ખાસ મળે આપે છે. આ પ્રયુક્તિ સરળ ન રહે તે માટે ઢંગવાની આ વિધા

વધારે વિવિધ અને ઠહિન-કરવામાં આવી છે. 'વળત'ના ફટકામાં પગ વડે, 'ઝંઝી'ના ફટકામાં આંખ પર મૂકી મર-દન વડે, 'ઝંઝી'માં કેળવી વડે, 'ફેટ'માં હંડા વડે, એમ વિવિધ રીતે ગિલ્લી ડહાળવામાં આનંદની માત્રા વધવા સાથે જુદા-જુદા ઝંગની શક્તિ ને કોશલ્યની પણ તેમાં કસોટી માય છે. વળી દાવ આપનારે ફેલ્લી ગિલ્લીને હંડા વડે કંટોડા મારવામાં પણ કિંદેટના કરતાં ઘણી વધારે કુશળતાની જરૂર પડે છે, કારણ કે ફેલ્લીગોલી ગિલ્લી કિંદેટના રત્નમસની ગાંઠક સાઈ નિશ્ચિત કરેલી જગાને તકાઈને નથી આવતી. વળી, હંડા કરતાં ગિલ્લી ખૂબ જ પાતળો હોય છે અને ઝંઝટની સરખામણીમાં તે હંડા ખૂબ જ પાતળો હોઈ શકાય. વળી, આટલો મુશ્કેલીમાં પણ ગિલ્લીને હંડા વડે ધક્કેલી ૧૫૦ કે તેથી પણ વધારે ફૂટ દૂર મોકલી આપતી ભેદ છે. ત્યારે રમનારની શક્તિ અને કોશલ્ય પર કુદરતી રીતે જ ખુશ થઈ જવાય છે. ઇચ્છાની ક્રિયા વળી નવી જ નવતની પ્રયુક્તિઓ રમી કરાવે છે. અને તેને અદલ કરવા, એ તે વળી ખીજી કેમ પણ રમતમાં આવતી તાકવાની ક્રિયા કરતાં વધારે હલકું છે.

રમતનું ભાવિ

મીગ, આ રમતમાં ઘણી પ્રયુક્તિઓ સમાજોલી હોવાથી ભેગભેગ વધારે સારા ખેલાડીઓ તેને રમતા જશે તેમતેમ વધારે ને વધારે પ્રયુક્તિઓ શોધાતી જશે અને શોધાઓલી પ્રયુક્તિઓ વધારે વિકાસ પામી જશે.

આજે આ રમત જે રીતે રમાતી હતી છે, તેમાં રસ લેતા ખેલાડીઓ જે અખતરા કરી રહ્યા છે, અને નાગરિકો જે મુશ્કેલી કરી રહ્યા છે તે પરથી રમતમાં કઈ નવતા ફેરફાર થશે તેનો પણ હાંધેક ખ્યાલ આવે છે: (૧) આત્યારે દોરારતાં ૪૦, ૭૦ તથા ૧૫૦ ફૂટનાં વર્તુળોને બદલે ૧૦૦, ૧૫૦, ૨૦૦, ૨૫૦ વગેરે ફૂટનાં વર્તુળો દોરવાં પડશે, કારણ કે ફેલ્લા મારનાર તેમાં ખૂબ જલદી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે; (૨) ઈચ્છી વખતે દાવ આપનારા ૪૦ ફૂટની બહાર બેસા રહે છે તેને બદલે ૧૦૦ ફૂટની બહાર બેસા રહે અને ઇચ્છવાનું સઠ ચતાની સાથે જ તેઓ અંદર દોડી આવી શકે; (૩) કાટખૂણે રેખાઓને પહોળી કરી ૬૦૦ અંશના ખૂણાને બદલે ૮૦૦ અંશના ખૂણા કરે; (૪) દાવ લેનાર એક જ જગ્યાએ ડ્રિયુર રહે છે તે વખતે અન્યો દોડે ને અમુક જગ્યા પરાવવામાં પોતાનું કોશલ્ય દેખાડે. આમાં આ રમતનો પોતાનો કસળ આજે કેવો છે ને આવતી હાલે કેવો થશે એ બાબતો જોતાં રમતને આગળ આવવા માટે ઘણી અવકાશ દેખાય છે. મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે અને તે તેને માટે બંધાઈ ગયેલા આપણા પૂર્વજીવની. આપણે જે લઘુસાવ-અંધીથી આ રમતને ભેઈએ છીએ તે દૂર ધીમે માત્ર તેના મુજબ હોય પરથી જ તેના સાચા રચાનનો વિચાર કરીએ તો આપણે તેને જરા પણ અવગણી નહિ સમીએ. ત્યારે દરેક ક્ષેત્રમાં આપણે આપણી અર્થમતા પિળવવાની સંસ્કૃતિ કરી છે ત્યારે રમતગમતના ક્ષેત્રમાં પણ આપણી આ તળપડી રમતને તેનું સાચું રચાન આપણે પ્રથમ કરવો જોઈએ.

વાસુદેવ ભટ્ટ

[આ વિષયને વિસ્તૃત રૂપે સંગ્રહવર્તી એક પુસ્તક અગાદાવાદ બાંધાયાગ મંડળ દ્વારા કરે છે.]

'ગિ. મહેતા તોર છે?' એક આનંદનું પૂછ્યું.
'કયા મહેતા, નાના કે મોટા?' તોરે પૂછ્યું અહીં જે બાઈઓ રહે છે.'
'જેમની બહેન વીરનવરમાં રહે છે તે, વળી'. આનંદનું અંધાણી આપી!

'અકયા જયસુખ, તેં ધરંગાં કાંકરા ભેળવી લીધાં?'
'હા, બાપા'
'ખાંડમાં પાણી નાખી લીધું?'
'હા, બાપા.'
'આટલાં પૂળ અને આંબલિયાનો લોટ ભેળવી લીધાં?'
'હા, બાપા.'
'ફૂધમાં પાણી નાખી લીધું?'
'હા, બાપા.'
'તો હાલ્ય ઘરે દેરાસર જઈએ—'

વિજ્ઞાનના સિદ્ધ અસિદ્ધના મુદ્દો પ્રયોગો દ્વારા સ્થગ-નવતા હતા. 'હને' તેમણે કહ્યું, 'હું આ રૂપિયા આ ક્લિસ્ટ બરેલા પ્યાલામાં નાખવાનો છું. તે તેમાં ઓગળી જશે? 'ના સાહેબ.' ખાણમાંથી એક ચકુસ બોલી બહાવો. 'ના? સિદ્ધ પૂછ્યું. 'તો હું સગનવીસ કે સાથી નહિ ઓગળે?'

'કેમકે જો તે ઓગળી જવાનો હોય તો તમે તેમાં નાખો જ નહિ.'

વજીલ સાક્ષીની હથથપાસ કરી રહ્યા હતા. 'તમે રતિ-લાલને તા. ૧૧મીએ મળવા ગયા તે વખતે તેમણે તમને શું કહ્યું—'

'આ પ્રશ્ન સાથે મારો વાંધો છે, નાગદાર.' વિરુદ્ધ પક્ષના વજીલે વિરોધ દર્શાવ્યો.

ત્યારબાદ કલાક સુધી બંને વજીલો વચ્ચે મરમાત્રગ ચર્ચાચાલી. અંતમાં ન્યાયાધીશે તે પ્રશ્ન પૂછવાની રત્ન આપી. વજીલે પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'હું. ત્યારે તમે રતિલાલને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે તમને શું કહ્યું?'

'કશું જ નહિ—તે બહાર ગયા હતા!' જવાબ મળ્યો.

માંદાની આંકિપટલ જોવા માટે પ્રમેલા એક ગૃહરમને ત્યાંના એકમાંડાએ પૂછ્યું. 'કેમ સાહેબ, કઈંનવા સમાચાર?' તે ગૃહરમે કહ્યું, 'આસ સમાચાર એ છે કે અંગેજે ૧૯૪૮ ના નવનવી ૨૦ મી પહેલાં દિંદ છોડી જવાના છે.'

'શું હેડા છે? કેવા અદ્ભુત સમાચાર! હું સાચું કહું છું સા-હેબ, આ સમાચાર સાંસળોને મારા સાથીઓ ખાંડાય જશે.'

'એક રીઠને ટિકિટ આપો.'

'પણ ક્યાંની?'

'અહિંની જ વળી! અહીં જ મારે પાછા આવવાનું છે.'

(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૪૪૭

પંડિતજી

હેખર

ગુલાબદાસ બ્રોકર

મારી વિનયિ એમના
હરેક સુખી ન જ પડોચી

મેં

એમને પૂછ્યું:

‘લગ્ન કરવાનો વિચાર જ તમને કહિ જાઉં છું આખો દોષ?’

મારે ખસે હાથ મૂકી દસીને તેમણે સામું પૂછ્યું:

‘તમને શું લાગે છે?’

‘નથી સમજાવું ત્યારે તો પૂછું ને?’ એ જવાબ વાળ્યો અને હસુકતાથી તેમની સામે નેહ રહ્યો.

વિચારમાં હોય ત્યારે ને રીતે ઊભી બની જતી એ રીતે પંડિતજીની આંખો ઊભી બની ગઈ. તેમની એ હાથે કાતેલ સુતરના બનાવેલાં લડા પહેરેલું અને પાવનમાં વીંટાએલી પડછંદ હાથ, એ ઊભી આંખો, વાતચટ દરતો આંખો એ વજ્ર ચહેરો, ગાંઠા ખાંડા તેમણે રંગેદારી મૂકેલા તેમનો હાથ અને હવામાં ફરફરી, સફેદ કૂંચ બેવી, ચંત એક લાંબી તેમની, દાઢી, સુખાગ્ર મનવતાનું નાલું એક રંગાળીય ચિત્ર ભર્યું કરી રહ્યાં.

પગનારમાં જ વિચારમગ્ન મુદ્રા એમની જઈને પંડિતજીનું અંગેઅંગ તેમના નિત્ય સંઘાથી એવા હારેપથી ભરાઈ ગયું.

‘નથી જ આંખો એમ તો કેમ કહેવાય? હાં....એક નાર આંખો તો હતો જ.’

‘અરેખર? ક્યારે?’ એ અશ્વર્યથી પૂછ્યું.

નિત્ય બ્રહ્મચારી નહોતા એવા આ છુપ્પું મિત્રના જીવનમાં આવા વિચારને કદિ જે સ્થાન હોય શકે એવી અને દુષ્ટતા પણ અત્યાર સુધી નહોતી આવી.

૧૭-૧૮/૧૨/૧૯૪૮

‘એ વાતને જે પર્થો બીટી મયાં.’ તેમણે મારે ખસેલી હાથ કઠાવી પોતાની દાઢી પસવારમાં દબાવી: ‘ત્યારે મિત્રો મને પંડિત કે એવું કંઈ નહિ પણ બલરામ જ કહેતા. વીસ પચીસ સાલ થઈ હશે એ વાતને.’

તેમણે મારી સામે નેહનું હું તો નહોતો છાંયો વાત સંભળવાની તૈયારી કરીને બેઠો. હોઠ એમ તેમની સામે નેહ રહ્યો હતો. તેમણે વાત ચાલુ રાખી:

‘એ દિવસોમાં હું કરાંચીમાં દરિયા-સેવાનું કામ કરતો....સેવા?’ તેમની આંખો હાથે હારેપથી દુષ્ટ બની. ‘માનસ સેવા ને સેવાની બંધની જ કરે છે, પણ તેને દરિયા-સેવા ને સેવા ને સમાજસેવા ને દેશસેવા ને એવાં એવાં કામો નામે આપે છે. એમ હું જે દરિયા-સેવા કરતો. ને એમાં મને રસ પણ ખૂબ પડતો.

દિવસના ચોદા કલાક મારા બરજીયાપણ માટેના અવસરમાં ગાળતો. ચોદા જ કલાક—ત્રણથી ચાર—પૂરા થઈ પડતા; કેમ? આપણે તો એકલા રામ. મહિને ત્રીસ રૂપિયા તો જનુ થઈ પડે. એ કામ પાતળાં તરત જ મારા પ્રિય કાંઈ માટે હું દેરી જતો તે છેક મોટી રાતે થઈ આવતો.

એક રાતે હોમસ કરતાં જે ખૂબ મોટું થઈ ગયું. હોમસ ચોદા વખતથી ચાલે માળીતો થઈ થરેલાં અરજી મારણે ખાટલે પડ્યો હતો અને તેની સારવાર કરનારું જે પારો કાઢ નહોતું. આજીબાજીના ને કાઈ હોય એ બીચારા અણખ

જિંદગીમાં એક જ વાર એમણે પરણવાનો વિચાર કર્યો, ને તે પણ—

હોસને માનતા ને ધૂવા ને જાતિ સિવાય બીજું કંઈ પણ શું? થોડા દિવસ પહેલાં ડોક્ટરને બોલાવી એ અરજીની ફા સર કરાવી હતી. પણ એ સતતા તેની કિયતિ વધારે બચી હોવાથી મોટી સુધી હું પોતે જ તેના ખાટલા પાસે બેસી રહ્યો હતો. પહેલાં તો તે એ લોકોમાં માથામારે આવ્યો ત્રણતો અને કેટલે દાંડ ન આવે એવો કહેવાતો. પણ મને તો તે અરમ સ્વભાવનો છતાં સારા હૃદયનો લાગ્યો હતો અને એની પ્રીતિ મેળવ્યા પછી એની દારા એ આખા લગ્નમાં હું વિચારસનું અને કયાંક કયાંક પ્રેમ તથા આશ્વાસનનું સ્થાન ધર્મ પડ્યો હતો. એટલે એને આ રાંદેશીમાંથી ગમે તેમ કરી ઉગારવાનો મારો તનતોડ પ્રયત્ન હતો.

પણ તે રાતે જાગ્રત એક પછી એક મિનિટ પચાર થઈ હતી તેમતેમ હું અને એ બન્ને સમજતા જતા હતા કે અમે આ લગ્નમાં દાર જ પાગવાના છીએ, અને તે એ જ હતી. એટલેક વાગ્યે તેને અભરાગમ્ય થવા લાગી. નાકી પણ અવરવળ બનતી જતી હતી. હું તેને માથે હાથ ફેરવી રહ્યો હતો. ત્યાં મારા તરફ ફરી, એક કડુણ હિંમત મારા તરફ દેખી તેણે કહ્યું: 'મારું એક કામ કરશો, બાપસા! તે મારો છવ મને જરો.'

'હવેને બાપ,' એ સ્નેહથી કહ્યું: 'તો દારો તે કરીશ.'

'પણ અતારે ને અતારે, હોં બાપુ!'

'અતારે જ. પણ એવું થાય છે શું, અરજી?'

'એક ગનારી કબજાત કરવી છે.' કહી તે બેઠો થવા બેગો પણ થઈ ન સક્યો.

મેં તેને સ્નેહથી સરખો કરી પાછો પચારીમાં મુખાડ્યો આ સ્થિતિમાં આવો ઉકેલવા જતાવવા બાદ કપડો પણ આપ્યો. તે પણ બહુ કજલ કરતો દોષ તેમ દયામણી રીતે મારી સામે જોઈ પોતાના બચાવમાં માર એટલું જ બોલ્યો: 'હું કું માણાપ, માંચલો એવો કાંઈ બાપ છે!'

અને એણે હથડતા ગવલને, તુરક રાખેમાં એ વાત કરી તેમો સાર એ હતો કે થોડાં વર્ષ પહેલાં તેણે રૂબાળી રાજુડીને પોતાની ત્રીજી વારની પરણિત બતાવી હતી અને તેની સાથે એમુક વર્ષો મુખચેનામાં આજ્ઞાં હતા. પણ હવે હું થોડા સમય પહેલાં—હું એ લોકોમાં કામ કરતો થયો એથી એક બે મહિના પહેલાં જ—કંઈ નહવા કારણસર બતને વચ્ચે કાઢે. થતાં તેણે રાજુડીને પોતાના ધરમાંથી બહારે દીધો હતો. પેલી કેટલું રડી હતી, કવરતી હતી, પણ પોતે એનેનો બે નહોતો થયા. અને એક અંધારી રાતે વર-સગા વરસાદે 'હું ક્યાં જઈશ? હું કરીશ?' એમ કરતરતી. પચનના જોરે દુઝતાં પહિંદા જેવી મૂલતી રાજુડીને તેણે ઘાત મારીને ધરનો બહાર તમડી મૂકી હતી.

પછી તો થોડા દિવસો બાદ યુરોપી સાંવ પડતાં, ને જ નિવાનો દારણું મામૂલી પાણી સમનતા અરજીને કુંજા પણ થઈ હતું, પંરતાવો પણ થયો હતો. પણ એને પાછી થી રીતે પોતાવાપસ પોતે સાથે બીડી કહેવા નય તો તો પોતાનો વડે રો રહે? ને પેલી તો કહે એમ હતી જ ક્યાં? રસ્તે બંને એમાં

થઈ નય ત્યારે એટલા તિરકકારથી નાકનું ટરણું ડાળું કરી અરજીની સાથે નવર પણ ક્યાં વિના એ ચાલી જતી કે એ તો હોડા જ થઈ જતો ને પૂંધવાય પણ રહેતો. 'મુક રાંદ. હ નહિ તો એની મા બીજને ક્યાં મોટો છે?' તેને થઈ.

પણ તેણે ફરી કહી બીજ કરી જ નહિ. રાજુડી પેલા માગના હવાર જેવા નાચિવાના ધરમાં બેસી થઈ ત્યારે એનો ચરડ માંગવા એટાથી વાની છેકડીનાં કહેણ તેને આવ્યાં ને લાલવ પણ થઈ આવી તો એ નહિ અને આવે, શિયાળાની આ અંધારી રાતે, જ્યારે તેની જિંદગીને કીને જા-આવાની અણી કપર આવ્યો ત્યારે તેને એ રાજુડીનો મરડ ન બાંધવાને અધરોસ નહોતો થતો. અધરોસ માત્ર એક જ વાતને ધતો હતો કે પોતાનો આવો માથાબાદે, કોથી સ્વચાલ હસતે મોંએ સહી લેવી, પોતે લાત મારતો ત્યારે એ સાથે રાખવા કરમતી એ રાજુડીને પોતે વિનાચારે, વર-સતે વરસાદે અરધી રાતે પોતાના ધરમાંથી લાત મારીને હડકાવા કુતરને તમડી મૂકે એમ તમડી મૂકી હતી, ને મંતે એને બીચારીને નાચિવાને ધર બેસવું પડ્યું હતું.

ને સાંભળ્યું છું કે એ નાચિવા રાજુડીને ગમે એમ સૂતો, માણો તો વરસાદ જ વરસાજતો ને એ બધું રાજુડીને સંકળ કરવું પડતું. ન સહે તો નય પણ ક્યાં? ને એ બધું કોને લીધે? એ સપાલ અરજીને વારંવાર થતો પણ એનો માખી-આખો જવાબ તો એ આ મારો પૂડયો ને લગિયત હથડતી ચાલી ત્યારે જ એને મળી શક્યાં. એ જવાબનું જોર એનાથી છરવાત નહોતું. એટલે તો નાકી વરતી જતી હતી હતાં વાત મરે એમ પૂરી કરીને એ રોવા એવા અવાજે બોલ્યો: 'હાકર મને એ ગતે મારું કેમ કરે, બાપ? હ તો રાજુડી પોતે જ મને મારો ચાંક મારું કરે તો જ મારો છવ મને નય.'

જે વાત બની મઈ છે, પરી મઈ છે, એવું કહે આવે યાણે આટલું બધું કુંજા કરવાથી એ સ્થિતિમાં ફેર શો? પેડે? અને કોને આટલો ખરા હૃદયનો પસ્તાવા મતો હતો એ જ એના શુનાતી મારી મેલવરા મારે એવું નહોતું? એ રીતે ને એને સચલવવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી એથી. પણ તેણે તો નહિ એક જ વાતની રડ લીધી હતી: 'હું રાજુડીને અર્ધો બોલાવી લાવો હ મને કહેવે વાર જતો આવું તો જ મારો છવ મને નય.'

આખરે બાલુમાંથી કાઢેને એની પાસે બેસાડી દું જડા તેવાર થયો. કામ કેટલું મુશ્કેલ હતું તે તો મારું જ ન જ નહતું હતું. એ નાચિવા મોટું કંઈ સાંભળે એવો નહોતો એનો તો મને અનુભવ હતો. એ લોકોમાં જ્યાં દુર જ રહેતા હોવાથી રાજુડી વિશે મને અજર નહોતી, પણ રાજુડી સારી કે સમજતો દોષ તો એ નાચિવા સાથે કામ પાડવું માથાની પેલી પારનું હતું. પણ આ બાલુ અરજીની દયામણી મુખમુદ્રા, તેનો ખરા હૃદયનો પચાપાચ વચેરે એટલું હૃદયદોલન હતું કે મને તેટલી મહેનત કરીને, માણે કે મમે તે રાજીને ચાલુને એકવાર તો અરજી સાથે ખડી કરી દેવી એનો નિર્ણય મેં કરી લીધો. રાજ અંધારી હતી. ક્યાંકક્યાંક કોઠાકોઠા તારા આકાશમાં

એજુઠતા હતા બાકી તો ત્યાં ધાણુ ન હતું. કંઠી તો આસા જેવા તમકા ગાજીસને પણ મુલતી મૂકે એવી ઝેરહાર હતી. અહીં મુંબઈમાં રહેતા તમારા જેવા માણસને એ સિધ્ધ અને બહુ-ચિરતાનાની કંઠીને શી રીતે ખ્યાલ આપી શકું? બંધીવાસમાં વળી મ્યુનિસિપાલિટી યે બીજાના દીવાનો રોનો ખરચ કરે? આગનાબીજા છેડાના વાસમાં રહેતાનાચિયાની એપડીના બાર પાસે આવી જોમો. ચોમેર બહુ યુગસાથ હતું. કૂતરે પણ બસીભસીને ધાકી ગયાં હતાં. આવા લતામાં એ એક બંદની બળ્ળો સામાન્ય હોય છે, અને આ હોતોની વચ્ચે કમી કરવાથી એ બાંધેથી હું ટવાઈ ગયા હતાં તે, અલથવા આ નીરવ શાંતિમાં વધારે તીવ્ર બની મારે બાહુ ફેલાઈ રહી હતી.

મેં તેમને બંનેને જાણ્યાં. પણ પરિણામ તો એ ધાણુ હતું એજ આભું. ન નાચિયો, કે ન રાહુ, બેગાંથી એકે પલ્લવાં. જીવડે આરબજી પર, અને એગાગે હું 'મારી મા, મારી બહેન' રહી રાહુને વધારે વીનવવા લાગ્યો તેમતેમ મારી ઉપર, એમની ખાળોને વરસાદ એ બંને વરસાવવા લાગ્યાં. મારી વિનવતી એ વરસાદના અવાજને એટી એમના કાન સુધી ફેલાય થોડીજણી પણ પહેાંચી હતી, પણ એમનાં હૃદય સુધી તો નહિ ન. કેમકે ન્યારે મેં કહ્યું 'પણ બહેન, આંખણમાં એક ટોર રવવા પડ્યું હોય તો તેની યે આપણને દયા આવે છે, ત્યારે આ તો માણસ નેવું માણસ છે'.

ત્યારે રાહુએ કહ્યું : 'હ ટોરનું તો ચામડું છે કાગ લાંબી, ને આપણને ઈ દેતથી જીએ તો ખડું. પણ આજી વાતામુવે તો વરસતા વરસાદે બધારી રાતે ગતે પહેરશે ક્યારે ફેરારને કાઢી મૂકે એમ કાઢી. કોનું તો સાત ભવમાં ચ લઈ નહિ યાય.

મારી બધી વિનવતી, બીનવળી, બાજી, કાલાવાસ, ન-કામાં ગયાં. મને હૃદયમાં આશા હતી કે હું ન્યારે આરબજીના અંતઃકરણના સાધના કું:ખને એ હોશી આગળ-આગળ તો રાહુ આગળ-વડા રસીક ત્યારે એ પલ્લવો, તેના હૃદયને હું એ રબુઆતથી રસીક શીકીશ. પણ એ તો હું તેની આગળ પ-હોંચી શકું ત્યારે બને ને? આ તો હું બહાર, તે અંદર અને એ રશાન-અંતરાય ઉપરાંત વચ્ચે અવિરત ખાળોને અને હૃદયબળવરાતા અસહ્ય મેણું ટોણુંભર્યાં શબ્દોને અંતરાય! ને ઉપટે તો હવે વધારે બળતેમને વાતોમાં થોડી શાંતિ તો મારે દાંડિયો ન બાંધી નાખવાની નાચિયાની ધમગી, ને મારી આશાના ઉલ્લાસમાં ઉલ્લાસ તંત્રને તોડી નાખતું રાહુનું છેલ્લું વાક્ય: 'વાલાયુઆ આવાઆનાં ખાટસનાદિયાય વચ્ચે શા સારું આવતા હશે?'

નિરાશ હૃદયે અને બારે પગલે હું ન્યારે આરબજી પાસે પહેાંચે. ત્યારે એટી વાગ્યા હતા. આરબજી આટુરતાથી મારી ન રહિ જોતા પડ્યો હતો. હું તેની પાસે પહોંચતાં ન સ્તીજી આપાને તેણે 'પડ્યું: 'રાહુડીને લાગ્યા, બાઈ!'

'હમણું આવી પહેાંચી સગા ને.' કહી જોડું હતી હું તેની પથારીની બાજુમાં બેસી ગયાં. તેને માથે હાથ મૂક્યો ને ગજારામે. નાડી હાથમાં લેતાંજહું ન મંદ થઇ ગઇ લાગી. મુન્યુ અપાકેર તેને પોતાની પાંખમાં સ્થ લેવા થસી રહ્યું હતું. તે તો પ્રથમ પૂછતા હોય તેમ મારી સામે તાજી રહી હતો. મેં કોને પઠાળ્યો, ફોસલાળ્યો, બતાળ્યો. નહું બોલ્યું

મને ગમતું નથી. મારી નિઃશ્ચીમાં બહુ ન બોલ્યો વાર હું નહું બોલ્યો દોહડો. પણ તે રાતે તેની પાસે હું નહું બોલ્યો. કેવી રીતે રાહુએ મારી વાતને આપકારી, એની એમી માંદગીની વાત સાંભળી તે કેવી ચિન્તાતુર બની ગઇ અને મારી માનવાની રડની વાત સાંભળીને તો રાહુની આંખમાં રેવાં પાણી આવી ગયાં, ને એ બધી પડી. 'હું ચ મૂળ કોને કયાં બોલી ફેન્ડગી તો!', નાચિયો થયું કેવો રાહુડીને મોહકવા લેવાય થઈ ગયા, એ બાકી કલિષ્ટ વાતો મેં આરબજીને બતાવ હૃદય છતાં હસતે મુખે કરી ત્યારે એની અપારાણ્ય તેમજીવન થતી હતી આંખો પણ પળકાર તેમજી વગગી જીડી.

ચાંદીપાકયો નાચિયો મોટા ઘેર આળ્યો હતો ને હજી હમણાં ન જાતી પરવારી એ હોલ સુતાંતાં જોડે મેં ન જોને કહ્યું કે આવી અંધારી રાતે આવવાને બદલે વહેલી સવારે તેણે ચાંદ્યાર આવવું. તને બજાર છે આરબજી, રાહુને સારો દિ આવે એમ કહે કે તેથી મેં ન જોને કોણી કેમ, કીક કહ્યું ને? તેણે ટોડું હવાબું. ને વળી કહ્યું: એ તો માનવી મે'તી.

પણ મેં નાચિયાએ માંડ સમજાવી. અનવાજાની પહેલી સો ફૂટમાં એવી કોને અહીં આવેલી ન દેખ તો કહેને.

'ખમા આપ. તમને ધણી ખમા. મારે છવ હવે ફાંફ ...' પણ ખાંસીનું એક બળવરતે જોડું આળ્યું ને પથારીમાં પણ આરબજીની કાયા એવડી વળી ગઈ. રવરથ થતાં ફરીકાર એની એ વાત તેણે રસપૂર્વક સાંભળી ને મેં યે હાંક વિચારો એમાં કમિરી એની એ વાત તેની પાસે કરી. 'રાહુડીને હું બોલ્યુંને? હ મને ...' કોને ખાલતો મેં ખાંક અકબ્યો.

ને એમ મેં એમ પ્રમાતનું પહેલું ફિરણ ફૂટે એની અથોરતાથી રાહ જોતા આરબજી પ્રમાતનું એકે ફિરણ ફૂટે એ પહેલાં સાદાં ચાર-પોણા પાંખને શુભારે એ ન વાતને લવતાંલવતાં સદમને મારે આંખ મોટી થી.

તેની અંતિમ કિયાની થોડીજણી બચવાયા કરી, એ બધું પૂરું કરવાનું આજીવાનુનાં બોને સોંપી હું ન્યારે ઘર તરફ ન જા રવાના થયો ત્યારે સાદા પાંચ થવા આળ્યા હતા. રાત પહેલાં કરતાં યે વિરોધ અંધારી લાગતી હતી. કંઠી તો કહે માડું ન કામ. મારા હોઠમાંથી સીસકારો નીકળી જતો હતો એ તો મને હજી યે થાડું છે. પણ એ બધાની નજી મને કશી ન પડી હોય તેમ હું ચાલ્યો જતો હતો. મારાં પગમાં ધીગાંધીમાં પડ્યાં હતાં. હૈયું ફાંફ કલા ન લખ એવા વિધાના લાદરો સદાઈ મણે હતું. એટી ન જાણે એ પડ્યો ન પાડતાં હોય?

આરબજીની એ કરુણ આંખો, 'બાઈ, સવારના પોરમાં ન જ આવશે ના?' એવા આશાઓ નજી આજીજ કરતો હોય એવો એમો પ્રશ્ન, અને રાહુડીની એ ક્રોધ અને અપમાનથી બારેબાર બેરેવાં વચનો, નાચિયાના કાંઈથી અંધારા મુખમાંથી નીકળતી અસ્પષ્ટ ગણોને અંધારામાં યે લતાઈ આગની કાલકાલ આંખો, માણસી રાહુડી વચ્ચે નાના રાત્રેવધી, ચાના પચમના સુદ ખ્યાલોથી જીવો ફેરડી કાચાકાયા દીવાલો, રાહુડીના હૃદયને પીગળાવવા, થેલો ત્યાં પળે પળે નિઃશ્ચીક્ર આપતો જતો હતો તે નાજુલા હતાં યે, આજીજ-કાદાનાકાદામાં મેં યુગલેલો સગય, અને અંતે એમાં મને બલેલી ખેર પૂરી નિષ્ફળતા—, બધું યે હૃદયને સારે ભરે બનવાની રહ્યું હતું.

મારા પ્રયત્નમાં ક્યારા હશે ? મારી સાધનામાં આગી હશે ? મારી વિનંતીમાં સમ્પ્રાપ્તિના રક્ષકો ઓછા હશે ? નહિતર માણસ જેવું માણસ, ખીનું માણસ આગ લીધે જઈ હોય ત્યારે પે, કેમ આગ હૃદયહીન બની રાકતું હશે ? એવા અનેક પ્રશ્નો મારા હૃદયમાં ઊઠતા હતા.

એ પ્રશ્નના ભલે ઉત્તર રૂપે હોય એમ યોગ્યિતો ન એક વિચાર મારા મનમાં ઝળખી ગયો. મેં ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો, છતાં રાત્રી એંતે સ્ત્રી હતી, હું પુરુષ. મારી નબળાએ કોઈ સ્ત્રી કોતતો એ રાત્રી પાસે જઈ શકત, એના દિલને સ્પર્શ કરી શકત. એના હૃદયને સગળવા-સગલવવા તો સ્ત્રી ન ભેળએ ને ? ને તે દહાડે, એ અંધારી રાતે, ગમે હમ કરી લેવાનો વિચાર આવ્યો. મારા કામગાં ને સાથેસાથે એક સી પશુ હોય તો-માનું કામ કેટલું સરળ થઈ જાય ? ને એવી સ્ત્રી પત્ની ન ભેળએ, અન્ય સ્ત્રી-કાર્યકર્તા નહિ. કેમકે સામાજિક દષ્ટિએ..

કસોટી

(૧) મારી ચેસીમાં અમુક પાવલીઓ તથા અમુક આઈ આનીઓ છે. કુલ મળીને ૩. ૧૨પગે જાય છે. હવે ને કસાક નંદુશી પાવલીઓ છે તેટલી આઈ આની યજ્ઞ નય અને આઈ આનીઓ છે તેટલી પાવલીઓ યજ્ઞ નય, તો મૂડી ૫૦ રૂપિયા થી નય છે. તો મારી પાસે મૂળ પાવલી કેટલી હશે ?

(૨) ૦, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ એકાં વાપરી, એકે એક કોઈ સંખ્યામાં જેવડાય નહિ એવી તેમાંથી ચાર એકોવાળી પશુમાં વધુ કેટલી સંખ્યા બને ?

(૩) ૧૦ ઈંચ લાંબા, પહોળા અને ઢાંચા એવા એક ધનને કાળા રંગથી રંગેલો છે. હવે એ ધનને એકએક ઇંચને અંતરે મળે બાજુથી (જુદી જુદી દિશા તરફથી) કાપીએ, તો એક હલ્તર ચોરસ કટકા પડે. આમાંનાં કેટલાક ત્રણ બાજુથી, કેટલાક બે બાજુથી ને કેટલાક એક બાજુથી રંગાયેલા, અને કેટલાક તદ્દન કોરા હોય. ને તદ્દન રંગમા ન હોય એવા ચોરસની સંખ્યામાંથી ને મોટામાં મોટો સંકેટો બાદ થઈ શકે તે બાદ કરતાં ને રકમ થશે તેને બે બાજુથી રંગાયેલા [આ ઉદાહરણ પ્રશ્નને જે ઉત્તર છે, તે ન ઉત્તર આ કસોટીમાંના બધા પ્રશ્નોને એકસરખો ઉત્તર છે] નૌતમ વખારિયા

ને ફરી પાછા પંડિતજી એમનું મુખ, નિર્બળ, આશ્વાસની. રતે હનગચાવી નાળે એવું દારૂય કરી રહ્યાં એ વાતને મેં આજે કેટલી સ્પષ્ટ બીટી ગઈ ને આ રાગ તો એના એ ન રહ્યો છે. આ તો તમે પુરુષ એટલે એક પુરાણી ધન્ય યાદ આવી ગઈ.

‘પશુ પંડિતજી,’ મારા સ્વરમાં આશ્ચર્ય અને બદુમાન આપોઆપ આવી ગયાં: ‘તમે આ એક ન વાર લગ કરા- નો વિચાર કર્યો, અને તે પશુ આપના સામાજિક કાર્યમાં સદાયતા પામ્ય માત્ર એટલા ન માટે ?

પંડિતજી કહ્યું મેં બોલ્યા સિવાય મારે બને દાવ મૂકી. દરમાં દસર્તા મારી સામે તાકી રહ્યા.

‘તમે પંડિતજી, ખરેખર...’ હું બોલવા જતો હતો ત્યાં ન તે બોલી ઊઠ્યા: ‘કુદરત કોઈને કંઈ ને કોઈને કંઈ નહોતો ધરે છે, ભાઈ. તેમાં પ્રસંસ કે આશ્ચર્યને અવધારા ન નથી.’ ને પાછું તેમના નિર્બળ હારથથી વાતાવરણ ચારાઈ ગયું.

ચોરસની સંખ્યામાંથી બાદ કરતાં કઈ સંખ્યા થશે ?
(૪) એક ત્રણ આંકડાની રકમને પહેલો આંક ૩ છે. બીજો ને આંક ૩ છે ન ત્રીજો આંક ૩ છે. છતાં પહેલો અને બીજો આંકને ગુણાકાર ત્રીજો આંક બરાબર છે. તો તે કયી રકમ હશે ?
(૫) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ તમે આપી શકશો ? (કુ) પૃથ્વી ઉપરની જમીનના ૬૦૦ સરખા ભાગ કરવામાં આવે તો એશિયા ખંડને ભાગે કેટલા ભાગ નય ? (ભા) એક કલાકમાં બાળક (નારેક વર્ષનો) ચારે કેટલી વાર ચાંપી થયા-અંધ કરે ? (ર) કોઈ તંદુરસ્ત માણસના નખને બે મિલિમીટર વધતાં કેટલા કલાક લાગે ? (ચિ) શાહજહાંના મથુરાસત્તી કિમત કેટલા હમ્લર કોન્ટોની હતી ? (૧ કોન્ટો = ૨૨૨ પાઉન્ડ) (ફ) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પાતાની મોટી મુંબઈથી કેટલા માઇલ દુર રયાથી હતી ? (છ) તાનજવાદાવ આનંધી ચારે કેટલાં વર્ષો પૂર્વે બંધાયો ? (જ) ગોકળનાથ સતત ચાલ્યા ન કરે તો એક દિવસમાં તે કેટલા ફૂટ ચાલે ? (હા) ‘કુમાર’ની કારકિર્દીમાં આ આંક કેટલાનો ?

નૌતમ વખારિયા

દશ લાપામાં પાંચનાં નામ

ગુજરાતી	સંસ્કૃત	હિંદી	મરાઠી	કાનડી	તામિલ	તેલુગુ	મલયાલમ	બંગાળી	પંજાબી	સિંધી
ગોખા	સાલી	ચાવલ	તાંદૂર	ભાતા	નેલ	ચોડલ	નેલ	ચાલ	ડંચર	ભાટ
જીવાર	વાવાનલ	જવાર	સાજુ	નેલા	ચોળમ	જેનલ	ચોળમ	જેવારી	ચાલી	હાંબી
બાનરી	એંતેલું	બાનરા	બાનરી	સંજી	કંજી	જેનલ	કંપમ	—	—	—
પર	ગોપુષા	ગેહૂં	ગદ્દ	ગોદી	ગોપુમે	ગોદમેલ	ગોટમપમ	—	ખુટું	—
મગાઈ	બુટા	મકઈ	મકા	ગોંબો	મકાચોળમ	મોકાતેનલ	મકાચોળમ	—	ખનાર	ખટા
ઉરેર	તુવરિકા	અરદર	દૂર	તોગરે	ટાવારે	હાંડલ	ઉરેર	અરદર	યોવારે	અરદર
ચણા	સકલપ્રિય	ચના	હરમરા	હાડલે	હાડલે	સાંચર	હાડલે	—	હાડલે	—
ગરદ	ગાય	ઉરદ	ઉડીઈ	ઉડ	ઉલુંડ	ઉડું	ઉડું	—	—	હાડલે
મખંડા	પૂખ્તક	વિલયતી	બુંડમું	હાડલે	નિલકડલે	નેલચનમ	નેલકડલે	—	—	—
ચોરડી	ચોરડ	ચોરડી	ચોરડ	ઓડલ	આગનકડ	કોટપમ	ચાનક	—	—	—
ચોરડી	ઈમુરડ	મત્રા	ઉડ	કાંજી	કંજી	ચોરડ	—	—	—	—
કેશ	કદલી	કેશ	કેળ	બાલીકાઈ	વાળેપકમ	અચંડી	વાંચ	કેશ	કેશ	કેશ
કપાસ	કાપાસ	કપાસ	કાપસ	હતી	પારની	પાઈ	પાઈ	કપાસ	કપાસ	કપાસ

(દિગ્ગંજ ૧૯૪૮) ૧૧૧

મરચંડ માંકડ અને મંગળદાસ

જેમાં હું આવતે મંગળદાસ-
નો જાણીતી ત્રિપુટીવાળા
એકલા પડેલા મંગળદાસ
એક નવી ત્રિપુટી રચીને
ખખરપત્રીની અદાથી એ
અગ્રણી ક્રિકેટરોના પરિચય
મંગળી લાવે છે.....અને સાથે, તેના આધારભૂતપણા માટે એમની સહીઓ પણ રજૂ કરે છે

વિજય મરચંડ

લેખક
ધરાવંત
પંડ્યા

ચિત્ર મંડે.

• આ લેખમાં આપતાં મરચંડ અને માંકડનાં ચિત્રો માટે લેખક જ્યોત્સના કપડિયા, જ્યોત્સના કપડિયા, પશુ મંગળદાસનાં માટે નથી; મરચું એમનું જન્મ એકલા ઉપરની સાહ્યોએ આપ્યું લાગે છે.]

મા જે નામ મંગળદાસ. તમે તે અને એજબો છે :
જે તે કે હું તમને એજબોતે નથી. મોટા માથા સાથે
હું એવું જ હોય છે.

આમ ત્રિપુટી-હું, જાણે ને મંગળદાસની-એ આપણા
સાહિત્ય અને સંસારમાં ગદ્યરૂપને લાગે બન્યો છે. એ
માટે શુભચિંતા આપાને કાળી રહેશે. તમારું.

પરંતુ કલાપીની હૃદય-ત્રિપુટીની જેમ આપણા
પાછળથી ત્રણ-સાથે હું તે તે-કદાચ થઈ ગયા. સદાગ્રે
એક બીજાનું ખૂબ ત્રીજાની સાક્ષીમાં નથી કરું. તે પ પરિ-
ણામે એક કાળજીનાં એવાં કદાચરૂ થયા બીજા કે જેને
નિત્રામ (દૈદ્યાગ્રાહ), નવાળ (નવાગ્રહ) ને ભગ (નવાત્મક)
સાથે જ સરખાવી શકાય. દૈર્ઘ્ય, 'હું' 'આવો' બ-ચો છે,
અને 'આવો' બોલાઈ ગયો છે-જેને સોપા લાવવા માટે મેં
છાપાંચોમાં રૂ. ૧૦૦૦૦ ઉંઘાત લઈને રહ્યું છે; કારણકે તેની
પાસે ગારા રૂ. ૧૫૦૦ લેવા છે.

આમ, એકલા પડતાં ઉપરના નગરના તારાનું પ્રમુખ
જેવા મેં-મંગળદાસે નવા ગોઠિયા મેળવવા માટે સોમબોલ
સાક કરી; કદા કે ગારે કરવી પડી. જેને રેલીસબંધીઓનું
અસન કરી તેને આ સમજીને; એકલેયોએની અક્ષરમાં
ન બીજે તે નવાઈ નહિ. કદાચે કદા કે સી. સી. આઈ. (ક્રિકેટ
કલ્પા જોઈ ઇન્ડિયા)ના સહય થવાથી મારી વીડ બોલશે.
એટલે હું ક્રિકેટ વિષે મળ્યાં એટલાં પુરતો બાંધે ગયો અને
પરીક્ષામાં પ્રથમ પર્ગમાં પસાર થવાય એવી કક્ષાએ પહોંચ્યા
એટલે મોંઘા મૂલ્યે સીસીઆઈને સહય થયા. પછી જ મને
જાણ્યું કે મોટા લાગના સહયોગે તે ક્રિકેટને એકડો ય આપ-
ડોંગ નથી; તેની અસર એંગે કે સહાનુભૂતિ અર્થે જેને આપડે
છે એ પશુ કેટલીક વાર રનમાં મીંડાને આંકડો નોંધાવે છે!
આ આશ્ચર્યના આધાતમાં મેં ક્રિકેટ વિષે એમણે પશુ-
અંકે હું બલી ગયો, પશુ એ રમત વિષેના મારો અનુભવ વિન
કાર (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

પ્રતિદિન થયે ગયા.
આટલી પ્રતાવના પછી હું દબે અસહ્ય તાત કપર માંડે
તો કહી શકું કે સીસીઆઈના સહય થવાથી મને મોટામાં
મોટો લાભ વિજય મરચંડ ને વિનુ માંકડની મૈત્રીનો મળ્યો
છે. એ જીતી વાત છે કે એવા જ એમને થયાં કરી. દૈર્ઘ્ય
આમ ત્રિપુટી કરીથી રચાઈ દેવા એક લાગે છે! હું તો
મંગળદાસનો મંગળદાસ, પશુ એમનામાંથી 'હું' જાણુ અને
'આવો' જાણુ એ પ્રથમ તમારે મને પૂછવા જોવા નથી. મેના
બદલામાં મારે તમને અધિક સરસ વાત કરવાની છે. દમખૂં
પાટનગર દિલ્લીમાં વેસ્ટ ઇન્ડીઝ સામેની પહેલી ટેસ્ટ મેચ
પ્રસંગે અમે ત્રણે વીસે દિવસે મળ્યા (પહેલા અઢી દિવસ
માંકડ મટેમાં તેને દાવ આપતા હતા) ત્યારે આમ ત્રણે વચ્ચે
યજોડી થયાં, જોકે અતિશય અગત અને ખૂબ જ આત્મી
મળી ને એકે છતાં, વધારેપડતા હાસ્યાદી ખખરપત્રીની
આમ ત્રણે આઈ રજૂ કરે હું, અને સર્વનાં સંતોષ સાથે, મંગળદાસ
પહેલાં મારી આઈ છું.

૬૨૫ પહેલું ને છેલ્લું

[મરચંડ ને માંકડ મેં જ નોંધામાં ગણાવ્યું છે. ત્યાં
મંગળદાસ આવી ચરે છે.]
મંગળદાસ: કેમ વિજયમાં, જોળખોણ પડે છે કે ?
[મરચંડ સંભારવા કાશિસ કરે છે]
મરચંડ: તમને ક્યાંક જોવા લાગે છે. આપણે જ્યારે
મળ્યા હતા ?
માંકડ: અરે, આ તે આપણું મંગળદાસ.
મંગળદાસ: જાણે માથા, જાણી ગયા ?
મરચંડ: આમો, આવો, બેસો. મુંબાઈમાં મળેલા
એટલે દિલ્લીમાં ક્યાંથી ચાલ આવે ?
[મંગળદાસ આમથે બેસીને છે.]
માંકડ: બરાબર છે. એ બોલેલું વિષય જોઈ મીઠા કોઈ

જવા ત્યારે મનેરાગાએ એમને અમિનંદનનો તાર કરેલો. પછી મને ન પૂછવા લાગ્યા કે એ મનેરાગા કોણ હતો ? (માંકડનાં પાત્રોનું નામ મનેરાગા છે.)

માંકડ: સાહે છે કે બાહસાહેબ પરદયા નથી. નદિતર આસીના તાર માટે પણ મને ન પૂછવા હતું !

મંગળદાસ: તો તો મારું ન લગાડવું નેહએ.

મરચંદ: છતાં મને માફ કરશો.

મંગળદાસ: આજે તો મારે તમારી માફી માગવાની છે.

માંકડ: એટલે ?

મંગળદાસ: જોરાયોનેમાં આવતો હતો. પાટોશીએ પૂછ્યું કે દિલ્હી કેમ ચાલ્યા ? મારાંથી કહેવાઈ ગયું કે ટેરર મેંય નેવા. તરત તેને મારા માટે માન વધી ગયું. એટલે આપણે હમણે કે મરચંદ અને માંકડ મારા દિસાલન દોરત છે, એટલે આપણે વખરે ચાલે એમ નહોતું. પછી તો તેણે મને એટલેટલા પ્રશ્નો પૂછ્યા કે હું ગૂંચળાઈ ગયો. આખરે એક ન વાકયબોલી શક્યો કે હવે દિલ્હી દૂર નથી, એટલે વિગતવાર ઉત્તર વળી વખતે આપીશ.

માંકડ: તમે પણ ઠીક જોવર બાંકડની મારતા રહો છો.

મંગળદાસ: હવામાં તો બાયકા ન બરવાના કોષ ને ?

[મરચંદ-માંકડ મંગળદાસને જોઈ રહે છે.]

મંગળદાસ: આજે ત્યારે. પેલા પાટોશીની વતી હું પૂછવા માંડું.

[મરચંદ-માંકડ એકમેક સામું જુએ છે.]

મંગળદાસ: વિનયભાઈ તમે કિંદે રાક ક્યારે કરેલું ?

મરચંદ: સાતેક પર્વની વયે. બરડા દાહરૂકમાં દાખલ થયા પહેલાં.

મંગળદાસ: ત્યાં તો હું પણ સજેસો. ત્યારે તેનું નામ ન્યુ દાહરૂક હતું એટલે એમ કે પ્રિન્સિપાલ મરડા એ વખતે હતો.

મરચંદ: ચિત્ત, કેવધર, નાપુડ અને નહનાં નામે મેં સંભળેલાં. એ સર્વને હું ધરખમ બેલાડી ગણતો હતો.

મંગળદાસ: અને વિનુભાઈ, તમે ?

માંકડ: એમ કરો. અમારા રબ પર ભેટરેલ આ કપ્તાન સાહેબને ન તમે બધું પૂછવા કરો. મારે ન્યાં માંડું મારવા જેવું હતું ત્યાં મારીશ.

મંગળદાસ: વિનયભાઈ, તમને પણ તેવા ધરખમ થવાનું મન તો થયું હતું.

મરચંદ: ૧૯૪૫માં ચીફ વર્વની વયે નવારે હું જુનિયર અને સીનિયર રફુલની ટીમમાં રમતો હતો ત્યારે દિલ્હી દરફરી ગુરુકેશીમાં રમાય તો હું સાહે એમ મને થયેલું. એ આજા ૧૯૪૬માં રફુલ હતો. આજે પીસ વયે ક્રિકેટના મેદાનમાં મારી કોઈ આજા અપૂરી રહી નથી.

મંગળદાસ: કાંઈને તમે તમારા કપ્તાન કહ્યા છે ખરો ?

મરચંદ: ખાસ નહિ. નેકે મોટા ક્રિકેટની રમતમાંથી મને પણ રીજવાનું થયું છે તમારે એક ન નામ જોઈતું દેવા તો નહિનું આપી શકે.

મંગળદાસ: લક્ષ્મીદાસ નહીં ?

મરચંદ: હા.

માંકડ: મંગળદાસ, આપને એ કાંઈ વાચ ?

મંગળદાસ: ખાસ નહિ. પણ મોકવાર એમને મેં મેંય રમવા માટે ઈંગ્લીશિયલ બેકમાં લાગવજ લગાડીને રમવા આપેલી. મરચંદ: એમ ?

મંગળદાસ: હાવતી. નદિતર દિલ્હી એ સાલ હારી નાન.

માંકડ: સાહેબ, આપની વાત આમલ મળતો.

મરચંદ: કેટલીયવાર બીલ ક્રિકેટની બંધો મારે માટે સુકે સમાન નીવડી છે. એમની નેહને હું કરતો નહોતો.

મંગળદાસ: તમને ક્યારે ચ નિરાશ થયેલી ?

મરચંદ: હા. ૧૯૩૩-૩૮માં ટેનિસની ટીમ સામે હું કાંઈ નહોતો કરી શક્યા.

માંકડ: રોવકને એ ટીમ સારી સરી હતી.

મરચંદ: હા, એમની સામેની ટેરર મેંચોમાં બ્રિટિન અને બાલિસ બન્યામાં તમે પ્રથમ આવેલા.

માંકડ: વેનેરશી અને કુલીપરિસદહનું વિમળ ત્યારે હપ્તોવમાં આવેલું.

મંગળદાસ: મેથીકેટલા અનુભવ-આનંદનો વધારે થયેલો ?

મરચંદ: નવારે ૧૯૩૬માં મારચેટર ખાને બીજા ટેરરમાં મેં સરી નોખાવી હતી. વળી એ ન મારમાં સિવરપુષ ખાતે સેન્ટેશાયર સામે રમતાં બેને ઈંગ્લિશમાં હું પડેલો. મનેમને મોટ-આટલ રહેલો. ફરેટ કલાસ ક્રિકેટમાં આજા મોક નવાર બન્યું છે, એટલે આત્યારે પણ એથી મું પારવાર સંતોષ પામું છું.

માંકડ: મને આત્યારે '૪૫ની સીડીન ટેરર સંભરે છે: ૩૫ રનમાં ૮ વિકેટ !

મરચંદ: ખરેખર, ત્યારે તમે કમાલ કરેલો. એને '૪૬ની હોર્ડિંગ ખાતેની એમ. સી. સી. સામેની મેંચ સાથે મરખાની શકાય: ૭ વિકેટના ૩૩ રન. એને બેને આપણે ૧૧ વિકેટ અને ૧૯૪ રનથી છતેલા.

માંકડ: એમાં ૧૪૮ તમારા હતા.

મંગળદાસ: (મનમાં) મેં ચ આપું કાંઈ કામગીરું હું દોન તો સાહે હતું.

મરચંદ: વળી અમારી મા સરમાં પરીડી નખાવની જોરદારનીમાં બાર મેંચનું કપ્તનપદ મને મળેલું. આમાંથી આક અને છતેલા અને ચાર હો વધ હતી. એને બેને મેં આનંદ આનંદ અનુભવેલો.

માંકડ: નેનો મને ત્યારે ૧૦૦થી વધારે વિકેટ અને ૧૦૦૦થી વધારે રનના નેવકાથી થયેલા.

મંગળદાસ: એનું માન આવતે તો મને ત્યારે ખરું.

મરચંદ: એ ન સાલમાં એમસીસીએ મને સખ વતીકે રનકાયો હતો. એ આજા મારે તેમના તરફથી બાર વિવમ રમવું જોઈતું હતું: પણ તેમણે મેં વિવમથી સંતોષ માન્યા હતા. આ મદાન સંરવાએ આપી રીને મને એ માન આપ્યું છે તેને માટે હું તેનો ખુબી ખું.

મંગળદાસ: તમે સીધી સાચ કયા કપ્તન, જોરસમન અને લાલર સામે રમ્યા છો ?

મરચંદ: મારે મન કપ્તનમાં બ્રીડીન, પેરમોનમાં ટેમ્ક અને લાલરમાં મેરીડી એ લાગ્યા છે.

માંકડ: જોરસમનમાં જોરસમનની જોરસમનની એ મેંચો. હું મને લાગ્યા નથી. એની પાંચે પણ પરીકો દો મેંચો કોઈ

(દિલ્હીના ૧૯૪૮) ૪૪૪

દેખાતો નથી. બાલરમાં લિન્ડબોલને કંપનમાં વળી જઈને.
મંગળદાસ: અને જેની સાથે તમે રમ્યા હો એવા બેટ્સ-
મેન, બાલર...

મરચંડ: બેટ્સમેનમાં ભઈ, બાલરમાં અગરસિંહ અને
કંપનમાં સી. કે. નાપુલુ.

માંકડ: બેટ્સમેનમાં મરચંડ, બાલરમાં અગરસિંહ,
કંપનમાં વળી મરચંડ.

મંગળદાસ: કોઈ વાર એવું અને ખરું કે હાથથી મએલી
મેંચ છતી જવાય ?

મરચંડ: પણ છૂટ્ટો ફોક્ષીમાં આગરે હપરાકપરી એ વાર
ખનેલું. ૧૯૪૩-૪૪માં મુંબાઈ અને વરોદના વચ્ચેની મેંચમાં
૮૯ રનમાં આગારી ૫ વિકેટ છોડી હતી. પણ ૧૦ વિકેટ પડતાં
પહેલાં અને ૪૮૦ કરેલા ! એમાં મારા ૧૪૧ હતા.

માંકડ: પેલી મદદારામ્ સારંગી વાત કરે ને ?

મરચંડ: હું એ જ કહેવાનો હતો. એ વખતે ૮૯ને બદલે
૯૦માં મુંબાઈની ૫ વિકેટ ખખડી હતી.

માંકડ: પણ સરવાળે ૭૩૫ થયા હતા ! એમાં કપ્તાન
સાહેબના ૭૫૯ નોટઆઉટ હતા, એ આજ મુખી તો આપણે
ત્યાં રેડો રહ્યો છે.

મંગળદાસ: અને સાચા વખત રહે એમ લાગે છે.

મરચંડ: પણ આ કપલ કરતાં ૧૯૪૬માં લીરેટરસાયર-
માં એ પહેલી ઈનિંગમાં ૧૧૧ નોટ-આઉટ અને બીજામાં
૫૯ નોટ-આઉટ કરેલા તેવું મારે મન વિશેષ મુશ્કે છે. તે
વખતની પિચ બાલરને અત્યંત અપ્રિય હતી. એ સાથે મ-
એલી સફળતાથી અને મારામાં આત્મવશ હવેલ થયેલી.

માંકડ: એ જ અરસામાં રોફિંડ ખાતે યોડસાધર સાથે
મેં અને હમ્પરેએ ૩૨૨ રનની ચોથી વિકેટની ભાગીદારી
નોંધાવેલી તેને હું મારી સૌથી સરસ રમત ગણું છું. આપણી
'૪૬ની મુસાફરીની એ મોટામાં મોટી ભાગીદારી હતી.
હપરાંત હમ્પરેના ૨૪૪ નોટ-આઉટ ને મારા ૭૩૨, એ અમારા
અક્રિય વધારેમાં વધારે રન હતા.

મંગળદાસ: જુદાજુદા ફેરના ક્રિકેટબગ વિષે તમારે
શો અભિપ્રાય છે ?

માંકડ: પહેલું ઍસ્ટ્રેલિયા, બીજું ઇંગ્લેન્ડ.

મંગળદાસ: જન્મે રાજ મટે લડ્યા કરે છે !

મરચંડ: ત્રીજું સાઈથ આફ્રિકા, ઈંડ ને નેરથ ઈન્ડિ-
માં ફોલ્ડ એક્સિટરે એ હવે નહીં થયો.

માંકડ: પણ હું અને છેલ્લું ન્યૂ ઝીલેન્ડ.
મંગળદાસ: ટીમ-રિપરિટ વિષે તમે શું કહો છો ?
મરચંડ: એ હોય એ વિષે વાતો ન કરે છે એ કરતાં
એવું મદદરૂપ થયું વિશેષ છે. હું તો માનું છું કે ઍસ્ટ્રેલિયા, બો-
લિંગ કે ફીલિંડગ કરતાં ટીમ-રિપરિટથી સૌથી સારી રમત
દેખાડી શકાય છે.

માંકડ: એલફિલ્ડી-Sportsmanship-થી ચડિવાળી
કાઠ ચીન નથી.

[મંગળદાસ ચિચારે છે કે હવે શું પૂછવું ? છેવટે મુકાબે છે]

મંગળદાસ: તમને કેઈમાં પ્રમાણપત્ર મળેલાં કે ?

માંકડ: મળેલાં ખરાં: પણ માગેલાં નહિ.

મરચંડ: એવાં અનેક નીકળે. અહીં તો એક જ આપીશ.
ઍસ્ટ્રેલિયન ફોલ ટીમ આવેલી ત્યારે કંપન હોરેટ કહે
કે તતકાલીને ફટકા લખાવનાર બેટ્સમેન તરીકે મને અચા-
ધારણ વર્તમાં મુખી શકાય.

માંકડ: એણે કપલ કરેલું કે એણે એના બહુ જ મોઝ
જેવા હતા.

મરચંડ: અને આખે મટે એણે કહેલું કે ઇંગ્લેન્ડમાંથી
વેતરી જતાં વિનુ માંકડથી ચડિયાતો કોઈ કામોડી બાલર
એની પાસે રહ્યો નથી.

મંગળદાસ: જમણા કાચનો જ બંડવો મુરોજે કરો.

મરચંડ: આના અનેક બેલાડીને—એને માટે આખો
દેશ ગીરવ લઈ શકે એમ છે તેને—સોરાપૂની સંબુજ સા-
કર નેહરીમાંથી કમી ક્યાં છે ! [માંકડ મેં મચોરે છે.]

મંગળદાસ: હું...એ... આ તો બહુ એલફિલ્ડીનું
ખન થયું ! આપણા ભેવાએ શરમાઈ મરવા એવું. (ખિસ્મા-
માંથી કાચરી કાઢી) મારે લખી લેવું પડશે.

[માંકડ અરવરચ બને છે]

મરચંડ: લખીને શું કરશો ?

મંગળદાસ: કાલે સવારે સુરોદ્ય પહેલાં સરદારશી
નલ્લભશાઈ પટેલે મને સ્વતંત્ર ભારતના અવિચ્છ વિષે વાત-
ચિત કરવા જોવાન્યો છે ત્યારે, આ પીતાં પીતાં નેમને કાને
આ મીટુક નાખી દઈશ.

માંકડ: (કંટાળી) આપને એ કારતું હોય તે કરને; (કાચ
બેઠી) પણ અમને હવે આ મેંચ જોવા દો.

મરચંડ: (વખત વર્તી) વાહ, ત્યારે મુંબાઈમાં મળીશું.

મંગળદાસ: જરૂર. પણ અમારો માર્ગ, વળી શૂલી ન જતાં

મિલન

એક દિવસ સરિતાએ નિચર કર્યો: 'મારે જ સા સાનુ રોજ ને રોજ સાચરને લેવવા દોડી જવું ? મારે એકલીને જ
શું કંઈ બધી બરજ છે ?' કુચરાઈને એણે સાચરને આ વાત કહી દેખાડી: 'જાણ, હું તો તમને મળવા રોજ ને રોજ જ
આવતી નથી ! હવે તમે મને મળવા આવજો.'

સાચરે હસીને કહ્યું: 'વાનુ, હું આવતીશ.'

એમ કહીને એણે ચારે બાજુ માઝા મૂકવા માંડી. એક સરિતાના ઉમગ મુખી એ પહેાંચે.

સાચરે સાચર ! સંવત્ર સાચર ! પાણી પાણી, ને પાણી જળબેળાકાર ! સારી થે સરિતા સાચરમાં સમાઈ જઈ.

સરિતાના નસીબમાં ફરી કદિ સાચરને લેવવા જવાનું રહ્યું નહિ ! શિવમ સુન્દરમ (મુજ એકક : ખતીત નિખાન)

સંસ્કૃત સાહિત્યના ગઘકવિઓમાં કવિ બાણભટ્ટનું સ્થાન અનુત્તમ રહ્યું છે. તે સમયે ગઘ સાહિત્યના બે પ્રકાર પ્રચલિત હતા: કથા ને આખ્યાયિકા. કથાનું વસ્તુ સામાજિક નવલકથા જેવું ને આખ્યાયિકાનું વસ્તુ ઐતિહાસિક નવલકથા જેવું રચાતું. બાણભટ્ટે આ બંને પ્રકારની ઉત્તમ કૃત્તિઓ રચી: કથામાં 'કાદંબરી' અને આખ્યાયિકામાં 'હર્ષચરિત'. કથાના પ્રારંભિક શ્લોકોમાં અને આખ્યાયિકાના પ્રારંભિક ઉચ્છ્વાસો(પ્રકરણો)માં કવિનો આત્મવૃત્તાન્ત આપવામાં આવેલો. આ પ્રથાને લીધે આપણને આવા એક પ્રખર કવિનો આત્મવૃત્તાન્ત જાણવાની મારી તક મળી છે. કાદંબરીના પ્રારંભિક શ્લોકોમાં તો આત્મવૃત્તાન્તની ઘણી આછી રૂપરેખા મળે છે, પરંતુ હર્ષચરિતમાં એ વૃત્તાન્ત સારા વિસ્તારથી આપેલો છે. એમાં યકવિએ પોતાના સમગ્ર જીવનની રૂપરેખા દર્શાવી, પરંતુ જીવનના અમુક પ્રસ્તુત ભાગની જ હકીકત આપી છે; છતાં જ હકીકત આપી છે તે કુટુંબના તેમજ તેના પોતાના જીવનની માહિતી માટે ઘણી રસપ્રદ છે.

એક પ્રસંગે બ્રહ્મલોકમાં મુનિઓ વિદ્યાવિવાદ કરતા હતા, ત્યારે મુનિ દુર્વાસાએ સમ ગાવામાં સ્વરદોષની મુદ્દા કરી. એ સાંભળી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. આથી કોપાવધાન થઈ દુર્વાસાએ સરસ્વતીને શાપ દીધો: 'નીચે જ, મર્ત્યલોકમાં.' પછી પિતામહે અનુકંપાથી આ શાપ ભોગવવાના કાળની મુદત જાંધી.

સરસ્વતીએ પૃથ્વી પર ભીતરીને શોણ નદના પશ્ચિમ તીરે નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેને સુકન્યા-અયનના પુત્ર દધીચ મુનિ સાથે રહેલ થયો. થોડા વખતના સહવાસ પછી આ દંપતીને ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો. હવે પોતાના શાપની મુદત પૂરી થઈ એમ જાણી સરસ્વતી પોતાના પુત્રને સર્વ વિદ્યાકલાની સિદ્ધિનું વરદાન આપી બ્રહ્મલોકમાં પાછી ફરી. દધીચ મુનિ પણ પોતાનો પુત્ર અક્ષમાલા નામે ભાભીને સોંપી પત્નમાં તપ કરવા આવ્યા ગયા. અક્ષમાલાને પોતાનો એક એવકો પુત્ર હતો. સરસ્વતીના પુત્રનું નામ 'સારસ્વત' અને અક્ષમાલાના પુત્રનું નામ 'વત્સ' રાખવામાં આવ્યું.

મોટા થતાં સારસ્વત પોતાની સર્વ વિદ્યા વત્સને આપી, પોતે તપસ્વી બની, પિતાની પાસે આવ્યા ગયો. વત્સે ગૃહસ્થ બની એ પ્રદેશમાં પ્રીતિકૃટ નામે નિવાસ કરી ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા. વત્સના વંશમાં જન્મેલા આ બે વાત્સ્યાયન કહેવાયા.

આ વાત્સ્યાયન વંશમાં આગળ જતાં કુબેર નામે એક વિખ્યાત દિગ્ગજ થયા, જે રૂપત રાજાઓનું સન્માન પામ્યા હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા: અચ્યુત, પ્રશાન્ત, હર અને પાશુપત. પાશુપતના પુત્ર અર્ધપતિને અગિયાર પુત્ર હતા. તેમાંથી આઠમા પુત્ર ચિત્રભાનુને રાજદેવી નામે પત્ની હતી. આ દંપતીને ત્યાં બાણનો જન્મ થયો. બાણપણમાં જ બાણની માતાનું મૃત્યુ થવાથી, તેને ઉછેરવાનું કામ પિતાએ સંભાળ્યું. ઉપરલાયક થતાં તેને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. એમ કરતાંકરતાં તે ચૌદ વર્ષનો થયો, ત્યારે વળી તેના પિતા દેવલોક પામ્યા. દેવના આ બીજા પ્રહારનો કારી થા રજાતાં ઘણા દિવસ લાગ્યા. કાદંબરીમાં પોપટનાં બચ્માંની વાતમાં બાણે જાણે પોતાની આ બધી આપવીતી જ આદેખી લાગે છે.

એકલો પડેલા બાણ હવે છોકરવાદના છંદે ચડ્યો. તેને હવે દુરદુર સ્વૈરવિહાર કરવા જવાની તાલાવેલી લાગી. તેના સરખેસરખા મિત્રો અને સાથીઓ તો તૈયાર જ હતા. તેમાં કોઇ ભાષાકવિ હતા, કોઈ વૈજ્ઞેયિક હતા, કોઈ ભાટ હતા, કોઈ ગારુડી હતા, કોઈ તેઓળી હતા, કોઈ વૈદ હતા, કોઈ સોની હતા, કોઈ લેખક હતા, કોઈ ચિત્રકાર હતા, કોઈ ગાયક હતા, કોઈ ચારણ હતા, કોઈ જુગારી હતા, કોઈ નર્તક હતા, કોઈ બિશુ હતા, કોઈ સાધક હતા, કોઈ જાદુગર હતા, કોઈ સંન્યાસી હતા, તો કોઈ બિશુણી હતી, કોઈ સૈન્યી હતી, કોઈ નર્તકી હતી! બાણના મિત્રમંડળમાં આવાં ચાળીસ-પિસ્તાળીસ સ્ત્રી-પુરુષ હતાં. પોતાના ધરમાં જ વિદ્યા તેમજ વચ્ચેના વિભવ હોવા છતાં બાણ એના અનેક સાથીદારોને લઈને સ્વૈરવિહાર કરવા નીકળી પડ્યો. પ્રવાસ દરમ્યાન મોટાં રાજકુળો, યુરુકુળો ને વિદ્વંભેડળોનો લાભ લેતોલેતો તે લોગા સમયે પોતાને વતન પાછો કર્યો ને ત્યાં જાંધવાનાં ભવનોમાં ભમતો મુખે રહેવા લાગ્યો.

ઘગધગતા ઉત્તજાની એક સાંજે તે જગતને ઘેર બેઠો હતો, ત્યારે અચ્ચત્તી હર્ષદેવના ભાઈ કૃષ્ણે મોકલેલા માણસ તેની પાસે આવ્યો. તે સંદેશો લાવ્યો કે 'દુર્ગનો એ ચક્રવર્તી તમારે વિરે આકુંચવળ બરમાવ્યું છે ને ખદા-ખોટાની તપાસ કરતાં અગને જણાવું છે કે તે ખરું નથી. નાનપણમાં તો દરેક જાણે છોકરેમાંને છંદે ચડે. અને ચક્રવર્તીને આવો ખુમાસો કર્યો છે. તો તમે હવે વિના વિચંચે રાજકુળની મુલાકાને આવી (જુઓ પૃ. ૪૫૨, મે)

તાંડવ-લક્ષણ

લેખક

યોગેન્દ્ર પ્રિયદર્શી

૫

લા રમ્ય અને તાંડવ વચ્ચેનો ભેદ આપણે અગાઉ જોઈ ચૂક્યા છીએ. સ્ત્રી-લલિત સાહજ નૃત્યને લારમ્ય કહે છે; અને પુરુષોચિત અ-સહજ નૃત્યને તાંડવ કહે છે. દેહકર્તા લારમ્ય અને તાંડવ વચ્ચેનો ભેદ મધુર અને દુઃક કે શુદ્ધ અને અ-સહજ વચ્ચેના ભેદ જેવો છે. લારમ્ય પાર્વતીથી અને તાંડવ તેલુ ઋષિપીઠ કલ્પન થયેલું કહેવાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના કરણ, અગદાર, રેષક, પિંદ્રિગંધ વગેરે નૃત્યના વિવિધ કોડમાંનું જે વર્ણન આવે છે તે આ તાંડવ નૃત્યના જ અંગ છે. શાસ્ત્રના કહ્યું છે કે 'ચારી'માં જ નૃત્તની વૃત્તપતિ છે. (નૃત્તનાં પ્રાથમિક પગલાં-Basic Stepsને ચારી કહેવામાં આવે છે.) પરંતુ ચારીની એમ નૃત્તનાં આ અંગો પણ ખૂબ મહત્વનાં છે. આપણે ચારીના પ્રકારો-“ભોમી” ચારી તથા “આદારી” ચારી પણ જોઈ ચૂક્યા છીએ. બગિ પદ ધરી પગની ક્રિયાઓને ભોમી ચારી કહે છે અને વ્યૂથિથી અઢાર મળી ક્રિયાઓને આદારી ચારી કહે છે. એ “ચારી” પછીના નૃત્તનાં મોટા કોડમાં અંગદાર, કરણી વગેરે છે ચારીની એમ તે પણ સારી-રમી અમુક મૂળભૂત ક્રિયાઓ અને સ્થિતિઓ છે.

નટ્યશાસ્ત્રે ચારી નૃત્તનાં આ અંગો રચીને તેલુ મુનિને આપ્યાં અને તેલુ મુનિએ તેને સંગીત સાથે સુચોદિત કરીને પ્રચલિત કર્યાં, તેથી તેલુ નામ લપસી તે તાંડવને નામે ઓળખાયાં.

નાટ્યશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં તેનાં લક્ષણો વગેરેનું વર્ણન આપેલું છે, પરંતુ તેમાં આ અંગો વચ્ચેના ભેદો તથા તેમાંની વ્યાખ્યાઓ રમ્યરૂપે આપી નથી. તેનું કારણ કદાચ એ હોય કે અસલના વખતમાં નૃત્તનાં આ અંગો કોટલાં બધાં જાણીતાં હશે કે તેના વધુર પદો કરણની જરૂર નહિ જણાય હોય.

તાંડવ-લક્ષણનું પ્રકરણ નાટ્યશાસ્ત્રનું સોથી જૂદ અને મૂલ્યવર્ધનું પ્રકરણ છે. કરણી, અંગદાર, પિંદ્રિગંધ વગેરેનાં લક્ષણો તથા કર્ણો વિષે આગે જ કેટલાક સિદ્ધિય પર આવી શકાય તેવું છે. તેનો ઉદ્દેશ કરવા હજી સુધી કોઈ તત્ત્વર પણ થયું નથી. આથી નૃત્તનાં આ અંગો હજી સુધી એક સમસ્યા રૂપે જ નાટ્યશાસ્ત્રનાં પાઠશાળાઓમાં જણાવવામાં આવે છે. પ્રચલિત લેખકો આ વિષયને સરળ રીતે સમજાવવાનો મારો વ્યક્તિગત પ્રયત્ન છે. આથી મારો કોઈ કલ્પનમાં ક્ષતિ જણાય તો તે ખાદ્ય વિદ્વાનોની પહેરેથી શમા મળી લઈ છું. નૃત્તનાં આ અંગોની સરળ સાધારણ સમજણ આટલે એમ કહી શકાય કે નૃત્તમાં થતાં સંરીતો ન્દરોન્દરો ચલનો (movements), સ્થિતિઓ (positions) અને રચનો (poses) વગેરેને અંગદાર, કરણ વગેરે નામે આપવામાં આવેલાં છે.

અરજ: શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ચારી” અને “નૃત્તલક્ષણ”ના

પ્રાચીનનાટ્યશાસ્ત્રનો પરિચય આપતી લેખમાળા-૨૮

નૃત્યના એ પ્રકાર: સ્ત્રી-ચિત નૃત્ય તે લારમ્ય અને પુરુષોચિત તે તાંડવ. એ બીજા નૃત્ય-પ્રકારમાં આવતાં સારી-રમી વિવિધ ચલનો અને સ્થિતિઓની સમજ, અગાઉના લપતાઓની મુદ્દાઓ તથા આસનોની સમજ થેટ, વિવિધ ચિત્રો સાથે આ લપતામાં આપી છે.

અને આવાં કેટલાંક એકમોના સંકેતોને ‘કરણ’ કહે છે. એમ પણ કહ્યું છે કે નૃત્તનું દરેક એકમ સારી-રમી તથા લારમ્ય, પદ વગેરે અંગોની અમુક રચિત કે દશા ધરાવે છે અને આ સર્વના સંધેશને ‘કરણ’ કહેવામાં આવે છે. દેહકર્તા સારી-રમી લારમ્યનની અમુક સ્થિતિ (position)ને આપણે કરણ કહીશું.

એવાં જણ કરણમાંથી એક ‘કલ્પક’ જાણે છે, માર કરણથી એક ‘લેહક’ થાય છેને પાંચ કરણના સમૂહને ‘સંધારક’ કહે છે.

આ નૃત્ત-કરણો દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ચિત્રમંચના અતિપ્રાચીન સિંચવોદિરમાં શિલ્પાકૃતિઓ રૂપે હજી જળવાઈ રહેલાં છે. કહેવાય છે કે આ મંદિરના હંભર ધાંચકાવાળા સહસ્ત્રતંત્રમંડપમાં ખુદ નટશાસ્ત્રે સિંચે પોતાનો તાંડવપ્રતિમ દર્શાવેલો હતો. આ રૂપે દક્ષિણના લોકોમાં અનેક કલ્પકાઓ અને પદો પ્રચલિત છે. ભરતનાટ્યમ્ય નૃત્યમાં પણ આ પદોના અંગેનાં અનેક પદો જોવામાં આવે છે એ મંદિરનાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ પ્રવેશદારો (ગાયુરમંચ)નાં વિવિધ કરણોની શિલ્પાકૃતિઓ કોતરવામાં આવેલી છે. કરણો તાંડવ નૃત્યનાં અંગ હોવાથી તે છે તો પુરુષોચિત, પરંતુ ત્યાં કોતરવામાં આવેલાં કરણો સ્ત્રીઆકૃતિઓમાં દર્શાવેલાં છે. આથી કરણો સ્ત્રીોચિત હોવાનો તરફેણો કહે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીમુખ્ય ન હોવાથી એમ માનવું રહ્યું છે કે સ્ત્રી સૌંદર્યનું પ્રતીક મણારી હોવાથી શિલ્પીએ શોભા ખાતર જ આ પ્રતીકો કરે.

આ શિલ્પાકૃતિઓને આધારે દક્ષિણની અન્નાપૂર્ણા સુનિવર્તિની તરફથી ‘તાંડવ-લક્ષણ’ નામનો એક અંગેષ એમ તૈયાર થયેલો છે. છતાં આ વિષયમાં સંશોધનને હજી આવકારો છે જ; કારણકે અંગદાર, કરણ વગેરેનાં લક્ષણો તથા કર્ણો વિષેની અસપષ્ટતા તેમાં પણ અંગની તેમ જ સ્ત્રી સંબંધી છે. જાણીને આધારે તે અંગ તૈયાર થયેલો છે તેમાંની કેટલીક શિલ્પાકૃતિઓ નાટ્યશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં લક્ષણોથી ભેદી પડે છે, કારણકે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો શિલ્પને બાંધ થતા નથી; તેમાં અમુક પ્રત અંગનાં મણાવ છે. જાણી આ શિલ્પાકૃતિઓની સંખ્યા પણ પૂરી નથી. કરણોની કુલ સંખ્યા ૧૦૮ છે. નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ ક્રમના અભિનવ-ગુપ્તના મણાવવા પ્રમાણે એ સંખ્યામાં પણ સંકેત કરણોનો સમાવેશ થતો નથી; પરંતુ એ સિવાયનાં અન્ય કરણોનાં નામ હાથ કપલખ નથી. એ ૧૦૮ કરણોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

૧ તલપુષ્પપુટમ	૫ સમનખમ	૯ નિરુદ્ધ
૨ ચર્ચિતમ	૬ લીનમ	૧૦ અર્ધનિરુદ્ધ
૩ વચ્ચિતમ	૭ રવરિતકચિતમ	૧૧ કિંચિતમ
૪ અપચિતમ	૮ મંદરવરિતમ	૧૨ અર્ધચિતમ

१३ वक्षरवदितकम्	६१ पित्रतम्	७७ अर्धशुवि	६३ तत्रसंधितम्
१४ वन्मत्तम्	६२ विनिवृत्तम्	७८ सुनिविद्धम्	६४ ननिवृत्तम्
१५ रवदितकम्	६३ पार्थकान्तम्	७९ अपकान्तम्	६५ अवहितम्
१६ वृष्टरवदितकम्	६४ निशुभितम्	८० भयूरुवितम्	६६ निवेशम्
१७ द्विष्टरवदितकम्	६५ विष्टुत्थान्तम्	८१ सपितम्	६७ अलङ्क्रीडितम्
१८ अलातम्	६६ अतिकान्तम्	८२ दंडपादम्	६८ वदितम्
१९ कटिसगम्	६७ विपत्तिकम्	८३ हरिष्टुतम्	६९ गदितम्
२० आक्षिप्तरेयितम्	६८ गन्त्रीडितम्	८४ प्रेषितम्	१०० विष्टुकान्तम्
२१ विक्षिप्ताक्षिप्तकम्	६९ तत्रसंधितम्	८५ नितम्	१०१ संभ्रान्तम्
२२ अर्धरवदितकम्	७० गच्छद्वितम्	८६ रणवितम्	१०२ विष्टकम्
२३ अंगितम्	७१ गच्छुवि	८७ हरिष्टुतम्	१०३ वदितम्
२४ भुजंगत्रासितम्	७२ परिष्टुतम्	८८ प्रसपितम्	१०४ वृष्टमहीडितम्
२५ विष्टुत्तम्	७३ पार्थकान्तम्	८९ सिद्धविहीडितम्	१०५ लोभितम्
२६ निशुभितम्	७४ गृध्रावलीनकम्	९० सिद्धाक्षितम्	१०६ नागपत्रसपितम्
२७ गतद्वि	७५ संनतम्	९१ वदितम्	१०७ शक्यारयम्
२८ अर्धगतद्वि	७६ सुवि	९२ वृष्टुतम्	१०८ गंगवतरणम्
२९ दैव्य निशुभितम्			
३० पलापविष्टकम्			
३१ वसितम्			
३२ अर्धितम्			
३३ वसितम्			
३४ वदितम्			
३५ अर्धगतरेयितम्			
३६ नृपुत्रम्			
३७ वैशाख देयितम्			
३८ अर्धितम्			
३९ अर्धितम्			
४० भुजंग अर्धितम्			
४१ वदितम्			
४२ वृष्टिक द्वितम्			
४३ द्विष्टान्तम्			
४४ वृष्टावृष्टिकम्			
४५ वृष्टितम्			
४६ वृष्टिक देयितम्			
४७ वृष्टिकम्			
४८ व्यसितम्			
४९ पार्थकान्तम्			
५० ललाटवितम्			
५१ कान्तकम्			
५२ कुचितम्			
५३ अकान्तकम्			
५४ वृष्टावृष्टिकम्			
५५ आसितम्			
५६ तत्रवितम्			
५७ अर्धितम्			
५८ विक्षिप्तम्			
५९ आवृत्तम्			
६० दैवपादम्			

तांदव नृत्यनां लक्ष्मी पेशी 'तत्रसंधितम्' ३२५ (नं. ६६) इतिवर्तमाने दिनांशः
(दिसोम्वर १९४८) ४८७

આ કર્ણોના ફોટોચિત્રો તથા આકૃતિઓ ચિદમ્બરમૂળી શિષ્યાપૂર્ણિયો દ્વારથી પ્રસિદ્ધ 'તાંડવ લક્ષણમ્' પુસ્તકમાં આપ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વ અહીં આપવાનું અસાધ્ય અને બિન-જરૂરી છે, કારણ કે જુદાંજુદાં કર્ણો વચ્ચેની ભિન્નતા મૂળ અલ્પ તથા તાત્વિક પ્રકારની જ હોવાથી તે સામાન્યરીતે એક જ ઢાંચે તેવાં છે. વળી સર્વ કર્ણોનાં ચિત્રો તેમનાં લક્ષણોને મળતાં પણ આવતાં નથી. આથી અહીં મુખ્ય મુખ્ય વીસ કર્ણોનાં કલાકરણો જ આપેલાં છે.

ચિત્રોની જેઠ સર્વ કર્ણોનાં લક્ષણો આપવાનું પણ નિ-રર્થક છે, કારણ કે તે વૃત્તની અમુક પરિભાષામાં અતિશાસ્ત્રીય તથા સૂચનાત્મકરીતે દર્શાવેલાં હોવાથી સરળતાથી સમાન્ય તેવાં નથી અને તેનું લંબાણ અસ્થિત થઈ પડવાનો ખૂબ સંભવ છે. આથી સરળરીતે સમગ્ર શકાય તેવાં અમુક મુખ્ય કર્ણોના લક્ષણો જ અહીં દર્શાવ્યાં છે.

લક્ષણો : મુદ્રાઓને જમ દરત-સંકેતો કહીએ છીએ, તેમ કર્ણોને 'અંગ-સંકેતો' કહી શકાય. કારણ કે મુદ્રાઓ-ની જેઠ કર્ણો પણ ધણી વખત અમુક ભાષક અર્થનાં દ્યોતક હોય છે અને તે અમુક વસ્તુનું સૂચન કરતા હોય છે તે જમ નૃત્યક્રિયાઓનાં અંગો છે તેમ મુદ્રાઓનાં દ્યોતક ક્રિયાઓ પણ તે જ છે. મુદ્રાઓને તેને અનુરૂપ કર્ણો સહિત દર્શાવવા-

થી તેના અર્થને અમુક દીપ્તિ કે ચારક મળે છે.

કર્ણોનાં લક્ષણો-શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં દર્શાવેલાં હોવાથી તે સરળરીતે સમાજનાં મુરોલુ છે. કામરૂઠા તરીકે અર્થરેખિત કરવાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ મુજબ આપેલું છે : 'અંગ દ્વારે 'અપવિદ્' તથા પછને 'સુચિ' હરી 'તિક્કદક' તેમજ પાર્શ્વ 'સન્નત' કરવાથી 'અર્ધરચિત' થાય છે. " આ જ પ્રમાણે 'પૂર્ણિત' નામના કર્ણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે : "જમણે હાથ 'વર્તિતોપૂર્ણિત' (વર્તિત કરીને પૂર્ણિત), ડા-બા હાથ 'દોલિત' તથા પગ 'સ્વરિતકાપસૂત' (સ્વરિતક કરી અપસૂત) કરવાથી 'પૂર્ણિત' થાય છે " આમ, આ લક્ષણો સમાજના માટે પ્રથમ તેના મૂળ શબ્દોનાં લક્ષણો સમાજનાં નેહ્યો. એ સંજોગે તે હાથ, પગ વગેરે અંગોની વિવિધ ક્રિયાઓનાં શાસ્ત્રીય નામો છે. તે સમાજના માટે, આપણે કંઈ નેહ્ય ગયા છીએ તે 'ચારીઓ' તથા 'અંગમિતનય'ના પ્રકારખાં જીવરતું પડે છે. આથી નાટ્યશાસ્ત્રમાં સરળ રીતે આપેલાં અમુક વીસ લક્ષણો જ તેનાં ચિત્રો સાથે આ નીર્ધ આપ્યાં છે. અન્ય કર્ણો કલાકરણો પરથી સમજી લેવાં. કર્ણો-ના પ્રયોગો નાટ્યશાસ્ત્રમાં આપેલા ન હોવાથી તે રીમાર અભિનવજ્ઞતાની રીમા પરથી સરળ રીતે સંક્ષિપ્તમાં લીધાં છે.

(૧) તલપુષ્પપુટમ

(૫) પસમનખમ

(૬) લીનમ

(૮) મેંડલસ્વરિતકમ

તલપુષ્પપુટમ : ડાબી તરફ પુષ્પપુટ-હરત કરી (આ હરત આપણે 'સંયુક્ત-હરત'ના પ્રકારખાં આશય નેહ્ય ગયા છીએ) એક તરફ જોઈ નવેલા પાર્શ્વથી 'પદામ-તલ-સ્થિત' કરવાથી (અર્થાત્ પગનો આગલો ભાગ જમણે રહે તેમ જમણે રહેવાથી) આ કરણ મળે છે. તે નાટ્યશાસ્ત્રે સૂચકાર દ્વારા સંખ્યમ પર પુખ્તો વેરી અંગતિ આપવામાં પ્રયોજાય છે.

પસમનખમ : જમણે પગના નખ સમાન રહે તેમ જોડાએક પગ સખીને, હલકતા હાથે રેખાભાવિતપણે જમણે રહેતું તે પસમનખમ કહે છે. આ કરણ સમપાદમ ચારી પરથી આવેલું છે અને નર્તકના પ્રથમ પ્રવેશમાં તે પ્રયોજાય છે.

લીનમ : છાની પાસે 'અંગતિ હરત' હરીને ચહેજ વાંઘા ખમણી સીધા જમણે રહેતું તેને 'લીનમ' કહે છે. તે વિનવિ વિનમ, આકે વગેરે આવે. તથા તેના અર્થની મુદ્રાઓ દર્શાવની વખતે પ્રયોજાય છે.

મેંડલસ્વરિતકમ : મેંડલ-રેખાનથી જમણે રહી, જોને હાથે સ્વરિતક (cross) કરવામાં આવતા હોઈ આ કરણ 'મેંડલ સ્વરિતકમ' કહેવાય છે. તે ટાંચમાં અમુક ચરણો (steps)ને અંગે વિશાળ રૂપે યોજાય છે.

(૧૪) ઉન્નતપદ્મ.

(૧૫) સ્વસ્થિતકમ્પ.

(૧૮) અક્ષાતપ્મ.

(૧૬) કટિસમ્પ.

(૨૩) અંચિતપ્મ.

(૨૪) બુજ્જનત્રાસિતપ્મ.

(૨૫) બિર્ધ્વલનુ.

ઉન્નતપદ્મઃ અંચિત (વળેલા તથા પગનો ફેણો જણાવે તેવા) પગ તથા રેચિત (પ્રસારેલા) હસ્તથી બિલા રહેવાથી રૂપમ્પદ્મ યાય છે. તે નામ પ્રમાણેનાં આવર્તમાં યોગ્ય છે.

સ્વસ્થિતકમ્પઃ હાથ તથા પગ બંનેને સ્વસ્થિતક દશામાં રાખવા તેને સ્વસ્થિતકમ્પ કહે છે. અક્ષાતપ્મઃ આ કરણે આ જ નામની ચારીમાંથી આવેલું છે. જમણે હાથ અરધો વાળીને એક પગ બિર્ધ્વલનુ કરવાથી (પૂંટણ જણાવવાથી) તે યાય છે અને હલિત નર્તનમાં તથા ગ્રોળ ચક્ર ફરવામાં પ્રયોગ્ય છે.

કટિસમ્પઃ આ કરણમાં બંને હાથ કટિ-સમાન (નાભિ તથા કમર પાસે) રાખવામાં આવતા હોવાથી તેને કટિ-સમ્પ નામ આવેલું છે. સૂત્રધારની જ્ઞાતિમાં તે પ્રયોગ્ય છે.

અંચિતપ્મઃ આ કરણમાં અંચિત હસ્ત (હાથ પાસે રાખેલા હસ્ત) પ્રયોગ્યતા હોવાથી તે એ નામે ગ્રોળપાય છે. એક નદી બીજી નદી પાસે પોતાની શેષતાથી ઉન્નતિત થઈ હોય ત્યારે તે પ્રયોગ્ય છે.

બુજ્જનત્રાસિતપ્મઃ એક પગ કમર સુધી જણાવે કરી, પૂંટણમાંથી તે વળેલા રહે તેમ રાખવાથી આ કરણ યાય છે. તે આ જ નામની ચારી પરથી આવેલું છે.

બિર્ધ્વલનુઃ વળેલા એક પગ ઉંચકી, બીજું (પૂંટણ) જણાવે તેમ રાખવા તેને બિર્ધ્વલનુ કહે છે. તેમાં હાથ મરજી મુજબ રાખવાની છૂટ છે. આ જ નામની ચારી પરથી આવેલું છે.

(૩૭) ગત્તરિલ

(૩૪) દંડપદમ

(૩૪) લતાટથિકમ

(૪૫) છિન્નમ્

(૫૦) લલાટતલકમ્

(૫૨) કુંચિતમ્

ગત્તરિલ : આ કરણ પણ એ જ નાચની ચારી જરથી આવેલું છે. તેનાથી જમને જમીન પર ખસેડવાની ક્રિયા માય છે, તથા હાથ છાતી પાસેથી આમળ લઇ જઈ ગાળાકરે ફેરવવામાં આવે છે. તે ફેર કે મસ્ત દશામાં દર્શાવાય છે.

દંડપદમ : ઊર્ધ્વલગ્ન કરી બન્ને હરેત લતા (વિલંબિત) કરવાથી આ કરણ ચાય છે.

લતાટથિકમ : એક પગ વૃથિક કરીને (પાની કપર રહે તેગ પગ પાછળ વાળીને) ડાબો હાથ 'લતા' કરવાથી લતા-વૃથિકમ બને છે, અને આકાશમાંથી ઊતરતું વજેરે કિલાઓમાં તે પ્રચોલય છે.

છિન્નમ્ : આ કરણનું મુખ્ય લક્ષણ 'છિન્નમ્' છે (તે કાશના એક વ્યવનનું નામ છે જે આપણે અંચાલિનચનમાં જોઈ ચયા છીએ) તેથી તેને તે જ નામ આપ્યું છે. તેમાં 'અવપદમ' હરેત કદિ પાસે રાખી, નેશાખરથાનથી ઊભા રહેવામાં આવે છે.

લલાટતલકમ્ : આ કરણથી જમણે પગ વૃથિક કરી તેના અંગ્રહા વડે લલાટમાં તિલક કરાય છે, આથી તેને લલાટ-તિલકમ્ નામ આપેલું છે.

કુંચિતમ્ : જમણે પગ, ધૂંટણ જમીનને અડે તેગ પાછળ વાળેલા તથા ડાબો પગ ઊભો રાખેલા તેને કુંચિતમ્ કહે છે. તેનાથી પ્રિય દેવતાની સ્તુતિ તથા તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો પરમાર્નદ દર્શાવાય છે.

અરુદપુટકમ્ : (જુઓ સામેના પાને) પાછળ પ્રચારેલા પગ, 'લતારેચિત' હરેત, તથા ઊગત છાતી, તે આ કરણનાં લક્ષણો છે. તે અરુદના લક્ષણમાં દર્શાવાય છે.

જનિતમ્ : (જુઓ સામેના પાને) મૂઠી વાળેલો હાથ છાતી પર તથા ખીએ લટકતો રાખી, 'એક પગ લલાટ સંરિવત' (ફણ પર મંડાએલો) ફેરવે તે આ કરણનાં લક્ષણો છે. આ કરણ પણ એ જ નાચની ચારીમાંથી આવેલું છે.

(૭૦) ગરુડપ્રત્યક્ષ

(૬૪) જનિતમ્

(૧૦૪) વૃષભક્રીડિતમ્

વૃષભક્રીડિતમ્: 'અવાત' કરીને બંને હાથ 'રેચિત' કરી, એક કુંચિત (સંકોચેલો) તથા બીજો અંચિત (સ્થેર વાળેલો) રાખવાથી આ કરણ થાય છે.

અંગહાર: અંગહારની ઉત્પત્તિ કરણમાંથી છે. બે, ત્રણ, ચાર કે તેથી વધુ કરણના સંયોગને અંગહાર કહે છે. અંગહાર એટલે અંગવિસ્થાપ અથવા શરીરનું એક રચાનમાંથી બીજા રચાન સુધીનું ચલન. અમરોપના કર્તા અમરે અંગહારની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે: 'શરીરની બદલાતી સ્થેતી રિચિતિ તે અંગહાર'. નાટ્યશાસ્ત્રના ક્રીકાકાર અભિનવગુપ્તની વ્યાખ્યા વધુ સ્પષ્ટ છે. તે શરીરની વિવિધ દશા કે રિચિતિને અંગહાર કહે છે. અંગહારો અનેક છે, એવા ઉદ્દેશ્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે, પણ તેમાંના મુખ્ય ૩૨ અંગહારોનાં નામો જ આપેલાં છે. કેટલાક અંગહારોમાં તો કરણોનાં જ નામો લેવામાં આવે છે.

કરણો અને અંગહારો વચ્ચેના મુખ્ય ભેદ એ છે કે કરણમાં શરીર અમુક ચોક્કસ રિચર રિચિતમાં હોય છે, જ્યારે અંગહારમાં શરીરની રિચિતિ કે રચાન બદલાઈ રહે છે. નૃત્ય-કરણો તો સદ્ગામ્યે શિષ્ટપાકૃતિઓ તરીકે ભાંખ્યાનૃત્યા અવશેષ રૂપે 'પણ હજી સુધી સચવાઈ રહ્યાં છે, પરંતુ અંગહારોને તો કોઈ એક નિયત રચાન (Pose) ન હોવાથી તેને અંકિત કરવાની પ્રતિકૂળતાને કારણે તે લગભગ વિદ્યુત જેવા જ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં ગાત્ર તેનાં નામ દરતાવે જ રૂપે રહી જવા પામ્યાં છે. બીજી સ અંગહારોનાં એ નામ આ પ્રમાણે છે:

૧ રિચરદરતમ્	૧૭ ગતિમંડલમ્
૨ પર્વસ્તકમ્	૧૮ પરિચિતમ્
૩ સુચિવિજમ્	૧૯ પરિહીત રેચિતમ્
૪ અપવિજમ્	૨૦ વૈશાખ રેચિતમ્
૫ આશ્વિપતકમ્	૨૧ પરાવૃત્તમ્
૬ ઉદ્ધટિતમ્	૨૨ અજાતકમ્
૭ વિખંભકમ્	૨૩ પાર્શ્વસ્થમ્
૮ અપરાન્નિતમ્	૨૪ વિહુતઆન્તમ્
૯ વિઘંભાપસુતમ્	૨૫ ઉદ્ધૃતકમ્
૧૦ મત્તાક્રીડમ્	૨૬ આશ્વિદમ્

૧૧ રેચરિતક રેચિતમ્	૨૭ રેચિતમ્
૧૨ પાર્શ્વરેચરિતકમ્	૨૮ આશ્વુરિતમ્
૧૩ વૃદ્ધિકમ્	૨૯ આશ્વિપ્તરેચિતમ્
૧૪ ભ્રમરમ્	૩૦ સંશ્ચાન્તમ્
૧૫ મત્તરણહિતમ્	૩૧ ઉપરાપિતમ્
૧૬ મર્દવિલાસિતમ્	૩૨ અર્ધનિકુલ્લમ્
- રેચક: શરીરના કોઈ અંગને એક તરફથી બીજી તરફ ખસેડવાની ક્રિયા કે ચલનને રેચક કહે છે. તે ચાર પ્રકારનાં હતાં છે: (૧) પદરેચક, (૨) કદિરેચક, (૩) કરેચક (૪) અને હંકરેચક. અર્ધાંત્ર હાથ, પગ, કમર કે ડોક ખસેડવાની ક્રિયાને જ રેચક એવું નામ આપ્યું છે.

પિંડીબંધ: નાટ્યશાસ્ત્રમાં જુરીજુરી પિંડીઓનાં નામ આવે છે, પરંતુ તે સિવાય તેના વધુ ઉદ્દેશ્ય એવામાં આવતો નથી, તેથી આ પિંડીબંધ તે શું તે ચોક્કસરીતે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેનાં નામ ઉપરથી જણાય છે કે દેવતાઓનાં વાહનો, ચિહ્નો કે લક્ષણો દર્શાવતી નૃત્યક્રિયાઓને 'પિંડી' કહેવામાં આવતી હશે. તે નૃત્યમાં દેવતાઓને તેમનાં લક્ષણો તથા ચિહ્નો દ્વારા દર્શાવવામાં કામમાં આવતી હશે એમ જણાય છે. દેવાનાં પ્રિય કરણો કે ભાગો તેઓ દેખા દે છે તેને પણ પિંડીઓ કહેવામાં આવતી હોવાનું પ્રમાણ મળે છે. તે ચાર પ્રકારની જણાવી છે: (૧) પિંડીબંધ (૩) મૃ-ખલિકા (૩) લતાબંધ (૪) અને ભદ્રક. પરંતુ આ પિંડીઓનાં ઉદ્દેશ્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં નથી. અમુક નૃત્યભાગની એક સંખ્યા નૃત્યાદિતિને પણ અમુક ક્રમમાં પિંડી તરીકે ઓળખાવી છે. આમ, પિંડીઓ સખંધોનાં અટપટાં વિધાનોને કારણે તેને ચોક્કસ રેચકે વર્ણવવાની શક્ય નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આમ કેટલીયે વસ્તુઓ અણકેદી પડેલી છે. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર વખતે જ્યાં પુરાતન ભારતના આ સંસ્કૃતિક ધનને શોધી-ઝાઝાવાના યોગ્ય પ્રયત્નો કરશે તેવી આશા રાખીએ.

જુદીજુદા દેવતાઓની પિંડીઓ નાટ્યસારથમાં આ પ્રમાણે દર્શાવી છેઃ ઇશ્વર(શિવ)ની વૃષપિંડી, કુમાર (કાલિકા)ની ગધૂરપિંડી, નાંદિની પદ્મપિંડી, ભરૂંબીની રૂપપિંડી, કંડિકાની સિદ્ધવાહિની, બહુવી(અંગા)ની ધારાપિંડી, વિષ્ણુની ચક્રપિંડી, ચમની પાસપિંડી, રવચંદ્ર(અક્ષા)ની પદ્મપિંડી, વજ્રપુત્રીની નદીપિંડી, શંકર(શંકર)ની ચૈત્રપતી, કુબેરની ચાકી, ગન્ધર્વ(કામદેવ)ની મતર્યપિંડી, બસરામની લક્ષ્મીપિંડી. આ રીતે આખું સૂત્ર દેવતાઓની જુદીજુદી પિંડીઓ બજાવી. આગ; આપણે કરજી, અંગદાર દેવક ને પિંડીબંધ ભેંચાં. નૃત્યનાં આ અંગોનો સંગીતસંમિલિત નૃત્યપ્રયોગ તે તાંડવ.

અથાણું

શિક્ષક ઠાકરનો ઠાકરા ઉપરે શરૂ કરે કયા હતાઃ 'મારે તારા પિતાજીને બોલાવવા પડશે.' 'સાહેબ, એવું ન કરીશ.' ઠાકરાએ કહ્યું, 'મારા પિતાજી તો એક ખિંડિકા પંદર રૂપિયા લે છે !'

ઃ'એકાદા તારાથી નાના ઠાકરાને મારતાં સરખ નથી આવતી ?' મારતરે જાણને ધગકાળ્યોઃ 'મેટા ધણસાચારે શી ખાંડ મારીશ ?'

'સાહેબ ! હું મારતર થવાનો છું.'

'પેસા, પેસા ને પેસા ! ચાવીસે કલાક મારી સી પેસા માળ્યાં કરે છે.'

'અરે વાઈ, પણ તે પેસાનું કરે છે શું ?'

'એ હું બજાવતો નથી; કારણ હજી સુધી મેં તેને એક પે મણુ આપી નથી.'

'કમેસા જીઃ, આખી રાત જાંધ્યા તોયે હજી સુઈ રહ્યાં છે !' બાળે કહ્યું.

'ના, હમણાં મને કંઠાડીશ નહિ, હું ખૂબ થાળી ગયો છું.'

'કાંધી જાંધીને કે શું ?'

'હુંહું ! રવપત્રગા હું દસ માઇલ દોડની હરીફાઈમાં પહેલાં આવ્યો છું.'

મારતર 'સાઈડ સાઈડ' વાળા હોવાથી તેમને દૂરનું જણાવર દેખાતું નહિ. કલાકને છેડે જાહેલા એક બજાને તેમણે સવાલ પૂછ્યોઃ 'સાઈડનું સુધ કઈ સાલમાં થયું હજી ?'

'ખબર નથી.'

'ખબર નથી ? કીકે, બીજે સવાલઃ નાના કૂડનવીસ જાણુ હતો ?'

'ખબર નથી.'

'જો, આ તો પડનો બજાવો સાથી થયો તે કહી રાખીશ ?'

'ખબર નથી.'

'આ તો મેં ગયા શક્યારે જ શીખવેયું હતું. રાતે તે સૂઈ ગું !'

'મારા મિત્ર સાથે સિનેમા જોવા ગયો હતો.'

મારતર કોષથી રાતાળીયા યઈ ગયા, 'હું આવા જવાબ આપવાની ઘુઘટા કરે છે તો પરીક્ષામાં પાસ રેમ થઈશ !'

'છ, પરીક્ષા પાસ કરવાની મારી ઉઠા નથી હું નો હાલકાઈને લાઈટ રીપર કરેશ આ કલાકમાં આવ્યો છું.'

(અનુસંધાન પાછળના પૃ. ૪૪૫થી) જાણે. સંદેશ લાવતાર મેખલકતા જમવા-રહેવાનો બંદોબસ્ત કરીને જાણે મનોમંથન કર્યુંઃ 'શું કરું ?' એક બાજુ રામનો પૂર્વગ્રહ, બીજી બાજુ નિઃસ્વાર્થ કૃષ્ણનો સંદેશ ! ને નોકરીથી તોયા ! તેમાં ય મોટા રાજકુળનાં મૂળ જીઃ ! નથી તમે કંઈ એળખાણુ-પિછાણુ. છતાં જવું છે જરૂર.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને, રનાનમંથ્યા કરીને, મહાદેવની પૂજા કરીને, અગ્નિહોમ કરીને, શુકલ-વસ્ત્ર પહેરીને, માલતી ફોષપાસે પ્રવાસનો મંગલવિધિ કરાવીને, શબ્દ મુંદત જોઈને જાણે પ્રીતિદૃષ્ટી પ્રયાણુ કર્યું. પહેલે દિવસે મહાદેવ ગામે પહોંચ્યો ને ત્યાં જગત્પતિનામે રહે-હીને ત્યાં રહ્યો. બીજે દિવસે અંગા નદી એળંગીને દહિ-પ્રદક્ષ ગામમાં રાત માગી. ત્રીજે દિવસે મહિતાર નગર પાસેની રાજગણપત્તિ પહોંચ્યો.

રનાન-ભોજનથી પરવારી સાંજના તે હાવણીના જુદાજુદા અંદ જોતોજોતો રાજજીવનને દેરવાને પહોંચ્યો. પછી દારપાળ દારા પરવાનગી મેળવીને તે અંદર દાખલ થયો. પહેલા સૂંઝમાં દરેકાત નામે જગત્પતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી ચોથા અંદમાં ગિરજાંકા અગતી દર્શને જોયા. રામજ્યે પૂછયું, 'આ પેરો જાણુ ?' એને એમ ને એમઃ 'સુત્રાકાત ન આવું' એમ કહી પાછળ જોડેલા માલવરેશનાં રાજપુત્રને કહે, 'આ ભારે લહેરી છે.'

જાણે ચિત્રપટ્ટી જગત્પતિ દીધો, 'હુતિયાંની વાતો જાત જાતની હોય છે. મહાન માણસોએ ખરી વાત જોવી જો-હ્યો. મારે માટે આર્યવણુ ધારતું ન ઘટે. હું મોમપાળી વાતચાપનના વેશમાં જન્મેસો આજાણુ છું. સમયસર ઉપ-નયનદિ સંસ્કાર કર્યો છે. વેદવેદાંશ યજુર્જર ભણ્યો છું, શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લીધું છે, વિદ્યોક કરી ધરજારવાળો જાન્યો છું. આમાં મારું શું લહેરીપણું છે ? નાનપણમાં નિંદાપણું ચડેલો ખરો, પણ હવે તો મનમાં ય અચિનયતો બાપ દેખાદેતો નથી. નખત જતાં આપ પોતેજ મને પિંડાનસો.'

રામજ્યે કહ્યુંઃ 'આનું અમે સાંભળ્યુંનું, ને પછી મૌન મેચ્યું. પછી સૂચીસંગી સમય થતાં રામજ્યે દરબાર જન-ખાસતકર્મો તે દિવસે જાણુ પર માત્ર દહિપાનની કૃપા કર્યું. છતાં જાણુને રામની સમજ વિશે એકંદરે સારી ઊપપડી. પછી તો તે એ રથજે વધુ રામનો ને દિવસેદિવસે રામને નેનો ખરો આત્મ આવતો ગયો. થોડાજ દિવસમાં લહેરી ગણાતો જાણુ રામનો માનીતો થયો. આમ, અંતે જાણુને દર્શના દર્ષ વિશેનો નેમજ દર્શને જાણુના રવચંદ્ર વિશેનો પૂર્વગ્રહ ફર થયો. પછી તો એ મલાકવિએ પોતાના પિત-રાજજોના આત્મદર્શી દર્શન અર્પિતરૂપે, મંડકૂત આપ્યા-વિકાઓમાં આ 'દર્શન-ચરિત' અગ્રિમ રચના કરાવે છે.

દહમખણે ટેલની કચાચી
 'મુલા'ના બાજરી શી આવે. ની સ્વાગી મિલિયન ને નમ, ટેલમા કિસેમા મુલિ ને હુમ્મુ કે રચના બાદ, થમને, 'માનકિલિ
 ચિતે, કરનાની બારતી ને પચાડિની દે. માનક ના પર પેડી બાપ દે. તે ને તે વખતે આ લેખણ છે. જોરના ચિ. રા
 પ્રસંભમા બેડેડી પડેડે. ની પાલના દરે વડે પેડિયમ ક. દહમ દેમ ને વડે પચાડે નગની બાવાકર ને ને ના-ને ને ચા-ન
 આની માદનામિલિયે માનકમા આપી આવે તેમ ને માના દો ને છ

દ્રુપદેશની કન્યાઓ

કુમારના વાચકો! શ્રી આવડાની કલાની પરિચિત કે તેમ, જોમમાં વિદ્યોગા સુદિની દુર્ગાદેશની વાદ મહત્તે, અનુકરિત
 વિદ્યો કશ્વાની ભારતીય પ્રણાલિની દેશે, માનસપદ પર પદેશી કાપ ને તેના ને તે કમમાં આલેખાય છે. કમરના વિચરો,
 પ્રસંગમાં ભરેલી પરચ્ચાનું સંચોલન તથા વનરપ્રતિસમુદ્ધ દ્રુપદેશની દુર્ગાવામી ભગતી વાતાવરણની રૂપરતને ને મદત્ત
 આપીને માનવાશ્રિતિએ માનસકા રમણી આવે તેમ ને આ ના રીતી છે

(ચિત્રકાર : ગ્યાનસે અલ્લા)

ચોરશાસ્ત્ર

‘વારું, તાંતરું અને તરકરું’ એ ત્રણ આપકળા થ.

તરકરું—ચોરી, એ એક સ્વયંસિદ્ધ ‘કળા’ છે. તરકરવાની શક્તિ પણ લગભગ માણસજાતના હિગમ જેટલી જૂની છે. પછી અમુક રથગકાળમાં ને અમુક સંયોગોમાં કેટલીક નતિઓ અને ગાનવસમૂહોએ ચોરીનો આહુપિકાના સાધન તરીકે સ્વીકાર કર્યો, એટલે તરકરકથાનો એક ધંધા તરીકે વિશિષ્ટ પિકાસ થયો, એની કાર્યપદ્ધતિ અને તાલીમ નિશ્ચિત ધમ્મ અને, પ્રાચીન ભારતની વાત કરીએ તો, ચોરીનું પણ એક શાસ્ત્ર રચાયું તથા એ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપનારા ‘આચાર્યો’ થયા.

આ ભારતીય ચોરશાસ્ત્રના કર્તાનું નામ મૂકેલ અથવા મૂલશી હતું. એની માતાનું નામ કણી હોવાથી તે કણીસુત પણ કહેવાય છે. આ સિવાય મૂકબદ, કર-ટક, કલાંકુર અને ખરપટ એવાં નામોએ પણ તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓળખાય છે. ઈસવી સનના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં યજ્ઞેશ્વર મહેન્દ્રવિક્રમ વર્મા કૃત ‘મત્તવિજ્ઞાસ પ્રહસન’(પૃ. ૧૫)માં નમઃ સ્તુત્યાર્ચનં વક્ષ્યે ચન ચોર-શાસ્ત્રં પ્રણીતમ્ । (ચોરશાસ્ત્રના કર્તા ખરપટને નમસ્કાર-એમ કહે) એવો ઉલ્લેખ છે. દેહીના ‘દશકુમારચરિત’માં ચોરીનો ધંધો સ્વીકારનાર એક પાત્ર ‘કર્ણીસુતે ઉપદેશ-દા ભાગમાં મેં શુદ્ધિ ચંતાવી!’ (ઉત્કલવાસ ૨) એમ કહે છે. મહાકવિ યાજ્ઞની ‘કાદંગરી’માં પિન્ધ્યાટવીના વર્ણન-માં એક ક્ષિણ વાક્યખંડમાં કણીસુત અને તેના ત્રણ મિત્રો વિપુલ, અવ્યસ અને શશનો ઉલ્લેખ છે, અને ‘કાદં-ગરી’ના ટીકાકારે ભાનુચંદ્ર-સિદ્ધિચંદ્રે એ વાક્યખંડની ઉપરના ચિત્રણમાં કણીસુતને ‘રતેયશાસ્ત્ર-ચોરશાસ્ત્રનો પ્રવર્તક’ કહ્યો છે. ‘વિજયંતી’ વગેરે સંસ્કૃત કેશીમાં પણ મૂકેલને ‘રતેયશાસ્ત્રપ્રવર્તક’ કહેવામાં આવ્યો છે.

આમ, મૂકેલવકૃત ચોરશાસ્ત્ર વિશેની પરંપરા જૂના સનથી ભારતીય સાહિત્યમાં ચાલી આવે છે. જોકે એ ચોરશાસ્ત્ર વિષ્ણુમાન નથી. એક ગોપનીય શાસ્ત્ર હોવાનો કારણે તેનો કેવળ મૌખિક પ્રચાર જ હોય, અને એ કારણે સમય જતાં એ નાશ પામ્યું હોય એ પણ સંભવિત છે.

આ મૂકેલવેનો જુતાન્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-સાહિત્યમાં

અનેક રમથે આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈન સુવશન-થ ‘ઉત્તરા-ધ્યવન સૂત્ર’ ઉપરની પ્રાકૃત ચૂણિમાં તથા શાન્તિમુરિ અને નેમિચંદ્રની ટીકાઓમાં એ-જુતાન્ત. પ્રમાણમાં વિસ્તારથી અને વિગતથી આવે છે. ‘ઉત્તરાધ્યવન સૂત્ર’ ઉપરની ચૂણિ વિક્રમના આઠમા સૈકામાં રચાએલી છે. એટલે આ જુતાન્ત એ પૂર્વેનો તો હજાર. ચૂણિ અને શાન્તિમુરિ અનુસાર, મૂકેલ એ ‘ઉત્તરવિની’નો એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્ અને ધૂત દત્તા. નેમિચંદ્રના કથન મુજબ મૂકેલ પાટસિપુઓ સંગ્રહગાર દત્તા અને પાતાના પિતા-થી રિસાલને ઉત્તરવિનીમાં આવી રહ્યો દત્તા. ‘ને એક મોટા જુગારી હોવા ઉપરાંત ગીતવિદ્યા અને મહેનકથા-માં નિપુણ દત્તા. ઉત્તરવિનીની એક સુપ્રસિદ્ધ ગણિકા દેવદત્તા તેની સાથે પ્રેમમાં પડી હતી. પરંતુ ગણિકાની માતા અચન નામે ધીન એક ધનિક તણિકનો પત્તા કરતી હોવાને કારણે મૂકેલને ઉત્તરવિની છાંડીને ચાલવા જવું પડ્યું હતું. પછી એ દક્ષિણમાં આવેલા વેળાનટ નગર-માં જઈને રહ્યો. ત્યાં કાળના ધરમાં ખાતર પાડેના દત્તા ત્યારે નગરરક્ષકોએ તેને પકડી લીધા અને વધરયાન પર લઈ જવા માંડ્યો. એ દિવસે નગરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો દત્તા. મંત્રીઓ નવા રાજાની કાંધમાં દત્તા, ત્યાં મૂકેલ ઉપર કળશ ટાળાપો, એટલે તેનો મગ્ન તરીકે અભિષેક થયો. પછી મૂકેલે ઉત્તરવિનીના વિક્રમકાળ પર પત્રલખીને તથા અનેક પ્રકારની બેટ મોકલીને દેવદત્તા ગણિકા ચોતાને સોંપવાની વિનંતિ કરી, અને વિક્રમરામન-એ દેવદત્તાની દષ્ટા નાખ્યા પછી તે કજીવ રાખી. મૂકેલ દેવદત્તાની સાથે સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. એ સમયે મૌર્ય નામે એક ચોરદિવસે લંગડા વળ-કર તરીકે એનો ને રાજે મહેરમાં ખાતર પાડીને લોકોને તાસ આ-પતો. એક વારના ચોર મૂકેલે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મૌર્યને પકડ્યો અને તેની પાસેનું ગધું વળ લઈ લીધા પછી એને રાણીએ ચડાવ્યો.

વિક્રમના આઠમા સૈકામાં યજ્ઞેશ્વર આચાર્ય દર્શિત.

સારિએ 'ધૂતોખ્યાન' નામનું નર્મ અને કટાક્ષથી ભરેલું એક પ્રાકૃત કથાનક રચ્યું છે. એમાં મૂલદેવ, કંડરીક, એલાયાક અને રાજા એ ચાર ધૂતો અને ખંડપાના નામે ધૂતોની કથા આપે છે. એમાં પ્રત્યેક ધૂતોની સાથે બીજા પાંચસો ધૂતો હતા અને ખંડપાનાની સાથે પંચસો ધૂતોઓ હતા. મૂલદેવ એ સર્વનો સરદાર હતો. એક વાર બર ચોખાસામાં ઉત્તરવિનીની ઉતરે આવેલા એક ઉદ્યાનમાં એ બધાં દંડીથી થરથરતાં જુએ ખરતાં બેઠાં હતાં ત્યારે મૂલદેવે એમ કહ્યું કે 'આપણે દરેક પોતાના અનુભવો કહેવા, અને જેના અનુભવો ખોટા પુરવાર થાય તેણે આ ધૂતોમંડળીને ભોળાન આપવું.' એમાં ચારે ધૂતોની ન જાણી શકાય એવી વાતોને પણ બીજાઓએ બાંધણુ શાસ્ત્રપુરાણોમાંની એ પ્રકારની કથાઓ રચી કરી અર્થન આપ્યું, પણ ખંડપાનાની વાતને કોઇ સાચી કે ખોટી કહી શક્યું નહિ. સર્વેએ હાર રવીકારી અને તેમની વિનેતીથી ખંડપાનાએ તેમને ભોળાન પણ આપ્યું.

અદક કવિના 'પદ્યપ્રાભુતક ભાષુ'માં મૂલદેવનું પાત્ર નાયક તરીકે—દેવદત્તા ગણ્યુકના પ્રશ્નથી તરીકે આવે છે. મૂલદેવનો મિત્ર રાજા પણ એમાં છે.

સોમદેવબદ્ધત 'કથાસરિતસાગર'ના છેલ્લા 'વિપ્લવ શાલ લંકા'ની છેલ્લી વાર્તામાં મૂલદેવ રાજા નિક્કા-દિત્યને પોતાના છવગનો એક પ્રસંગ કહી સંબળાવે છે. પ્રસંગોપાત અર્થમાં એ કહે છે કે 'શ્રીમાન કંઈ નહારી હોતી નથી. જ્યે કંઈ વિપવલ્લીઓ હોતી નથી; અતિ-મુક્તલતા જેવી આક્રમેવજાનનારી વેણીઓ પણ હોય છે.' પછી મૂલદેવ પોતાનો એક અનુભવ વર્ણવે છે, એમાં એની એક નિદ્રા પત્ની જેનાં એણે ત્યાગ કર્યો હતો તે પ્રતિજ્ઞા લે છે કે 'તમારાથી યએજા પુત્રહારા હું તમને બાંધીને પાછા લાવીશ', અને એ પ્રતિજ્ઞા સંગ્રિપાંગ પડી પણ કરે છે. એ પ્રમંથ પછી મૂલદેવ પોતાની એ પત્ની અને પુત્ર સાથે પાટલિપુત્રથી ઉત્તરવિનીમાં આવીને વસે છે. આ વાર્તામાં મૂલદેવની સાથે એનો સાથીદાર શાંતી-રાજા પણ આવે છે.

આ સિવાય પણ ગંરૂત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એના મંખ્યાનંધ પ્રસંગો ને દુનકા હટાહવાયા મળે છે, જેમાં મૂલદેવની વિદગ્ધતા, ધૂતતા ને ચાતુરીની વાતો છે. એક પ્રકારની ચુપ સાંકેતિક આપા મૂલદેવપ્રણીત હોવાને કારણે 'મૂલદેવ' નામથી યોગઆય છે (વ્યુત્પત્તિ) શિલ્પકૃત 'લીલાવલ્લ કલા'નું સંસ્કૃત શિખણ, પૃ. ૨૮). આ સર્વ નેતાં, પછીના સમયના કથાસાહિત્યમાં લગભગ પોરાણિક પાત્ર જેવા બની ગયેલા મૂલદેવ એક અતિહાસિક વ્યક્તિ અને રતેયશાસ્ત્રનો પ્રવર્તક હોવાનો પૂરો મંભવ છે.

ચોરીનું રાત્ર ચયું, એટલે એના અધિષ્ઠાત્રક દેવ પણ હોવા જોઈએ. ચોરીના અધિ-ષ્ઠાત્રક દેવ રકન્દ અથવા કાંતિ-કેય છે. 'ચન્દ્રકંટિક' નીકંટની ચીમ અંકમાં ચારદત્તાના ધર-માં ખાતર પાડતા શર્વિશ્વકની રચનોત્ક્રિતઓ આ વિષયમાં ધણી રસપ્રદ છે. એમાં ચોરીને 'રકન્દપુત્ર' કહ્યા છે, જે વળી એમાં ખાતર પાડતાં શર્વિ-લક નમઃ કુમાર કાલિકેયાય, નમઃ કનકશકલેયે મદ્રણ્દેવાય દેવવ્રતાય, નમો માત્સ્વરનન્દિને એ પ્રમાણે કાંતિકેયના ગુદા-ગુદા પથોપદાન્દાનું રમરણ કરીને તેમને નમસ્કાર કરે છે.

૧ 'ચન્દ્રકંટિક'નો લીલાકાર પૃથ્વીધર 'રકન્દપુત્ર'નો અર્થ 'રકન્દોપલવી ચોરાગણો' એ પ્રમાણે સમજાવે છે. 'રકન્દ' નો અર્થ 'પુલ્કદેવ કાંતિકેય' થાય છે તેમ 'આયન પદ્મ—આકાશ' એવા પણ થાય છે. ચોરીને 'રકન્દપુત્ર' અથવા 'રકન્દોપલવી' કહ્યા એનો અર્થ એ પણ ખરો, કે પ્રાચીન કાળમાં 'ચોર'નો અર્થ 'ધરમાં ખાતર પાડી વરતુઓ કાઢી જનાર' એટલે જ ખાતર નહોતો થતો. રીતસરની રીતોએ બાંધી હુલકાદેનો ધંધો કરનાર લોકાશયો પણ 'ચોર' તરીકે ઓળખાતા, 'ચોરપદ્મીઓ' ને 'ચોરસેનાપતિઓ'ના તથા તેઓની સાથેનાં પુલ્કદર્નાં પણ મણાં વર્ણનો કથાસાહિત્યમાં મળે છે. ચોરસેનાપતિઓ પોતાના લાઇ નીચેના રોંગો ચોરો સાથે ધોરાધોરા સાથો—વેપારી કાકુઓ ઉપર એકાએક આક્રમણ કરતા અને તેમને લૂંટી લેતા. ચોરીના ભવસાધને આજે આક્રમણ અને યુદ્ધ સાથે માદ સંબંધ રોપાને કારણે મૂલદેવ રકન્દ ચોરીના પણ અધિષ્ઠાત્રક દેવ ગણ્યા રોય છે બીજા સંબંધિત છે. વળી સંસ્કૃતમાં 'રાન' એ 'ચતુર'નો પણ પદ્યારથ છે, અને ચોરીમાં ચતુરાઈની ધણી જરૂર પડે, એ રીતે પણ રકન્દનો સંબંધ ચોરી અને તેના રાત્ર સાથે જોડાયો હોય. આ સાથે નેપાંધુ રસપ્રદ થશે કે કામરેવની જેમ આસંત દેવપવાન હોવાને કારણે રકન્દ, ખાસ કરીને કામરે દિંદે ને બંગાળમાં, ગણિકાઓના પશુકર-દેવ ગણાય છે. કાંતિક પુલ્કિયાની શવે રકન્દ—કાંતિકેયની મુતિ સમશ ગણિકાઓ માયનવાદન કરે છે, અને એ સમયે તે સાંબળવા પ્રમે તે માણસ જઈ રાકે છે.

સદ્ગત એવરચ્છે મિથાળી સાથે ચોરીને લગતાં લોભ-સાહિત્ય વિષે વાત નીકળતાં તેમણે નીચેનાં દ્વંદ્વો કહ્યો હોતો :
 અવરી / તારા પુત્રને સમરે મધુરા મોર;
 તો'એ સમરે વાણિયા ને રોતે સમરે ચોર.
 રકન્દ પણ ચોરીનો પુત્ર છે, તો આ દ્વંદ્વમાંના 'અવરી-પુત્ર'ને રકન્દ ગણવો કે ગણેશ? જોકે બાહ્ય ધંત્રિકામાં 'તો'એ સમરે વાણિયા' એ શબ્દો છે, ને ખાતરિયું ચૂક/સાની બાપમાં 'ગણેશિયો' પણ કહેવાય છે, એ વરતુ આ વર્ણવી નિષ્કલંબ છે. પહેલી ધંત્રિકામાં 'મધુરા મોર' ઓરીપુત્રનું રાજ્ય કહે છે, ને ચોર કાંતિકેયનું વાદન છે એ વરતુ વિચારવા જેવો છે.

વળી જેઓ આ વિષયની તાલીમ આપીને રક્ષકતા અનુયાયીવર્ગમાં જુદી કરતા તેઓ 'આચાર્ય' તરીકે ઓળખાતા. ઉપર જણાવ્યું તેમ, કાર્મિકેયને નમસ્કાર કરીને શર્વિલક પોતે જેનો પ્રથમ શિષ્ય છે એ યોગાચાર્યને-આ વિષયના પોતાના અધ્યાપકને પ્રણામ કરીને કહે છે. શસ્ત્રાસ્ત્રોનો પ્રકાર થાય તોપણ ને ચોપડવાથી વેદના ન થાય એવી 'યોગદેવતા' (અભિકારિક લેખ) તેને પોતાના એ શુરુ તરફથી ગણી હતી.

ખાતર ક્યાં અને કેમ પાડવામાં આવતું? એ વિષય

ચોરીતા અધિક્કાયક હેવ હોય એ વસ્તુ આજ સુધી પણ હિંદમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલુ રહેલી છે. કલ્પલકમાં 'અંદિચાર' નામે એક ભૂત છે, જેનો ધંધો ચોરીનો છે. એ ભૂત 'ધેલમ્' ને પોતાની અને પોતાના વ્યવસાયની દેખી ગણે છે (જુઓ 'ધન્ડિયન એન્ડીકવેરી'; પૃ. ૧૦, પૃ. ૨૪૫ ઉપર એન્ડ વેરલેનો લેખ 'ડિવાઈન ગધર્સ ઓફ લોકલ ઓરિજિન ઓફ ઇન્ડિયા'). આ 'અંદિચાર' રાખે સંસ્કૃત પ્રન્થિચોર ઉપરથી આવેલો છે, અને 'ચોરનો બાહ ધંદીચાર' એ ગ્રન્થો રાત્રી કહેવતમાંના 'ધંદીચાર' રાખેથી અભિજ્ઞ છે.

૨. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં ચોરને જોડીને વસ્ત્રમાં પેસતા વર્ણવ્યા છે: એક તો ખાતર પાડીને અને બીજું સુરંગ દ્વારા. 'ખાતર'ને સંસ્કૃતમાં છાત્ર અને પ્રાકૃતમાં છત્ત કહેવામાં આવે છે. ને કે છાત્ર એ ખનાવકી સંસ્કૃત રાખે છે, અને તે છત્ત ઉપરથી થયેલા ને દેશ્ય રાખેલાથી છત્ત આવ્યો હશે તે ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. ગ્રન્થોમાં 'ખાત્ર' (ખાકાકુ) રાખેતું મૂળ પણ એમાં છે. સન્થિ અને હિંદ એવા એના બીજા પદ્યોમાં છે. ખાતરને મુકાળલે સુરંગનો પ્રયોગ વધારે મુરકેજ હોવાથી પ્રમાણમાં ઓછો લેવામાં આવે છે.

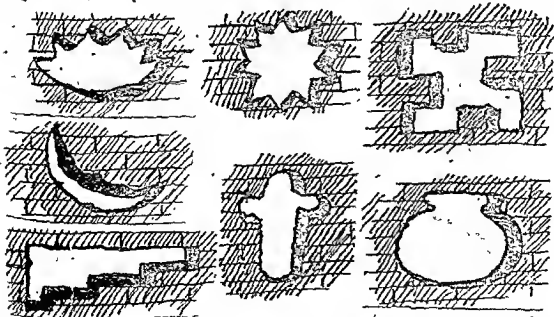
યજુ 'મૃત્કંકટિક'માંથી કીકીક માહિતી મળે છે. એ વિષયની શર્વિલકની ઉક્તિઓ ખાસ લેવા જેવી છે:

"પાણી પડવાથી શિશિલ મધ ગચેત્રી, જેમાં ખાતર પાડતાં રાખે ન થાય એવો ભીંતનો ભાગ ક્યાં છે? ક્યાં જોડવાથી શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે એવું વિષયીત પ્રકારનું ખાતર નહિ પડે? આ હવે કીકી કયા ભાગ ઉપરમાં ખાર લાગવાથી છલ્લું વધ ગયો હશે? ક્યાં જોડવાથી મને સ્ત્રીઓનું હસન નહિ થાય અને અર્થસિદ્ધિ થશે?"

(ભીંતનો સ્પર્શ કરીને) નિત્ય સર્પના તડકાથી અને પાણી પડવાને કારણે પાણી પડી ગયેલી આ ભગા ખારથી બચાઈ ગયેલી છે. જાહેર દર પાડતાં કરેલો આ માકીનો ઢગલો છે. અહો! મારો અર્થ સિદ્ધ થયો! રક્ષકપુત્રોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનું આ પહેલું જ સક્ષણ છે. હવે ક્યાંનો આવેલો કરતાં કેવા પ્રકારનું ખાતર પાડું? અહીં ભયવાન કાકરોક્ષિએ માર પ્રકારનાં ખાતર કહ્યાં છે. જેમકે: પાકી ઠટાને બહાર ખેંચી કાઢવી, કાચો ઠટાને કાપી નાખવી, માકીની ભીંત હોય ત્યાં પાણી રેડવું, અને લાકડાની ભીંત દોધ ત્યાં વહેરવું. એમાં અહીં પાકી ઠટા હોય તે બહાર ખેંચી કાઢવી લેખ્યો."

વળી, આ ખાતર જેમતેમ નહિ, પણ ઠકામપરીને પડાતાં. ખાતરો જુદીજુદી આકૃતિનાં પાડવામાં આવતાં. ચોર ચોરી કરીને ચાલ્યો મળ્યો સવારે લોકોએકેક થાય ત્યારે ખાતર પાડનારની કલાની પ્રશંસા કરે એ પણ ચોર ધ્યાનમાં રાખે છે. જુઓ આગળ શર્વિલકના ઉદ્ગારો:

'કયાસરિસાગર'ના 'સક્તિપરેશ્વજન'ના ઘટ અને કૌર્મ જે બે ચોરની વાર્તામાં ખાતર અને સુરંગ એ બન્નેનો ઉપયોગ થાય છે. 'સુરંગ' રાખે સંસ્કૃતમાં મુઠ્ઠાને સુરંગ એવા રૂપે છે, અને તે શ્રીકે Syring પરથી વ્યુત્પન્ન થયાનું મનાય છે.

વિવિધ પ્રકારનાં ખાતરોની (ભીંતમાં પાડવામાં આવતાં બાકેરાની) આકૃતિઓ: મપાલેથી કાપી બાલુથી-ખીરેતા કમળ જેવું, સૂર્ય જેવું; સ્વસ્તિક આકૃતિ; બાલચન્દ્ર જેવું; વાવના આકારનું; પુરુષાહતિ; પર્ણકુંડલ કે કળાસ જેવું. (ઉલ્લેખ ૧૯૨૮) ૪૫૫

“એમાં, પદ્મચોક્રા (ખીલેલા ઠગળ જેવું), કારકર (સૂર્ય જેવું), આશ્વચન્દ્રની આકૃતિનું, વાપી (વાવના આકારનું), વિરતીલું, રવરિતકાકૃતિ અને પશુકુંભ એટલા પ્રકારનાં ખાતર છે. રોમાં હું ગારુ દિશ્ય થતાંવું, જે એકને નગરજનો આપની કાલે વિરગાય પામી નય ? અહીં પાણી ઠટા હોવાથી પશુકુંભ જ રોખરો. ગારે તે (આકૃતિનું ખાતર) પાકું.”

અને છેવટે કલારસિક ચારદત્તને ‘અહો! આ સંધિ દર્શનીય છે!’ એમ કહીને એક કવિત્વમય મ્લેક દ્વારા ખાતરની પ્રશંસા કરતો પશુ કવિએ વર્ણવ્યો છે.

સુગંધ વાણુ યે

પૃથ્વી • સંવેદ

ધમ્યા પ્રખર ઘોમ, દ્વાપર ધરની પચેલામી જે, અને ગજનગાં ય તે અખન આજ ફેલી ગઈ તપ્યા બરબપોર : સાત સુનકાર ધેરી વળ્યા. હવેના અનિલ લોલ મરત લહરત તે યે કચો દરાલ લખકત જમ થઈ આજ કુમારતો શિકારી કુતરા નિરથો કડખડત દોડયે જતો! ન કોટિકકિલોલ : ગાલુ નહિ આક્રમ્યે ‘થવા લીલીલીલી તુલ્યાવલી યન : નરી નજીંદ નિંદાં જમીન : તહીં લાલપૂમ ગુલમ્હોર જુલી રલો’ લપેદી શિરપેથ લાલ, જરી ણંકડો જૂખને પ્રચંદ કડિયાળી ડાગ પર હેવું જોલી અને બપોર બળતે કુહા પર કુહા, જ લક્ષરતો કુહાળીજે જવાન રો, દીરો મદિલ લાલ લાલ ગુલ હ ય હોરાવતો.

આપને હરરંગથી જ બરાદર રંગે લકું સુગંધવણુ યે સુગંધમય ધન્ય તારકે હંધું :

ઉચ્ચેન્દ્ર પંથકા

‘મૃચ્છકટિક’માં ખાતરની જે જુદાજુદી આકૃતિઓ વર્ણવેલી છે તે કેવળ કવિકલ્પનામાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ માનવાની જરૂર નથી, કેમકે બાસ્તીય સાદિત્વમાં બીજે પશુ આ ખરતુ જોવામાં આવે છે. ‘મૃચ્છકટિક’ જેવા પ્રકરણમાં જે વસ્તુનો નિર્દેશ છે તેનું સમર્થન ‘ઉત્તરાપ્યયનસૂત્ર’ જેવા ધર્મગ્રંથની ચુષ્ટિ(૫.૧૧૧)માં આપેલી એક કથા દ્વારા થાય છે. એ કથામાં કલ્યાપૃતિ.

નંદાવર્ત આકૃતિ, પદ્માકૃતિ, પુરુષાકૃતિ અને કપિશીર્ષક (કાશીઆં) આકૃતિના ખાતરનો ઉલ્લેખ છે. એકં ચોરે કપિશીર્ષક આકૃતિનું ખાતર પાકયું હતું, પણ ધરના માનિકે અંદરથી ચોરના પગઅંચા, અને ચોરના સાથીએ બદારથી માથું અંચ્યું, એવી રિયતિમાં ચોર પોને જ ગનાવેલાં કાશીઆંની અણુઓથી વીંધામ ગયો. પાંચમા સતક આખપાસમાં રચાએલા પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ ‘વસુ દેવદિડી’માં (બાપાન્તર, ૫. ૪૯) એક ચોરને થીવત્સના આકારનું ખાતર પાડતો વર્ણવ્યો છે.

ચોરીનાં સાધનોની પણ માદની સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાદિત્વમાંથી મળે છે. ‘દશકુમારચરિત’ના બીજા ઉચ્ચવાસમાં ચોરીનાં ઉપકરણોનું એક નાનું પશુ ત્રીણીત-ભર્તુ વર્ણન છે. એમાં એક ચોર કાળી રાત્રીએ અંધાર-પછંડો (“નીલ વસન”) ઓઢીને તથા ચઢી (“અર્ધોરુક”) પહેરીને નીકળે છે. સાથે તીક્ષ્ણ તલવાર, ખોદવા માટે સર્પની ફેણ જેવું હથિયાર (“ફણિમુખ”), ધરનાં માણુઓ ગ્રેધેછે કે જાગે છે એની ખાત્રી કરવા માટે ત્રીણી સીસોરી (“કાકલી”), સાણુસી, ગનાપીડી મસ્તક (“પુરપશીર્ષક”), યોગચાળું-નળમુક્તિ આપે એવું ચૂર્ણ, અંધારા કૂવાઓ કે બાંયરમાં પણ છુટાય નહિ એવી મશાલ (“યોગ-પ્રતિકા”), ખાતર પાડવા માટે માપવાની દોરી (“માન-મુત્ર”), ઉપર ચડવા માટે દુક અને દોરડું (“કંદક” અને “રજગુ”), ચોર-દીવા (“દીપઆજન”), અને જાગતો દીવા દોઢવી નાખવા માટે પતંગિયાંની દામડી (“અમરકંકક”) એટલાં સાધનો તે લઈ નય છે.

આ પ્રકારનાં સાધનોનો નિર્દેશ બીજે પશુ આવે છે. જેમકે ‘ઉત્તરાપ્યયનસૂત્ર’ ઉપરની શાન્તિચરિત અને નેમિ-ચન્દ્રી દીકાઓમાંની, અગાઉ જોયો નિર્દેશ કરેલો છે એ, મુસદ્દેવની વાર્તામાં મુસદ્દેવ મંડિક ચોરને પકડવા માટે રાત્રે ‘નીલવટ’ ઓઢીને બદાર નીકળે છે. ‘વસુદેવદિડી’માં ખાતર પાડવા માટેના આદારાગા દહિયાર (“નદરણુ”)નો તથા ‘અર્ચવત્ર’ અને ‘યોગવત્તા’નો ઉલ્લેખ છે (બાપાન્તર, ૫. ૪૯ અને ૬૦). ચોર-દીવા (“દીપસમુદગ”)નું પણ એમાં વર્ણન છે. પ્રકાશની જરૂર પડે સમુદગ-દાખડો ઉપાડીને દીવા બદાર કાઢીશકતો અને અંદર મૂકી શકતો (૫. ૫૮-૫૯). ચારદત્તના ધરમાં દીવા હોયતવા માટે સર્વિયકપોતાની પાસેનું પતંગિયું (“આગેયકીટ”) ઉઠાડે છે. પતંગિયું દીવાની આસપાસ ચક્કર ચક્કર ગોડે છે, અને છેવટે તેની પાંખના પવનથી દીવા છુટાઈ જાય છે એનું વિગતવાર વર્ણન ‘મૃચ્છકટિક’માં છે.

આગ, ચોરીનાં સાધન તેમજ કલા ક્ષેત્રે એ કારણે કેટલાક વિદ્વાન ચોરીની પશુવાર્તાઓ મૂળે છે. દેવચન્દ્રના

સ્વિય રામચંદ્રે પોતાની કેટલીક રચનાઓનાં અને વિદ્યા-
પતિ શિંદેજી પોતાના 'વિક્રમોદયચરિત'ના મંગલા-
ચંદ્રમાં જેમને નિર્દેશ કર્યો છે એવા 'પરકાવ્યોથી કવિ
ગનનારા' કાવ્યચોરોની નંદિ, પણ ખરેખરા કવ્યચોરોની
આ વાત છે. ચોરી કરનારા પૈકી કેટલાક નિટ અને ધૂર્ત-
વર્તમાંથી ને વિદગ્ધ ગણાતા ગણિકાપ્રસંગી જુગારી-
ઓમાંથી આવતા અને એવાઓને સાહિત્ય તથા ક્ષતિ
કલાઓનો રીકરીક વ્યાસંગ હતો એમ જૂનાં કાવ્ય, નાટક
અને કથાસાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. વળી કેટલાક
બ્રાહ્મણે પણ ચોરીનું કામ કરતા હતા. 'મુચ્છકરિક'માંનો
શર્વકક બ્રાહ્મણ છે. ગુજરાતમાં મોઢ બ્રાહ્મણોની એક
પેઠાભિતિ-ધીજીવન કે ધેણન બ્રાહ્મણ-એક સમયે
ચોરી અને કાગધનો ધંધો કરતી હતી, એથી ગુજરાતી
ભાષામાં 'ધીજીવન' શબ્દ 'કાગ'નો પર્ચાય ગણાય છે.
પશ્ચિમભારતીય 'પંચતંત્ર'ના પહેલા તંત્રની છેલ્લી વાર્તામાં
એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મંત્રકારોએ ચોરીનો ધંધો કરતો
દતો તેણે પોતાના જીવનનાં બેગે કેટલાક બ્રાહ્મણોને
બીલોથી ગચાવ્યા હતા એની વાત આવે છે. જૂના ગુજ-
રાતી 'પંચાખ્યાન વાર્તિક'માં પણ રામના બંડારમાં
ખાતર માંડનાર એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની કથા આવે છે.
પણ વિદ્વાન ચોરની સૌથી રસિક કથા તો સં. ૧૩૬૧માં
મેરનુભાગ્યે રચેલા 'પ્રગ્ન-ધ્યનિ-તામણિ'ના 'ભોજ-
બીમ પ્રગ્ન'માં છે :

"એક વાર મધ્યરાત્રિએ અકરમાત્ર નગી મચેલા ભોજ
રામએ જનનકીડમાં નવા ભોગેલા ચન્દ્રને જોઇ પોતાના સા-
રસત-સમુદ્રમાં આવેલી કરતી એવા નીચેના શ્લોકાર્થે કહ્યોઃ
યદેતન્નગ્નતર્જલદલવલીલાં પ્રકુરંતે
તદાષ્ટે લોકઃ-વાચકઃ ક્વિતિ નો માં પ્રતિ તપાઃ
(અર્થાત્, ચન્દ્રમાં આ ને વાદળોના ઢુકડા જેવું દેખાય
છે તેને લોકો સસલું કહે છે, પણ મને એમ લાગતું નથી.)
રામ આ શ્લોકાર્થે વારંવાર બોલ્યા ત્યારે રામમહેશમાં
ખાતર પાડીને બંડારમાં પેટેલા કોઈ ચોરે પ્રતિભાના વેગને
ચોરી નંદિ રાક્ષાથી એ શ્લોક આ રીતે પૂરો કર્યોઃ
શહેં સિવદું મન્યે ત્વદરિવિરહાકાન્ત તરુણિ-
કટાક્ષોત્કાપાતગ્રગણત કલકાક્રિતતતુમ્ ॥
(પણ હું તો, તંગારા શત્રુઓની વિરદથી પીડાએલી
ઓળોના કટાક્ષથી રક્ષાપાતથી પેટેલા સંકેટ પ્રજ્વળીથી
વંદનું ચરીર કલંકિત થયું છે, એમ મારું છે.)
ચોર આ પ્રગણે બોલ્યા, એટલે પછી અંજરક્ષકોએ તેને
પકડીને કારાગારમાં પૂરી દીધા. પછી દિવસ ભિત્તો સખામાં
લાવવામાં આવેલા એ ચોરને રામએ ને પારિતોષિક આપ્યું
તેવિધે ધર્મવદિકા લખનાર અધિકારીઓનાં ચોરશ્લોકોઃ
"જેણે મુલ્યની બીક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને
પ્રસન્ન થયેલા રામએ કપરું દંત બે ચરણ રચવા માટે દસ કાઠિ

સુવર્ણ અને હંદુશનની અભિજ્ઞોથી પધંતને બોદનારા તથા
મદથી સુદિવ ચચેલા સમાચારો જેના ઉપર ગુનંદન કરના
હતા એવા આઠ દાંથી ચારણ."

ચોરીની કળા વિષેની બીજી કેટલીક ઇતિહાસ-
મિશ્રિત વાર્તાઓ, દંતકથાઓ અને અન્ય દ્રષ્ટિકોણ જૂના
સાહિત્યમાંથી તેમજ શોકસાહિત્યમાંથી મળે છે. કહેવાની
ગુનેગાર ભતિએને લગતા વૃત્તાન્તોમાંથી પણ આ
વિષયની ઘણી વિશ્વાસપાત્ર સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય
છે. તે ઉપરથી વિવિધ દેશકાળમાં જુદીજુદી ભતના
ચોરોમાં—ગદાવટિયા, પીંદારા, દગ, લુંટારા, ખાતર
પાંડનાર ચોર તથા અનેક પ્રકારના ધુતારાઓમાં—
પ્રવર્તતા ચોરસ પ્રકારના 'નીતિનિયમો' ('કોઠ આપ
આનર') વિષે તથા કોઈ પણ પ્રકારના નિયમણ વિના
માત્ર ચોરી જ કરતી એવું ધ્યેય રાખનારા ચોરા વિષે
તખ્તમાં આ વિષયનો ધણો વિસ્તાર થાય એમ છે. પરન્તુ
પ્રાચીનભારતનાં ચોરીનાં શાસ્ત્ર ને કલા પરતે સામાન્ય
ખ્યાત્ર આવવા માટે અહીં આટલું પૂરતું ધર્મ પડશે.

નિરાશ ધરા

અધુન ચોળનોથી દે આવવા પ્રકારા !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

પંખી ગણી ગીત ગાય,
ફૂલ ખીલી મુરકરાય,
સરિતાજળનૃત્ય થાય, રેવો દફલાસ !
ગાનવને હૃદય તોય
માનવતા રહે રોય; તેને સહાય ત્રાસ ત્રાસ.
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

વિદગ્ધ વન સાથ રહે,
સરિતાજળ સંપી વહે,
તારકનાં હૃદ કહે સંપદ્યા ખાસઃ
બાધમાધથી વેર,
રાખીને કરે કેર; માનવતાં સત્ પ્રણાર.
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

અણુઅણુ નત દેશપરે,
નિયતિના સ્તોત્ર વરે,
જાને આદો સર્વ મુદે પાગતાં પ્રકારાઃ
અધીમાં મગ્ન રહી,
માનવદેશ ખૂલી નહ માને તે આપ અવિનાશ !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

અધુન ચોળનોથી દે આવવા પ્રકારા !
જેઈ છે કોઈ ધરા આવી તે નિરાશ !

સરોજ
(દિસેમ્બર ૧૯૪૮) ૪૫૭

સંતમહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો

લેખક
ડૉ. ગોપાલકર કે. સાલ્જી

આ

આપણી ઇતિહાસસામગ્રીની ઊલ્લુપ નિર્દેશનો મનનીય લેખ

દેશમાં પ્રાચીન કાળથી જ ઇતિહાસદષ્ટિ લગમગમ આલુપિતરહી છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, નાટક, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, કાયદો, રાજ્યનીતિ વગેરે અનેક વિષયો ઉપર પુષ્કળ, ને કેટલાક વિષયોમાં તો જોશી કેટલું સાહિત્ય સંસ્કૃત શાખામાં ગણે છે. પણ જેને સાચી રીતે ઇતિહાસ કહી શકાય એવું કંઈ જ પ્રાચીન કાળમાં જણાયું નથી. ક્ષત્રિ દ્વિજાસ= 'આમ હઈ' એવા ઇતિહાસ રાખેલો અર્થ છે. પણ વૈદિક સાહિત્યમાં અને મહાભારતમાં ઇતિહાસ રાખેલો તો વંદની નાતના અર્થમાં વપરાયો છે. મહાભારતમાં અનેક રથો :

ભગ્વૈવોદાદ્વરત્તીમમિતિદાસ પુરાતનમ્

'આ' બાબતમાં નીચેના પુરાતન ઇતિહાસનું કદાચરણ આપે છે 'એમ કહીને કે જે વાત કહે છે તે ક્યાંકો જ હોય છે. મહાભારત પોતે સામાન્યરીતે ઇતિહાસ કહેવાય છે. પણ મૂળમાં જ એને જેમ ઇતિહાસ કહેવું છે તેમ કાવ્ય પણ કહેવું છે. (જુઓ મહાભારત આદિ પર્વ અ ૧, ૨૪૦. પદ તથા ૧૧) કહેવાની મહત્ત્વ જોરથી જ છે કે આ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં અને કાવ્યથી ઇતિહાસનું પૃથક સ્વરૂપ સાહિત્યકારોના જ્ઞાનમાં જીતવું જ નહોતું. આથી જીવંત, ઓસમાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતક પહેલાં જ ઇતિહાસદષ્ટિનો ઉદય થયો હતો. ઓસના હીરોડોટસ નામના ઇતિહાસકારે જાતે ખુસાફરી કરીને, પ્રખ્યાત રથોમાં ફરીને તથા પુછપરછ અને તપાસ કરીને ઐતિહાસિક માહિતી એકઠી કરી હતી. વળી, પોતે મેગલેલી માહિતીમાં શું સાબિત થઈ એ એવું છે એનું વિવેચન કરીને પોતાના ઇતિહાસ-અન્યની હીરોડોટસે રચના કરી છે. આ હીરોડોટસ(ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૪થી ૪૨૫)થી હોર્સકે વર્ષે નાનો સગાકાલીન થ્યુસીડીસ(ઈ.સ. પૂર્વે ૪૭૪થી ૪૦૨) તો પ્રાચીન કાળનો એક ઇતિહાસકાર ગણાય છે તેણે કુખ્યત્વે સગાકાલીન ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, અને તેના લખાણમાં સૌંત ચોક્કસ, વિશાળ સમાવજીવાળી ગરમહો દષ્ટિ અને સુરેખ ચિત્ર આપવાની રાહિય વગેરે મેટા જુલો છે. ગ્રીસના હીરોડોટસ અને થ્યુસીડીસથી આજ સુધી ચાલી આવતી ઇતિહાસકારોની પરંપરા વડે યુરોપનાં રાજ્ય, ધર્મ, સાહિત્ય, વર્તમાન, વિજ્ઞાન વગેરેના નાનામોટા ઇતિહાસો પુરોપુરો લખાયા છે. જ્યારે આ દેશ ઐતિહાસિક સાહિત્યથી વંચિત રહી ગયો છે. જોકે ઇતિહાસચર્ચામાં આ ઉપક્રમ નથી, પણ જે માનસિક આમીધી આ દેશમાં ઇતિહાસદષ્ટિને ખીલી તે જ આમીધી જીવનચરિત્રની દષ્ટિ પણ નથી ખીલી. નાની-મોટી સમગ્રિનું ચરિત્રનિરૂપણ જોકે ઇતિહાસ અને જ્યોતિષનું ચરિત્રનિરૂપણ તે જીવનચરિત્ર, જીવનચરિત્ર, અને ઇતિહાસ એ સાહિત્યના એક ભવિતા પ્રકારો છે. પણ જનકે જે સાહિત્ય પ્રકારો એક સાથે અને પરંપરાની સદાય વડે ખીલે છે. આપણે ત્યાં આ બે ય સાહિત્યપ્રકારો વળખીયા રહ્યા છે.

આ દેશમાં અનેકવાર અતિસમૃદ્ધ અને વિશાળ સામ્રાજ્યો રચાયાં. કેટલીક સમય ચાલ્યાં અને પાછાં હાથે પર્વાં. પણ મુસ્લિમ સમયમાં મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ પોતાના સમયની જે કાંઈ સામગ્રી આપી છે તેને ખાદ કરતાં, અને કદાચ મુસ્લિમ સાહિત્યની અસરથી રાજતરંગિણીના કવિને કારમીરના કેટલાક રાજાઓનાં ચરિત્રોનાં જે સચોટ નિષ્કે આપ્યાં છે તે સિવાય, પ્રાચીન કે મધ્ય કાળનાં મોટામાં મોટા વક્રવર્તી રાજાઓનાં જે ચરિત્રો લખવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. ગૌરવે વંશનો સમ્રાટ અરોહ કેવડા મોટા સામ્રાજ્યને રચામી હતો. પણ એના વિષે એના સમય પછી છરેસો સાતસો વર્ષ પછી લખાએલ જીવંત લેખો સિવાય જીવનચરિત્રના નામને યોગ્ય આપણી પાસે કંઈ જ નહોતું. જે મહારાજાએ જાતે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનાં ઉદ્ભવથી મહિસુર અને મિરનારથી બોહિરસા સુધીના પ્રદેશના જુદા-જુદા ભોગોમાં પુષ્કળ શિક્ષાલેખો અને જ્યાં રહેલો ઉપર રતેમકેળો ગોતાજીયા હતા, પણ આરોહ વર્ષથી તો આ દેશના લોકો અરોહનાં જે લેખોના અસરે વાંચતાં જે જુદી મથા હતા. કાર્મિક ઉપદેશ આપનારાં જે શિક્ષાલેખો, કાંઈક નીચે પાન ફાટીને લેખા કર્યાં છે એવું લોકો માનતા હતાં. આ લેખો વડે અરોહના ગરિત ઉપર ધણે પ્રકારે પડ્યાં છે અને જે જ લેખોમાં અરોહે પરદેશના પરદેશી સમાજીન ઓક રાજાઓનાં નામો લખ્યાં છે જોકે જે પરદેશી રાજાઓના સમય ઉપરથી અરોહનો સમય નહોતો થઈ શકાયો છે. પણ આટલો પ્રાચીન ઇતિહાસ કોઈવાનો બધો જ સ આધુનિક પુરાતત્ત્વવિદોને મળે છે. જે ગૌરવે વંશના રાજા વિષે કંઈ પણ તે જ ગ્રુપ વંશના રાજાઓને લાગુ પડે છે. ગ્રુપ વંશના રાજાઓ વિષે તો કંઈકયાં પણ નથી પુરાતત્ત્વ વંશવર્ણન ગ્રુપ સમય અમળ જ પૂરું થઈ ગયું. જોકે પુરાતત્ત્વમાં ગ્રુપોની વંશવળી જ નથી. કેમકે આધુનિક પુરાતત્ત્વજ્ઞો ગ્રુપવંશના મળી આવેલા શિક્ષાલેખો તથા શિક્ષાઓ ઉપરથી એ વંશોનાં આખા ઇતિહાસ કહેવાય. પણ જે આપણે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો મુવર્ણુષુપ જાળીએ છીએ, જે સમયે આ દેશમાં ધર્મ, સાહિત્ય, ગિતકા, શિક્ષકા, વેપાર, ઉદ્યોગ વગેરે સંસ્કૃતિના સર્વ પ્રકારોને જનનિર્મિત જ્યોત્તમ સિખરે ભેળું હતું એ યુગને કીર્તિવાન ગ્રુપ રાજાઓનાં કોઈનું જીવનચરિત્ર લખાયું નથી.

આ દેશના રાજાઓ મોટા પુરુષોનાં જ જીવનચરિત્રો અંધારામાં છે એમ નથી. વૈદિક કાળના મેગલેલીનો ખાજ ઉપર રાખીએ, પણ વ્યાસ-નાટ્યકીર્તિ આરંભી અંધારામાં શતકના નાગોષ કઈ સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યકારોમાં કોઈનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર મળ્યું નથી. વ્યાસજી વિષે કેટલીક પૌરાણિક કથાઓ મળે છે. પણ વાસ્તવિક વિષે તો કો સમા-

ચચનાર આદિ કવિએ પોતાના આર્યમર્મ સીતાને અ-
 ચ્ચ આપેલાં દર્શનો અને રાગના યુગને ઉઠાવે તથા કેળવ્યો
 હતા, એટલી ન હોયકત આપણે બહુએ જાણે. ૫મી, સંસ્કૃત
 સાહિત્યના મહાકવિ દાદિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોથી
 મોઢું સંસ્કૃતનો અભ્યાસી અપરિચિત નથી. એના મનોવાચી
 કાદિદાસની કવિવશકિતનો આપણને રસક્રમ્યાલ આવે છે.
 પણ એ કવિ કયા દેશમાં, ક્યારે યદ્ય અથવા એનાં માળાપ
 મોણ દર્શાવે શુર કોણ હતા? વગેરે એવાનાં છવનને દશલી
 એક પણ હોયકત આપણે જાણતા નથી. ઐતિહાસિક મૂલ્ય
 મરમની તથા કવચિત્ત એ મહાકવિને શોભાસ્પદ નહિ એવા એ
 દેવકાવ્યો મળે છે તે બદ્ધા પંડિતોની વિવેકશક્તિના અભાવ-
 ની સૂચક છે. ને દાદિદાસ વિષે કહ્યું તે અવશ્યતિ, ભારવિ,
 માધ વગેરે કવિઓને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. પણ કવિઓ-
 નાં તેા નામે ય મળે છે, અને હાલની પુરાવિદ્યાએ તેઓ
 ના સમય માટે સહુક્રિતક અભુગાનો પણ તારવ્યાં છે; પરંતુ
 પ્રાચીનચિત્રકરો કે શિલ્પકારોનાં તેા નામે ય ગળતાં નથી,
 તેા છવનચરિત્રની વાત ન કયાં? પ્રાચીન કાળનાં શ્રેષ્ઠ અ-
 ન્નાનાં ચિત્રોના ચિત્રકારોમાંથી કોઈનાં નામ બહુવામાં
 નથી, અનન્તા, એકોસાર ને એકીદેશ નેની યુગોનો કોતર-
 નાશકોનાં નામે કાલોદયમાં દુષ્પા થઈ ગયાં છે.

પણ આવા બંધુદાખત્રાનેંધવાની નર નથી. એટલે પ્રમુખ
 નરમરો ન વિચાર કરીએ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિ-
 ચેપતા માટે દિદુઓ મર્મ છે. છેક વેદિકકાળથી યુગયુગે આ
 દેશમાં અનેક ધાર્મિકને આધ્યાત્મિક પ્રતિભાવાળા મહાપુરુષો
 થઈ ગયા છે એવા આપણે સંકેત છે, ને ધાર્મિક તથા આધ્યા-
 ત્મિક વિચારોથી ભરેલું પુષ્કળ સાહિત્ય આપણી પાસે છે
 એ યે ખરું પણ એ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોનાં
 છવનચરિત્રો જાણવાની ઈચ્છા અત્યુત ન રહે છે.

ઐતિહાસ અને છવનચરિત્રના સાહિત્યની, બીજા સા-
 હિત્ય પ્રકારો પેઠે, સાહિત્યકીય કીમત અને ઉપકારકતા એ ન
 પણ એક વિશેષ કીમત પણ છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાનાં
 કેટલાંક રસદોષ પદકવાનું એકમાત્ર સાધન ધાર્મિક ને આધ્યા-
 ત્મિક માણસોનાં ચરિત્રો છે. એહોયકત સામાન્યરીતે પ્રસિદ્ધ
 નથી પણ આ યુગમાં પશ્ચિમના ને વિદ્યાને યોગાનસસાધકી
 હિંદી ધાર્મિક માન્યતાઓનું અન્વેષણ કર્યું છે તેઓએ છવન-
 ચરિત્રોને મુખ્ય સાગ્રમી તરીકે વાપર્યાં છે, અને કોઈ પણ
 ધાર્મિક માણસના માનસપદ્ધતર તથા વિચારને સમજવા માટે
 માણસના ચિત્તમાં ધર્મદારો કેવા ફેરફાર થવા શક્ય છે એનું
 અન્વેષણ કરવા માટે છવનચરિત્રો સિવાય બીજું કોઈ
 સાધન ન નથી. આથી ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક માણસોનો
 ચરિત્રોનું સાહિત્યમાં વિશેષ મૂલ્ય છે.

આ બાબતમાં પણ યુરોપીય પ્રમોવિચારક માનસઝા-
 ઓઆ ધણા ભાગ્યશાળી છે. ને મહાપુરુષને પ્રિત્વીએ
 હાથરો અવતાર મળે છે એ જિસસના છવનને લખવું ને લઈ
 વાંચવા કે સાંભળવામાં આવે તેને ઈ. સ. બીજા શતાબ્દની
 પહેલી યીજી પચ્ચીશમાં ન પાદરી પંડિતોએ સંઘટ્ટવા
 માણ્યું હતું. (નુઓ દેનાનું 'સાઇક્રો ઓફ જિસસ', ક્વોદવાદ
 પ. ૬, ૧૦) એ સંગ્રહકારોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક દષ્ટિ હતી,

પણ સાર્થક ઐતિહાસિક દષ્ટિ પણ હતી. પરિણામે, મઈ સદીના
 દાન્સના સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક દષ્ટિવાળા દેનાં એવાને ધાર્મિક સ-
 સ ચેરેશ્વરનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર લખવાનું સંભવિત બન્યું છે.

હવે આપણે ત્યાં વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠ જેવા મંત્રદંડા
 ઋષિઓનાં ઋત્વેદમાં તેા નામ ન મળે છે. પણ પાછળથી
 આ ઋષિઓની વિસ્તૃત પૌરાણિક કથાઓ રચાઈ છે. યજ્ઞ-
 વલ્ક્યાદિ ઔપનિષદ ઋષિઓની પણ પાછળથી કથાઓ
 રચાઈ છે. આ પાછળથી રચાયેલી કથાઓ માટે તે તે કથા-
 એના રચનારોએની કલ્પતાને કોઈ ભતના આધારની નરેર
 લાગી હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ બીજાઓની
 વાત જવા દઈએ. મત્રવાન શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રની ન શી દશા
 છે? ને ભેદજે. મહાભારત, હરિવંશ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુ-
 પુરાણ, શ્રી ભાગવતપુરાણ, બ્રહ્મવેદનંદ વગેરે ને અનેક પુરા-
 ણોમાં શ્રી કૃષ્ણની કથા મળે છે તેમાં એકસરખાપણું નથી,
 વધારાશબ્દો ધણા છે, એટલું ન નહિ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ
 વાતો પણ છે. મહાભારત અને ભાગવતનાં દશાનંત વચ્ચે
 વિરોધ છે, એટલું ન નહિ પણ મહાભારતમાં યે જુદેજુદે
 રચેલ શ્રી કૃષ્ણ વિષે ને ને કહેલું છે તે એક ન બચ્ચિત વિષે
 છે એમ માનવું તરસ વિચારકને મુશ્કેલ છે. ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણ
 સામાન્ય માણસ પડે—અરે નૈતિક દષ્ટિએ નેનો મંચાન ન
 યમ રહે એવી સલાહ આપે છે, ક્યાંક મહાપુરુષ તરીકે વર્તે
 છે, ક્યાંક જ્ઞાની દેખાય છે, ક્યાંક મહાન ઉપદેશકનું રૂપ
 ધરે છે અને ક્યાંક સાક્ષાત્ હાથરો અવતાર બને છે કે વિશ્વ-
 કપનું કે કાલ મગનાનનું રૂપ દેખાડે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ-
 ચરિત્રને લગતા મનોમાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે આવી ને પરસ્પર
 વિરુદ્ધતાવાળી વાતો મળે છે એનું પરિણામ એ થયું છે કે
 શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તેા એનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર
 અંધારામાં રહે છે. છુદ્ધ ભગવાન માટે પણ અગત્યસાધી
 કથાઓ રચાઈ છે. છતાં એમાંથી છુદ્ધ ને ઐતિહાસિક પુરુષ
 માનવામાં વાંધો ન આવે એટલું ઐતિહાસિક તત્વ તારવી
 શકાય છે એમ તરસ વિચારકો મળે છે, ન્પારે કૃષ્ણ તેા
 હિંચરનું નામ ન છે, એનામવા કોઈ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા
 ન નહિ એવું માનવા તરક તરસ વિદ્યાનેનું વતણ રહે છે.

દિદુ ધર્મના સર્વેશ્વર પૂત્ય મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના ચરિ-
 ત્રની ઐતિહાસિકતા મદલ કરવામાં ને મુશ્કેલી ઉપર દર્શા-
 વી તે શોરપણે અંશે પછીના આચાર્યો અને સંતમનોને લાગુ
 પડે છે. શ્રીકૃષ્ણને જેમ વેષ્ણુવ સત્ત્વોએ પૂર્ણવતાર માનીને
 એના મંત્રોપચરને અભેદ પડકા પાછળ નાખી રીધું તેમ જો
 શંકારો આચાર્યો વિષે નથી બન્યું. પણ કોઈક ભતના
 અવતારો તેા તેઓ મનાયા છે. છતાં તેઓ ઐતિહાસિક મા-
 ન્યકારો પુષ્કળ કલ્પાઓ છે. છતાં તેઓ ઐતિહાસિક મા-
 ન્યકારો હતા અને ધણું કરી અધુક કાલે થઈ ગયા એમ પુરા-
 ણો કહી શકે એટલું અજાણું તેઓનાં ચરિત્ર ઉપર પડે છે.

સંકટાચાર્યના ચરિત્રના અનેક મોટા મનો મળે છે, પણ
 ફેરફારવારના પોતાના મનોમાંથી તથા એમના અનુભાષી-
 ઓ તથા વિરોધીઓના મનોમાં એ સમય દિવસના અ-
 રિતનું તેા નહિ પણ એના પ્રતિભાયુક્ત માનસનું ને ચિત્ર
 આપણા મનસ્વસુ અગળ ખડું થાય છે તેમાં એના ચરિત્ર
 (રિસેગર ૧૮૪૮) ૪૫૬

પાવાગઢ-ચાંપાનેર

લેખક રત્નભણિરાવ લીમરાવ

ગુજરાતનો પ્રદેશ સામાન્યરીતે સપાટ છે. ગીરાપટ્ટમાં થોડા ડુંગરો છે. ઉત્તરમાં આણંદ પર્વતો પર્વત છે. છતાં રાજકોટથી દક્ષિણે ગુજરાતની બહાર આવે તો ગણાય છે. ગંડીકાંઠામાં થોડા ડુંગરો છે પણ તે નાની ટેકરીઓ કહી શકાય તેવા છે. ખરીરીતે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જેને પર્વત કહેવાય તેવા ગિરિ છે જ નહિ. જે છે તેને માત્ર સામાન્ય ડુંગર જ કહી શકાય, અને તે સૌરાષ્ટ્રમાં જણાય છે. એટલે, એક બાજુ રણ જેવાં મેદાનો, બીજી બાજુ ઠપાસ અને જાગડીનાં ખેતરો, અને ત્રીજી બાજુ દરિયા બેચોબે ગુજરાતીને નાના ડુંગરનું દરેક જોઈને આનંદ થાય એમાં નવાઈ નથી.

વરોદરા પાસેથી પસાર થતાં હરદર જરા ઇશાનમાં નાના ઠાળા વાદળો જેવા એક નાનો પર્વત દેખાય છે તે પાવાગઢ. ચારે બાજુના મેદાનોમાં એનું દરેક મનોહર લાગે છે. વરોદરાથી ચાંપાનેરરોડ સુધીને જળી દગલીના કાલ જેવી રેલ્વેથી જાઓ કે વરોદરાથી ખરણાં સુધી જાઓ, જેમ પાસે જાઓ તેમ એનું મનોહર રસરસ વધતું જાય છે તે દાક્ષિણથી તો તે જોવા જ કઠીન એમ લાગે છે.

પાવાગઢનું રચણ: એક મહાકાંચ

પશ્ચિમનારેંજો જેવો આપણામાં સદેશનાટીનો જાણ

રસ નથી. ત્યાં તો રૂઝમાં ધણી સહેલાઈ જાય છે. ગુજરાતમાં ગળે આનંદ આપે એવાં ધણાં રચણ છે પણ આપણા સમાજમાં જેની પાસે ધન વગેરે સગવડ છે તેમને આનંદના આનંદનો જોખ નથી, જેમને જોખ છે તેમની પાસે સગવડ નથી, અને જાણે સારી સગવડ સરતામાં મળે એવો પ્રત્યેક આજ સુધી એવાં રચણોમાં થયો નથી. ધનવાનોને તો એની દરકાર જ નથી. આવાં રચણોમાં તત્કાલ જનરોનો સંપર્ક સધાય એવી દૃક ટેલીફોની યોજનાઓ થાય તો ગુજરાતી ધનવાનોને કદાચ સહેલાઈનો રસ જાગે " મુંબઈ સરકારે આવા કોઈક વિચારથી ઉપવનો રચવાની યોજના હાથ ઉપર લીધી છે તે ધણું સારું છે. ગુજરાતમાં એવાં ધણાં રચણો છે. એમાં સર્વથી પ્રથમ નામ પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું ગણાવી શકાય. ઇન્ફ્રાગિરિ—કન્દેરી ગુફાઓનું ઉપવન મુંબઈની નજીકમાં અને રચણના મોટા માર્ગમાં ધોવાપી કદાચ વધારે આકર્ષક જાને. પણ સગવડ મળે તો પાવાગઢ એવી પણ વધારે આકર્ષક થાય. કોઈ એક મહાકાંચમાં નેટલો રસ અને વિવિધતામાં અંગ દેખ એટલાં જ્યાં મે પાવાગઢના રચણમાં છે. મહાકાંચને લાવના બતા મે રસ તો કદાચ કન્દેરીના ઉપવનમાં, મિનારમાં, આશુમાં કે

૧: આણંદ, કિરનાર, તારંગ, આશુમુરનાં એવાં જ વર્ગે ધણાં રચણો છે. પણ નર્મદા, સિનાતાનાં રચણો, રાવપાણિ—મુરખાણ—જો મેં પાંચ વર્ષ આગેલીમાં પારી પારી મેં વિચાર માનવી નહીં સોંપેલો હોય વહેંચે રમણીય રચણો દરેક પ્રસિદ્ધ નથી.

બીજા કોઈ સ્થળમાં પાવાગઢ જેવાં ન મળી શકે. એના ઇતિહાસમાં વીરસ છે. એની વાતોમાં શૌભાર છે. એના દેખાવ અને ભંગોમાં ભવાનકતા પણ છે. એના કિલ્લાના બાંધકામમાં અદ્ભુત રસ છે. એનાં ખંડેરામાં લાક્ષિત્ય છે. ઉપરથી જોતાં કોઈ જગ્યાએ હાસ્ય પણ છે, જગારે ચારે બાજુ વનશ્રીનું હાસ્ય દેખાય છે. એની આજની સ્થિતિ અને એ સ્થિતિનાં કારણોના ઇતિહાસ કરજી રસ ઉપજાવે તેવા છે. ઉપરની ખીણમાંથી નીચે જોતાં ભવાનકતા સાથે કેટલીક વાતો સંભળી બીજાસ રસ પણ થોડો જાગે તેમ છે. આમ, સર્વસંસ્પર્શસ્થળ પાવાગઢ-આંધાનેર જેવું બીજે ભાગે જ મળે. વિરાટના ભયથી સ્થળોના રસ સાથે અહીં સરખામણીમાં નહિ જિતરીએ.

સ્થળની આશ્રીતતા અને કવિ રાજશેખર

ઇતિહાસના દરેક દષ્ટિબદ્ધથી જોતાં આટલું મહત્વનું સ્થાન છતાં એનો ઇતિહાસ ગુપ્ત પ્રાચીન તો નથી. મીઠા ભૂગોળવેત્તા દોશ્તેમી પાવાગઢનો ઉલ્લેખ (ખ. સ. ૧૫૦) કરે છે એમ મંકચિંડલ વગેરે વિદ્વાનો માને છે તેને કાંઈ જ આધાર નથી. આપણા ઇતિહાસમાં પણ પાવાગઢ-આંધાનેરનું નામ પ્રાચીન સમયમાં મળતું નથી. રાજશેખર દસમી સદી પહેલાંની પશ્ચિમ દેશની ભૂગોળનો ઉલ્લેખ કરતાં મુજરાતના પહેલાં ગોવર્ધન, ગિરિનગર (ગિરનાર) વગેરે ગણાવે છે તેમાં પાવાગઢનું નામ નથી. એક માત્ર શિખરનો ઉલ્લેખ આવે છે એ નામ પાવાગઢનું હોય એવો કાંઈ જ આધાર નથી. કદાચ મેવાડ કે ડુંગરપુરના કોઈ ટેકરાનો એ ઉલ્લેખ હોય. ગોવર્ધન તો એની પવિત્રતા માટે લેવાયો લાગે છે. નહીં એની યાદી રાજશેખર ચોક્કસાદથી આપે છે. એમાં સરસ્વતીથી નર્મદા સુધીની નદીઓ ગણાવતાં એક દિહિંગા નદી કહે છે તે મહી નેનર્મદાની વચ્ચે મૂકે છે. તે શું વિશ્વામિત્રીનું નામ હોઈ શકે? એનાથી તો દાદર નદી મોટી છે. એનું એ પ્રાચીન નામ હોઈ શકે? સૌરાષ્ટ્રની બદલાઈવારેનું એ નામ હોઈ શકે? પૂર્વ મુજરાતમાં દિહિંગ વન હતું એમ કહેવાય છે, તો આ દિહિંગા નદી ક્યાં? મહી નદીની પાસે એક વહેણનું નામ હડપ છે તેમાં દિહિંગા નામનો કાંઈ સ્વર જણાય છે? વિશ્વામિત્રી નદી તે સમયે જાણીતી હોત તો રાજશેખર એનું નામ જૂઠત નહિ.

પુરાણમાં પાવાગઢ

મુજરાતનાં પ્રભાસ, ખંભાત, દારકા, વડનગર, ર: રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા. પાવાગઢની પાછળનાં ભગોને પાલનાં ભંગો કહે છે. એમાં હાથી પડાતા. તમાકાસે અજબી પાલને બાંસે માક કહે છે. એ ડુંગરપુરનો ભાગ મનાય છે. માત્ર એ માત્ર શિખર ન હોય? ડુંગરપુર નામ સ્પષ્ટ છે.

આજુ, નર્મદાકિનારો વગેરે જેવાં સ્થળો જોટલી પૌત્રાણિક મદત્તા પણ પાવાગઢની હોય એમ જણાયું નથી. રંદ-પુરાણાંતર્ગત એક 'પાવકાચસ-માહાત્મ્ય' મળે છે. આજુ-ને સ્થળે વસિષ્ઠનો આશ્રમ તેમ પાવાગઢનો સ્થળે વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ, એમ એ પુરાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ જાને વેદના મહર્ષિઓની પુરાણોએ જે દરીદ્રાઈ વર્ણવી છે તે અહીં પણ જુલાઈ નથી. વસિષ્ઠ મુજરાતની ઉત્તર આવે તો વિશ્વામિત્રથી એની પૂર્વે આવ્યા વગર કેમ રહેવાય? આજુની જગ્યાનો ખાડો વસિષ્ઠની ગાયે દૂધથી પૂર્વે તે હિમાવધના-પુત્રે પછી એને જન્યુને મારે પૂરો, તો પાવાગઢની જગ્યાનો ખાડો વિશ્વામિત્રની ગાય ન પૂરે એ કાંઈ જાને? કહે છે કે હિમાવધનો પંચવક્ત્ર નામે છેડારો આવ્યો અને પાવાગઢની જગ્યાનો ખાડો પુરાવો. અત્રાજ ઉપરથી વાતો જોડવામાં ભાટચારણો જેવા કોઈ દુશિં-વાર નથી. કહે છે કે ગિરનારના ખાડાથી પાવાગઢનો ખાડો વધારે મોટો હતો. ગિરનારના ખાડામાં જે પર્વત આવીને પડ્યો તે ખાડો પૂરતો અરધો બચાર રહ્યો અને પાવાગઢમાં પોણો અંદર જઈ જા બચાર રહ્યો. આ 'પા' શબ્દથી પાવાગઢ કહેવાયો? 'પાવકાચસ-માહાત્મ્ય' પંચ-વક્ત્રનું નામ પડીથી પાવકાચસ પડ્યું એમ કહે છે. જ્યારે કોઈ તો ત્યાં ખૂણ પવન આવે છે તેથી પવનગઢ કહે છે. પરંતુ આ કોઈ નામ પરથી એનો ખરો ઇતિહાસ જડતો નથી. પાવકાચસ-માહાત્મ્ય રંદ પુરાણોનો ભાગ ગણાય છે પણ શ્રી કુમોરંદે સાક્ષીએ એમની તીર્થયાત્રાના પ્રેમમાં, કે શ્રી ઉમાશંકરે એમના 'પુરાણોમાં મુજરાત' નામના પ્રેમમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પાવકાચસ-માહાત્મ્ય જોતાં મને તો એ રંદ પુરાણનો નામે છેક પાછળની કોઈએ લખ્યું હોવાય છે ને છેક આધુનિક લાગે છે.

શિવ અને શક્તિનું સ્થળ

વેદના મહાન ઋષિ, ગાયત્રી જેવા મહામંત્રના ક્રિયા વિશ્વામિત્રને વેદસમયની ઉત્તરની જમિની નદીઓ અને પર્વતોમાંથી કોઈ ન મળ્યું તે વિશ્વામિત્રીના વહેણને પોતાનું નામ આપ્યું? અને પ્રભાણમાં એક નાના ડુંગર જેવા પાવાગઢને પસંદ કર્યો? કે પછી વિશ્વામિત્ર નામના કોઈ સાકુરું નામ મોટા મહર્ષિ સાથે જોડાયું? એ ગમે તેમ હોય, પણ પંચવક્ત્ર નામ કાંઈક સ્પષ્ટ છે. પાવાગઢનો આકાર પંચકોણ છે. શક્તિ પૂજા એને દેવીના યંત્ર સાથે થોળે છે. પંચવક્ત્ર શિવનું નામ પણ છે, ને આપણો આખો પ્રાંત ને બાજુનો માળવા પ્રાંત શિવ ધર્મનાં મોટાં ક્ષેત્રોથી

ક: શ્રી ઉમાશંકર વંષકનગર નામે રખજો એક મહાપુરાણનો કહેવળ આપે છે, પણ એને વાતકને કહી મૂકે છે. 'શ્લોક અરધો આખો છે તે પરથી આ કયું વંષકનગર તે સમજ સહાઈ નથી.

આમ હતા. એએ પ્રાંતોની વચ્ચે આવેલું પાવાગઢનું સ્થાન ક્રોધ શૈવ અને શાકત મતના યોગીનું સ્થાન હોય એમ માનવાત્મક જોતાં, અને ચંપકેશ્વર (ચાંપનાથ) મહાદેવ તથા કાલિકા મહાશક્તિનાં મંદિરો જોતાં, માની શકાય. મોટા અગ્નિઓનાં નામ હિંદમાં અનેક સ્થળોએ સીધાં છે.

પાવાગઢ-ચાંપાનેર નામની પ્રાચીનતા

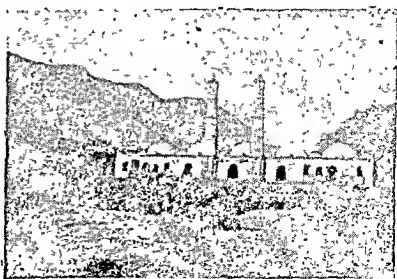
એક સમયે હું આ આગતમાં રવ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ સાથે વાત કરતો હતો. એમણે એમની લૌકાણિક રીતે કહ્યું કે 'બુઝો, હિંદુસ્તાનના નકશાને જોભો એવડો વાળો. આપણો ગૂજરાતનો ભાગ પૂર્વમાં જંગલના ભાગને અડશે. ત્યાં ચાંપાપુરી અને પાવાપુરી નામે નગરો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે અને પ્રાચીન પણ છે. ત્યાંથી કોઈ એ નામો અરી? એકીસાથે કેમ ન લાગ્યું હોય?' આ એક વિચારવા યોગ્ય વાત છે. એ જાને નગરો જોઈ અને જૈન મતનાં મહાસ્થાનો સ્થળો છે. જોઈ ધર્મની તો કોઈ નિશાની પાવાગઢ ઉપર આને મળતી નથી, પણ જૈન મંદિરો આને છૂંદોદાર થએલી દશામાં છે. હવે આ જૈન મંદિરો કયા સમયનાં છે તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, પણ આખા યે ગૂજરાતમાં જોતો નેરે હતું એ સમયમાં પોતાના પવિત્ર સ્થળનું નામ કોઈએ આપ્યું હોય એવો સંભવ ખરો. વનરાજનો ચાંપો વાણિયો-કે કણુગી-કે કોળી વનરાજના પાટણથી પૂર્વમાં આવીને ચાંપાનેર વસાવી ગયો એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. વનરાજ આવડા વંશનો પરાક્રમી રાજા હતો એ ખરું. એણે ક્ષત્રિયરામ ગામનું નામ બદલી અણહિલવાડ પાટણ પાડ્યું અને એ પાછળથી ગૂજરાતનું પાટનગર થયું એ પણ ખરું. પરંતુ ચાવડાઓનું રાજ્ય સારસ્વતમંડળ—સરસ્વતી નદીની આસપાસના ભાગ—થી આગળ વધ્યું હોય એમ મનાતું નથી, અને ચાવડાઓ સ્વતંત્ર છતાં એક મોટા તાલુકદારથી મોટા હોય એમ માનવાને પણ કારણ નથી.

એટલે ચાંપાનેર સુધી વનરાજના ચાંપાની મહત્તા હોય એવો સંભવ નથી. એટલે પાવાગઢ અને ચાંપાનેર એ બે નામો જોતોએ પાડ્યાં કે સૈવોએ એ નક્કી કરવું વધારે આધાર વિના તો મુશ્કેલ છે. જૂના રજપુત ચાંપાનેરનો આને સમૂહનાશ થયો હોવાથી એના આધારે જડવા પણ મુશ્કેલ છે. આને તો એ માત્ર શક્તિનું ધામ મનાય છે.

ચાંપનાથ મહાદેવ સાથે ત્યાં ચાંપા બીહનો ચોરો પણ કહેવાય

છે. અને ચાંપા નામના બીજા કોઠારનું એ સ્થાન હોય એવો શ્રી રમણલાલ દેસાઈનો તર્ક સચુક્તિય લાગે છે. રજપુત રોજનના સમયમાં આખા ગૂજરાતમાં બીહનો નેરે ખૂબ હતું. એ નેરે છેક મુસલમાન સમય સુધી પણ થોડું થોડું રહ્યું હતું. અમદાવાદના પૂર્વીયતાર આશાપદત્રી સાથે પણ આશા બીહનો સંબંધ યોગ્ય છે. તો જેમ-મહાત્મજી નિર્લક્ષી તો આને પણ બીજા વસતિની વિપુલતા-વાળો છે. એટલે મધ્યકાલીન હિંદુ સમયમાં એવો કોઈ બીજા કોઠાર એ સ્થળમાં રહેતો હોય. કવિચંદ 'પૃથુરાજ-રાસ'માં બીમદેવ સોલંકીનું વર્ણન કરતાં રામગૌર તુવારને પાવાપતિ કહે છે, તેથી એ સમયમાં ત્યાં તુવારોનું રાજ્ય હતું એમ પણ કોઈ માને છે. કદાચ કોઈ તુવાર કોઠારે ત્યાં થોડો વજાત સત્તા જમાવી હોય. પરંતુ પૃથુરાજ-રાસો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમકાલીન ચંદ કવિનો રચેલો છે એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા માનતા નથી. એઓ એ રાસો પાછળથી લખાયો છે એમ માને છે. એટલે એનો ઉદ્દેશ્ય કોઈ ખાસ સિદ્ધ કરતો નથી. પાવાગઢનો પહાડ જ્વાળામુખી પર્વતોના રસના કોઈ જુનાપથી કોઈ પ્રાચીન પર્વતમાળા-થી છુટો પડી ગયો છે અને જ્વાળામુખીના અગ્નિને લીધે

૪ : બુઝો શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈનું 'પાવાગઢ' પંચમહાલ નિર્લક્ષી બીહ-રાજાની વસતિવાળો છે અને એક સમયે આખા યે ગૂજરાતમાં એમનું વર્ચસ્વ હતું. એટલે ચાંપા નામના બીહનો રાજ્યતા વધારે બંધ બેસે એવી છે. ચાંપનાથ મહાદેવ આને પણ છે. એટલે ચાંપા નામનો સંબંધ છે એટલું તો સ્પષ્ટ છે. છતાં કોઈ કાળે ત્યાં જૈન વર્ચસ્વ હતું એવી આ-ચાર્યશ્રીની મન્યતા પણ વિચારવા જેવી જણાય છે. વધારે સંરોધન કદાચ આ વાત સિદ્ધ કરે.

એનું પાવકાયલ નામ હશે એમ કાંઈ ધારે છે. આ વાત માટે પણ ખાસ આધાર નથી. આયોર્વતનો સાતકુલ-પર્વતો કે પર્વતમાળાઓ છે. તેમાં મધ્યકિંદમાં વાયવ્યથી અસ ખુણા તરફ જતી પર્વતમાળાને પારિયાત કે પારિ-પાત કહે છે. આ પર્વતો ઉત્તરમાં રત્નપુતાનાથી શરુ થઈ, ગુજરાતની પૂર્વ સરહદને અડકી, અગ્નિ દિશામાં બીજા કુલપર્વત વિખળે મળે છે. અરવલ્લી આ પર્વતકુલમાં ગણાય છે. આ પર્વતમાળાના છુટા પડી ગયેલા ટુકડા જેવેા પાવાગઢ જણાય છે. પરંતુ આજે આ પારિયાત નામ જગોળમાં દેખાતું નથી. છતાં પણ આખી પર્વતની હારમાંથી આ માત્ર છુટા પડેલા નાના ટુકડામાં-એનો શરૂઆતનો અક્ષર પા હોવાથી એ નામ જળનાથ રહ્યું હોય એમ પણ વધારે આધાર વિના શી રીતે કહેવાય?

સોલંકી સમયથી એ રથળનું મહત્ત્વ વધ્યું

મને તો એમ લાગે છે કે આપણા ઇતિહાસમાં તો પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી. રત્નપૂત સમય કરતાં તો પ્રાચીન નથી દેખાતું. કદાચ નામ ને સ્થાન પ્રાચીન સમયમાં હોય તોપણ તે ઇતિહાસ કે સા-હિત્યમાં એટલું પ્રસિદ્ધ રત્નપૂત સમય પછી જ થયું. એનું એક કારણ એનું પણ હોય કે પ્રાચીન સમયમાં પૂર્વ ગુજરાતનો ભાગ વપતોવખત મિશ્રમિશ્ર રાજસત્તાઓ-ના તાગામાં રહ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાત, લાટ કે સોગઢના પ્રસિદ્ધ રાજ્યશોના સમયમાં એમનાં રાજ્યોની હદમાં પૂર્વ ગુજરાત હોય એમ લાગતું નથી. પૂર્વ ગુજરાતનો કેટ-લાક અપરજાતવ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તેથી તે માગવા-માં પણ ગણાતો હોય. વેપારના મહામાર્ગ ઉપર ન હોય એવાં રથળો ધણીવાર પ્રાચીન હોય તોપણ પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં નથી. ચાંપાનેર કાંઈક અંશે એવું રથળ છે. ગુજ-રાતમાં સોલંકીઓએ જ ચારેમાથુ સત્તા જમાવી અને માળવા સાથે એમણે યુદ્ધ કર્યા, એટલે એમના સમયથી ગુજરાત-માળવાની હદની નજીકમાં આવેલા એક લક્ષ્મી થાણું તરીકે પાવાગઢ-ચાંપાનેરનું મહત્ત્વ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વધ્યું ને એ જ કારણથી મુસલમાન સમય-માં એ આંધુ રહ્યું. સોલંકી સમય પહેલાં પાવાગઢ-ચાંપા-નેરનાં ઉલ્લેખો ન મળવાનું પણ આ કારણ હોઈ શકે.

અડતી-પડતીના પશ્ચ અંક

અશ્વઠોદ્ધાન ખિલજીએ ગુજરાત છલું એ સમયે રથળચોરથી નાંકેલા પૃથ્વીરાજના વંશના કાંઈ ચોદાણ પાલનદેવ નામે સરહાર ગુજરાતમાં આવીને પાવાગઢ-

ના જંગલોવાળા ભાગમાં એક રાજ્ય રચાવ્યું. 'કોનરદે પ્રવંશ'માં અશ્વઠોદ્ધાનના લગ્નકેરથી ગુજરાતની અવદશો થઈ એનું વર્ણન કરતાં કવિ કનકદે ચાંપાનેર એમ કહે છે. પણ કવિનું વર્ણન એ ગભોય પછી દોરેક સડી પછીનું, હોવાથી તેરમી સદીની શરૂઆતમાં ચાંપાનેરનું મહત્ત્વ એટલું હશે એમ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. સોલંકી સમ-યમાં ચાંપાનેર કરતાં ત્રોત્રક-જોધરા-નું મહત્ત્વ કાંઈક વધારે હોય એમ લાગે છે, એટલે ચોદાણ પાવાપતિઓની સત્તા દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં રથપાઈ તે પછીનાં લગભગ સદા ગયો વર્ષનો ઇતિહાસ એ ચાંપાનેર-પાવાગઢનો ખરો મહત્ત્વનો ઇતિહાસ. સ્વતંત્ર ગુજરાતી સ્વતંત્રતા સર્વથી મદાન સુલતાન મહમદ એમ-કાએ પાવાગઢ છલ્યો ત્યાં સુધી આંશરે પાણુ બસો વર્ષ-નો પાવાપતિઓનો સમય એ આ કરણુ નાટકનો પહેલો અંક. એ પછી આશરે અરધી સદીનો મુસલમાન સ્વત-નતનો સમય એ ચાંપાનેરના ઇતિહાસનો મખાલ અને નાટકનો બીજો અંક. એ સમયમાં થોડાં વર્ષ માટે પણ ચાંપાનેર ગુજરાતનું પાટનગર ગયું. ગુજરાતી સ્વતંત્રતા ના સિદ્ધા ચાંપાનેરથી તે સમયમાં પડેલા છે. એ પછી મહમદ એમકાનો ધોન ગંદાદુરશાહ ટીવ બંદર આગળ દિવંગીઓના દગાથી શહીદ થયો અને ચાંપાનેર મુખ્યો-ના હાથમાં પડ્યું ત્યારથી શરુ થયેલી ઝડપી પડતીનો ઇતિહાસ એ આ કરણાત નાટકનો છેલ્લો અંક. ચાંપા-નેર-પાવાગઢની જમિની સાથે સંકળ થયેલો આ ઇતિ-હાસ એની, સમગ્રતામાં, આગળ રહ્યું તેમ, એક સર્વ ચુંચંચપત મહાકાવ્ય બને છે.

પાવાપતિ ચોદાણ

પાલનદેવથી જયસિંદેવ પાવાપતિ-પતાઈ રાવળ-સંધીના ચોદાણ રાજવંશોની વંશાવળી હાથેસ પાસેના નાની ઉમરવાણુ નામના એક ગામના કુવા ઉપરથી મળેલાં લેખમાં મળી આવી છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૨૫ માં પંદિ અષ્ટમી રાત્રિવારની તારીખ આપેલી છે. જેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃતની મિશ્ર ભાષામાં છે. એમાં જયસિંદ પાવા-પતિને ધોઈ શક્તિમત્ત કહ્યો છે અને પાવાગઢને ગાવકદુર્ગ કહ્યો છે. ગુજરાત સ્વતંત્રતાની શરૂઆતથી મહમદે ચાંપા-નેર લીધું ત્યાં સુધી 'પતાઈ રાવળ'ને મુસલમાનો સાથે અવારનવાર લડતું પડતું. અમદાવાદ વસાવવાર અદ-

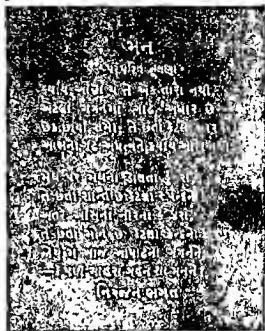
ક : જંગલોવાળા ભાગમાં રાજ્ય રચાવ્યું એમ શ્રી રામજીલાલ લખે છે, પણ આધાર ખોટો નથી. એ વાત ખરી હોય તો એ જગ્યાએ જંગલ જ હશે એમ માનવું પડે. કદાચ સામાન્ય દિલ્હી કે ગામ હોય તોપણ જંગલની જગ્યા જ હશે અને શી રમજીલાલની માન્યતા ખરી લાગે છે. ૭ : શ્રી રંગજીલાલે આ લેખ મૂળમાં આપ્યો છે. ગેઝેટીયર એના ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મદરાસ પાવાગઢ છતવામાં કાશ્મી નહેનો તે જયસિંહના દાદા એક ભૂપ સાથે અદમદરાસને સલાહ કરવી પડી હતી. જયસિંહના પિતા ગંગરાજ સાથે પણ મદમદની પહેલાંના સુલતાનોને તરાકાઓ આપ્યા કરતી હતી છતાં પાવાગઢ જિતાયો નહોતો હવે જેવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવાપતિને એ પહેલો, માળખા અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજા બનને દેશનો રાજાઓને સમય પ્રમાણે સહાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખે. માળખાના હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુસલમાન સુલતાનોને પણ ગૂજરાતની સાથે યુદ્ધે થયા કરતાં અને એમાં માળખા ગૂજરાતને તો એ પણ થયેલું. ખાસ કરીને મુસલમાન સમયમાં આ કારણથી પાવાગઢનું મદરખ રાજકીય અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ જ વધી ગયું હતું.

પાવાગઢનો ઘેરા અને લડાઈ

મદમદ એગઝને આંખોનેર છતવાનો નિયામ પહેલેથી જ હતો; કેમકે એના વડિલા એમાં નિષ્પણ તીવ્રતા હતા. ઈ. ૧૪૮૨-૮૩માં ગૂજરાતમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે મલીક અસદ નામના મુસલમાન સરદારે આંખોનેરની હદમાં લૂંટ કરી અને પાવાપતિના રજાપુતોએ મુસલમાનોને હરાવીને માથો, ૬ મદમદ એગઝને આંખોનેર ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે આ તાર્કિક કારણ મળ્યું. ૧૦ અને મોટું લશ્કર લઈ એણે વડોદરા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જયસિંહે પહેલાં તો સલાહ માટે પ્રયત્ન કર્યો અને લૂંટેલા ગારાચાકી માસ પાછો આપવા કહ્યું, પરંતુ મદમદે આ વાત કબૂલ ન રાખી અને લડાઈનો નિશ્ચય જાહેર કરીને તાજખાન, બદરામખાન અને હખિતપારખાનને લશ્કર લઈ આગળ મોકલ્યા. મુસલમાન હતિહારસારો કહે છે કે આ લોકો પોતાની સાથે સુરંગો, યોદ્ધાઓ પ્રવીણ હજારો લઈ ગએલા ને કિલ્લા પર ચડાઈ વગેરેના કામ માટે જોઈતાં લોકો માટે એક બારાની એક મોનામહેર આપેલી. રજાપુતો, કિલ્લામાંથી નીકળીને લડતા. જયસિંહે માળખાના સુરતાનોને મદદ માટે આપના પોતાના સરિ નામના વકીલને મોકલ્યો. પણ મદમદે એ મુસલમાન સુલતાનોને હિંદુને મદદ કરતો સમજાવીને અટકાવ્યો. કિલ્લાનો ઘેરા એક વર્ષ ઉપર ચાલ્યો. મદમદે કિલ્લો

દગિરાતે સિંહદરી આ નામ આપે છે. તખ્તને અલ્હાદી મલીક સેમાં નામ લખે છે. ૬ મુસલમાન લશ્કરનો સામ્રાજ અને એ દાખીએ જયસિંહે લઈ લીધા હતા. ૧૦ ગઢગરે આગાપાદમાં જુલા મરજદના મિનારા ઉપરથી આંખોનેર તરફ જોઈ મૂળ માટી એથી આંખોનેર છતવાનો એરે વિચાર દત્તો એ વાતમાં સંકેત લાગતું નથી. જયસિંહના કૃતે મદમદનો વિચાર પાવાપતિને મળ્યો એમ પણ કહેવાય છે.

લેવાનો નિશ્ચય દર કરવાના ચિહ્ન રૂપે પાવાગઢની પૂર્વમાં મરિનદનો પાયો નાખ્યો. ઘેરા દરમ્યાન રજાપુતો ગદાર નીકળીને એક વખત તો સુલતાનની સામગ્રી અને અનાજ વગેરે ખૂંચી કિલ્લામાં પાછા બરાઈ ગયા હતા. સુલતાને તે પછી ઘેરા મજબૂત થવાઓ ને અમદાવાદના સમસિદ્ધ મુલકિખાનને સરદાર નીમી ચારે તરફ સુરંગો યોદ્ધાઓ દુકમ કર્યો. કવામ-ઉલ-મુલક પણ એની સાથે હતો. સુલતાને પોતાનું બધું શેખ પાવાગઢ છતવામાં વાપર્યું.

આ ઘેરામાં ગૂજરાતમાં તોય પહેલવહેલી વપરાઈ હોય એમ લાગે છે. મલીક અપાજ સુલતાની જે દીવ બેદરમાં ગૂજરાતનો મોરે ગદર (નોકાસેનાધિપતિ) હતો તે પરદેશથી ગૂજરાતમાં તોળા લાવેલા અને પાવાગઢની લડાઈમાં એ પણ દાખલ હતો. એની તોપથી એક ભુરજ નજીક બાકે પાડેલું. બીજા બાજુએ સુલતાનના માણસોએ એક સુરંગમાંથી સવારે આનામંખાદિક કરવા જતા રજાપુતોને જોઈ એ સમય દુમત્રો માટે યોગ્ય છે એમ સુલતાનને કહ્યું. સુલતાને એ રસ્તે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા પોતાની ખાસ દુકડી આપી કવામ-ઉલ-મુલકને મોકલ્યો. એ લોકો સવારે કિલ્લામાં પેદા અને કલત્ર શરૂ થઈ. બીજા બાજુએ મલીક અપાજે પાંદડાં ગાકામાંથી પાસેની એક બારીમાં પછળે સુલતાન મદમદ પોતે કિલ્લાના મોટા દરવાજાની ટોચે ચડી ગયા. ૧૨ હવે રજાપુતો નિદરા થયા અને ત્વેદરની તૈયારી કરી. રજાપુતોએ દાખના યોગ્ય

૧૨ આ પૂર્વેન મિરાતે સિંહદરી કરતાં તખ્તને અલ્હાદીમાં વધારે વિસ્તારથી આપેલું છે અને મોમાંથી અર્ધી લીધું છે. ૧૨ અનાજ લઈને કિલ્લામાં નથી વળવાની પેઠામાં (ફોટોગ્રાફ ૧૮૪૮) ૪૩૫

‘दरभीरी’ नायि : ‘आत्मकथ’ (सिद्धदेवः सङ्गतादीपानन्दः भगनी अन्य इतिमा साये परियययेम खुर्मा ३९०) इति।

અંતરદેવતા (અંતઃકર્તૃત્વ યાત્રા) કરવો જોઈએ. એ અહિંસા અકલંક જોઈએ, માટે હું એને સત્યનો માર્ગ કહું છું. અને મારે મન સત્ય એ જ ધ્યેય છે. એટલે એ ધ્યેયનો માર્ગ રહેજે યતી રહે છે. ચાલો, હવે જાણ વાર થઈ. તમે શાંત થઈ જાવ. ધ્યેયને પ્રાર્થના કરજો, એ તમને અજવાળું દેખાડશે. મારી શુંબાંધણી તો તમારી સાથે છે જ.' જાપુની ચરણુદત્ત લખેને મેં સાંજે પ્રાર્થના પછી બોલસદ છોડ્યું.

અભિમાને કહ્યું: 'તારા રસ્તા સાચો છે.' અંતરાત્માએ કહ્યું: 'ચાલે છે એ માર્ગ ખોટો છે.' અને સત્ય સત્યના સનાતન સંધર્મથી બીસાતો હું ચાલી નીકળ્યો. ૧૯૨૨ના અસહકારના દિવસો હતા. કૉંગ્રેસ ગેર-કાયદેસરની સંસ્થા હતી. લડાઈ ચાલુ હતી. ઘણી નાદ પણ લગભગે યધી જ એવી પ્રવૃત્તિઓ ભૂગર્ભમાં ગમેલા નેતાઓ ચલાવતા. 'મુજાઈની તે વખતે ચાકની પ્રવૃત્તિ-ઓના સંચાલક વિદ્યાપીઠવાળા પ્રો. ચન્દ્રબાલ જૈનદરી હતા. આપ્રાની અમારી જૂની દોરેતી હતી. એમના બાંધ કાકેરી કાવતરા કેસમાં પકડાઈયા. જૈનદરી પોતે પણ એમાં સંડોવાયા હતા એવા પોલીસને પતો હતો. એમણે 'અમને જેતણ જણુને રેડિયો ઓડકારિંટગતી છૂપી પ્રવૃત્તિ-ઓંથી. અઠવાડિયામાં ત્રણ વખત મુજાઈરેડિયો વિદ્યામ હેતો ત્યારે અંધારું ટ્રાન્સમીટર ચાલતું. રેડિયો એન્ટિની-અરિંગનો વિકાસ આજે જેટલો જાણ્યો છે તેટલો ત્યારે નહોતો, એટલે એ પ્રવૃત્તિને ઘણી મર્યાદાઓમાં રહીને કામ કરવું પડતું. ગુપ્તમાં ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ તરીકે અમે એ ચલાવતા. તે એટલે સુધી કે સરકાર પણ કંટાળી ગઈ હતી. કમનસીબે અમારા ટ્રાન્સમીટરનો ચલાવનાર એક બંગાળી સાથી ફૂટ્યો અને અડી મહિને અમે ત્રણયાર જણુ એકીસાથે એક મધરાતે પકડાઈ ગયા. પણ ટ્રાન્સ-મીટર ગાયબ થઈ ગયું. પોલીસ માથાં પછાડીને મરી ગઈ, પણ એનો પતો ના મળ્યો. એટલે લગભગ એકવીસ દિવસની જેલ પછી મારા સાથીઓને છોડી મૂક્યા. હું એ વખતે કમળા થવાને કારણે પોલીસપહોરા તીચે છ.ટી. ઍરિપટલમાં બીમારી ભોગવતો હતો. ત્યાં મને ખજાર આપવામાં આવી કે મને પણ છોડી મૂક્યો હતો, પરંતુ દિલ્હી-કાવતરા-કેસને અંગે મારી ફરીથી ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. હવે પોલીસનો જાપો વધી ગયો. મુલાકાતો પર કાપ મુકાયો અને રોજ સવારે એક પોલીસ અગવદાર પૂછપરછ માટે આવવા માંડ્યું. મેં મારી આ પિનિયતિ વિષે એક મિત્ર દ્વારા જાપુને જેલમાં સમા-

ચાર પહોંચાડી કહેવડાવ્યું કે જે કેસ માટે મને સંડોવ્યો છે તેમાં મારો કશો જ ભાગ નથી; હું નિર્દોષ છું. મારા આ શબ્દોમાં બરાસો મૂકીને જાપુએ એક સારા ઍરિ-સ્ટરને કહેવડાવ્યું કે જરૂર પડશે એ મારો કેસ લેડો. પણ એ કેસના સાચા આરોપીઓ પકડાવા અને આખરે પોલીસે મારા પર અમુક મર્યાદાઓ મૂકી છોડી દીધો. ત્યાર પછી જાપુ પહેલી વાર મુંબઈ આવ્યા. ગામ-દેવીમાં 'મણિમંત્રન'માં એમનો ઉતારો હતો. મેં કાંગળ લખ્યો. એમણે મને બોલાવ્યો. મારી યધી હડીકત જાણી લીધી. બીજી પણ ઘણી વાતો કરી. પણ મૂળ પ્રશ્ન જાણ્યા વિના એમને કેમ જાણ વળે? એટલે આખરે પૂછ્યું: 'કેમ, મન હજીય અહિંસા વિષે માનતું નથી ને?' થોડી વાર હું મૂંઝોટ્યો, જમીન ખોતરવા માંડી. ઊંડા નિઃશ્વાસ મુક્યો. જાપુ સમઝી ગયા. મને ગયાની લીધો. બોલ્યા: 'હું જાણું છું કે હજી તમારું મન અહિંસા કબૂલ કરતું નથી. તમે જન્મે અને રૂબાવે ક્ષત્રિય છો. વૈરવની જેમ તમારે સમાધાન નથી જોઈતું, 'લાલચની જેમ તમારે તો ઉકેલ જોઈએ છે. પણ એ ઉકેલ હું નહિ આપી શકું. એ સમસ્યા તમારી છે. તમારે જ એનો ઉકેલ શોધવો પડશે. હિંસાગાંની તમારી શ્રદ્ધામાં તમને રહેજ પણું શંકા થઈ છે અને એણે સમસ્યાનું રૂપ લીધું છે એ પણ શુભ સૂચન છે. એટલે અહીં તો હું તમને મદદ પણ કરી શકું. તમે જો તમારી વાતમાં શ્રદ્ધાવાન અને અક્ષર હો તો હું બીજું શું કરું? તમને સમગ્રાચ્યા કરું મારી વાત.' જાપુ સૂતાસૂતા વાત કરતા હતા. હું એમના આથા ઉપરનું બીનું પોતું જાલ્યા કરતો હતો. મારી મૂંઝવણનો પાર નહોતો. જાદાર મથુરાદાસબાઈ અધીરા થયા હતા. એક વખત તો અંદર આવીને જાપુને કહી ગયા: 'જાદાર શ્રીનિવાસન કચારના બેઠા છે.' જાપુએ કહ્યું: 'એસવાદો. આ મુલાકાત વધારે અગત્યની છે.' મને થયું, જાપુ મારા જેવા નાના માણસની પાછળ કેમ આવડું પ્લાન આપે છે? જેવો સવાલ બીજો એટલે તરત જ મેં જાપુને પૂછ્યું: 'જાપુ, મારા જેવા નાચીક માનવીની તે તમારે આટલી શી પંચાત? મરવા દોને એને એને રસ્તે.' અને જાપુની આંખો અમઝી બિડી. બીનું પોતું જાલ્યો મારો હાથ પકડી લીધો. બોલ્યા: 'તમે નાના છો એ વાત સાચી. પણ તમે જો સત્યના ઉપાસક અને અહિંસાના આચરનાર છો તો મારું મેાડું કામ થાય. અને એ મેાડું કામ તમે જો કરી શકો તો તમારા આત્માની મહત્તા કેટલી વધે? તમારો અંતરપક્ષો જો હું કરી શકું તો હું જાડુ મુખી

આ વિષે મારું દુઃખ પ્રગટ કરવા હું આપુને પાછો દિલ્હીમાં મળ્યો. એ વખતે આપુ જૂની દિલ્હીના હરિજન હોસ્ટાલમાં રહેતા હતા. ત્યાંજે પ્રાર્થના પછી મારે મળવાનું હતું. શાપુરો એ મૌનવાર હતો, એટલે હું બોલતો જાઉં ને આપુ પોતાની વાત કાગળ પર લખીને કહેતા. જ્યાં હું પન્ના હતો એ એમને ગિરકુલ ગમતું નહોતું. મેં એમને પૂછ્યા વિના જ પન્નાનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. સલાહ માગતા જાઉં ને મને તે સલાહનો અમલ ના થઈ શકે એ તો બેહદું એથી મેં એમને પૂછ્યું જ નહોતું. પછી એમણે મને લખીને આપ્યું કે 'તમે વહેલામાં વહેલી તકે આ આજ-કૂડીમાંથી બહાર નીકળો. સ્વાધીનો કાંસ એવા હોય છે કે અમુક ઊંડાણમાં ગયા પછી તો બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પણ અંદર જ લઈ જાય છે. એ અવરથ આવે તે પહેલાં નીકળી જાય.' અને છેવટે એમણે પોતાનો પ્રિય પ્રથ પાછો પૂછ્યો : 'કેમ, હવે અદિસા વિષે તમારું અંતર શું કહે છે?' મારું અંતર પણ જણાવતું આવતું હતું તે હું સ્પષ્ટ જોતો હતો. મેં કહ્યું : 'આપુ, અંતર પલટાતું આવે છે, પણ હજી સત્ય ને અદિસાની છબીમાં પ્રતિબ્ધા કરી શકાય એવી શ્રદ્ધા જીતી નથી. પણ એક વાત માત્રી છે કે હિંસા વિષે અને એની વિનાશકતા વિષે લાગણી સ્પષ્ટ થતી જાય છે.' 'આપુ આ ઉત્તરથી આડું રાજ થયા. એમણે કહ્યું : 'તમે રહે તે આપ્યા છો. છથરને પ્રાર્થના કરવાનું ના ચૂકશો. અને કોઈ દિવસ તમારી જાતને ના છેતરશો.' દિલ્હીથી પન્ના પાછા આવ્યાને મહારાજસાહેબને રાજીનામું આપ્યું. પન્ના છોડીને મુંબાઈ આવ્યો. આગળ ચું કરવું એનું કંઈ જ નહોતું. દિલ્હી છોડતાં પહેલાં આપુએ મારી પાસેથી વચન લીધું હતું કે હવે હું જે નવું કામ શરૂ કરું તેમાં એમની સંમતિ લેવી.

પન્ના તો છોડ્યું હતું. પણ એનાં કેટલાંક વળગણો હજી છૂટતાં નહોતાં. મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા ખેરાગઢ રાજ્યના મહારાજના આગ્રહથી દીવાન તરીકે ત્યાં જવાની શરૂઆત પણ થઈ આવી. જાપુરના દરબારે આપવા માંડેલી નોકરીની પણ લાલચ થઈ. પાલનપુરના નવાજ સાહેબને ત્યાંથી પણ કહેણું આવ્યું હતું. પણ અંતઃકરણ ફરીથી દેશી રાજ્યના કોદરમાં પડવા તૈયાર નહોતું. શાપુની આજ્ઞા પણ નબર સમીપ હતી. એટલે આખરી નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ પણ સરકારી કે દેશી રાજ્યની નોકરી જ ન કરવી : પછી એ મને તેટલી મોટી લાલચ આપનારી હોય. પન્નામાં ઉડાઉગીરીની કૂટબો પડેલી. વિલાસિનાનો

પણ રંગ લાગ્યો હતો. એટલે અંતરની સફાઈ પણ કરવાની હતી. ને એ કામ નાનુંમનું નહોતું. દેશી રાજ્યના ગંદા વાતાવરણમાં પાછા નહિ જવાની વાતને બીજા બે સન્મિત્રોનો પણ સહકાર હતો. શીમલી સોદિયા વાડીઆ અને એમના પતિ શ્રી બી. પી. વાડીઆએ પણ મારા આ નિશ્ચયને ટેકા આપ્યો; એટલું જ નહિ પણ બે હું તૈયાર હોઉં તો તેઓ કાપ્પી રીતે મદદ કરીને એક સુધસ છાપ-આનું શરૂ કરવા તૈયાર હતાં. સ્વતંત્ર કામ કરવાની આ તકનો સફરપથો કરતાં પહેલાં આપુની સંમતિ લેવાનું સાંભળ્યું, એટલે શીમલી વાડીઆને આખરી હા પાડતાં પહેલાં સેવાગ્રામ આપુને મળી આવવાનું નહોતું કર્યું.

૧૯૪૮નો ડિસેમ્બર મહિનો હતો. હું અને શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણનાં પત્ની પ્રભાવતી બંને કલકત્તા મેઈફરમાં વધી જતાં હતાં. આપુને મળવાનો દિવસ અને સમય મુંબાઈથી મેં મદદિવબાઈની ટેલીફોન કરીને પૂછી લીધો હતો. 'દસ સાઠદસને મુમ્બાઈ અમે સેવાગ્રામ પહોંચ્યાં ત્યારે શાપુ આસિરા કરાવતા હતા અને પછી નહારા જવાના હતા. એટલે મદદિવબાઈની સાથે વાતો કરવાનો દીકરીકે સમય મળ્યો. એ દમગમન કરતા હતા. મદદિવબાઈની કોઈ પણ વસ્તુ. અણપક કે અસ્વસ્થ હોય જ નહિ. એમણે વાતચિત દરમિયાન કહ્યું : 'આપુ મને જાતની વખતે મજાશે અને પછી આરામ કરતા પહેલાં પણ થોડું મજા લેશે.' થોડીવારમાં જામવાનો ઘંટ વાગ્યો. મદદિવબાઈએ મને કહ્યું હતું કે આપુની ધુલ્લા એવી છે કે જાતની વખતે એમની જામણી આપુ હું બેઠું ને જાતાંજાતાં મારી વાત કરતો જાઉં. આપુ એ સૌના જવાબ આરામ કરતાં કરતાં આપશે. જામતી વખતે મેં લગભગ આગ્રી-સેક મિનિટ સુધી મારી વાત આપુને કહી. એમણે ધીરજ અને પ્યાનથી એ સાંભળી. જામીને પડવાથી પછી મારે બીજો કુદાજ મૂકીને મારે અમે હાથ રાખી શાપુ એમની કુટિરના આંગણમાં આવી પહોંચ્યાં. અમતુલ બંદેન પગ દલાવવા લાગ્યાં એટલે એમણે કહ્યું : 'અમતુલ, આને તને રમ છે. આ રવવાડી માણસ આને લાગમાં આવ્યો છે. એને જરા પગ દલાવવાની મજા દેવા દે.' અને શાપુ અડઅડાટ દરડી પડ્યા. અમતુલ બંદેનને આમ સિ-ફતથી રમ આપી દીધી. અમે બે એકલા પડ્યા, એટલે આપુએ મારી વાતોનો જવાબ આપવા માંડ્યો. એ વાત-મીન દરમિયાન એમણે 'સાધના પ્રેમ'ના કામને પોતાની સંમતિ આપી દીધી. પણ શરત કરી કે એઓ જ્યારે બોલાવે અને જે કામ કહે તે કરવા ત્યારે મારે એ બધું

છોડીનેચાટી નીકળવું: મારી વાતોના ઉત્તર લગભગ પૂરા થયા આવ્યા હતા. આ વાતચીત દરમિયાન કરી કરી યાપુ મારી સામે જોઈ જોતા યાદી તો આકાશ સામે જોઈને જ એમની વાણી વહેતી. પણ એમણે હવે પડખું ફેરવીને એમનું મુખ યરાયર મારી સામે કર્યું અને પૂછ્યું: 'કેમ, હવે અહિંસામાં શ્રદ્ધા જમતી જાય છે ને ? કે હજી તમારું ધર્મણ ચાલુ છે ?' મેં નીચે જોઈને થોડીવાર મૌન રાખ્યું અને પગ દગાવ્યા કર્યા. અને જોલવા જઈ છું ત્યાં યાપુએ કહ્યું: 'મારી સામે જોઈને બોલો કે તમારું મોહું અને આંખો મને યરાયર દેખાય.' યાપુની આંખ સામે આંખ ગાંડવાં મને હમેશાં ક્ષોભ થતો. એમની નજરમાં નજર પરોવતાં મારા મોતીઆ મરી જતા. કંઈક એમને અનુકૂળ અને ગમે એવું જ કહેતાનું મન થઈ આવતું; પણ પાછું કાળજી કહણ કરીને સત્ય કયા જ કહેતા. આ વખતે મેં અંતરનો એકરાર કર્યો: 'યાપુ, કાચકલ્પ તો થયા સાંબળ્યા છે; આંતરકલ્પ એ નવો જ અનુભવ છે. પહેલીવાર સાયરમતી આશ્રમમાં જ્યારે તમે મને સરદાર ભગતસિંહ સાથે જોયો અને હું દિસાનો સાથી છું એમ જાણ્યું ત્યારે તમારા ચહેરા ઉપર જે વિષાદ અને વેદના મેં જોયાં હતાં તેની છાપ મારા અંતઃકરણમાં એની કોરાઈ ગઈ છે કે હું જ્યારે એકદા પડું છું ત્યારે 'તું પણ આમાં છે?' એ પ્રશ્ન મને ગભરાતી મૂકે છે, ચિંતણ કરી દે છે, જસ તે દિવસથી દિસા અહિંસા વિષે વધુ વિચારે આવ્યા કરે છે. પણ યાપુ, સાચી વાત તો એ છે કે સત્ય અને અહિંસાનો રસ્તો આકરો છે. એને માટે જે આત્મશુદ્ધિ અને તપશ્ચર્યા જોઈએ તે કરવાની મારી તારાત નથી. દિસા અને અસત્યનો માર્ગ સહેજો છે અને ઝોલ્લી કિંગતે પતી જાય એવો છે. એટલે જુદિ હમેશાં ધ્રુવી વખત અનિચ્છાએ પણ એ જ રસ્તો લે છે. મારી નજ-ગાઈ, મારી મર્યાદા હું જાણું છું પણ હું લાયક છું.'

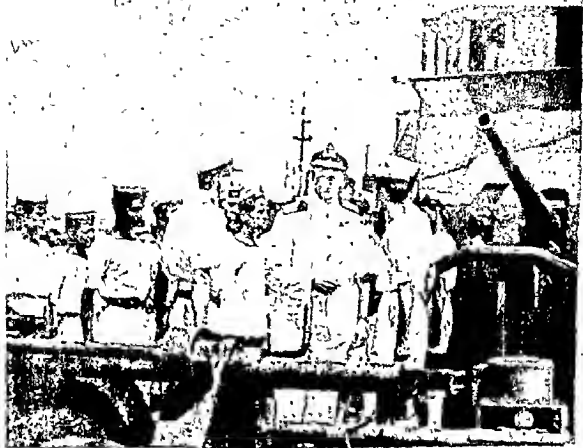
મારી વાત સાંભળીને યાપુના ચહેરા પર સુરખી આવી ગઈ. આંખોમાં પણ ચમક દેખાઈ. એમણે મંબીર અવાજે કહ્યું: 'જુઓ, તમારી નિશ સાચી છે. તમારી નજાગાઈ અને મર્યાદાની પણ તમને ખબર છે. સત્ય અને અહિંસાનો આચાર આકરો છે, પણ એ તમારે જોઈએ છે. ત્યારે જરૂર માત્ર એટલું જાણ મેળવવાની રહે છે. આનો અર્થ હું એ પણ કરું છું કે તમને ઇશ્વરમાં ઝોલી શ્રદ્ધા છે. તમને તમારામાં જેટલી શ્રદ્ધા છે એટલી પણ એ તમે ઇશ્વરમાં રાખો તો પણ તમને જોઈતું જાણ જરૂર આવે. તમે મારી પાસે ૧૯૪૪માં પહેલા જુદામાં આવ્યા ત્યારે

હું પૂનાના આંપરેશનમાંથી પરવાર્યો હતો. તમારી રાજ-પૂત પરિપદને માટે તમે જોગવરસિંહ સાથે આવ્યા હતા. ત્યારથી મારી આંખમાં તમે આવ્યા છો. હું તમારા અંતરમાં એકા છું એ તો તમે મારી પાસે વારંવાર આવીને જે હૃદય ઉઘાડીને જોયો છો ત્યારથી હું જાણું છું. એટલે જ હું તમને મારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં જે બને છે તે કહેવા તૈયાર થાઉં છું. સત્ય અને અહિંસાને હું મારા શ્વાસમાં છતું છું અને દરેક પળે એમને માટે જોઈએ તે અગ્નિદાનો આપતો જાઉં છું. ઇશ્વર મારી પાસે. સત્યની જે પૂજા અહિંસા દ્વારા કરાવે છે તેને માટે પાત્રતા મેળવવા જરૂર પાછી પાતી કરતો નથી. તમે એ રસ્તે આવો. એ કાયરનો રસ્તો નથી, બહાદુરનો છે. હું ફરીથી કહું છું કે તમે ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખો, અશુદ્ધિઓનો હોમ કરો અને સત્યની તમારા અંતરમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને એને અહિંસા દ્વારા દરેક કાર્યમાં પ્રગટ કરો. તમારું આ નવું કામ તમારી સત્યની સાધના બને એવો મારો આશીર્વાદ છે. અને તમારે જ્યારે મારી પાસે આવવું હોય ત્યારે સંકાય વિના આવ્યા આવજો. થોડા દિવસ રહેવું હોય તો એ પણ મને ગમશે, સોફિયા 'ગાઇસારી છે, એનો સંપર્ક જોડો નથી. મારી પાસે એ આવી ગઈ છે. મારી સાથે સંબંધ પણ સારો રાખે છે. પણ તમે તમારું અંતર કોઈ દિવસ ઇશ્વરની પ્રાર્થના માટે બંધ ન કરશો. પ્રાર્થના એ મોહું બળ છે, શ્રદ્ધાનો એ પાયો છે. જાઓ, તમે તો મારો આરામ પણ લઈ લીધો, જીવ પણ દરી લીધો. સાંજે મુંબાઈ જાવ તે પહેલાં મળીને જાઓ. અમતુલને મેં કહ્યું છે કે એ રાજને રહા આપજો જાપોરે. જાઓ પેલા બારતાનંદને મોકલો.

યાપુ ખાટલામાં બેઠા થયા. મેં પગ દગાવવાનું છોડીને એમની ચરણરજ લીધી ને મારે ઉતારે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ડા. એસ. કે. વૈદ બેઠા હતા. એમણે થોડુંક પૂછ્યું, પણ મને કશામાં રસ નહોતો. પૅનિચેરીમાં થી અરવિંદને ચરણે અંતર્મુખ થયેલું અસ્તિત્વ આજે એ જ અવરજા ફરીથી અનુભવતું હતું. અમતુલજીને નમતા જાપોરે રહા પીતા જોડાવવા આવ્યાં ત્યારે હું બિડ્યો. ત્યાં મુખી સૂન-સૂન પડ્યો હતો: અરધો જગતો, અરધો ઉપદ્રોત. અંતરમાં એકેલા યાપુને જ મનાવતો ને લગાવતો. રેશને જતાં પહેલાં યાપુને મળવા ગયો. શબ્દ તો એક પણ મોંમાંથી નીકળ્યો નહિ, પણ અમારી આંખો મળી. યાપુનું સ્મિત મળ્યું; મુંબાશિખ મળી. જાણે મોટા ખજાનો મળ્યો.

મુંબાખાનના મહેલમાંથી છૂટીને યાપુ પંચગતી આવ્યા હતા. ૧૯૪૨ની 'કરંજે યા મંરંજે'ની લગનમાં પ્રગટ

અચ. ઈમ. આઈ. એસ. 'અંગાલ', પછી ભણે રિંગોસાલી બંદરે પહોંચી ત્યારે તેના એ પરાક્રમ માટે 'ડી. એલ. સી.' (ઈન્ડિયન સર્વિસ કોર્સ)નું યુદ્ધમાં અપાર બહુમાન તેને આપવામાં આવ્યું ત્યારે તે દરમિયાન ની-સોનાપતિ એકમિશન સર આર્થર રીડ એ બદાલના ૬૦ આફસરો ને નાવિકોની વચ્ચે દેખાવ છે. જાણીતા શુભારે ૫૦ બજ એ વેળાં ઔદિપટલમાં હતા.

અને ધીમે સાટે સુકાતીને હુકમ આપ્યો: 'ટવેન્ડી મીન.'

'ટવેન્ડી મીન છત છત, સર.' ગીમાંએ કહ્યું.

પછી એન્જિન-રૂમમાં ટેલેગ્રાફ વાગ્યો: 'હાઈ એલેક્ટ્રીકલ રીટર્ન'ડ, કુલ એલેક્ટ્રીક પોર્ટ.' 'અંગાલ' ફરવા માંડી.

હોઝોકુ માંડના કપ્તાને 'અંગાલ'ને પોતા તરફ ફરતી જોઈ અને તેના ઉપર મારે માર તોપો નોંધવાનો હુકમ આપ્યો: 'નિશાન તારો-અને પાસે આવે એટલે ફૂંકા દો!' જળાની કમાન્ડરે ફરમાવ્યું.

'અંગાલ' હોઝોકુના પડખા પર મારોડા પાખોદતો, જેથી જળાની તોપચીઓને નોંધણી સુરક્ષે પડે. જળાની કમાન્ડરે સુકાન ફેરવ્યું ને અંગાલના પડખાંબર પડખું ફેરવ્યું.

એ જ પળે 'અંગાલ'ના વૃત્તક ઉપરથી એકસામટા સળાકા થયા, અને એપડી નાની તોપોમાંથી કદી ન ચર્કે એવડી ધડધડાટી થઈ. હોઝોકુ પાદ જોત ખાઇ ગઈ. હતામાં બીજા, પડખે પછડાઈ; ને ફરી બીજા ગઈ, ખાંચી થઈ ગઈ. અને એના વૃત્તક પર આગ બેઠકી બીટી! પાંચ નેખરના કાલકાનો ચારદ સળગી બીજા હતા.

નેહરૂદ પિલ્લેની પીક યાગડતાં ગનડી શેરેન-ન્ટ સિંધે

કહ્યું: 'બેઠાત ખુબ જવાન! કલતુએ બિરિયાનિ ખિલાયેગે.'

'અંગાલ'ના જવાનો હરખતા પોકાર કરી રહ્યા...

દરમિયાનમાં કીયોસુગી માર્કએ 'આન્ડીના'ની પૂંક પકડી હતી. એની તોપેએ 'આન્ડીના'ના બૂરા દાવ કરવા માંડ્યા. એક બદનસીય જોળાએ 'આન્ડીના'ના ખડાદુરે કપ્તાનને જખ્મોલ કયો! 'આન્ડીના' પર લોચો પડી. આગ લેા વધતી જ હતી. આખરે બચેલા અફસરો અને જહાજોએ એટીમરતો ત્યાગ કરવાનો ફરાવ કર્યો અને લાઈફ બોટમાં બીતરી ગયા. કીયોસુગી માર્કએ 'આન્ડીના'ને હુબાડવા એના ઉપર ટોરપીડો છોડી, પણ નિશાન ચુકાઈ ગયું. જળાનીએ બીજી ટોરપીડો છોડી. એ પણ ચૂકી ગઈ. લાઈફ બોટ ઉપર એમણે મશિનગનથી મારો ચલાવ્યો. 'આન્ડીના'ના એકેએક જણે હવે મિન્દગીથી દાંધ લોધ નાખ્યા.

બરાબર એ જ વખતે દૂર ધરડો ચંબળાયો, અને કીયોસુગી માર્કના કમાન્ડરે હોઝોકી મારની આખરની ધડી બાળી, એટલે એ એના સામીની મહે પાછો ફર્યો. પરંતુ એક પણ જળાની લાઈફ બોટ સુધાં કયાંય દેખાતી

ન હતી. લાલ્લુ ખોર જીતવે એનું મનું જ ન હતું. એણે વિક્કે-લી વાઘણુ જેવી 'બંગાલ'ને પોતા તરફ આવતી જોઈને 'હવે તો નર ભદ્રા પામે' એ ગણતરીએ કીચોસુખી માથું હાથન ખૂણા તરફ નાસવા લાગી. નાસતે નાસતે 'ઓન્ડી-ના' ઉપર એણે ચીજ ટાંપેડા છોડી, પરંતુ એ પણ કોંક ગણ!

હવે 'બંગાલે' 'ઓન્ડીના' તરફ વળેલું મુક્યું. શરૂ થ-ડેલા હિંદુસ્તાની જવાનોએ 'ઓન્ડીના'ને જ આગળનો નિશ્ચય કર્યો. વિજયી 'બંગાલ'ને જોઈને ઓન્ડીનાનાં માથુ-સોમાં પણ નવું ગળ આવ્યું. કલાકની જોઈએત પણી 'ઓન્ડીના'ની આગ કાણુમાં આવી. અને એટલામાં ન-વેઅરની આરમીનો સૂર્ય ઉગ્યો.

'બંગાલ'ના જાદુમાં ખૂબ ગાગડાંઓ પડ્યાં હતાં, પરંતુ એની તાકાત હતી આગાહ હતી. એના ૧૧૦ જ-વાનોમાંથી ૫૦ જામી થઈ પડ્યા હતા; પણ કિસ્મતની કિસ્મત કે એકેય જવાનની જિન્દગી નોટાતી ને જમાઈ.

કમાન્ડર વિસ્મને ફરી 'ઓન્ડીના'નો એરકાઉટ શરૂ કર્યો. હતું એના આજ્ઞાનામાં તણુ તોય વચ્ચે પાંચ ગોળા સાજી હતા!

બ્રિટિશ એડમિરાલ્ટીએ ઇન્ડિયા ઓફિસને લખ્યું કે 'એડમિરાલ્ટીના હોર્ડ ટાઇ કમિશનર હિંદી અરમારના આભારી છે. અને ઈન્જે છે કે ઇન્ડિયા ઓફિસ મંદેશો પા-ક્રમે: 'ધેઅર ડીયર એડમિરેશન ફોર ધ વેરી ગેસ્ટન પાર્ટ પ્લેઃ બાઇ એચ.એમ.આઇ.એસ.' 'બેન્ગાલ'! લંડન ગે-મેટમાં છપાયું કે 'હુ થિન્ક ઘેટ એ રમોશ શિપ, વિથ ઓન્લી વન ટવેલ્વ પાઉન્ડ ગન, શુડ એન્ગેજ દુ રેડર્સ, બોથ મોર ઘેન ટેન ટાઇમ્સ હર ઓન સાઇડ, એન્ડ હાય વિથ અગાઉટ ટવેન્ટી ટાઇમ્સ હર મનપાવર, એન્ડ સો એનેયઝ ધ ટુન્કેર દુ એરકેપ, સિન્ક વન રેડર, એન્ડ ઘેન ગેટ અવે હર સેલ્ફ, છઠ્ઠ આપ્રોપ્રિટ મિડેક્યુલસ.'

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રોમાં-ખાસ તો અંગ્રેજ અને અમેરિકન જવાનો માટે પ્રકટ થતાં મેગેઝીનોમાં, અવારનવાર 'બંગાલ'ની 'વીરગાથા' હતી. જે આવી જ અજ છે. આ દેશનાં વર્તમાનપત્રોમાં એના વિષે ચગભગ હતું તો કોરાં પાનાં જ દેખાયાં છે; અને જો આ છપારો, તો સારાજ દેશમાં 'કુમાર'માં જ પડેલકેલો આ ઇતિહાસ પ્રકટ થયો ગણાયો.

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ તો એ છે જ, ... પણ

હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, કન્નડ, તામિલ, તેલુગુ, ઉર્દૂ કે હિંદની કોઈ પણ પ્રાંત-ભાષામાં

—અરે ખુદ અંગ્રેજીમાં પણ અજંતાના કલામંડપો

ઉપર આટલું સમૃદ્ધ અને છતાં આટલું સરતું એક પણ પ્રકાશન થયું નથી: નીચે આપેલી થોડી જ વિગતોથી એની ખાત્રી થયો:

ત્રિરંગી ચિત્રો ... ૬
બીજાં ચિત્રો તથા દેરાની આટપેટો ... ૧૬
સામે બાણુમાં આપેલા નમૂના મુજબનાં
પાનેપાને વેરાએલાં રેખાંકનો ... ૪૮
શ્રી સચિંદ્ર રાવળ જેવા મમૈસ કલામંદેલજેલુંને
કાકાસાહેબ કાલેલકરના એક ચિત્રરદરેય સાથે
આ બધું માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં
(પાર્ટેન બુક)

અને ... આ હવે હલ્લી આપતિ જ છે; કેમકે
એમાંની અમુક સામગ્રી હવે મેળવવી શક્ય નથી,
અને તેથી ગણતરીની જ નહોતી નીકળી શકી છે.
કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ. અમદાવાદ

ધી એપોલો મિલ્સ લિમિટેડ

તેનાં

લેપર્ડ કલોથ, ચાદર

અને ખમીસનાં કાપડની

અતિશય મજબૂતી અને

ટકાઉપણું માટે

જાણીતી છે.

★

એજન્સી :

ધી રાજપુતાના ટેક્સટાઈલ્સ [એન-સીએ] લિ.

સ્ટાન્ડર્ડ બિલ્ડિંગ, ૩૪૬, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

★

મૅનેજિંગ ડાયરેક્ટર :

શેઠ ગોકલચંદ દ્વારકાદાસ મોરારકા

કુર્માચલ (કુમાઉ) પ્રદેશ તથા તેની જાતિઓ

જાણ્યાર માસ ઉપર નૈનીતાલમાં જેએક મહાતા ગાળી આઠ્યા બાદ, હિમાલય અને હિમાલયમાં વસતી ભતિઓ વિષે મિત્રોમાં હું વાત કરતો હતો. ત્યાંના અપ્રતિમ આપણિ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની, તથા આપણાં પુરાણો વગેરેમાં વર્ણવેલી ગંધર્વ, કિતર, યક્ષ, નાગ, વિદ્યાધર, સિદ્ધ વગેરેનો સંબંધ એ પ્રદેશમાં આજે વસતી ભતિઓ સાથે હોવા વિષેનાં મારાં મંતવ્યોની એ વાતોમાં રસ પડવાથી આ અક માટે એ લખી આપવાનું તંત્રીનું આગ્રંતજી મળ્યું.

મહાદેવ કાલિદાસના કુમારસંભવનું અપ્રતિમ વાક્ય-ચિત્ર તે સ્મૃતિપટ ઉપર હવે જ; તે ઉપરાંત ડૉ. લૉગરદાઈ 'એસેન્ડે ઓન નંદાદેવી' નામના રસિકપુરતકના પુરોવચનમાં લખેલા શબ્દો- 'એક ૧૯૪૫માં વંચિયા તે હજુ એ કાનમાં રજૂકતા હતા. એટલે હિમાલયની એ સચેતન સૌન્દર્ય ને રૂપ-સુંદર જીવસૃષ્ટિથી મંદિત દેવભૂમિ ગદવાલનો તથા તેનાં સંતાનોનો પરિચય આણેખવાનું પ્રાપ્ત થતા આનંદ જ થયો.

"Neither the primitive immensity of the Karakoram, the aloof domination of Mount Everest, the softer Caucasian beauties of the Hindu Kush, nor any of the many other regions of the Himalayas can compare with Garhwal. Mountain and valley, forest and alp, birds and animals, butterflies and flowers all combine to make a sum of delight unsurpassed elsewhere. The human interest is stronger than in other mountain region of the world; for these anciently named peaks are written of in the earliest annals of the Indo-Aryan race. They are the home of the Gods.

ગદવાલ, હિમાલયના કુમાઉ વિભાગનો એક જિલ્લો છે. બીજા બે જિલ્લા તે નૈનીતાલ ને આલમોડા. પણ શુદ્ધ કુમાઉ આ બે જિલ્લા જ. આ વિભાગમાં જ નંદાદેવી, ત્રિશૂલ, દ્રોણ-ગિરિ, નંદાકોટ, નંદજી દી આદિ હિમાલયનાં વિખ્યાત શિખરો આવેલાં છે; અહીં જ બદ્રિનાથ-કેદારનાથ ને ગંગોત્રી-જમ્નોત્રી આદિ યાત્રાધામો છે, અને અલકનંદા, બાગીરથી, મદાકિની વગેરે પવિત્ર નદીઓ પણ આ જ વિભાગમાં વહે છે. ગાન-સરોવર તથા ફેલાસ પણ આ જ પ્રદેશમાં યદને જવાય છે.

મસ્તી ગદવાલમાં છે, નૈનીતાલ કુમાઉમાં છે. મને તો ગદવાલ કરતાં પણ કુમાઉનું સૌન્દર્ય કંઈક વિશેષ લાગ્યું છે. ન્દનની આખરે કુમાઉની સુકુમારતા તથા ઉમતા જીલ્લોને વર્ષાના નિર્જેરતા પ્રેમથી પ્રગાળી દોષ, ને આથેઆથે બોમ-બરા છટાથી હિમાચિત્ર નંદાને અપાર્ણિય નૃત્ય કરતી નિહાળી દોષ ત્યારે હૃદય જરૂર નાચી બેઠે! એ કાળે આ કુર્માચલ (કુમાઉ) શું ખાલી બેઠે છે? વર્ષાના અનુપમ વિદ્યાસથી સધળું હલ્લાસમાં આવી જાય છે. પરાંદના સાડાચારે અજ

પાંચે નૈનીતાલના રોઝ વૃક્ષપરથી હિમાલયની અખૂટ શોભા પીવા જતો તે હૃદયને આનાદિત ધ્વનિ એના અનંત આવર્તો-મા માન્યતા કરતો અનુભવે. યક્ષો, ગંધર્વો, કિતરો, સિદ્ધો, નાગલોકો એ સહસ્ર સૃષ્ટિવિભવ, બાંજ દેવદાર અને ચીડની વનશ્રી, અને આથેઆથેની અનંત હિમશ્રી, એ સધળી શ્રીઓ પંખીઓના કંકવાદિતના રૂરે પરાંદે રાશી રહે છે અને તે શણે તો મહાકવિ કાલિદાસની પંક્તિ અનુભવી રહેવાય છે કે :

રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મનુરાંથ નિશસ્ય શન્દાન્
પર્વતુક્તીમંભવિત યત્સુલિતોડપિ જન્તુઃ ।

તત્ત્વેતદા સ્મરતિ નૂનમવોષર્પ્વમ્
મારહિયરાણિ જનનાંતર સૌહદાનિ ॥

કુમાઉની ઐતિહાસિક હકીકત ઉપર બેઠી નજર નાખતાં પહેલાં આ પ્રદેશની આપણા પૌરાણિક કાળની હકીકત તપાસીએ. આખો એ હિમાલય તથા તેની તળેટી (કુમાઉ તથા ગદવાલના પ્રદેશ) હવાપ્રાપ્તને નામે ઓળખાય છે. કુમાઉ એટલે ઉપર જોઈ ગયા તેમ અલમોડા, નૈનીતાલ તથા ગદવાલ એ ત્રણે જિલ્લાઓ. આપણાં પ્રાચીન પુરાણોમાં, રામાયણમાં તથા મહાભારતમાં આ પ્રદેશનાં મનોરમ અને વિરલત વર્ણનો મળી આવે છે. રકંદપુરાણમાં માનસપંકમાં બદ્રિનાથ, કેદારનાથ, મેરુ પર્વત આદિની સુંદર ભૌગોલિક વિગતો ઉપલબ્ધ થાય છે. કુમાઉના આર્યાવા વિભાગનો પૌરાણિક સમયમાં ગર્ગચલ નામથી પણ ઓળખાઈ થતો, કેમકે આ વિભાગમાં ગર્ગ ઋષિનો વિખ્યાત આશ્રમ હતો. રકંદ પુરાણથી પણ પ્રાચીન હલ્લેખો તપાસતાં આ વિભાગને 'સાઠ સરોવરનો મુલક' કહેતા એવું નાજુવા મળે છે, તથા નૈનીતાલ (નૈની=આંખ; તાલ=સરોવર) બાળતમાં 'ત્રિઋષિ-તાલ' એવા હલ્લેખ મળે છે. પૌરાણિક માધ્યા એવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં અત્રિ, પુલસ્ત તથા પુલહ એ ત્રણ ઋષિઓ આ પ્રદેશમાં યદને ફેલાસની યાત્રાએ જતા હતા. એવામાં જયોર યતાં મધ્યાહ્ન-સંધ્યા કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ એમરે પાણીની શોધ કરતાં પાણી નહર ને પડ્યું, એટલે ઋષિઓએ ભગવાન શંકરની એકાંકચિતે આરાધના કરી. જૈતજૈતોમાં ત્યાં એક સરોવર ભરાયું અને ભગવાન શંકરે એ તે માનસરોવરમાંથી તે જળ ત્યાં વહાવ્યું તેવી અપરોક્ષ અનુભૂતિ તે ત્રણે ઋષિઓને સમાધિમાં થઈ.

આ યઈ પૌરાણિક હકીકત. હવે આધુનિક ઐતિહાસિક હકીકત તપાસીએ નૈનીતાલની પ્રથમ 'શોધ' ઇ. ૧૮૪૨માં યઈ. ઇ. સ. ૧૮૪૫ની શરૂઆત સાર્ક વખતે ને ફ્રેન્ચે નીચે કાઠગોદાગ આગળ યદને આગળ વધેલી તેને આ રમજની માહિતી નહોતી એવો હલ્લેખ છે. દેશી લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે ઉપર નંદાદેવીનો વાસ છે અને આત તેમના ભક્તો જ ત્યાં વિજયાદશમીને દિવસે જઈ દેવીની આરાધના કરે છે; જ્યેષ્ઠ આદિને ત્યાં જવાનો અધિકાર નથી. એટલે

નેનીતાલ સરોવર : કુમાઈ પ્રદેશનું આ સરોવર કુદરતની સીદ્ય-સમૃદ્ધિ માટે ખૂબ મરાહર છે.

સાધારણરીતે તે એક ઘસાળી શકાએ કે આપણા લોકોએ આ રચાનું અંગ્રેજોને જતાવેલું જ નહિ.

ત્યાં આવી ૧૮૪૧ની સાલ. બેરન નામે રાજાજવાપુરનો એક અંગ્રેજ વેપારી હતો. કુસાફરીના બેરો શોખીન. અણે દિમાલયનો લગભગ ધણોખરો ભાગ પત્રપાના ખૂદેલો. ધુમતોપુમતો તે આ રથએ આવી પહોંચ્યો ને એનું અવલું-નીચ સીદ્ય જોઈને તે એ ફંચ જ થઈ ગયો. એ સોનંદ્ય એણે ધસાઈને પીધું ને તેની વિસ્તૃત મોંઘ કરી. પછી તેણે 'આમા અમળાર'મા એ પ્રદેશનો વિમલવાર પરિચય આપતો એક પત્ર લખ્યો. એ પત્ર અફઝરશઃ આ નીચે હતાર્યો છે.

An undulating lawn with a great deal of level ground interspread with occasional clumps of oak, cypress and other beautiful trees, continues from the margin of the lake for upwards of a mile upto the base of a magnificent mountain standing at the further extreme of this vast amphitheatre, and the sides of the lake are also bounded by splendid hills and peaks, which are thickly wooded down to the water's edge. On the undulating ground between the highest peak & the margin of lake, there are capabilities for a race-course, cricket-ground &c, and building sides in every direction for a large town.

આમા એક અંગ્રેજની 'સુચિસોદર્ય'ની લખાણનામાંથી વૃત્તન નેનીતાલનો આ વિચાર થયો: મુરોપીય રીતરસમ તથા ઢબના આજના નેનીતાલનો. કાલનું નેનીતાલ તે પેલા અંગ્રેજ વેપારીના રચનની સિદ્ધિ. મુંદર બખર, મુંદર ચાટ કલ્લ. ને બીજા કલ્લો, મુંદર દેવિલો, મુંદર રસ્તા: ને મુંદર આપસો,

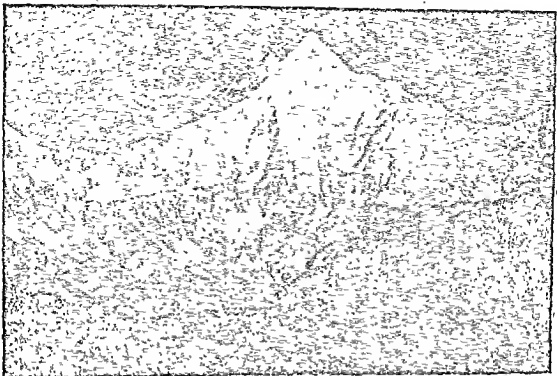
૪૬૪ (ફિરોબર ૧૯૪૮)

સિનેમાખો, દેરોરાંશો વગેરે ઉપરાંત...મુંદર મોંઘવારી ! ત્રિકાળકાળી અત્રિ કાપિ કે ગમે કાપિને ખબર દરો કે પાતે જ્યાં સમાધિ થયેલી ભદાનું રહ્યું કરતા તે રથાને આજે ડાન્સિંગ ટોલસ, કાફેર તથા રેપોર્ટિંગ માઈન્ડેજ બંધાયો ?

આ પ્રદેશમાં નેનીતાલ ઉપરાંત બીજાં ધણાં સરોવરો છે, નેમાં સાતેક તેા નળે પડે છે : પીંખતાલ, સાતલાલ, નવ-કુચિયાતાલ, માલવતાલ વગેરે. આ સાત સરોવરોનો વિચાર કરતાં કુમાર સંમતતા પહેલાં સચેનો રહેશે: શ્લોક માફ અથએ: સ્વાર્થિદ્વિસ્તાવિતાવદીવાચ્યો શિવસ્વામ્યસ્તિમાન:।

વચ્ચાનિ વસ્ત્રામસરોહાણિ પ્રવૌષવલ્કુલૈર્મુલૈર્મયૈ:॥

આ 'શ્લોકનો અર્થ વિચારતાં મહિવનાથ સંપ્રધાનો ને અર્થ છે છે તેા બરાબર છે, પરંતુ તે ઉપરાંત આ સાત સરોવરના ચાત કાપિઓનો પણ અને આમાં અભિત નિદેશ લાગે છે. દિમાલયના આ પ્રદેશના પ્રત્યેક સરોવરની સાથે એક કાપિનું નામ વજાએલું છે એ દૃષ્ટિથી વિચારતાં મારી સંભવતા નિર્મૂળ નથી એવું લાગે છે. એ આ સંભવતા સંભ-મારીએ અને દિમાલયનું પ્રકૃતિવલ્લન કુમારના પહેલા સર્જ-માં ને આપેલું છે તે વિરોધ એકામતાથી વાંચીએ, તેા કાવિ-દાસે આ વલ્લન અણે કુમારના એક ભાગમાંથી જ કોલું દરો એવું લગ્ગા વિના રહેલું નથી. અવારનવાર આવતાં વરસાદનાં આપસંથી બચવા પહાડી લોકો (સિદ્ધો, વિદ્યાખો, કિમરો) તપાસી એક હેમર ઉપરથી બીજા હેમર ઉપર ની બચ છે, ફેરાઈ બચ છે તે તથા વારંવાર થતી 'અદાલસં'માં વગેરેનાં ઝગમગ વલ્લન, કિમર તથા કિમરીઓનાં (પહાડી લોકોનાં) મધુર આન ને તેના નાદાવતો, નેનીતાલ, છુરાલી ને રાખી-ખેલથી તે છે. અલમોડા સુધી સરહદુમે (પાર્શ્વનાં ઝાડ) તથા દેવદાર (દેવદારનાં ઝાડ) વગેરેની ગીચતા, આ બધાં

નંદાદેવી : મધ્ય હિમાલયનું ૨૪,૨૭૨ ફીટ ઊંચું આ રમ્યદર્શન (શિખર, દેવી પાવનીના વાસથી પુનિત મનાય છે.

તાદ્રુસે વર્ણનો વિચારતાં કાલિદાસ નહોતો અર્ધાંશી રહેવારી હતો—અસમોડાનો બ્રાહ્મણ હતો એની કલ્પના આવે છે. ને એ પ્રમાણે હોવા પૂરો સંભવ પણ છે એમ પણ ઉમેરું. મેઘ-દૂતનો યજ્ઞ તે આ અસમોડાના પહાડી પ્રદેશમાંથી નીચે ઊતરી આવેલો,—રાત્નના આદેશથી હિંદુસ્તાનના મેદાનપ્રદેશમાં ઊતરી આવેલો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કાલિદાસ નહિ હોય? ઉપર પ્રમાણે કુમારસંભવમાં ભેગ સમસર અને સમર્પિ-નો ઉલ્લેખ વાંચીને મને કલ્પના થઈ, તેમ જીને એક ‘મહા-કોશી’ નદીનો ઉલ્લેખ વાંચીને પણ થઈ. કુમારસંભવના છઠ્ઠા સર્ગના ૩૩મે સ્તોક નીચે મુજબ છે :

તત્રપ્રયાતૌપધિપ્રસથે સિદ્ધયે દિમવતુસ્મૃ.

મહાકોશી પ્રપાતેડસ્તિન્નમઃ પુનરેતઃ ॥

આ ‘મહાકોશી’ તે હાલ નેનીતાલથી રાષ્ટ્રીજેત જતાં આવતી ‘કોશી’ નદી. તેની પશ્ચિમે તદન નજીક રાગમંથન નદી છે અને એ બંને નદીઓની વચ્ચે ‘દ્વારાદાટ’ નામનું ગામ છે. આ દ્વારાદાટ ધણું પ્રાચીન સ્થાન છે અને ત્યાં નૃસિંહ રાજ-મહેલો ગળી આવેલા છે. ‘પાર્વતી પરિણય’માં એક એવી વાત છે કે નારદ હિમાલયમાં ઊતરી આવે છે અને ‘ઔપધિપ્રસથ’ માં હાખત થાય છે. તે ને માર્ગેથી આવે છે તે માર્ગને ‘કૌલે-લગ્નધિકટકવર્મ’ એણે નામ આપવામાં આવ્યું છે આ ‘ઔપધિપ્રસથ’ નગરના મહેલનું તેમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે : અન્નલિહ્નોપુરિલ્લરાવલીઠનક્ષત્રપયઃ. એટલે આ નજર પર્વત-માં ન છે અને મોટા શિખર ઉપર આવેલું છે એવો નિર્દેશ રપછ છે. ‘દ્વારાદાટ’ની જગ્યા પર પણ પગર ફીટ છે. તેનો પૌરોષિક ઈતિહાસ એવા છે કે દેવોને આ રથેણ દારિકા વસાવવાની ઇચ્છા થયેલી, અને કોશી તથા રાગલીના બંને

નદીઓને એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી કે આ જગ્યાએ બંનેની સંગમ કરવો. પરંતુ તેવો સંગમ થઈ શક્યો નહિ અને દારિકા વસાવી શકાયું નહિ ‘દ્વારાદાટ’ની ઉત્તરે દ્વાનાગિરિ જઈ દ્રોણાચલ પર્વત આવેલો છે. આ પર્વતમાં નેપથ્યી રાક્ષસો વાસ ગણાય છે. ઉપરાંત આ પહાડમાં સુંદર વનસ્પતિઓ છે અને એવી પરંપરાગત વાયકા થાય છે કે આ પહાડમાં સંછવન છુટી અને એવી અનેક અમોઘ ઔપધિઓ છે. હનુ-માનજીએ જ્યારે આખો પહાડ ને પહાડ જોઈએ ત્યારે એક કટકે ત્યાં પડી રહેલો અને નેની સાથે એક ધાસ કાપ-નારના હાતરડાનો સંગમ થતાં હાતરડું સોનાનું થઈ ગયું હતું આ બધું તો મને તે હોય, પરંતુ કુમારસંભવના આ સ્તોકની મહાકોશી નદી તે આ કોશી નદી, અને ઔપધિ-પ્રસથ તે દ્રોણગિરિ(દ્વાનાગિરિ)ની દક્ષિણે આવેલું આ દ્વારા-દાટ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આ સંજ્ઞાવના રચીકારીએ તો કાલિદાસે કુમારસંભવમાં હિમાલયનું ને વર્ણન કર્યું છે તે કુમારના અસમોડાની આનુબાહુના આ પ્રદેશનું ને હોયું જોઈએ. અને તે વર્ણન આટલું સચોટ, તાદ્રુપ અને નિષ્ઠનું છે તો કાલિદાસ આ પ્રદેશનો ન હોવા કેમ સંભવ નહિ? કોશી નદીનો ઉલ્લેખ ધણું સ્પષ્ટ છે. તેનું પૌરોષિક નામ ‘કોશી’ પણ છે. તે ઉપરાંત, કુમારસંભવના છઠ્ઠા સર્ગના ૩૩ પછીના સ્તોકો વાંચવાથી આ પ્રદેશને લગતી પછી માહિતી ગળી આવશે. એમાં ને હિમાદિતું વર્ણન છે, જેના પગ આગળ અનેક નદીઓ વહે છે, જેની પાસે નશિવ ત્રિશૂળ લઇને બેઠા છે (નંદાદેવી પાસેનું ત્રિશૂળ નામનું શિખર) ને જ્યાં પાર્વતી બેઠે નંદા વિરાજે છે એ બંને પ્રદેશ મને તો દ્રોણગિરિ તથા નંદાદેવી, ત્રિશૂળ, નંદાપૂરી, નંદાસર એ પર્વતમાળા ન સમ-

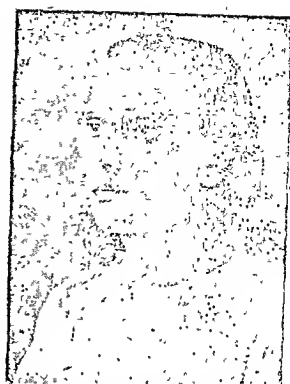
બંગા-ચમુના-સરસ્વતીની ત્રિતણીનું, ખારીકે-રેસમી પટ ઉપર કરેલું મણા મોઢા કરતું પણ સુલાચમ રંગચિત્ર (ચિત્રકાર: કૃષ્ણભાઈ ભટ્ટ)

કલાકાર કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ

આ સદીના ખીલ દાયકામાં ગુજરાતમાં શ્રી ઊદ-ભાઈ પુરાણી અને તેમના બાઈ અંબુભાઈ પુરા-ણીએ બંગાચામની પ્રવૃત્તિને આરંભ કર્યો તે વખતે અમદા-વાદમાં સારંગપુરનો અખાડો મોખરે હતો. અંબુભાઈની સતત સેવા અને ભવિષ્યની ધણી જીવાનો તેમાં સામેલ થયા હતા. બાઈ કૃષ્ણલાલ તે પૈમીના એક અંબુભાઈએ અખાડાને ગાત્ર કુરનીખાણ અને ફેરબેંક કરી ઝુંડા બનવાનો અફો થવા ન હતાં સાથે સંસ્કાર અને જ્ઞાનપ્રસારનાં સાધનો, જેનાં કે પુસ્તકવિનિમય, વસ્તુત્તરજ્ઞા, સમાજસેવા અને સાહિત્ય તથા કળાના વિકાસ માટે હસ્તલિખિત માસિક પત્રો ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓને પણ સત્કારી હતી. ભાવુભાવ અને શિરત તેમનાં ધ્યેય હતાં. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓની ચોક્કસ આદર્શરૂપ હતી. એકબીજાની સહાય તથા ઉત્કર્ષમાં સહકાર અને સાથ આપવાની તેમની તત્પરતા જણાતી.

અખાડાના એ હસ્તલિખિતમાં કૃષ્ણલાલ ચિત્રો કરતા, તે પરથી તેમનો ચિત્રનો શૌખ ખજાડો પડ્યો. એ વખાડો હરિ-પ્રસાદના દવાખાનામાં અંબુભાઈની કાયમ બેઠક રહેતી. એ જ અરસામાં ગુજરાતના ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળે અમદા-વાદમાં વસવાટ કર્યો અને ડૉ. હરિપ્રસાદ મારફત એમને શ્રી પુરાણીનો પરિચય થયો; એટલે એ તક લઈ શ્રી પુરાણીએ કૃષ્ણલાલને શ્રી રાવળના હાથ નીચે તાલીમ માટે મૂકવા.

તે વખતથી ગુજરાતના તરુણ ચિત્રકારોની જે એક નાની ફક્કડી શ્રી રાવળના ચિત્રચંદ્રમાં તેવાર થવા લાગી, તેમાં કૃષ્ણલાલ મોખરે હતા. મૂળ ભગનગરના વતની એમના પિતા કેશવલાલ ભટ્ટ અને તેમના કુટુંબીઓ અમદાવાદમાં ફર્નાનિટ પૂલ પાસે ભગનગરી ગિહાઈની ફુકાન ચલાવતા. એમના કુટુંબમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો આચાર અને પૂલ દર્શો, તેથી

કૃષ્ણલાલમાં સંસ્કાર ને રીપ્ત ખીલ કરતાં વધારે હતાં અને કુટુંબનાં બધાં જ માણસોમાં સૌમ્ય ને કળાપ્રેમ જણાતો.

શ્રી રવિશંકર રાવળના ચિત્રચંદ્રમાં અભ્યાસ કરવા સાથે બાઈ કૃષ્ણલાલે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભાષા ને સાહિત્યના પણ સંસ્કાર મેળવ્યા અને પછી થોડો વખત શારદામંદિરમાં ચિત્રના શિક્ષક બન્યા. એવામાં વડોદરામાં પૌરસ્ય દળની ચિત્રકળાના શિક્ષણ માટે માલકવાડ સરકારે શ્રી પ્રમોદકુમાર ચૈતરજી નામના બંગાળી કલાકારની નિમણૂક કરી. પરંતુ એ વખતે મુંબાઈપ્રાંતમાં બંગાળી ચિત્ર-શૈલી તરફ સખત વિરોધ અને અણમયો હતો. એટલે વડોદરાના કળાર્થીઓએ તેમનો વિરોધ કરવા તેમના વર્ગનો બદિષ્કાર કર્યો. આથી તે મુશ-વજુમાં પડ્યા ને તેમણે શ્રી રવિશંકર રાવળને એ પત્ર દ્વારા સલાહ પૂછી. તે પરથી શ્રી રાવળે મુંબાઈની ચિત્રસાળામાં અસંતુષ્ટ થયેલા બાઈ સોમાનાથ શાહને અને અમદાવાદથી બાઈ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટને સર ચીનુભાઈ બેરોનેટની રહોલરશીપ અપાતીને શ્રી ચૈતરજીના હાથ નીચે શીખવા મોકલ્યા. માત્ર ત્રણ જ વિદ્યાર્થીઓ ચૈતરજી પાસે રહ્યા, પણ તેમણે એમને પૂરી મદદને નવીન રંગવિધાન ને રેખાશુદ્ધિના પ્રયોગોમાં ફેજવણી આપી. તે સાથે તેમનાં ચિત્રોમાં પ્રાંતનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપોને વિકસવા દીધાં. આ સમયનાં શ્રી કૃષ્ણલાલનાં જે ફેરવાંક ચિત્રો 'કુમાર'માં પ્રકટ થયાં છે તેમાં 'બીલકુમાર' (એક પર); 'કુવાડકે સંધ્યા' (એક ઉર); 'વનનાં ફૂલ' (એક ઉર); 'દીગોળા' (એક ઉર); 'કાંટો' (એક કડ); 'કોષજ્વળા' (એક ૧૦૦) વગેરે છે.

ચોતાને વધુ વિદ્યાર્થીઓ ન મળવાથી એ વર્ષ બાદ પ્રમોદ-ખાણે નિરાસ થઈ કળામન ઊઠવું, એટલે સોમાનાથ શાહ વધુ અભ્યાસ માટે કલકત્તામાં આરીએન્ટલ ચાલે

સલામતી

હાલના જમાનામાં વેપારીઓની
ખાસ જરૂરિયાત

શોરૂમ્સ * ગોડાઉન્સ અને મોટર ગેરેજ્સ

ઑફિસો અને દુકાનો

આગ * હુલ્લડ * તોફાનો અને ચોરી

વગેરેમાંથી રક્ષણ મેળવવા હમેશાં

શાપરીયાનાં સ્ટીલ શટર્સ

નો જ ઉપયોગ કરો

[શાપરીયાનાં સ્ટીલ શટર્સ વાપરવાથી વીમાના દરો ઓછા થશે.]

વાપરવામાં ઘણાં જ સરળ-સલામતી માટે ઉત્તમ

નિગત માટે પૂછો :

શાપરીયા ડૉક ઍન્ડ સ્ટીલ કું. લિ.

સીવરી, ફાઈ રોડ, મુંબઈ નં. ૧૫

ટ. નં. ૬૦૦૭૧ (બે લાઈન)

ગ્રામ્સ : Shaparia, Bombay

વ્યવસ્થાપકોના સંમતિથી

કિનારા

★ ગીતા બાલી અને મધુસુદન આચાર્ય ★

સાથે શારદા, કાન્તાકુમારી, રમસિંહ, દુબે, પાંડે, જયુ પટેલ,
અરુણાબા, એસ. નજીર અને બીરામીદલા ખાન અને પાર્વી
વાર્તા : સંગીત : દિગ્દર્શક : નટકથા :
મધુસુદન આચાર્ય • અંબાલાલ દયે • પ્રભુલાલ દિવેદી
કેન્દ્રલ સ્ટુડિયોમાં આકાર લઈ રહ્યું છે.
વિગત માટે : ન્યુ થીએટર્સ • તારદેવ • સુંબાઈ-૭
આપના સહુરમાં આવે ત્યારે અવરથ ભરોશ.

દિગ્દર્શક : અંબાલાલ દયે ★ નિર્માતા : મધુસુદન આચાર્ય

વિતરણ : મધુસુદન આચાર્ય

કાંચેમી ચાદગીરીની
બેટ તરીકે શું આપશે ?

તમારી કંપનીની જાહેરાત સોનેરી
અક્ષરોમાં છપાવી તમારો આહવાન
ચાદગીરી તરીકે આપવા

મની પર્સ * નોટ કેસ વિગેરેના બાવતાલ માટે
આજેજ લખો ચા મનો-

રીપરીંગ લેવર ગુડઝ તમામ જાતનું
કામ વ્યાજબી કિંમતે દાખલસર *
કરી આપવા માં આવશે.

ફે-સી, ટકાઉ અપ-ટુ-ડેટ
મજબૂત સીલાઈની સુંદર મુદ્રકોસા
વિગેરે આજેજ લખો

સ્વામી અવર્સ

લેધર ગુડઝ ડીપો

ભાવનગર મીઠાઈવાળાની બાજુમાં, આંધીશિવ-અમદાવાદ.

અણુ ન મ આજેજ કહે છે
વૃક્ષમુ જીવન !

અંદ્ર વિના આકાશ સુનું લાગે છે !

તેમ દિલ આજ પણ અંદલિયા વિના અધુરું લાગે છે !!!

જોમને રસ્તે કાંટા પથરાયા પણ અંતે તો પ્રેમનો જ વિજય થયો

ઠતિહારને સુવર્ણ પૃષ્ઠે

સોરઠી પરતીની

અરમાનોની

આજેખાપત્રી અમર

પ્રેમ, રેક, કુરમાનીની

અમર ગાથા

કદાચી

શીવલેપ કથા

★

કીર્તિ પિક્ચરસનું પ્રતિષ્ઠિત ચિત્ર

સતી સોન યાને

હાલમણ - જેઠ વો

અપરો

આહુ છે સેન્ટ્રલ ટીકીઝ અમદાવાદ

છબીલો

છત્રાલાલ

અલબેલી

ઉમિતા

સ્નેહસાગરી

સગુણા

બોલકો

બહુવેશ (વર્ડિત)

ફરેશન & બેલ

સમય : ૨-૪-૭-૮૦

આચાર્યશ્રી (શરણાતના પાનાંઓના ચતુસપાદને ચાલે)
 પંખીઓને પ્રેમપૂર્વક આગતેમ ફેરવતો હતો. આખરે એ
 એકદમ અકસ્માતે ઊભો રહ્યો, અને જરા શરણાતનાશર-
 માતાં બેઠેલાં: 'તમને ચાતુર્યન આપીને હતું. આ પંખીઓ
 ભેલામાં ન પડે. પાછાં ગયાં. ચાલો હવે ચાતુર્ય તમારી કરીએ.
 તમે જાણો; પણ ક્યાં જાણો? જરા જાણ રહેતો તો—'
 અને કલાવળેલાવળે બહાર નીકળી પળી ન પડી એ એ મન-
 ખત ખોખાં લઈ એ પાછા ફર્યા. એકને ટબક પાસે મૂકી ચારે
 બાજુ નજર ફેરવી એ પેલા બિહાના બાલુ ગયાં, અને ચેત
 ફંવાડીવાળું એક આસન લાવી તેને પેલા ખોખાં પર બિહા-
 વીને એણે કહ્યું: 'હવે અહીં બેસો.'

એ ભેત આસને માટે કુટુલક વધાયું. હાથમાં લઈને
 ભેતો એ કાઢ પ્રાણીનું ચાતુર્ય જાણ્યું. બરફ જેવું ધોળું અને
 રેશમ જેવી સુલાયમ ફંવાડીવાળું એ ચાતુર્ય ભેતો ન મનમાં
 થાભે નહોતો. મેં પૂછ્યું: 'આ ચાતુર્ય ક્યા પ્રાણીનું?'
 'હરણનું.' એમણે કહ્યું. ચગડીને મેં પૂછ્યું: 'હરણનું?'
 પણ ધોળું હરણ? એ જરા હસ્યા: 'હા, ધોળું હરણ.'
 ધોળાં હરણની વાત તો ક્યારેય સાંભળી નથી! પણ કોણ
 જાણે, હોઈ પણ શકે. પૂછ્યું: 'ક્યાંથી ગયું? ઉત્તર મુવ
 તરફનું દરો, કેમ? એમણે માથું ધુણાવ્યું: 'ના, એટલે ફરતું
 નથી. સિયામ બાળુનું છે. એની એક રસિક વાત છે;—પણ
 તમે જાણો.' આમ કહી એ અતિથિસત્કારની તૈયારીમાં પડ્યો.

જેવું તો ખબર પડી કે એનું એ બોલું માત્ર ટબક ન
 ન હતું, એવું સંકારિયું પણ એમાં ન હતું. તેમાંથી એક રટવ
 બહાર કાઢી તે એ પેલાવખાં પડેલાં. પછી ચાતો ડબ્બો,
 ખાંડની કાચળી, જગાવેલ દૂધનો ડબ્બો અને કલઈ કરેલા
 એ ખાલા બહાર કાઢ્યા. ને તે પછી ચેતુર્યભીષિની એક
 નાની તપેલીમાં પાણી રેડી તે રટવ પર મૂકી. એમની આ
 કાર્યતંત્રવતો ભેતો જોઈને પૂછ્યું: 'ના, તમે કાઢ્યા માસિકાદરી
 છે એટલું તો જાણો. જાણો. તમારું નામ જાણવો?'

એનું પ્રકુલ્લ મોં જરા ગંભીર થયું. એણે કહ્યું: 'મારું
 નામ ભવ્યે તમને શો લાભ થવાનો?'
 'લાભ તો હું ન નહિ, પણ કુટુલક તો થાય ને?'
 'એ સાચું; તો માની શો કે મારું નામ પ્રગથેશ કરૂં છે.'
 નામ એણે ખરું ન હતું એ હું સમજી ગયો. થોડીવાર રહી
 અચકાતાં અચકાતાં મેં પૂછ્યું: 'આ ખેડેયેમાં તમે કોટકા ન
 અહીં કેમ રહો છો, એ પૂછવું પણ કૃત્યતા કહેવારી, નહિ?'
 પણ એણે કંઈ જવાબ ન વાલ્યો. મારો પ્રશ્ન સાંભળ્યો ન
 ન હોય તેમ એ રટવને પાપ કરવા લાગ્યો. એની આંખ ઉપર
 એક અંદરેય પડેલો પડી ગયો હોય તેમ લાગ્યું.

કમણ: રટવનો અવાજ તેજ થયો અને થોડી વારે એણે
 સ્વાભાવિકપણે ન કહ્યું: 'ચાતુર્ય પાળીતો બીકળી ગયું, પરંતુ ખાલી
 બી પીરો? અહીં કંઈ નથી કે ન ધરીને તમારી પરીણા-
 ગત કરી શકું. હા, કાલે કરી રાખેલી થોડીક સુકી રેડી છે.
 પરંતુ એ કદાચ તમારે ગળે નહિ જાય.'
 'ખૂબ લાગી હોય ત્યારે ગળે ન જાય તેવી સખત વસ્તુ
 આ પૃથ્વી પર જાડ ન બોલી છે. પણ તે ઉપરાંત આ પ્રકૃતિએ

એ ને? એનો બે ઉપયોગ થઈ શકે ને?' મેં કહ્યું.
 'તમારે એ ઘેર નથી લઈ જવો?' એણે પૂછ્યું.
 'ઘેર લઈ જઈને પણ ખાવાનો ન છે? તો પછી અહીં
 ખાવામાં શો વધો? એ પંખીઓ એક સાચા સિંકારીના
 પેટમાં પડીને મૃત્યુ થશે.' મેં કહ્યું.
 એ હસ્યા: 'વાત ખોટી નથી. પંખીઓ સ્વાદ બહી ન ગયા
 હું. અને એના મોં ઉપર એક વિચિત્ર હાસ્ય ફરકી ગયું.
 કેમ જાણે પંખીઓ સ્વાદ બહવામાં કાઢ મીઠું કોતુક છપાયું
 ન હોય? એનું એ હાસ્ય તદ્દન આભાગત હતું. મને એ દેખાડ-
 વાની એને કદાચ ઇચ્છા પણ નહિ હોય. તેથી થોડી વારે
 ચગડીને એણે કહ્યું: 'તો પછી આને સાફ કરી નાખીએ;—થું
 કહો છો? કહ્યું માંસ છે; ચાલો કલાકમાં તો તૈયાર થઈ જશો.'

અને એના એ દેખાડેલા હાથ હડપથી કામે લાગી ગયા.
 હું એના તરફ ભેતો બેઠો ન રહ્યો. પેલો ભેતો પ્રશ્ન ન વારં-
 વારે ભગતો હતો કે 'આ કાણુ દરો? કુનવળી આંખોથી દૂર
 અહીં રહી સુકો રેડી ખાઈને જીવન ગુજારવાનો શો હેતુ દરો?'
 વચ્ચે એકવાર એણે મોં લેવું કરી હસતાં હસતાં કહ્યું:
 'આજ જરાક દૂર છે. ચાતુર્ય કીકરીક ફાંફાળું લાગે છે, કેમ?'
 'હા, કંઈક છે. તમે ધણી દેશક્યાં લાગો છો, નહિ વાત?'
 'હા.' એણે કોંકારી જવાબ વાલ્યો.
 'પૂછવાની દિગત નથી; પણ કદાચ સિંકાર અંગે ન બધે
 ક્યાં દરો?'

'એમ કહી શકાય.'
 અંત પ્રશ્નો પૂછતાં ને અપસન્ન થઈ બેઠે છે તેમની સાથે
 ખીજવાતો કરવી ન સારી, એટલે જાણી જોઈને મેં સિંકારની
 વાત કાઢી. ખાસ કરીને પેલા ભેત ચર્મ વિષે મનમાં સારી
 પેટ કુટુલક મનમાં હતું. મેં પૂછ્યું: 'સિંકાર બાળુ ચેત મૃત
 થાય છે? મેં તો એવું ક્યાંય વાંચ્યું નથી.'

'ન વાંચ્યું હોય એવું ન છે. એ હરણ કાઢ્યું નથી આંખે
 જોયું નથી; અને નથી આંખે જોવાની એ વસ્તુ પણ નથી.'
 'કઈ રીતે?'
 'પૃથ્વી પર જે કાંઈ અભયખજવા છે તેમાં આ હરણ પણ
 છે. પણ પ્રકૃતિના સર્જનમાં એની તોલે આવે એવું કાંઈ નથી.'
 'શી હકીકત છે, જરા કહો તો! બેસકે ચેત મૃત અત્યંત
 અસાધ્ય છે, પરંતુ—'

'તમે માત્ર એનું ચેત ચર્મ જ જોયું છે. પરંતુ મેં એને
 સંપૂર્ણ જીવનમાં જોયું છે; અંધારું નથી જોયું હતું તો ચેત ચર્મ.
 'તમે તો મને મૂંઝવી દીધો; કંઈ ન સમજાવું નથી.'
 'જરા અચકાતાં અચકાતાં આખરે એણે કહ્યું: 'અંદરેય
 પ્રાણી વિષે કદી તમે સાંભળ્યું છે?'

'અંદરેય પ્રાણી? એ વળી શું?'
 'હા; ને નરી આંખે ન દેખાય, આંખ સાથે ને અંધતાનાં
 જીવનને અંદરેય થઈ જાય. સિયામના ઉત્તર-પૂર્વ પ્રદેશના
 કુર્મન પહોંચી પેરાબેલી એક ખીજમાં મેં એને જોયું.
 માની શકો છો? મને પણ ક્યારેક ક્યારેક સંકો આવે છે!
 અને ત્યારે આ ચેત ચર્મનો સ્પર્શ કરી લઉં છું.'
 'જાડ કુટુલક થાય છે. બધી વાત કહેશો?' મેં પૂછ્યું.

એ બાંધુ પૂર્વે દારૂને ઘસીને બોલ્યાં: 'બહે; આંધળું પાણી બેઠકને જવા આપું છું. માંસ ચૂસે ચડાવીને વાત. સગવળ નીતાવતા માટે એ વાત પણ કંઈ જોડી નથી.'

આના પચાસ પાસે લઈ આવે સમસામાં બેઠાં. આને એક પૂંટો ઘેરાં ન સરીરમાં અત્યંત સુખદાથી કબજતાને એક પ્રવાહ સંચારિત થયો દોષ તેમ થાયું.

'કેમ છે ત્યાં?' એણે પૂછ્યું.

'આ નિહિ, નિર્ભય આમૃત છે, અમૃત હવે પેલી વાત કરો.'

એ થોડીવાર કપર થય્યાં એક રહ્યો. પીરેપીરે બની આંખો રમીત્યાંથી બરાબ આવી, અને એ અટકીઅટકીને આસંખ્ય પેણે બોલવા લાગ્યો:

૩૧૨ વરસે, આ ન સમયે—થોડુંક વહેતું ન હશે,—હા, નવેમ્બર અધવચમાં હું ને મારો એક મિત્ર સંલેખ વશાત્ બર્માના જંગલમાં જઈ ચડ્યા હતા. મિત્રનું નામ હતું જંગલદાહર. એ ને પાળી કૃત્રિય હતો. અમારા સામાનમાં હતા બે ધાળજાને બે સારફિલ. એકાએક એક મધરાતે અમારે સફર રોક કરવી પડેડી, એટલે વધુ કંઈ સાથે લઈ રાકવા નહોતા.

અમૂર પહાડ-જંગલોમાં મારગ-કેડી બધું બે સુખ થઈ ગયું હતું. ત્યાં મહિનાને અંતે જે યાત્રીનું થોડું નેવા નથી મળતું, ત્યાં સિંહાની પાછળ પડતું ને પાછળ પડેલા સિંહાની પ્રાણીઓથી બચતું એ ન પડ વશાવવાનું એકમાત્ર તરફ દોષ છે, ત્યાં રમ્ય કે કમળું બાન રાખતું આકર્ષે બને છે. અમે ફક્ત પૂર્વ દિશાને સામે રાખી, બીજી બધું ન જગજાનના હાથમાં સોંપીને ચાલતા હતા. ક્યા જગને અમારી યાત્રા અટકશે એનું કંઈ ન નહીં નહોત.

એક દિવસ મોડી એની એક નદીને નેતરના મામલી વરાખા પર પાર કરી નાખી. બળર પણ ન પૂરી કે બર્માને પાછળ મૂકી એક બીજા રાત્રીમાં પ્રવેશી મથા હીએ. બળર બેરાક પડી, પણ થોડા દિવસ પછી.

નેત્રિયાંજ નદીનું નામ તે તમે સાંભળ્યું ન હશે. એ અમે એને ક્યેવેથી પાર કરી કે ત્યાં ગણ રાત્રીમાં સીમાડા બેઠે છે: પશ્ચિમે બર્મા, દક્ષિણે સિયામ અને પૂર્વમાં દેવચાચિત બેનામ. પણ આ બધી વિગત અમે ત્યારે નહોતા ન હતા.

નહીં પાર કરી અમે દિનારેકિનારે દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યા. એ બાળુ પહાડ-જંગલ પ્રમાણમાં ચોટા છે. વચ્ચે-વચ્ચે બે-એક ગામડાં છે. સિંહાર પંથુ પુષ્કળ મળી રહે. ખાદ્ય-સામગ્રીના પણ તેટલા નથી. જંગલદાહરે ત્યાંની બાપા થોડી-થોડી નહોતો, એથી રાત્રેના ગામમાં કોઈ જલદરથે ત્યાં આશ્રય મેળવવાની સગવડ હતી. કડકડતી કંડીમાં મણું મૂકવાની જગ્યા મળી રહેતી.

મોડાં શહેર થા ગામ અમે બને તેમ જલદી પડાવી જતા. છતાં એક દિવસ પહોંચી ગયા. બજારેના એક પહોડી પથ-દાર પાસેથી પસાર થવા હતા, ત્યાં ડાબી બાજુથી આવતા એક કંડારાવાળે એની લાંબા, નેત્રું તે એક ચાલુસ ટેકરીની આડેથી રાઈફ લઈ કરી અમારું નિશાન લઈ રહ્યો હતો. તેથી ગાળુસ, થયેટું નાક, પાંદિયા નેત્રું મોં, પરંતુ પોપાક સિપાહીનો હતો. સરીરે ખાખી વસ્ત્રો, માથે જરી-ફરતની પૂંચ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

મોજ ટોપી, પગે પટા ને તે પર મોટા લરકરી બેઠા.

નાનું બાંકી ન રહ્યું કે આદતમાં સપકાયા હીએ, સિ-પાહીએ એ ન રિપરિમાં સીડી વગાડી. નેત્રેતેતોમાં બીજા પણ ને સિપાહી આગળે બેઠા રહ્યા અને અગળે સામે રાખી 'માર્ચ' કરાવીને લઈ ચાલ્યા.

નજીકમાં જ એમનું ચાલું હતું. ત્યાંના અમલદારે અમારી તલાશી લીધી. એનેક સવાલો પૂછ્યા, નેમની એક વજુ અમે સમજ ન રાક્યા. ત્યાર બાદ બંદૂક અને ટોચા નજીકની ચાર સિપાહીઓ સાથે અગળે કચક રવાના કરી દીધાં.

ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એનું તે અમે એક શહેરમાં આવી પહોંચ્યો હીએ. નદીકિનારનું શહેર. બધું મોટું નહિ. ચિત્ર જેવું લાગતું હતું. સિપાહીઓ દિનારા પળના એક મોટા બંજારામાં અગળે લઈ મથા. શહેરના સીંચી મોટા અમલદાર ત્યાં રહેતા હતા. અગળે તેની પાસે રહી કરવામાં આવ્યા. તે એક દેવ્ય લરકરી અમલદાર હતા. ઉમર લગભગ પિરતા-બીસેકની હતી. લીધી વેશક આંખો. શરીર લાંબા કાળ ગરમ ફેરામાં રહેવાનું થયું હોઇને તાંબાવરણ થઈ ગયું હતું.

થોડુંકાં અંતે એ બોલી રાકતા. પ્રથમ મેળાપમાં ન અમલદારે એમની સાથે ટીક મેળ ખાઈ મથો. દેવ્ય જેવી મિ-લનસારે ભવિ બીજા ત્રેલ નથી. કાળા-થોળાનો બેલ એના મનમાં જરાયે નહોતો. એનું નામ કેપ્ટન દુલેથા હતું. થોડી ન જારમાં તે અમારી સાથે આતિ આદરભાવે વાતે વળગ્યા. એમને ન મેંએક પ્રથમ નવરૂં કે અમે અનામ ફેરામાં આવી પહોંચ્યા હીએ, ને સામે પારનો પહોડી પ્રદેશ તે સિયામ છે. મેંએકાં એ બેનેના સીમાડા વચ્ચેથી વહી નય છે.

અમે ક્યાંથી આવીએ છીએ ને શા માટે આમનીકથી પડ્યા છીએ બગેરે પ્રશ્નો તેમણે પંથુ પૂછ્યા. અમે એના આવડવા એવા જવાબો આપ્યા. કહ્યું કે પૂર્વના ફેરા પંચ-પાળા બંદી વળવાની એકમાત્ર નેમથી બિહાર રાત્રીમાંથી નીકળ્યા હીએ. પાસપોર્ટ જરી હોય છે તેનું બાન નહોતું. તેમ છતાં સિંહાર અને ફેરાવિદેશ એવા સિવાય બીજે કંઈ ન જારણ હેતુ અમારો નથી.

વિચિત્ર વાતો કરતાંકરતાં સાંજ પૂરી થવા આવી. એને એમણે સિંહાની હાં વાળી. એમણે રાત્રિ-બોલન માટે થંથુ અગળે આમંત્રણ આપ્યું અને માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ રાત્રે અમારી સુવાની ભવરથા પણ થોતાને થેર ન કરાવી. એક રાત્રીજ અમલદારની આ ગયાચિત સહકલતા અમારે માટે નેટલી અભ્યુચિતથી હતી તેટલી ન જાણુનકર હતી.

રાત્રે જમવા બેસતાં એમણે એમણે પૂછ્યું, 'તમને આ બિહાર લરકરી રાઈફ ક્યાંથી મળી ?'

આમરેટોમાં અવારનવાર નવી બંદૂકો વેચાય છે ત્યાંથી લીધી છે.' અમે જવાબ વાલ્યો. વધુ એમણે પૂછ્યું નહિ.

થોડી રાત્રી સુધી વાતોના તડાકા ચાલ્યા. તે પછી કેપ્ટન બને આવ્યોને અગળે અમારા સુવાના બંડ સુધી મૂકી મથા. ધણે દિવસે સુવાના-ફેરા પમારીમાં સૂતા. પરંતુ તેમ છતાં જાંબ ન આવી. પાછલી રાત્રે જંગલદાહર અને ડોળોતો પાંચે સાથે બોલ્યા: 'મારો, બાગી' નહ્યો.

ક્રમાણી ગ્રુપ ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

ત્રાંબા-પિત્તળનાં પતરાં

જુદીજુદી સાઈઝ તથા જાડાઈનાં

●ક્રમાણી મેટલ્સ ઍન્ડ ઍલૉયઝલિ.

પિત્તળ તથા ઍલ્યુમીનિયમનાં વાસણો

હિન્દ તથા દેશાવર માટે

●ક્રમાણી એન્જનીઅરિંગ કૉર્પો. લિ.

આગ્રારોડ કુર્લા

(જી. આઈ. પી.)

મૅનૅજિંગ એગન્ડસ

ક્રમાણી પ્રધર્સ લિ.

ક્રમાણી ચેમ્બર્સ

બેલાર્ડ એસ્ટેટ

મુંબાઈ

ચહા વિષે ...

ધિય આજ નેટલો હું, તારી
ચાની બનાવું મારે, કદી
ધુસન હશે. હમણા હમ-
ણાની તારી ચોકપારી-અહ
મને નવાઈ પમરે છે.

એ નવાઈ નથી-એનું
'મીન. એમ. બ્રાન્ડ' ચહા
છે કે જેને તમે વખાણી રહ્યા
છો હું દરે સ્થળ તમારે
ટેસ્ટ મારે અહ ચહા ઉપર
પ્રસ્તો મદારે બાંધી શકુ તેમ
હું-ઉત્તમ બ્રાન્ડ આપવા
મારે ઓડીએ આમાર !

**N.M. Brand
TEA**

શ્રીમંત બેચમ - નાનીચેલવાલા કોરપોરેશન, ૧૧ નેપથિય રોડ, હાથલ દે ૭

અમદાવાદના કીટીપુસ્ટરો:-પ્રવા ફ્રીડિંગ કોરપોરેશન મીશનરોડ, ભદ્ર; અમદાવાદ

**THIS
FAMILY
SAYS !**

**LOW COST AIR
CONDITIONING
with**

CHRYSLER AIRTEMP

WATER HEATERS, ROOM COOLERS
ALSO CAN BE HAD

THANAWALLA & CO.
192, HORNEY ROAD, FORT, BOMBAY

મેં કહ્યું: 'મને વાંચી નથી, પણ બારણે સંઘી પહેરે બરે છે.'
નંજનહાદુરે બારણાની તરફ વાટ નજર કરી, ને પછી
પાછા આવીને પંધારીમાં સુઈ ગયો.

સવાર પડી ન પડી ત્યાં તેા કંઈને નતે આનીને અમને
જગડયા ને. મીઠા સાથે 'સુખશાત' જણાવી અમને નહી-
કિનારે પંકા ધાટ પર લઈ ચાલ્યા. ત્યાં જઈને તેણે તેા કિનારા
પર નેતરનો એક નાનો તરાણી બાંધ્યા છે ને, ધાટ પર બાર
સાઈફધારીઓ આક્રમક ઘટ્ટને ભેટ્યા છે.

અગારી સાથે હાથ ગિલાવતાં કંઈને જણાવ્યું: 'તમારા
સાથનું સુખ મેળવી મારો એક દિવસ મેં જાહુ, આનંદમાં
વીતાવ્યો છે. પણ હવે તમારે જવું પડશે.'

અને સામે પાર આંગળી ચીંધી એણે કહ્યું: 'સિયામનો એ
ભાગ આવ્યેત સુકો છે. સો માર્ગવાં કોઈ જન પદ નથી. તમને
બોલું બંધાવ્યું છે, સાઈફ આપી છે, ને પાંચ કારતુસ પણ
આપ્યા છે. એટલાથી તમે નિર્વિધને કોઈ મારગડામાં પહોંચી
જઈ શકો છો એવી આશા છે. બોં લેવેજ. (સુખદ સદૃશ દો!)'

હું કંઈક કહેવા જતો હતો, પણ મને અટકાવી એણે હસતા-
હસતાં કહ્યું: 'તરાપા પર નવ. નદીને કાંઠે ભિતરવા ન ઇચ્છો
નહિ તો—' ને એણે ધાટ પરના સેનિકા સામે નિદેશ કર્યો.

આખરે અમે તરાપા પર ગયા. ધાટ પરના બાર સાઈફ-
ધારીઓ અગારી સામે તાકી રહ્યા હતા. કિનારાથી વીરોધ નાર
ફર જઈ મેં પૂછ્યું: 'આમરિઆપરાશ અમે નભી સજા છે ?'

'આનામાં શિટિસ નભસો માટે રથાન નભી પાંચની
નુદી અમે છતાં કંઈને દુભાયો એ જવાબ વાળ્યો.'

આટલું કહી પ્રગથેરા કદ અટક્યો. એના ચહેરા પર ધીર-
ધીરે એક અદ્ભુત હાસ્ય મક્કી બેઠું. એ બોલ્યો, આને
જ કહે છે વિધિની વિદમ્બના. અગારી પાસે શિટિસ ગિલિ-
ટરી બંદુકો. તેઈ અગને એમેજના નસુસ માની લીધા હતા.

'પરંતુ ઉપદેશ ને કાનસ વચ્ચે તો મિનતા છે ને?' મેં પૂછ્યું.

'હા, છે; માદ મેત્રી છે. છતાં હજી સુધી તેઓએ પર-
સ્પરનો વિશ્વાસ કર્યો નથી ને સૂર્ય ચંદ્ર તપસો ત્યાં સુધી કદીયે
નહિ કરે. એ ક્રૂર બે જુદીજુદી ભતિ જ નથી, પરંતુ માનવ
સંબંધતાનાં બે સંપૂર્ણ વિપરિત આદર્શનાં પ્રતીક છે. પણ જવા
હો એ વાત!' આટલું કહી એણે વાત આગળ વધારી:

**જ્યાં સુધી અમે નદી ભિતરી ન રહ્યા ત્યાં સુધી પેલા સેનિ-
કોની બંદુકો અગારી સામે તક એવી જ રહી. માત્ર બે જ રરતા**
હતા: કાં સામે પાર, કાં સામે લોકો ત્રીજે માર્ગ નહોતો.

સામે પાર જઈને જ ભિતર્યા. ને બંદુક ને ખેરાજીનો ચેલો
ખસે બરાબી કોઈ જન પદની શોધમાં અમે નીકળી પડ્યા.

લગભગ નદી કાંડાથી જ શિરિશાળા શરૂ થયું છે. અનામ
શાન્થ અને મેકિયાંગ નદીને પાછળ રાખી અમે આગળ
વધવા લાગ્યા. પહાડી પથ દુનંદો થવા માંડ્યો. પણ આગલી
સફરથી દેવાઈ જ એલા, એટલે એ પહાડી પથ શક્ય એટલો
જાકરી પેરા કરવા અમે પગ રૂપી લોડા ગારી મૂક્યા.

બપોર ચતાં એક એવે રથને પહોંચ્યા ત્યાંથી ચોમર
અસ્થિત બળતા પહાડો સિવાય બીજું કંઈ જ દેખાતું નહોતું.
અંદપાન સુષ્ક નહિ. માત્ર પત્થર, પત્થર ને પત્થર જ—

અજાની બૂખ લાગી હતી. બોતાની ચેલી નીચે મૂકી
અમે ખાવા લેતા. ચેલી કંધાડતાં તેણે તેા તેમાં તાલું ખાવાનું
કંઈ જ નહોતું. હતા માત્ર પતરાંના થોડા બંધ ડબ્બા. 'મેર'
એ રિથતિમાં આવી પડ્યા છીને તેમાં ડબ્બામાં બંધ આવે
નારતો પણ કેટલા પામે છે ?

પણ ડબ્બા પરનું નામ વાંચતા આંખો ફાટી રહી નામકદ
Canned Beef—ગોમાંસ! અમે એકબીજાની સામે નેચુ.
નંજનહાદુર સુરતે હિન્દુ હતો. થોડીવાર મૂતિવત નિષ્કર ભેરી
રહી, પછી એક નિશ્વાસ મૂકી અમે ભેમા થઈ ગયા ને ચૂગ-
ચાચ આગળ વધ્યા. અખાદ ડબ્બા પાછળ પડ્યા રહ્યા.

એ પછી અમારા પર એ અવદગા-આક્રમણ શરૂ થયું તેનું
વિચતવાર વર્ણન કરી વગને ત્રાસ નહિ આપું. આમારામાં
એક પણ પક્ષી નહિ, ધરતી પરના જીવ છતાંની વાત તો
ફર રહી, એક ખિસકોલી સુધા નેવા ન મળે. તરસથી તા-
બવું સુકાઈ અંધું હતું, પણ પાણી ક્યાંય નહોતું.

પહેલે દિવસે અનાજનો એક ફાણે કે પાણીનું ડીપું મેં
વેટમાં ન મળ્યું. કંધાડા આકાશ નીચે ધાબળા પર પડી રાત
કાઠી. બીજે દિવસે બપોરના ત્રીજા પહેરે કંઈક એક પ્રાણી
દેખાયું; પણ એટલે દૂર કે એ કંઈ પ્રાણી છે તે જાણખું
મુશ્કેલ હતું. પરંતુ ત્યારે અગારી રિથતિ એવી હતી કે માં
ભાગવતી સિવાય જીવ કોઈને આસરો નહોતો. લગભગ ત્રણ
સો નાર દૂરથી એ પ્રાણી પર નિશાન લીધું, પણ એ નિષ્કળ
મળું. બધા મળીને પંચ કાનુંસ હતા તેમણે એક બોલો કર્યો.

આખરે એ દિવસે સાંજે પાણી મળ્યું, એક પથરની
તરડમાં ઘટ્ટને ડીપું ડીપું પાણી ચૂનું હતું. અર્ધા ક્લાકે માંડ
બોલો બરાથ. નંજનહાદુરનું મોં રયામ પડી ગયું હતું.
માઠં પણ એવું જ થયું હશે તે વિષે મને શંકા નહોતી.
પ્રપાલીને અમારે શરીરમાંનું લોહી જમવા માંડ્યું હતું. એ
દિવસે પાણી ન મળ્યું હોત તો અમે ન બચત એમ લાગે છે.

પરંતુ તેમ છતાં માત્ર પાણી કપર જ નમલું શક્ય ન
હતું. સરીર નળાં પડ્યું હતું, માથું પણ દેકાળું ન હતું. ત્રીજા
દિવસની એક વાત એકધારા દુઃસ્વપ્ન જેવી યાદ છે રતુંબાડ
રંગનું એક સસલું જેણે, ને અમે એની પાછળ પડ્યા. દિન-
દિશાનું ભાન હતું નહિ, ને એ સસલું પણ નભે અગારી સાથે
રમતે ચડ્યું હતું. એકદમ લાગી યે નહોતું જવું ને અમારો શિ-
ક્ષર પણ નહોતું થઈ. એની પાછળ બે કારતુસનો લોગ આ-
પ્યો; પણ નજર ધૂધળી બની હતી ને હાથ પગ પણ જૂનવા
હતા. સાંજે એક લોખા બાંધેલા પહાડ પર નઈ એ આદર્ય
ગઈ ગયું. શરીરમાં ત્યારે શક્તિ શેષ નહોતી, બંદુકનો ભાર
પણ અસહ્ય લાગતો હતો. ક્લાંત અમે પહાડ પર પહોંચ્યા.
ત્યારે અમે બુદ્ધિના દોરેલા દોરવાતા નહોતા, પણ એક અંધ
આવેશના મેરે જ એની પાછળ પડ્યા હતા. પહાડ પર જઈને
ભેમા રહ્યા તેવું જ માનું દરવા લાગ્યું. એક લીટો પ્રકાશ આંખ
સામે ઝળકી બેઠ્યો, ને પછી બંધે થાર અંધારું પથરાઈ ગયું.

મૂર્છા પળે ત્યારે તડકો નીકળ્યો હતો. નંજનહાદુર ત્યારે
પણ મારી આંખમાં ભેમાના પથરામાં પડ્યો હતો અને
અને સામે જ, નંજાખર પહાડની ગોદમાં, નજર પડેલે ત્યાં

સુધી લીલા ધાસથી છવાયેલી એક ખીણ હતી જેનાં દેવાં પર મઈને રૂંગેરી રોસાની જેમ એક ખતલો નદી વહી જતી હતી.

થોડી વારે નેચળહાડુર માનમાં આવેલા, ને પરપરને રેકે એમ પહોંચેલોતરી નદીકિનારે તરમ ડિપાવી, ખીંચાય એટલું, પાણી પી, ફાંખી વારસુધી એ શીતળધારે પર અંકા પડ્યા રહ્યા. નેતીં દગળાં સાંઢને અમૃત સાથે સરખાવતા હતા; પણ અમે તે દિવસે સાંઢે એ પાણી પીએલું તેની સાથે સરખાવતાં તે અમૃત પણ ઊંચવાહ લાગે.

પણ જ્યાં હોએ આડવાત, તરસકિપાલવાની સાથે બાંજ બાગવાની ઇચ્છા પેચુ પ્રેરણ થઈ બીડી હતી. પણ એને બાંચથી કંઈ રીતે પીંચારે ખાણું ફેરફાર સુધી નહીં રૂંધી. પરંતુ જ્યાં કોઈ પેપી-પ્રાણી જ્યાંયું નહિ, અંદાલતોં કંઈક રૂંધી રોળાં-બેંધે બેગી નીકળ્યાં હતાં. કદાચ એમાંનું કોઈ રૂંધીયાર હશે એ આશાએ બિચા થતાં નેચળહાડુરને કહ્યું: 'આહ, જરા નેઈએ... કંઈક ખાવાનું જરા બચે તો.'

પરંતુ આંધર રૂંધેલેસવાની ઝડપ નહોતી. એક કાંઠાજા આંધર ખીંચી નેવાં પાચ છ નાનાંનાનાં લાંબાં ફૂંચ મળ્યાં. તરત જ એનાં ભાજ પાડી અમે એકે એકે તેને પેટમાં પચરાવ્યાં. એ આવેલ સખત હતો, હતાથે ખાઈ હતા ને?

પણ કંઈની શોધમાં ખીલ એક તરફ ચાલ્યા. ત્યાં નેચળહાડુર અંજળી બીંધી ખૂંચ પાડી કહ્યો: 'એ તુ જો... તુ જો!' એ પાછુ વાળીને જોયું તો એ એક અજળ દરમ હતો. રોળાં એકે વાળા દરજી નિર્ભય ધીરી થતિને નદી તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં. સહુથી અજળ એક કલગીયાર માદા દરિયી અને એની પાછળ આંકે દસ બીજ દરિયીઓ. અધારાથી લગમગ સો વાર ફર એ રોળું ચાલ્યું જતું હતું.

પણ એ અદ્યુત કદરૂ પળવાર જ જોયું-નેઈ સમયું. નેચળહાડુરની બગ કદાચ એમને મને પડી હતો. એ બધીએ એક સાથે અગારી સામે જોયું. ને પછી એક અજળ વાતળની. અગારી આંખ સામે જ નેતનેતમાં એ બધી દબામાં મળા ગઈ. અવાજ બની અમે બિચા જ રહ્યા. પછી આંખ બોળીને ફરી નેયું તો કંઈ નહોતું! તટકામાં પ્રકાશથી ખીણ વદત છ-ય હતી.

બીક લાગી આ કોઈ માવાની ખીણ છે કે પછી અગારી બાળની પાગલતામાં અમે કાંઈપનિક છવ-અંતુ નેવાં રાકે હશે હતાં? સાંજજી છે કે મઝેભિમાં બૂજતરસથી ખીડાત પ્રવાસી મૂલ્ય પહેવાં આવી ગાવામૃતિએ જીએ છે, તો અગાં મોત નજીક હતું જી?

મેં નેચળહાડુર તરફ જોયું તો એની આંખો પામત જેમ ફરી રહી છે. માસથી કંપતા સાકે એ બોલી કહ્યો: 'અહીં આ પછી ક્યાં આવી પહોંચ્યા?' એનાં ક્યાંકં બિલાં થય ગયાં હતાં. એક જણ એક સાથે ભાન બૂલીએ એ કે માથે નેચળહાડુરને કિંમત આપેતા હું સગલવવા મર્યા. પણ સમનહું છું? હું પોતે જ ભાન બૂજતા પર હતો. એક વેરા એક વરસે જઈને બેઠા. ખાસતું રોમવાની કમગૂરી પણ નહોતી. એકો દરો નહીં તરફ વાકી રહ્યા.

આશરે અરધી કલાક પછી એક અવાજ સાંજળી એક દમ ચોંકી કહ્યો. રોળું એક હંચું ખરીતો અવાજ કરતાં.

અગારી પામે મળે અડપથી પસાર થઈ ગયાં હોય એમ બરાબર અનુભવું. અને બીજા બ પામે પાછગારી એક બૂજવા વચની ચીસે વાતાવરણ કિંમત કરી નાખ્યું. વળીને જોયું તો લગમગ પચાસ વાર ફર બૂખરા રંગના એ મોઝા વેં બેઠા છે. થોડી વાર નિયત બિચા રહી એ ફરી ચીસ પાડી કહ્યા. ધિરાજ છટકી ગયાની નિચંગતાની એ ચીસ હતી; ને તે પછી અનિચંગવેક વિધરિત દિશામાં ચાલ્ય અટક.

થલે ફર સુધી અમે એમને જોઈ શક્યા. દબે એક નયીન રૂંધે જંગી. એ જ તો આ વરે તો દવામાં મળા ન ગયા. ત્યારે સો અગારી આંખની ધ્રુવિત નથી અને તે પછી પેલું હસલું કાંઈ આજ કપુરની જેમ અદરક કેમ થઈ ગયું? તો થઈ દગળાં જ ને ખરી એનો અવાજ સાંજળે તે કું હશે?

ધીરેધીરે બેધાર પડી. શરીર દબી પડતું હતું. ગાથમાં તમ-તમાર સક થયે. ખીણમાં પહોંચ્યાની પ્રથાકિતે નવાનીની ગઈ હતી. તબ્બિવસના કડાકાને વાકે શરીર પર આકાશ હું હું. કદાચ આ રીતે જ કદાચ નિતેજ ન થતાં ધીરેધીરે દિવસ બૂજ્યા રીપકની જેમ અમે જે દરી નહીં, એમ લાગ્યું.

અને ફરી જ તત, એ એ જ વખતે એક પડમ વિશ્વચ-ધારી માનવજાત અગારા દેવ-અને કહેવાને અમૃત ન કરત તો. અમે અચળપણે નદી બાણું વાકી રહ્યા હતા. સર્વે આંખો રહો હતો. એવે વખતે નદીકાંઠે કંઈ કાંઈકાંમીનું અરપજપણે દેખાયું. કનાકાની બપોરે તપેલી રોતના ટંક પર જેમ વરાળનાં છાયાવર્તુલો ભમવા શરૂં છે, લગમગ તેનું જ. કદાચ એણે વધુ રથળ રતપ લીધું. ને ધીરેધીરે માથાં હાંચું એ રોળું અગારી આંખ સામે મૂરતે ચાલીને લેલું! મુગ્ય એ વિશ્વાસપૂર્વક અમે જોઈ રહ્યા. આ પણ હું સંભવિત છે એ કું સાચી જ શરીર-ધારી હશે કે એને જોયે ન માનવાનું કંઈ કાંઈ નહોતું. પોળાં રવાનીવાળાં શરીર કપર રૂંધનાં દિરણે બેલે લકસી પડે છે. નિશિત, નિઃસંકાપ પછે નદીમાં થોં નાંખી તેમો પાણી પીતાં હતાં. અંદર-અંદર મહા-મુશ્કી કરતાં રમતાં હતાં, અને કાંઈ કાંઈ નતીકાં પર હેલું પાસ ખાતાં દૃષ્ટિ અનુભવતાં હતાં.

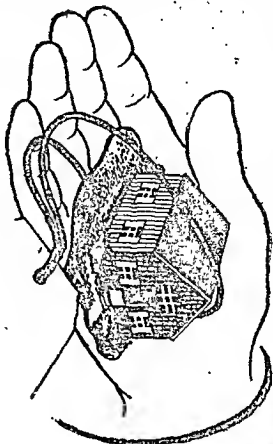
નેચળહાડુરે ક્યારે રાઈવેલ કપારી તેની ખંભર જ ન પડી. એકાએક બાણું બીંધી બેઠાં એમ સાંજળું થય ક્યાં. જોયું તો નેચળહાડુરના હાથમાંની કાંઈક જાની નળી કાંઠાની જેમ હાંચે છે. રાઈવેલ ફેંધી દઈ એ કોઈકો: 'ન કાંચો! એ માવાની છે!' હરજી-ટોણું ત્યારે ફેરેધી અદરક થઈ ગયું હતું.

આટલી વારે આ અદ્યુત દરોળાં કંઈક રહેરહે સમજ શક્યો. તેમો અ-શરીરી નહોતાં. ખીલ સાધારણ જીવોની જેમ એમને થ દેહ હતો. પરંતુ કોઈ પણ કાંઈકે ભવ પામતાં તુરત જ તેમો અદરક થઈ શકતાં. થોડી વાર પહેલાં પેલા વચને એમનો ખીડા પકડેલા ત્યારે એમનો જ અદરક પડ-ખનિ અમે સાંજળેલો પ્રકિતિના વિશ્વ વિચિત છે! પકડો-ધી વેશબોલી આ નાની ખીણમાં આદિ કાળથી આ દરોળે રહે છે. અને સાંધોસાંધ અનેક દિવસ પ્રાણીઓ પણ રહે છે. એમના આશરણથી બચવા ખીણે કંઈ જ અદર એમની પાસે નથી, તેથી સંતુને જોતાં જ તેમો અદરક થઈ બચે છે."

આપનો મહાપ્રશ્ન

માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતમાં આવડે
અન્ન અને રહેવાને ઓટલો મળાય છે; આને
સમસ્ત વિશ્વમાં અનાજ અને રહેવાની જગ્યા-
ની મારામારી છે. નિરાશ્રિતોની વણવટરને અને
સ્થાનિક પ્રજાજનોને માથા ઉપરનાં છાપરાં માટે
ગોટીગોટી પાત્રડી આપતાં પણ નિરાશ થવું પડે
છે. પ્રાંતીય અને મધ્યસ્થ સરકારને એક કોષડો છે.

સહુર્ષ જણાવવાનું કે—

હિંદનનાં પ્રખ્યાત કારખાનેદારોએ જનાવેલાં
હિન્દની આબોહવાને અનુકૂળ પ્રિફેક્ષીટેડ
ધરો અને ગેરેન્ને માટેના હિન્દુસ્તાન અને
પાકિસ્તાન માટેના અમને સોલ્ડ એજન્ટ
નીમ્યા છે.

ક

ધરો જાંધનારી સંસ્થાઓ તથા સહકારી
સંસ્થાઓ તેમજ અને પ્રાંતીય કે વિભાગીય
વેચાણમાં રસ હોય તેમણે આત્રા અધિકાર
માટેની શરતો માટે નીચે અરજ કરવી.

ક

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે
આવાં પ્રિફેક્ષીટેડ ધરો તથા ગેરેન્નેનું
એક નાનું કન્સાઇનમેન્ટ તૈયાર
થઈ ગયું છે.

વધુ વિગતો માટે લખો:—

પણ ઍટલાસ એન્જિનીયરિંગ

કોરપોરેશનના હાયકાઓના અનુભવ
પછી આપની અને સહુની મૂલવણનો
તોડ કાઢવો છે. ઍટલાસ પ્રિફેક્ષ
હાઉસ કિફાયત છે અને તે ૩૫૦૦ થી
૭૫૦૦ સુધીમાં ગણી શકે છે. હિન્દની
આબોહવાને અનુકૂળ છે અને ૫૦ વર્ષ
સુધી આપ નિર્ધોસ્ત છો.

ઍટલાસ એન્જિનીયરિંગ કોરપોરેશન

કુખાર અને દાંતની કથા

વૈષ્ણવ મહિનાની કચકચની દીપ્તિના દિવસોમાં કદી તમે એવરોમાં ગયા છે? અને ગયા હો તો ખબર કપાસનાં બેનરો તમેએ ખુલાં છે? જે કોઈ કપાસના બેનરોમાં ગયા હશે તેમને ખબર હશે કે પ્રકૃષ્ઠ રીતે વિકસિત એવા કપાસના બેનરોએ બેનરો મન કેવું રાચી જોડે છે? તેના અંગમાંથી ઉપસીને બહાર આવતા રને તે સમયે ચૂમી શેવાનું મન નથી થતું? આખી દુનિયાના શરીરને દાંતનાર એ નાનકડા પુષ્પના ગર્ભમાં કેવી કેવી સક્રિયતા પુરાયતી હોય છે? તમારી જગ્યા અને સુવાસને શોભાવનારું પણ એક ફૂલ છે, અને તેનું નામ દાંત છે. તમે ભારે મુખને ઉઘાડો છો ત્યારે એ દાંતની શોભાએ બેનરો ફાળે તે ચૂમી શેવાનું મન નથી થતું? રવચ્છ દાંત અને કપાસના ફૂલની આ પવિત્રતા છે એ જાણે માનવ શરીરના અંગભૂત અંગરક્ષકો છે. એક શરીરને શોભાવે છે બીજું મોઢાલો. **ઉ.** તમારા અસ્થિત્વને વચ્ચો જેમ પ્રભાવશાળી બનાવનાં હોય છે તેવી જ રીતે તમારા એ પ્રભાવશાળી શરીરને તમારા દાંત પ્રતિભા આપના હોય છે.

તમારા પ્રભાવ અને પ્રતિભાને અજવાળનારું

ડીમંતો વસ્તુપ્રતિબંધનાં પાંચેલું
સાબટોન
કુખારાવકર

મહાશુભરાતને ચરણે—

—મહાશુભરાતની સન્નારીઓને

શ્રી ચંદ્રશંકર ત્રિવેદીની

પ્રથમ ભાગ

સર્વોદય પિક્ચર્સની અમર કલાકૃતિ

(ગરવી શુભરાતી બાપામાં)

નિર્માતા-લેખક :
શ્રી ચંદ્રશંકર ત્રિવેદી
સંવાદો :
શ્રી મોહનલાલ ધામી
દિગ્દર્શન :
શ્રી બાપુજી વિકાસ

વરધેલી

સંગીત :
બાલાલા હાકુર
ગીતો :
'મનકથી'—શ્રી ધામી
શ્રી ઈશ્વરજી રાજ
ગોસ્વામી

આજની નારીના જીવનના સળંગતા પ્રશ્નો—અજીકેના પ્રશ્નોને
આજેબની એક સુચિત નારીના જીવનપ્રેરણા પાતી મજબૂત કરતી—
—અત્યારના યુગની...સામાજિક કૃતિ—

કલાધરો—શારદાઆશુ રાજેશ્વરી રાજેશ્વરી દેવેશ્વરી આસાફ શોભાશાહી વ.

હલો મારે લખો: સર્વોદય પિક્ચર્સ, પરીક્ષક હાઉસ, કેનેડીયન, મુંબઈ-૭

ગિગ ઘોડી વાર અટક્યા. એમના મેંડ પર પેલું મૂંઠ દારૂય ફરી ફરતી ગયું. હું મનમુગ્ધની જેમ સાંભળતા હતા. અત્રી-કિક કગમ્થાને વારતપના ચોક્કામાં મૂકીને જેમ સાંભળવાની હોય છે, તેવી જ આ વાત લાગી હતી, મેં પૂછ્યું : 'આ મું શકય છે ? વૈજ્ઞાનિકરીતે જોતાં આ અપ્રાકૃત નથી શું ?'

એણે કહ્યું : 'હુઓ ભાઈ, વિજ્ઞાન તો હવે સુધિ-સમુદાયને કિનારે આંટા મારે છે; સાગર-તીરનાં સંખ-છીપલાં વીણે છે. સમુદ્રમાં ફળછી એ નથી મારી ગયું. વળી આને અપ્રાકૃત પણ કઈ રીતે કહીએ ? કાપીડો પોતાની દૃષ્ટિ મુગ્ધ સારી-રેનો રંગ ધારી શકે છે ને ? પ્રકૃતિએ આગરક્ષણ માટે જ એને એ શક્તિ બક્ષી છે. વધુ દૂર કાં નહોતું ? આજે તમે જે હરિયાળો શિકાર કર્યો છે એની જ વાત લો. એ હરિયાળ કેઈ જાડ પર મેંડું હોત તો તમે જોઈ શકત ખરા ?'

'એ ખરું. જાડનાં પાન સાથે એનો રંગ એકદમ ભળી નય છે.' મેં કહ્યું. એણે એણે કહ્યું : 'તો હુઓ, એ પણ એક રીતે અદૃશ્ય થઈ શકે છે ને ? આ હરણીની અદૃશ્ય થવાની વાત એથી જરા આગળ નય છે.'

'દીક, પછી ?'

એ કંઈક હકીકત સમજાવે ને નંગળાદાદરને કહ્યું : 'ફિર નહિ ભાઈ, એ ગાયાલી નથી; પણ આપણા જીવતા રહેવા માટેનો છેડકો દાવ છે.'

હવે એક જ કારતૂસ બાકી હતું. આ અગળણ યાત્રાનું છેલ્લું ભાગ. એ જો નિષ્ફળ નય તો પછી બીજી 'પારે આવતા મૃત્યુને કોઈ રીતે અટકાવી શકાય તેમ ન હતું.

કારતૂસ રાઈફલમાં નાખી, હુંડમાં છુપાઈને અમે બેઠા રહ્યા. કદાચ તેઓ હમણાં જ અહીં પાળી પીવા આવે પણ ન આવે તો ? જે વખત અહીંથી જ ફરીને.... ન પણ આવે.

દિવસ અસ્ત થતો હતો. સૂર્ય પહાડની આટરે રહી ગયો. નંગળાદાદર તંડામાં હોય તેમ બેઠો હતો. હું મારી સમગ્ર શક્તિ ભેગી કરી નિરાસા અને થાકને દૂર રેડી વાટ જોતો બેઠો.

નદીનો જળજળતો પેરી પ્રવાહ હોળાળો, પથ્થર પર દેખાયાં નહિ. નિરાસાને હવે રાક્ષી સપાઈ નહિ. હંદણ સાથે જ ભાગ્યાં હતાં. હવે નહિ આવે એમ લાગ્યું.

એણે આપે છે તો બીજા બાબત એની પરવણી કરી દે છે. આ હરણીને એણે સુધિ બોલી આપી છે. એથી જ દૈવાય બાગર માટે આવી સરસ સકિન આપી છે. અંધારું જંગમવાને બહુ વાર નહોતી, ત્યાં જેમાં હંદણ ફરી દેખાયાં.

એમને જોઈને મારા હૈયામાં ગંજળના ધળધાર થવા લાગ્યા. પહેલાંની જેમ તેઓ ટોળાળું જ આભ્યાં હતાં, એ જ રીતે નિર્ભય ચિત્તે ધાસ ચરતાં હતાં ને રમતાં હતાં. મેં રાઈફલ લપાડી છેડું બહુ તો પંચોતેર વારનું હરો, જે રાઈફલ માટે કંઈ જ ન હતું છતાં હાથ મૂળતા હતા. કેમયે હવે બસાતું ન હતું કે આ છેલ્લું—છેલ્લું જ કારતૂસ છે. મારી રાઈફલના અવાજે હું જ બોલી બેઠ્યો. એક હરણુ ચારે પગે બેઠું થઈને ફરી બેઠું ને પછી આખું જ ટોળું ભડુની જેમ ફરી અદૃશ્ય થઈ ગયું.

છેલ્લું કારતૂસ પણ એણે ગયું પડ્યાપાતે પીડાતા શત્રુ મનને બંધો ઘોડી વાર બેઠો રહ્યો. ધીરેધીરે ચેતના પાછી ફરતાં લાગ્યું કે ત્યાં જેણું ટોળું બેઠું હતું ત્યાં ભાડો એક લાંબું ધાસ આપમેળે બેઠી રહ્યું છે. શું હરો ? ત્યારે શું... ? શકિત અને અર્થે ત્યાં ગયા.

પવન નથી ને છતાં ધાસ ઢાસતું હતું. કમઠાઠા ધાસનું હલનચલન એણું થવા આભ્યું. ત્યારબાદ છાયાની જેમ આ મારી આંખ સામે હરણુની ચાર ખરી દેખાઈ.

'મર્યું છે ? મર્યું છે ?' નંગ-બહાદુર બેઠેલા સાથે ચિત્તાર પાડી બેઠ્યો. ને હું પણ પા-ગલની જેમ ધાસ પર નાચી બેઠ્યો. એક ગમત પ્રાણીની હત્યા કરીને એવો કતકટ આનંદ મેં કરી નથી માન્યો.

પંદર મિનિટમાં પૂરેપૂરો દેહ જોઈ શકાયો. મૃત્યુએ આ-વીને એનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ અમારી આંખ સામે પ્રગટ કરી દીધું.

—અને એના જ સામઠા પર તમે આજ બેઠા છો.' એની વાત આંખિની પૂરી થઈ ગઈ. મેં પૂછ્યું : 'તે પછી ?'

'પછી બીજું શું ? એનું માંસ ખાઈ અમે જીવ બચાવ્યો. સાત દિવસ પછી એ ખીણ પાર ફરી એક માગડ પહોંચ્યા. એ પછી બે મહિના પગપાળા ચાલતાં એક દિવસેકેક સહેરમાં પગ મૂક્યો. ત્યાંથી નંગળાદાદર ચીનની ટીકાગમાં ચડ્યો. ને હું..... આંસ હવે કદાચ પાડી ગયું હશે.'

આટલું કહી એ અટકી ગયો.

ખાલીવાનું પતાયી ત્યારે એ બન મહાનમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે રાતના દસ વાગી હતા. મિત્ર મારી સાથે ચાલ્યા, પણ ટોચે એમણે ચેતીથી નહિ. અંધારે મારી સાથેકવનો હાથે પકડી રસ્તા દેખાડતા તે આમજ ચાલ્યા.

લગભગ દરેક ગિનિટ મુંગમુંગા ચાલ્યા હોઈયું. કંઈ દિશામાં જઈએ છીએ એનો ખ્યાલ નહોતો, છતાં લાગ્યું હતું કે જે રસ્તે હું આવ્યા હતા તે રસ્તે પાછા નથી ફરતો.

આચિતા એ બોલ્યા : "મારી સાંજ આજ સારી ગીતી." "તમારી કે મારી ?" મેં પૂછ્યું. એણે કહ્યું, "મારી. મલિનો દિવસ થયાં મન થોડું ફરવાની તક નહોતી મળી."

ખીજ પંદરેક ગિનિટ ફરી નીરવપણે ગઈ. પણ મારા હાથમાં ટોચે આપતાં એમણે કહ્યું : "હવે તમે પાછી ચકકે પહોંચી ગયા છો, અહીંથી સરળતાપૂર્વક ઘેર પહોંચી જઈ શકશો. હીક ત્યારે ? વિદાય ! ફરી કલાચ આપણે નહિ મળીએ."

"એ શું ? ફરી આનીસ. કંઈ નહિ તો આ ટોચે પાછી આપવા તો આવડું જ પડશે ને ?" મેં કહ્યું.

"આવવાની જરૂર નથી. આનસો તે તમે માફ કેડાણે શોધી શકશો નહિ. ટોચે બધે તમારી પાસે જ રહી—એક સંધ્યાના સ્મૃતિ ચિહ્ન રહે. ત્યારે દિવસમાં જ હું ચાલ્યો જઈશ."

"ક્યાં જશો ?"

જરા થારે શાંત રહી એણે કહ્યું, "કંઈ નક્કી નહિ. કલાચ ફરીને સિયામ લગ્ન પછી જઈ, આ નેજા ત્યાંમું નહિ, પણ જીવંત ધોણુ દરણ પકડી લાવવા મથીશ. કેમ, શું કહે છે ?"

"સરસ ! પણ શું આપણે ફરી નહિ જ ગણીએ ?"

"સંભવ નથી. વાક, વિદાય."

"વિદાય, દુર્હિનતા મિત્ર,—નમસ્કાર."

થોડીવાર અધારામાં બેસા રહી પણ ટોચે ચેતવીને બેઠું તો મિત્ર નીરવપણે ચાલ્યા ગયા હતા.

પરંતુ એની બચિયવાણી સાચી ન પડી. ફરી એકવાર આમરે બેટો મળે ગયા. અડધાડિયા પછી એક રેવજનને મુક્યા રટશને ગયા હતા, ત્યાં એકાએક અમે સામસામી થઈ ગયા.

"અને ! આ શું ? તમે ?" મેં કહ્યું.

"એને માથે એક કાનટોળી હતી. એજે એજ રહેજ ને લંચી, જરા હસીને એણે કહ્યું, 'નહ છું'."

એ જ વખતે રીડી વાગી. રેટશનમાં બીડ હતી. ત્રીજા વર્ષના કોઠ મુસાફરે યોગ્ય મસ પોટલા સાથે પાછળથી પકડે ચાલી. એમણે સંભાળાને ફરી બેઠું તો મિત્ર નહોતાં નિરિગત થાથે આભુળાણુ બેઠું હતું. બેઠું તો આખરાં શરણાંબાણુ મળી રહ્યા હતા. થોડી સળા ટી. એસ. પી. હોવા છતાં જ મણુસ મિલનસાર છે. એજાણુને એજે મેળાપ થાળી ન શક્યો. "હજુ, 'કેમ ? કંઈ તરફ બેપડયા ?"

"જનું કયારે નથી, રેટશને ફરવા આવ્યો છું" કહી આણુ હસીને એજાણુનાણુ ચાલ્યા ગયા. મારી બેપડવાને સમજ થઈ ગયા હતા, છતાં મિત્રને ચોતરફ શોધ્યા. પણ આ બે ગિનિટમાં જ એ એમના માયામૃતની ભેગ જ એવા અદર્શ થઈ ગયા કે ફરી એમને ભેઠ જ ન શક્યા.

ત્યાર પછી આ એક વર્ષ થયાં એમને દીકા નથી, ને હવે ફરી કહી થે મળાણુ કે કેમ તે પણ નજીસો નથી.

વાર્તાસાદિત્યના ધારાધારણુ મુજબ આ વાર્તા આ પહેલાં બહુ વહેલી પૂરી થવી જરૂરી હતી. હાકાકતમાં આ વાર્તા લખવા બેસતાં બેઠું હતું તો જાત કરતાં આડવાત જ વધી ગઈ છે. વાર્તા કરતાં વાર્તાના વક્તાની વાત જ મોટી થઈ ગઈ છે. સાફ છે કે હું બહુ મોટો ધરાસ્ત્રી લેખક નથી નહિ તો. સરખને એજે ભેઠે ભારે થઈ પડતા.

એર ! મિથમ એ ચૂક્યો જ હતું તો થોડુંક વધુ કહી લઉં. આ વાર્તા લખવાનું પૂર્વે થયા પછી એક કામજ મળ્યા છે. એ કામજ જ હવેપસંદાર રહે આ સાથે જોડી દઉં છું :

"પ્રિય બાઈ."

તમે મને બૂલ્યા તો નહિ જ હો. સિયામ ગયા હતા; પરંતુ પેહું દરણુ થકી લાવી શક્યા નથી. બેટો દશામાં એ જીવંત નથી. કપવાસ કરીને મરી નથ છે. એ જ કો પ્રભવેશ કદ."

કામજ પૂરેકયાંય તિથિ-તારીખ કે કેમણું નહોતું. પોરતની આપ પણ એવી આરપહ હતી કે કંઈ કંઈકનું નહોતું.

શકુંતલા

ને વર્ષના ચોવનનાં પ્રયત્ન
ને ને ફણે આખરનાં, વળી ને
આશ્વિન કે, વૃષભ કરે, અગ્રણી
આત્માને હસવાનન્દ મુગ્ધે,
ધરા અને સ્વર્ગનું એક નામ ને.
સો સાર્ય તે હૃદયરતા—શકુંતલા.
"શોધ"

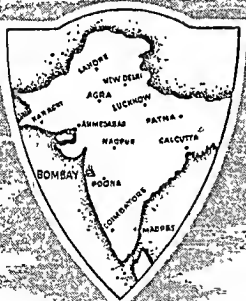
(શકુંતલા વિરોના જર્મન કવિ. એટલા હજુશરોના એમણે બાષાંતરની નીચેની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓના અનુવાદનો પ્રયત્ન)
Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed,
Wouldst thou the earth, and heaven itself in one sole name combine ?
I name thee, O Shakuntla ! and all at once is said.

ધી આલ ઈન્ડિયા જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હેડ ઓફીસ :- કોટ મુંબઈ.

ચેરમેન :- રામદેવ એ. પોદાર, એર-કવાયર

‘આલ-ઈન્ડિયા’ મોટા પ્રમાણમાં બરપાઈ થયેલ યાપણ અને બાહોશ તેમજ અનુભવી સંચાલન ધરાવે છે; પરીણમે એક પહેલી હરોળની વિમાસંસ્થા તરીકે સંધરતા અને સલામતીની ખાત્રી આપે છે.

સત્તાવાર યાપણ રૂ. ૧,૨૫,૦૦,૦૦૦

ભરપાઈ થયેલ યાપણ રૂ. ૩૧,૨૫,૦૦૦

જાહેગી-આગ
હરીઆઈ-અકસ્માત

જનરલ મેનેજર :- એસ. બી. કાર્ડમાસ્તર.

ધી

સેન્ટ્રલ ઍક

ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ

સ્થાપી : ડિસેમ્બર, ૧૯૧૧

સત્તાધારી યાપણ...
... રૂ. ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦
બહાર પાડેલી યાપણ...
... રૂ. ૫,૭૭,૫૦,૦૦૦
ઉધરાવાયેલી યાપણ...
... રૂ. ૫,૭૭,૭૧,૭૦૦
પમાર થયેલી યાપણ...
... રૂ. ૩,૧૪,૨૭,૩૦૦
રીઝર્વ અને બીજા ફંડો...
... રૂ. ૩,૫૩,૨૮,૦૦૦
ડીપોઝીટો (૩૦-૧-૪૮)...
... રૂ. ૧,૩૫,૭૨,૪૧,૦૦૦
વડી ઍક્સિઝ :

મહાત્મા ગાંધી રોડ, ટાઇટ, મુંબાઈ.

ડીરેક્ટરો

સર હોમી મોદી, કે. બી. આઈ. ચેરમેન
દીનશાહ ડી. રોયેર, એર-કવાયર
બાપુલ દાદાભાઈ લાભ, એર-કવાયર
ધરમરાઈ સુલતાન ખટાઉ, એર-કવાયર
સર અરદેરસીર દલાલ કે. સી. આઈ. ઇ.
એચ. એફ. કોમીસેરીઅટ, એર-કવાયર
કુવરંદ હોરમસજી બાબા, એર-કવાયર
મનમોહનદાસ માધવદાસ અમરસેરી,
એર-કવાયર

માણિકલાલ પ્રેમચંદ, એર-કવાયર

લંડનના એજન્ટો :

ધી બાસ્કેલેઝ ઍક લિમિટેડ અને
ધી મિડલેન્ડ ઍક લિમિટેડ

ન્યૂયૉર્કના એજન્ટો :

ધી ગૅરટી ટ્રસ્ટ કં. ઍફ ન્યૂયૉર્ક
અને ધી એલ ઍક નેશનલ
ઍફ ધી સીટી ઍફ ન્યૂયૉર્ક

દરેક ભત્રાનું એકિંગનું કારગાહન
કરવામાં આવે છે.

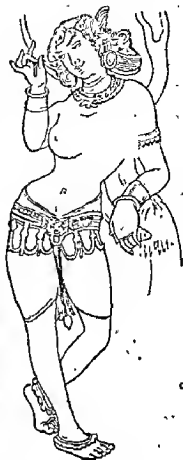
એચ. સી. કુપ્ટન

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

ચહેરા પરના જુના યા નવા ખીલ મંટે છે.
જો એકજ રાતમાં ફાયદો ન થાય તો
પૈસા પાછા

કી.બી.૧ રૂ.પાંચ **વાપરો**
સિદ્ધિ સંન્યાસી ફાર્મસી
કે. પાંજરાપોળ, અમદાવાદ.

શિલ્પ-પરિચય

હિંદી કલાનાં રૂપ તથા રહસ્યદર્શનના અગ્રણી આવિષ્કારક તથા 'રૂપમતાતંત્રી', ભણીતા કલાવિદે-અક શ્રી અધ્ય-દ્રુકમારે આગુણીય વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરેલા મૂળ બ્રહ્મણી ગ્રંથનો અનુવાદ. સંખ્યા-બેઠક દર્શનત્રિજોષી કરેલું આ પુસ્તક કલાનાં રૂપ-રહસ્યની શાસ્ત્રીય સમજણ આપીને રસદૃષ્ટિ ખીલવવા હપરાંત હિંદી કલાની સાગળજીના ગર્હસ્થના અવ્યાસ-રૂપ બની રહેશે. **૧૮૬૫** રસદર્શિના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓ, ચિત્રશિક્ષક, માધ્યમિક સાથાઓ, પુસ્તકાલયો વગેરેને હપયોગી, ખીચાખીચ લખાણ સાથે લગભગ ૨૦૦ ચિત્રોથી ભરચક સમૃદ્ધ ત્રી-શાસપાથી ફિ ૨ ૩ (પાંચ ગાા)

કુમારે કાર્યાલય લિ.

તમને ટિકિટ-સંગ્રહનો શોખ ખરો કે?

તો-એ શોખને કેળવવું
ગુજરાતી-અંગ્રેજ ભાષામાં પ્રકટ થઇ
એક માત્ર માસિક

ટિકિટ-જગત

આપિંક લવાબગ માત્ર રૂ. પાંચ
આવશ્યક માંગે
તંત્રી : હરિલાલ બેંકર - પોસ્ટ બોક્સ ૨૩૧૨ - દાલબાદેવી - મુંબઈ-૨

સહકાર

એજ જિંદગીના વીમાન્યવસાયનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. જિંદગીના વીમાદ્વારા અન્યો-
ન્યની સહાયથી અકાળે મૃત્યુથી થતી હાનિ સામે વીમા લેનાર રક્ષણ મેળવે છે. સહકારી
વીમા સોસાયટી દ્વારા જ આ સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણરીતે અમલમાં મૂકી શકાય છે.
તેથી

બાંન્ધે કો-ઓપરેટિવ

ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લિ.માં

આજે જ વીમા ઉતરાવી ભાવી સામે રક્ષણ મેળવો

હેડ ઓફિસ : કો-ઓપરેટિવ ઈન્સ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ

સર ફરીજશાહ મહેતા રોડ, કોટ મુંબઈ

મેસર્સ અનુપમ બ્રધર્સ

એમ. એચ. નાયક

મીર ઓજન્ડ

બાંન્ધે સેક્રેટરી

ઉત્તર ગુજરાત

કળાપીઠ,

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

મુરત

કુમારના વાંચકો

તમે વરોદરામાં ક્યાં ઉતરશો ?

ગાર્ડન
હિન્દુ લૉજ

જૂનામાં જૂનું ગણીતું મથક

જે અમીરી ભોજન અને સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા
માટે વખણાયેલું છે. માટે જરૂર એક
વખત મુલાકાત લેવા ભલામણ છે.

હેડ ઓફિસ : વરોદરા મુરસાબર સામે
સયાજીગંજ

To develop your interest in aesthetic
and artistic problems

JOIN

THE YOUTHS' ART &
CULTURE CIRCLE

A Unique Circle of its own kind

172, Princess Street - BOMBAY

OUR PUBLICATIONS:

BEAUTIFUL UNITY

by Nicholas Roerich;

Foreword by Abanindranath Tagore

(Price Rs. 2/6/-)

AESTHETICS—Our Art Journal
(Price Rs. 1/8/-)

ILLUSTRATED MONTHLY ART
BULLETIN

(Yearly Subscription Rs. 2/6/-)

To our New Members all our above
publications FREE upto December, 1948

શું એનું કાંઈ દ્યેય જ નથી?

તમે તમારા સમયનો ને નાણાંનો નકામો જ વ્યય કરી રહ્યાં છો? તમને ખબર છે કે એક કુટુંબવાળા માણસ તરીકે તમારે આવનારા પ્રસંગોને—તમારા છોકરાંની કેળવણી ને તેમનાં લગ્ન વગેરે લક્ષમાં રાખવાનાં છે? અત્યારે તમે યુવાન છો ત્યારે જ આ બધી બાબતો માટે જોગવાઈ કરી લો. વર્ષો પીતતાં જશે ને તમે નિર્બળ બનશો.

પહેલાંની જેમ તમારી શક્તિનો ઉપયોગ તમે નહિ કરી શકો. અમને લગ્નો અને અમે તમારી વર્તમાન સાધન સંપત્તિ પર દબાણ લાવ્યા વિના ભવિષ્યની જોગવાઈ કેમ કરવી તમારે માટે ને તમારાં સ્વજનો માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા ને સલામતીની કેવી રીતે ખાતરી રાખી શકો તે અમે જણાવીશું.

હિંદમાં સૌથી જૂની વીમાસંસ્થા

ધી બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ

લાઈફ એશ્યરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ : બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડિંગ, હોર્નેબી રોડ, મુંબઈ.

દરેક પોલિસી ધરાવનાર નફામાં હિસ્સો ધરાવે છે.

ચીફ એજન્ટ્સ—મે. મોહન સન્સ એન્ડ કું.

૧૨૫, મુલ્કેજી વાડિયા બિલ્ડિંગ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

મે. એમ. સી. શાહ એન્ડ કું. ૫૪, ગાંધી રોડ, (રીવીરોડ) અમદાવાદ.

મે. એ. જી. ફરનાન્ડીઝ એન્ડ સન્સ કામરૂપી રોડ, નાગપુર.

પણ આગાધી ને જિવણ પ્રવૃત્તિઓ જનને છે તેમની ખાસ નોંધ લેવાની જોઈએ. 'ચીતરવાનું સહેજ છે' કરીને 'કુમાર'ના તંત્રીએ ચિત્રકલાનું બધા ક્ષણ અંદે અંદે દર્શાવેલા સંવિત શીખવવા માંડ્યું હતું તેમાં ચિત્રકલાયુગ રવિભાઈની આજની ચિત્રસાળા બીજા રૂપે રહેલી હતી. એ પ્રવૃત્તિને કાળે કરીને કળા આભ્યાં ને મુજરાતને શ્રી કનુ દેસાઈ, શ્રી કમ્પુલાલ ભટ્ટ, શ્રી રસિકલાલ પરીખ, શ્રી છગનલાલ નંદવ આદિ જુવાન ચિત્રકારોના સમૃદ્ધ કાલ મળી રહ્યો. ઉપરાંત, મુજરાતના, દેરાના બીજા પ્રાંતોના અને વિદેશના ચિત્રકારોના તથા તેમની કૃતિઓના પરિચય આપવાનો કમ તે 'કુમાર' રાખ્યો હતો.

આના જ એક ફોટા રૂપે ફોટોગ્રાફીની કલાને ઉત્તમ આપેવાનું પણ 'કુમાર' સ્ત્રીકારેલું અને દરીકાઈ કાવા કલા-કુશલ દિગ્દિકાજીથી છત્રી પાડવાની પ્રવૃત્તિમાં જેમ પૂરો હતો. શ્રી જલજનતભટ્ટ, શ્રી શ્રીદાગ ભટ્ટ, આદિ છબીકારોની કૃતિને 'કુમાર'થી પોષણ ને પ્રેરણાદન મળેલું એ કહીકતને તેમો.

દેસના યુવકો સમગ્ર ત્યારે જે સમગ્ર દેશાન્તે પડ્યાં
હતાં. એક તે રશિયાની ક્ષાન્તિ અને બીજું જર્મનીની યુવક-
પ્રતિ. એકમાં ગ્રાહક દીને કૃષ્ણકાળીને નૂતન વાપી જમવ
સર્વજ્ઞતા અભિલાષને ચૂંતે સ્વેચ્છા ગતવું જવું હતું; સંપત્તિ
ના જ્યેષ્ઠ સાથા કલ્પાદોકે છે તે શ્રમજીવીઓને સ્થાપિતના
સમગ્ર સાધીદારે ગુલ્લાને, જમતજવતદારમાં સવધાનતા
દેવાયે તે સિદ્ધાન્ત બળ હસીને આપવા આવે. જ્યેષ્ઠ દેને;
અને બીજામાં એક પરાગ્રિત રાષ્ટ્રના તબયુવકો આત્મગીરવ-
પૂર્વક રાષ્ટ્રોત્થાવાના કાર્યમાં જાગી જઠને રાષ્ટ્રવાદના નૂતન
રૂપ સ્વેચ્છાને આપિષ્કાર કરી રહ્યા હતા. આંધીજી આ સમગ્ર
જ્ઞાનદેશક કાર્યનું દેશાન્ત પોતાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પૂરું પાડી

રહ્યા હતા. એમના કાર્યકર્મમાં ઉપરનાં બંને હાલોતોનું સત્ત્વ આવી નહીં હતું, પણ એ બંનેની અધીરતા ને કમવા બાદ રહેતી હતી. શુભશાસ્ત્રિયા પીકની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પરિપાક સમાનવયુષ્કાંએ ગાંધીજીની દૃષ્ટિમાં તેમ જીવ્યાં હતાં પણ આખા દેશની અપેક્ષાએ એમની પ્રશંસિત પેઢી એ પ્રશંસિતો. એટલી કે ખાસ આકર્ષક લાગતી નહોતી. પણ ગાંધીજી પોતે કંઈ થોડી રીતે તેમ નહોતા. માત્ર એ પ્રભુની રાક્ષિત્વ ગાંધીજીને કાર્યકર્મો રખડ કરતા હતા. એમને કાઠવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા દેશની વિવિધ સ્થિતિઓ કાઢતે તેઓ સાધી રહ્યા હતા. એટલે એમને જ નહીં સાથે આપણું ધર પણ ગોઠવાયેલું હોય એવો ઘાટ તેઓ ઉઠાવવા માગતા હતા. કોંક્રેટ સડતે દેશને સ્વરાજ્યની નજીક આપણી પ્રકૃતિ હતી એનું એમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું. એથી જ નવાજાદારીને ખ્યાલ એમને અધિકારિક ધીરતા ધારણ કરવા પ્રેરતા હતા. દેશની નાડ એમના હાથમાં જ હતી અને દેશની રાક્ષિત્ય એને તેના વ્યાધિઓના તેઓ કોંકરના ને પૂરા પરીક્ષક હતા. આથી પ્રત્યેક સડત પછી એ પ્રભુને યાદ આપવા દેતા. દેશ-વ્યાપી આંદોલનમાં નિરાશા ગણતા પ્રભુ હતારાને નિષ્કેય બની નહીં તેવો સંકલ્પ હતો, એટલે રાષ્ટ્રની વિશાળ આકાંક્ષાને મુકાબલે નાતા પણ સ્પષ્ટ મુદ્દાની આસપાસ સ્થાનિક સડત ગોઠવવાની ને દેશનું ધ્યાન તેમાં એકામ કરવાની ચોતાની વ્યૂહરીતિને અનુસરીને એમણે બારોડાની એલિટાસિક સડત બંધી હતી. એ સડતે તેમજ દેશકંઠે શુભશાસ્ત્રને સરકારની કોંકરની એની પણ એને નેરો કરવી નહોતી. બારોડાની સડતે સંગઠિત પ્રભુશક્તિ શું ન કરે તેનો સમીક્ષા પૂરો પાડ્યો. એ પછી કોંકરો પણ પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો સંકલ્પ કર્યો ને મોહાવેરા સામેની સડતને નામે પ્રખ્યાત થયેલી ૧૯૩૦ની ઇસિદાસ સરખાની સડત બારણાં ડોકતી આવી.

આશા, શક્તિ અને હર્મગતી ત્રિવેળી સમી ને મુખ્યતા આ સડતમાં હતી તેવી કદાચ ખીજ એકે સડતમાં નહોતી. ૧૯૨૧ના અસહકારમાં આથી પ્રભુનો સાધ નહોતો. પૂરો સંગઠાવ પણ કદાચ નહોતો. આ સડતમાં સંગઠાવની તો ન્યૂનતા હતી જ નહીં, પણ પ્રભુનો સાથે જળવેરો હતો. પ્રભુમાં રાતોરાત નજી નીરવ હતી નીકળે ન હોય, તેમ વાનર-સેનાદમે જાળકો પણ આ સડતમાં હતી પડ્યાં હતાં, ધરનો ખૂણો છોડીને બહેનો પણ જસલા સરખાને ને પિંદરિંગમાં બાંધેલી થઈ ગઈ હતી. અને જુવાનોનું તો પૂર્ણ જ શું ? ને ખળની અધીરપણે તેઓ રાહ જોતા હતા તે આવી પૂણી હતી. સડત હતી અદિસક, એટલે કે નતે ખપડું પણ પ્રતિ-પક્ષીને વાળ મુકાં વાંકો ન કરવો, એની પ્રત્યે રાત્રીજાન રાખવો, એવી એની પાછળ પ્રેરણા હતી. હંદોરોનાં ગાયાં રવાનાં, હંદોરોને પકડીને જેલમાં પૂરવામાં આયા, હંદોરોની મિલકતો નષ્ટ થઈ, પણ અનન્ય યોધેદ્રિયામાં રંગીતા સમાન નહીં. આખરે સરકાર થાકી ને પ્રભુ છોડી. સરકારે સામાન્યનું કહેણ મોકલ્યું, સલામતી તરીકે માંધીજીએ એ સ્વીકાર્યું, સુલેહની યોજના ધલ કરી, જેઓ ખાલી થયા માંધી, અને માંધી-અર્થિત કરારો થયા. એ કરારોથી સ્વરાજ્ય ન ગળ્યું, પણ પ્રભુને જળ મુકેળ મળ્યું. ને વાલસરતી આ

સડતમાં પ્રભુએ અનુભવી તેમાંથી પાછું પાછું પ્રગટી રહ્યું. એક કંઠાં મુઠી કવિઓ આતાં ધરાય નહીં, લેખકો લખતાં ધરાય નહીં, એવા આર્થ અનુભવ પ્રભુને થયો. પછીના દિવસોમાં પ્રભુને આશાનિરાસાના અનેક પ્રસંગો આપ્યા, પણ અંતિમ જમીની એની શક્તિ હતી તરી એનું મારણ આ સડતમાં પ્રભુને જે છવ મળી હતી તે છે. પ્રભુનું આણું માનસ આ સડત પછી પલટાઈ ગયું, સ્વરાજ્યના હકદાર તરીકે નતે પછી એ ચર્તા છે, અને ગમે ત્યારે આ દેશ છોડવો પડવાનો છે એ જ્ઞાન સહિત તે પછી એજેન રાજકીયો નહીં છે.

આ સડતે શુભશાસ્ત્રને જે દલિઓના પરિવચક રાજી-મુદાર, કમાર, કમો, પશુલાલ શીખરાણી, રતિલાલ શુક્લ આદિને-તે છોડી, એમની ભાગિઓ ને એમનાં મીતોનું સ્વાગત કરવા 'કુમાર' તત્પર રહ્યું હતું. નવા બાને, નવી શેઠી ને નવા પાતાવરજીવાળી પણ પ્રાણપૂર્ણ કવિતાને જે સરકાર 'કુમાર' કહી છે, એ સર્વ નવાં તત્ત્વોને સમજવા ને ખીલવવાની જે 'કિ' 'કુમાર' દાખવી છે તેનો કદાચ એટલો નહીં નર. એમ કિતકતાનું તેમજ કાવ્યકતાનું પુણ્ય 'કુમાર' એક આશ્ચર્યાન બનવું નિશ્ચય હતું. આટલે મુઠી આવાતાં 'કુમાર' નવ વર્ષની મળત પૂરી હતી હતી. એજે પોતાનો સમૃદ્ધ ૧૦૦મેટ બેંક પણ સુભરાતને બચ્ચે ધર્યો હતો અને સામયિકની સંપાદન-કલાને વિશ્વવાચકો દેશબંધો હતો. પોતાની પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર શુભશાસ્ત્રના હૃદયમાં કેવું અપૂર્વે રયાન 'કુમાર' મેળવ્યું હતું તેની આ એકાંકી ઉત્તમ પ્રતીતિ થાય છે.

પણ તેમ પછી મેહતા આવે જ. જોખમે છતાં નાટકો સભાવાઈ રહ્યાં જે ૧૯૩૨ પછી પ્રભુલખનમાં પણ મેહતા આવવી શરૂ થઈ. હોરે અરબિને આપેલું હોરે વિલિંગને ફોંક હતું, એ નાની સડત એમાંથી રેડા થઈ નેતાઓ પકડાયા, વળી છૂટ્યા. પ્રભુને પડાવવા ૧૯૩૫નો હિંદુ-સાહન-ધારો સાદી સરકારે આગળકર્યો, પણ પ્રભુએ એનું સાત્ત્વ સંઘેરે રાજી રાજી સુઠાની વિરુદ્ધમાં ધીલે પણ પાયમાં ને દેશસમરેતનો ને-કિંદેમો પાછો એ આગતમાં સરકારની કડિત નીતિને શિકરે આપી. પણ પ્રભુને જુરસો નરખ પડી ગયો હતો. પ્રતિક દેશનને લાભ સર્જીને સ્વાયતતાના આશાસનું સુખ ભોગવવાની એને લાલચ થઈ આવી હતી. માંધીજી એ ચરતી ગયા અને અડફેળ પણ યઈ ગયા. પણ આ પ્રકારના સંસારો કદીને જ એ કોંકરમાંથી ક્યારના છૂટા થઈ ગયા હતા, એથી પોતાની કાર્યનીતિ ને એને અડસરવાનું સ્વાસ્થ્ય અજાણિત રહે. છતાં ગાંધીજીને નેતા તરીકેનો સંબંધ એમણે કાપ્યો નહોતો.

બંધા રહ્યાના પ્રતિક રવરાજ્યના આગેનો અગ્રણ્ય કરીને કોંકરો રાજ સલાવવાની આગડત અને પ્રભુનો નિષ્ઠા ધરનારના રાજકીયને હાથે પ્રભુને કેવો હત્તર થઈ શકે તે હંમીકે સિદ્ધ હતી આપી. રિયલિટ અને નીતિ બંનેની સુધા-રણના અનેક કાર્યકર્મો પ્રાંતોની મહાસભાવાદી સરકારોએ હાથ ધર્યાં અને ગવર્નરે કે માંધીય સત્તા સાથે વર્ણવતા પ્રસંગે આપતાં સ્વેચ્છાએ સંતા પડ્યાં બિરતી નહીં એ બેઠનું નામ મપવાની ચોતાની તત્પરતાને બીધે સર્વત્ર ચોતાનું જ ધાર્યું હતું. અને છતાં માંધીજી સમૃદ્ધ કાનિતી રૂપ સમજનારા વિચારણ લોકનાથોની ભાતિ, જે આમ ને આમ વાલ્યા કરશે

તો અપૂર્ણ રસ્તારાની આ રીથિત પ્રવ્રત્તને પસંદ પડવા માંડશે તે પ્રવ્રત્તને કાન્તિનો જુરસો નરમ પડી જશે તે, સાચી હતી. એ એક ઉત્તમ વિધિધટના હતી કે પ્રાંતિક રસ્તારા પ્રવ્રત્તને બહુ ઓછા સમય લોગવવા મળ્યું. એથી પ્રવ્રત્તની અદા દૃઢ થઈ, એને રસ્તાનભર આસ ખાવાનો ગાળો મળ્યો અને નેતાઓને રાજકારણનો અનુસંધ મળ્યો.

પણ પછી બીજું મહાદુષ્ટ આવ્યું. યુરોપમાં રિથિત એવી પેઢા થઈ કે બ્રિટનનો એમાં પક્ષકાર બન્યા વિના છૂટકો ન થાય. એ તો પક્ષકાર બન્યું ન, પણ પૂછવાગાછવા વિના પોતાને નેતરે નેડાવેલા હિંમને પણ એણે પક્ષકાર બનાવી દીધું. આગેવાનો ચીડાયા, પ્રધાનોએ દોડાલ્યાવ કર્યા, સહેજ પણ આનાકાની વિના ગવર્નરેએ રાજકારણ સંભાળી લીધો, કૉંગ્રેસી આગેવાનોએ રસ્તારા સાટે સહકાર આપવાનો કડકો કરી નેવા પ્રયાસ કર્યો, ગાંધીજી અને તેમની વચ્ચે મતભેદ રચ્યો, પણ કડકામાં લપડાકાવાગતાં ગાંધીજી સાચા હયાં અને હાલત વિના બીજે એકે ગાંધી હથાકો રહ્યો નહીં. આ દિવસો દરમ્યાન યુરિલગ લીક, જેનું સાહી સરકારના આશ્રયથી અને સંધળી વાતમાં ના બહુવાના હકવાદથી બળ વધી રહ્યું હતું, તેને મનાવવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પણ કૉંગ્રેસી અને મહાત્માજીએ કરી નેવેલા, પણ માવામાં ન જેનું પ્યાન જોટિલું તે ત્યાગના જેખમી માંડેને રોનો પસંદ કરે કૉંગ્રેસ હિંદુ સંસ્થા બની આવે તો ન લીગના સરગરીન એની સાથે વાત કરવા રાજ હતો, અને કૉંગ્રેસ પોતાના ઈતિહાસ અને સિદ્ધાંતોને અન્યથા કરી શકે એમ નહોતો. પરિણામે બંનેન ગામં નિરાશા ન રહ્યા અને એક પાંખે બીડવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને કૉંગ્રેસ આગળ વધ્યે મઠ. આ સમયે રેપ્પ બાન થયું કે આપણા સામાજિક જીવનની વિષમતાઓને લીધે એક પ્રવ્રત્તિમાં આપણે એક પ્રવ્રત્તિ સરજી શકતા નથી. આથી અરુદ્રથતાનિવારણની પ્રવ્રત્તિ પર ગાંધીજીએ ખૂબ ભાર મૂક્યો અને એથી હકેવાતા પછાત વર્ગોમાં નજીત પણ ચાલી આવી.

આ સમયે સમય 'કુમાર' રિથરખણે પોતે સિદ્ધ કરેલું ઉત્તર ધોરણ અનેક સમસ્યાની મિત્રોની મદદથી ટકાવી રહ્યું હતું. કેટલાક નવા સાથીઓ અન્ય પ્રવ્રત્તિમાં વળી મથા હતા, તો નવા સાથીઓને સહકાર આવી મળ્યો હતો. 'કુમાર'નો ૨૦૦મો અંક પણ એની હારકિર્દીની સાચી યસાકસી સમો બહાર પડ્યો હતો. 'કુમાર'નાં સમયમાં એકો વિશિષ્ટ ને પુષ્ટ બન્યાં હતાં ને ગુજરાતના કોમ્યાર્થને જ્ઞાનસમૃદ્ધ ને તેજસ્વી બનાવવાની પ્રવ્રત્તિ અવિરાગ ચાલુ રહી હતી.

એવામાં ૧૯૩૬માં બીજું મહાદુષ્ટ ફાટી નીકળ્યું. જોકે હિંદની ભૂમિથી પહેલે દર યુદ્ધ બેલાઈ હોઈને વેપારીઓને તો કમાણીનું નાણું પર્વ આવ્યું શાની છત છે ને શાની અછત છે તેનો વિવેક હયાં વિના વેપારીઓએ ને આવ્યું તે સંધરવા માંડ્યું ને દરેક ચીજવસ્તુના ભાવ જામે ચડવા માંડ્યા. દેશવાસીઓને ભોગે સાચો કે દુઃખ અજાતનો લાખ લઈને નેમનની પાસે હમ્લર દતા તે લાખવાળા થયા ને લાખ હતા તે કોરવાળા થયા. આમ ત્રણ પ્રકારના વર્ગોના એમાં યાજી વચ્ચે મથાં એક મહેનતગત્વીર કરનારો, બીજો નોકરિયાત મધ્યમ વર્ગનો, ને ત્રીજો સારકારિક પ્રવ્રત્તિઓ ચલાવનારો. પાછળ

થી મહેનતગત્વીર કરનાર વર્ગને સરકારે ખાસ પગલાં ભરીને રક્ષણ આપ્યું, અને કુટુંબજીવનને પરિરિથિતને અનુકૂળ બનાવવા નેટલી રિથિતરયા પકતાનો પ્રસારયગુણ એ વર્ગમાં હતો એટલે સરકારે નેતાં એ વર્ગે ટકી રહ્યો. પણ પેલા પ્રસારય ગુણને આભાવે અને રક્ષણને આભાવે નોકરિયાત મધ્યમ વર્ગ બરબાદ થયો. દેશના સમાજશરીરમાં આ વર્ગે કરોડરત્નને રધાને છે; અને એણે જીવવા માટે ને હવાતિયાં માર્યા છે તેને પરિણામે રાષ્ટ્રીય અર્થકારણની દિષ્ટએ નેતાં દેવાદાર મીડેને લેણકાર બનેલા દેશના આરિચમાં ભારે જોટ આવી છે.

યુદ્ધના રક્ષાવાતગાંધી દેશ બેચરી જશે એવી ને આશા આરંભે બંધાઈ હતી તે છેક ધોડી તો ન નીવડી, પણ યુદ્ધની બીપજી અસરોમાંથી દેશ બેચરી ન રાક્યો ન્દરિયાતની બીજે બાજરમાંથી અદ્દરથ મથા માંડતાં વેપારીજી અને પ્રવ્રત્ત બંનેએ સંધરખોરીનો અપ્રથમ લીધો. અને એવિવારો વધી પડી, સરકારે ભાવ બાંધવાનો ચલન કરતાં કાળમાં બમ્બે રાજ ભયાં. પરદેશીથી આવતો માસ બંધ પડી ગયો અને પરદેશી સરકારને પ્રવ્રત્ત માટે અંતરની લાગણી નહીં, એટલે આ દેશનાં માણસો અને આ દેશની સાધનસામગ્રી વડે એણે યુદ્ધદેવતાનું અપ્પર ભરવા માંડ્યું. બંગાળમાં ને બીપજી માનવ સંનિત દુકાળ આવ્યો તે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરતાં યે ભૂડો હતો. યુદ્ધમાં ન મરે એટલાં બધાં માણસો ભૂખે રિળાઈ રિળાઈને એ દુકાળમાં માર્યા ગયાં.

આ બધો સમય દરમ્યાન રાજકીય પરિરિથિત ખૂંધવાતી રહી હતી. બ્રિટિશ સરકાર દેશવાસીઓના માનવ નેતાઓનો સાથ અને (વિશ્વાસ મેળવી રાજી નહોતો, અને પોતાની સત્તાનો લાભ લઈને સરકાર દેશની માનવ સંપત્તિ અને સાધન સંપત્તિને ને નિરંકુશપણે હોમયે જતી હતી તેની પ્રત્યે દેશવાસીઓનો રોષ માતો ન હતો. ઍટલાન્ટિક હકપત્રની બાબતને દેશના અગલગાં વિરતાઈ કરવાની માગણી મળતરડી કરવામાં આવેલી. તો ન યુદ્ધમાં બ્રિટનના પસંની નેતિકતાની પ્રવ્રત્તિ કદર રહી શકે અને યુદ્ધપ્રયાસમાં સામ આપી શકે. પણ સાહી સરકારે એ વાત કાને ધરી નહીં. પરિણામે ૧૯૪૨ના આગરેમાં સાહી સરકારની નફ્ટાઇ સામે લડી લેવાનો સંકલ્પ મહાસભાએ કર્યો. પરંતુ એ અમલમાં મૂકાય તે પહેલાં તો સરકારે ને એની સામે લડાઇ શરૂ કરી દીધી અને આગેવાનોને ઉચ્ચાઈવચ્ચેને નેજમાં મૂકી દીધા. પણ પરિણામ નુદું ન આવ્યું રોષે બરાયેશી પ્રવ્રત્તિ પોતે થઈને લડવને આગળ ખપાવી અને વિદ્યાધાંજીએ રંગ રાખ્યો. આ પ્રવ્રત્તિ છરવની દોહરી છે એનું સરકારને પૂરું ભાન થયું.

આ બધાંની અસર 'કુમાર'ના સંચાલન ઉપર પડ્યા વિના કેમ રહે? મૂળથી ને એ વેપારી સંસ્થા નહીં. એની નેટલી સાખ તેટલી બેઠાળી એની નાણુંની સજ્જતા નહીં. નીતિનિયમો નેને મૂકવાની એને રસ્તાવધી ન ફાવત નહીં, વળી, કામળ ચંચે આદિ મુદ્દજીવનસાધનાં સાધનો પરદેશી આવતાં અટકી ગયાં. પરિણામે કામળમાં યે દાળાં બનંદો ચાલ્યાં, કામળ મોપો થયાં અને અંતે દેશમર્યાં કામળમાપ આવ્યો. અખબારી કામળ અને તે પાખ અમુક મર્વાકામાં વાપરવાની ફરમાવશ થઈ. એમાં 'કુમાર'ને ખૂબ રોષયું

પડેલું. પાનાં પડી ગયાં, બીજાં ઝીણું થઈ ગયાં, "કુમાર" નાં પ્રસિદ્ધ ઓગેને જેમનેમ કરીને મગધાવવા માટે પશુ સુસજ્જા આમણવવા પડ્યા. આટલું એણું હોય તેમ જોણી આપક અને બધારે મજાજીવેલી, સાધનો અને કારીગરોની ટાંચેની આદત છાશવાની આવી, કેવળ ભવના અને સંકલ્પ-સાક્ષિથી "કુમાર" ટપી રહ્યું હતું. શુભસંકલ્પનું બળ હેતુ પ-રિણામક હોય છે તે તે જોતી કારકિર્દી કહેવાલાયે તેમ છે.

પેપ્સુ ૧૯૪૨થી એક બીજું, જેનું નામ પાડવું હતું છે એણું એક અદ્યતન, જે સમગ્ર વાક્યાય-પ્રવૃત્તિને દબે છે તે "કુમાર"ને પણ દબાવે રહ્યું છે. "૪૨ પછી દેશમાં, દેશના બ્ય-ક્રાંતિ અને બાહ્ય રૂપને ધડનારી પ્રચ્છંદપટનાઓ કપરા-હાંપેની બનતી રહી છે, બેંગલોર, સાન્નિપ્રિય, પ્રત્યેષત સંસ્કૃતિની વારસદાર પ્રબળમાં પણ કેવી કાલ સંદાસશક્તિ બતી પડેડી છે તેનું પારખું પણ "૪૨ પછી બિદેશી સરકારને અને પ્રબ-નાયકોને મળવું રહ્યું છે. "૪૨ની ભગતએ "કોની ભગત નહોતી. એમાં "કોની મુખતા કે સૌભાગ્ય નહોતાં. એમાં રોષ, દત્તે, તિરસ્કાર હતો, અધોરતા હતી, સર્જનના નુકાં પણ વિના-રોને છત્તસાહ હતો, માફ ગમે તે થાય પણ નું તો નહીં જ, એ પ્રકારનો આંત્રિ આતેશ એમાં પ્રવર્તી રહ્યો હતો. પ્રબળાં મૂલ્યો અને મનોદશા એ આદેશને પસંદી નામ્યા. સદૃશ વિચારસાક્ષિયાળા શું પુરસ્કારવું અને શું ન પુરસ્કારવું તેની વિગતસાક્ષ્યા પડ્યા, ને જંગને તરો ચડયો તેગણે પૂરપાક દોઢ મૂકી. પરિણામે માનસિક અખંડણ અને અકર્મણ્યતા-થી ખીટાતા સંવેદનશીલ સાંધિયકોએ માન રૂબાની કીધું ને જે બનવું હતું તેના મૂક પ્રેક્ષક થયાનું સ્વીકાર્યું. ન જે સ્વ-ભાવ પલકીને મન મૂકીને આદેશને સાથ આપી સારંગ, ન કાંતાથી એ સર્વોરો વેગળા રહી રાખ્યા.

ત્યાં આઝાદ સેનાની પ્રવૃત્તિની પ્રબળે નજીક થઈ, અને પ્રબળાં અકર્મણ્ય હરસાદ અને આત્માગીરવનો જેભરો આગે. સૈનિકોને બળવો થયો, માંધીછનું અપરાધ અને હાથે અ-કર્મ ઝીણા સમયેની એમની મંત્રણાઓ પણ આવી ગઈ. દેશ-નેતાઓ છૂટ્યા અને પ્રબળશક્તિથી ટરી મગેડી સરકાર સાથે સત્તાબદલાની વાટાઘાટો આરંભાઈ. એમાંથી કોમ્મન રમ-ખાણો સરભર્યાં. જે હાલુ યુદ્ધથી નહોતી થઈ તે આ રમ-ખાણોથી થઈ. બ્રિટનને પડે મુશ્કેલી તો હતી. પણ સાંતિમાં હાથે. આંધ્રિક દિલ્હિએ બ્રિટન તારાજ થઈ ગયું હતું અને વારસ-વિક દિલ્હિએ બદલી દેને હિંદી કપર રાજ કરતા અસમર્થ હતાં. બ્રિટનની પ્રબળ પણ સાક્ષીવાદી નીતિથી વાજ આવી ગઈ હતી. પરિણામે દિલ્હને ધાર્યા કરતાં પણ વહેણે સ્વરાજ્ય મળ્યું. માત્ર દુર્લભિત મુસ્લિમ લીગની અસહકારી મનોદશાને કારણે દેશના બાગમતા કરવા પડ્યા. છતાં ખંડિત તે થે સ્વરાજ્ય મળ્યુંને પ્રબળે પચકમાંથી ભોળી મુક્તિનેશની પણ ખૂબ

ને છતાં સંવેદનશીલ સર્જકોના હૃદયવારિ દાહમાં નહિ. કદાચ જગત આખામાં જે disillusionment (આદેશો વિ-રોધી અચ્છાદ) વ્યાપી રહેલ છે તેમાંથી આપણો દેશ પણ મુક્ત નથી. સિસ્ટુશને જે મુખેપાતની અપેક્ષા છે તે મુખતા જ ક્યાં છે? વાક્યાય-પ્રવૃત્તિમાં એવ આવડો નથી તેનું આ

યુગ્ય કારણ છે. પરિણામે બીજા સામયિકોના જેમ "કુમાર" નો પણ કસ દબે જોડા બેતર છે. આ પણ એક વિગત છે અને એને તરી ન્યા "કુમાર" વ્યવાહરમાં ખાનગી માલિકીનું મદી અર્થબદેર સંરચાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તે થ એ તો જીંદગીનું ચિંતકિઓનાં પ્રગટ રૂપેની એક ગિલનબંધિ છે. એ શક્તિઓ પૂરી પ્રગટ થતી ન હોય તે બીજા બાપડી કેટલું કવી શકે? છતાં "કુમાર"નું સંપાદનશીલ એણું ને એણું જ આકર્ષક અને અસાધારણ રહ્યું છે. અનેક પ્રકારની આપ-તિઓ નડવા છતાં એના આધારકોને સંકલ્પ ટપ્યો નથી.

આનેકની બીજ વાત એ છે કે "કુમાર"ની પ્રતિષ્ઠા અને ફેલાવામાં જરાયે એકાદ આવી નથી; બલકે ફેલાવો અટી-નણે થયો છે. દેશની પરિસ્થિતિ થાળે પડે, હોલિયોથ સ્વરથતા પ્રાપ્ત કરે, વાક્યાય-સર્જકોની આસા અને અજ્ઞા-કરીથી પુલકિત થાય અને સમુદાય આરોગ્યપણું સુખી પ્રબ-લવનને પ્રકાશ થોમેર દેવાઈ રહે તે પ્રત્યે મગીની દબે રાહ નેવાની છે. એ આવતાં પહેલાં હજી પણ અપચત રહેવું પડે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ પ્રબળે ક્યાં નિરાંત મળી છે? સ્વરાજ્ય એના પોતાના પ્રકારે લઈને આગળ છે. હિંદ અને પાકિસ્તાન બંને રાજ્યોમાં લઘુમતીની કલેશો, ધર્માન્તરો, સ્ત્રીઓનાં અપહરણો, લઘુમતીની બિનરેતો, એ નિર્બાસિતોનાં પુનર્વસનાટના પ્રકારો, કારણરોને મેરફે મુક, એ બધું તે હવું જ. તેમાં પૂર્ણ મહાભાષાની દરવાની વ્યથા કોરોસાઈ.

પણ આ બધું થવા છતાં પ્રબળું સંગમન વહણું નથી, દેશની અર્થબવર્યા બાંધી પડી નથી અને રાજ્ય હલ્લેતર સ્થિર-તા પ્રાપ્ત કરવું નહય છે એ પણ એટલું જ નિશ્ચિત છે. દુનિયા-ભરમાં જે અસ્વચરતા, અનિશ્ચાસ અને સાચી પ્રલયની આસીકા છે તે દર ન થાય ત્યાં સુધી આપણે પણ સ્વચ્છ, સુખી અને આખાક બની રાજીએ નહીં. છતાં બિચસાન્તિ સ્થાપવામાં દિલ્હના પ્રવૃત્તિયત શુણે. ગરદેશ થઈ શકે તેમ છે એમાં તે કદા જ નથી. પણ પ્રથમે દિલ્હ પોતાનું ધર-ઓ-કવી રહે તે પછી જ એ બદારના પ્રકારે પર પોતાને પ્રભાવ પાડી શકે. દેશવાસીઓને બલવસનાં સાંસોં પડે છે તે દુર કરવાના છે; દેશવાસીઓની આશા અને અજ્ઞા પ્રકીર્ણ થાય એના કાર્યકોની જરૂર છે; દેશવાસીઓના આતિથ્યને અ-રુપરૂ થાય એવી નીતિક પુનર્વેદના કરવાની પણ જરૂર છે. આ બધું થાય ત્યાં જ રશે જ. એ દેશની સંસ્કૃતિનું પણ ચેતન્ય કાળે કાળે પ્રગટ થવું રહ્યું છે. એની રાકયતાઓ અપરંપાર છે. આ બધું નહીં થાય તે આપણું જીવન ગરજી સમાન છે. એટલે જીવનની પરિમાપમાં જ આપણે વિચારવું રહે છે. આસા રાખીએ કે પચોસ પચોસ વર્ષ સુધી જેણે પોતાનું જીવન અખેડ રાખ્યું છે, અને તકડીઓપડી નેવા છતાં જે કેવળ સંકલ્પબળે જીવ્યું અને પોતાનો મુદામય પ્રકાર ફેલા-વવું રહ્યું છે તે "કુમાર" સ્વરાજ્યની કંઈક નિરાસ કરતો ને કંઈક આસા યેતો, અનેક પ્રકારના આગળા લેતી આજની અનિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં નથી પ્રબળે જીવનમાં નિશ્ચિત-ત્વે-લા અધિકાધિક આગેડથી ને અતરતી અજ્ઞાથી પડાવશે ને સંપૂર્ણ દર્શનમાં આપણા છે તેથી પણ અદોઢ દિગે આપશે.

મામવરાવ પેશના વળતના પરાક્રમ-
શીલ સેનાગતિ પરશુરામ બાહને હનગત
કરાવતી વળતે અસ્ત્રો વાગતાં તે હનગત પર
શુરસે થયા. હનગતે દેખી ગાયે: ‘આટલો
અસ્ત્રો ખગાતો નથી તો લડાઈમાં તલવારના
પા કેમ ઝીલશે?’ પરશુરામ તે વળતે તો
હંફ ન ન બોલ્યા, પણ હનગત પૂરી થતાં
બાલો ગંગાની, પોતાનો પગ હનગતના પગ
પર મૂકી એવા નેરથી બાલો ગાયે: કે તે
બેનેનાં પગમાં ખૂંચી ગયાં! હનગત સારાડ
કરા ગાંઠતાં બાક સાંતિથી બોલ્યા: ‘બ્રમે
શ્રા માટે પાંડે છે’ બાલો તે આપણા બેનેના
પગમાં પેટા છે ને?’

કહેવતોના અર્થ: ‘બ્રમે નાળિયેર ફેંકે તે
મર અણી’-ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરનામાં પણ
પોતાના સ્વાર્થની વેતરણ સાથેસાથ કરતા
રહેવાની વૃત્તિ દર્શાવતી આ કહેવતનું હૃદયંત
એવું છે કે કાંઈના વળગાડ કૌતારવાની ક્રિયા-
ઓમાં દેવાને કોમ આપવાનું જે નાળિયેર
દિશાઓમાં ફેંકવાનું થાય તે બ્રમે પોતાના
ધરની દિશામાં ન ફેંકે જેથી તે સદાગત
પોતાને ગળા રહે. એને મળતી યીજ કહે-
વત: ‘નગણિા હાય, મોં અણી ન વળે!’

અનેદાર્યો સખ: ગાળો સરકાય નવાય
એવું નાહું ફાંસી; બેઝને પહેરવાનું કપડું;
ધરનો એક વિભાગ-ખંડ; જણે આપવાનું
ધંધીનું મોં; ફેર કે વટાવ; ગઢોળાઈ ‘અથવા
પત્તે; બંગડી કે ચૂડીનો વ્યાસ; સારીનો
સંધિ; અમુક નમ્યા કે પ્રેર; મોડી ગાળા
કે ખીજ; અમુક મોસમ; -દા. ત. કેરીગાળો.

નાનાં બાળકોની બનની ટાપીઓ ધોઈને
સૂકોયા બાઈ સંકોચાઈ નહ બાળકને માથે
ખરાખર આવતી નથી. તે માટે તે બનીની હોય
ત્યારે બાળકના માથા નેપડા રળના કુલા-
વેલા કુલા પર ચડાવીને સૂકવવા મૂકવી, એટલે
તેનો હામશર્નો આકાર કાઢ્ય રહેશે.

દાળ કે કડીમાં નાખવા માટે કાઈ તેલના
ન હોય ત્યારે તેમાં કંઈકની વળતે હળદરનો
પ્રાન નાખવાથી તે તેલનાંની ગરજ સારી.
કૌશલ્ય હિંદમાં તો તેનો આજ વપરાસ છે.

એક શેર લોખંડમાંથી વાળ કરતાં પણ
બારીક એવા ૨૦ માઈલ લાંબા તારની કળે.

નદાંબીરે સિકાઓમાં અવનવી છાપો દા-
ખલ કરી. એ રંગીલા બાદશાહને સારાળ-
સોજ તો ભળીતો છે. હરિલાગી શરીરમાં
તો સારાળની બંધી ફરમાવેલી છે, છતાં તેણે
તો દિગતપૂર્વક પોતાની એક સેનામહેરા
૬૫૨ દામમાં સારાળની પ્યાલી સાથેનું પો-
તાનું મોઢું કોતરાવ્યું હતું, જેની પાછલી
ગાળાએ સિંહ શાસિના સ્વાક સિંહનું ચિત્ર
સાથે સાથે આંધેજેલું છે.

શેરડીના હૃદયપ હિંદમાં ચલેલો. છેક
વેદો અને પુરાણોમાં તેના હલેખો ગળે છે.
નિહંદર અ્યારે હિંદ પર ચડી આવેલો ત્યારે
તેણે પહેલવહેલાં શેરડીનાં ફર્શન કરેલાં.
ચીનના શહેનશાહોને મોકલાતી વસ્ત્રોમાં
શેરડીનો સમાવેશ ખાસ થતો.

ગાળલી તેના સગરત શરીરથી રવાન
હઈ શકે છે

આટલેલિયા રોષી કાઠનાર હેપ્તન ફેંકે
તેના કિનારે પણ મૂકે ત્યારે એક પ્રાણીનું
સળ ત્યાં પડેલું બેઝું. તેણે ત્યાંના આગિ-
વાસીને તેનું નામ પૂછતાં પેલાએ નવાળ
આપ્યો: ‘કા-ગાન’ જેનો ખરો અર્થ તો એમ
થતો હતો કે ‘તમારું કહેવું હતું સગલ રાકતો
નથી’. પણ એ સખેર ન એ પ્રાણીના નામ
તરીકે લેવાઈને આજ સુધી વપરાય છે!

કોંડી વગેરે ઝીણા બૂઝાવાળા ડબામાંથી
ચમચે ભરીને તે બૂઝા લેતાં ચગચા પર
સમચડીને મોટા ટેકરો ચઈ ન્ય છે. આ માટે
તે ડબામાં ડાંકણની નીચે આવડું પાતળું
પડ માત્ર આર્યું ન કાપીને, તે કપાંએલા
ભાગ સાથે ચગચે મરીને લેવાઈ નિશ્ચિત
પ્રમાણમાં ન તે બૂઝા ચમચામાં, આવશે.

કલાકલિકા: આપણા રોશિના વ
છેક નાનામાં નાની ચીજ સુધી પણ
સની રસદાઈ કલા ગાળે છે તેના
રૂપ આ સૂચી આલિયરની કલ્પક
છે. પૂતાના શ્રી હી. છ. કેળકરે આ
વરસથી આવી કલાત્મક સૂચીએ
સંમદ કરી કરીને ૧૮૦ નમૂના એકઠા

દરિયાના ખારા પાણીમાં પણ
પાણી મળી આવે છે. એનેહોન નદીન
કરણે તેના સુખથી ૨૦૦ માઈલ દૂર
દરિયામાં મીઠું પાણી ગળા શકે છે.
લિયાની પૂર્વ દિશામાં દરિયાની ન
મીઠા પાણીના કુવારા નીકળે છે,
ઉપયોગ ખત્રાસીઓ પીવામાં કરે છે
સમુદ્રના ટાપુઓ પાસે તો દરિયાને
મીઠું પાણી મળી આવે છે અને ખત્રા
ફૂળથી મારીને ત્યાંથી લઈ આવે છે

ગુજરાતમાં દર વર્ષે ૪૮,૩૪,૭૫૫
નમીનનું બેડાણ થાય છે. પણ એ
માત્ર ૪૩,૪૬,૧૩૦ એકર નમીનમાં
પાક લેવામાં આવે છે. બાકીના ૪,૮૮
એકર પડતર રહે છે. (કૃષિવિદ્યા)

ચીનમાં જો કોઈ માણસ બીનબે
ળવાવે તો તે બની ગયેલો માણસ પે
પ્રાણરક્ષક પાસેથી આખો નગારો
પોપણ માગવાનો અધિકાર ધરાવે છે
(ડિસેમ્બર ૧૯૪૮)

વાણિક સાંકળિયું
વર્ષ-૨૫

અનુચારી-દિસે ૩૦ જાન્યુ. ૧૯૨૮
અંક ૨૮૯ થી ૩૦૦

આવતી-કાઠના નાગરિકો માટેનું આજનું અમલી માસિક

સુધ ચિત્રો
 ઉપવન વિવેક (સોમાલાલ) માર્ચનું મુખચિત્ર
 કમળીય કારમીર (કનુ દેસાઈ) આઠટા. ,,
 ગંગા-જમના (સોમાલાલ) દિસે. ,,
 કાઠિયાવાડનું ખેડૂત કુટુંબ (છ. નંદઈ) મે. ,,
 ટીંગલીવાળો (કનુ દેસાઈ) ૩૮૮
 તુલસીવિવાદ (વિનયચંદ્ર ત્રિવેદી) નવે. મુખ. ૦
 તોફાન (કનુ દેસાઈ) આઠટા. ,,
 કમળીય દેશની કન્યાઓ (આપકા) ૪૫૨
 ધરનીનાં બાળ ,, અનુ. મુખચિત્ર
 નાગ પંથમી (ભાનુ રમાઈ) ૪૭૬
 બાલકા (કરવન સિંધાદિવા) એપ્રિલ મુખ. ૦
 સાહી ફેપી (શાન્તલાલ સાહ) જુલાઈ. ,,
 મીનાર (અનંદશંકર રાવળ) ૪૨૦
 બીડા (રાકુન્તલા દીવાનજી) સપ્ટે. મુખચિત્ર
 ૨ અને સરિતા ,, જુલાઈ. ,,
 હરદમય પુત્રમ (કમળીય લઈ) ૩૪૪
એકરંગી, રેખાંકન, જોડે
 આજુઅમતી કમમરી (રવિવર્મા) જુલાઈના
 પાછલા પૃષ્ઠની અંદર
 એકપક્ષી આકાશી (બંસીલાલ) આગર ૨૫ પૃષ્ઠ
 કલા માંધી ફેબ્રુઆરી પાછલા પૃષ્ઠમાં
 કમળાનું (ચીની કળા) જુલાઈ. ,,
 કાઠિયાવાડનો કમળકમાર (જ. સાહ) મે. ,,
 કુકડાં (યજ્ઞશ્રી દાસ) જુલાઈ. પૃષ્ઠ
 અચર્ય પર મુસાફરી (ચીની) જુલાઈ પાછલું. ,,
 ગોપનું દરઆંમજી (અચર્યપન સાહ) મે. ,,
 માંડનીમાં (વેળાયા દાસ) જુલાઈ. ,,
 અનંદજી વિભૂતિ (બંસીલાલ) ફેબ્રુ. પૃષ્ઠ
 દેવની સાહ (તા. શ્રી. ખેડે) અનુ. પૃષ્ઠ
 વંદિત, રોક ત્યજ (બંસીલાલ) ફેબ્રુ. પૃષ્ઠ
 દાલ સરોવર (કનુ દેસાઈ) આઠટા. પૃષ્ઠ
 દેવદાસી (વેળાયા દાસ) માર્ચ પૃષ્ઠ
 પારિજાત (મગનલાલ ભટ્ટ) ૩૬૫
 પ્રભુ (પરશુરમ શુક્લ) ૪૫૩
 પ્રતિષ્ઠા (વેળાયા દાસ) એપ્રિલ પૃષ્ઠ
 પ્રાદીના (ધીરેન માંધી) ફેબ્રુ. પાછલા પૃષ્ઠમાં
 કુદરી (કનુ દેસાઈ) જુલાઈ પૃષ્ઠ
 બેંગમનું રનાનજી (રવિવર્મા) જુલાઈ પા. પૃષ્ઠ
 મહાકાશ-કયા-ચિત્ર (નંદલાલ જસુ) ૪૨૧

પાંચની ડાળી (ચીની કળા) જુલાઈ પા. પૃષ્ઠ
 રાકુન્તલાની જંગ (રવિવર્મા) જુલાઈ. ,,
 હર-વિરહ (સોમાલાલ સાહ) અનુ. ,,
શિક્ષક-રેખાપત્ર
 આલોક્ય (રાકુન્તલા દીવાનજી) ૪૭૭
 અલેક્ષામૃતિ (પ્રાચીન) સપ્ટે. પા. પૃષ્ઠ
 જ્યોત્સ્ના (રાકુન્તલા દીવાનજી) નવે. પૃષ્ઠ
 માતંગી (મંડુ પ્રવિયા) એપ્રિલ પાછલું. ,,
 લેખન (પ્રાચીન શિક્ષક) ૪૭૭
 હરગીરી (રાકુન્તલા દીવાનજી) ૪૭૭
 ચિતોડનો અચર્યપન ૩૮૯
ફોટોગ્રાફી
 આર્થિકાદ્ય કોર્સ (દો. કૃપર) નવે. પા. પૃષ્ઠ
 કારમીરખીજી (દુર્લભાન) આઠટા. પા. પૃષ્ઠ
 ગાંધીજી (વિવિધ સમયે) ફેબ્રુ. ખેડચિત્ર
 ફજિવાની બારી (શ્રીરામ) દિસે. મુખ. પાછળ
 નજીકારો (ધીરજલાલ ગહેતા) સપ્ટે. પૃષ્ઠ
ઉપાસની ટિકિટો
 નેસેડ પુલિદ્વાની અનાસલાની પ્રસંગનું
 'ફર્ટ ૩ ૧૧' અનુ. પાછલું પૃષ્ઠ
 વીરમનામની, આલિપ્તકની તથા વિભાગી
 રખાસની નવી શિરિટા આગર ૨૫ પા. પૃષ્ઠ
 રવતંત્ર દિવની પહેલી ટિકિટા: અનુ. પા. પૃષ્ઠ
 રવાતંત્ર સંપત્તીનું 'ફર્ટ ૩ ૧૧' ૨૭૮
કાવ્યો
 અલેખ (નિશ્વર) ૪૬૬
 અનંદલા (રાકુન્તલા સાહ) ૨૬૫
 આયુષ્યના અપરોધે (રાકુન્તલા સાહ) ૨
 આનંદ ૧ (મકરંદ દેવે) ૧૬૬
 આનંદ (પિતાકિન કાશર) ૨૨૬
 કમળી ક્યા (ઉન્દુલાલ આંધી) ૩૭૬
 કનિ (સરોઈ) ૧૫૬
 કાળજી કવેશ (પ્રિયકાન્ત) ૪૧૧
 કાળજી કૈશી (નિરંજન અમત) ૨૬૧
 'કુમારને (નીલકંઠ ભગીરથ) ૩૫૦
 'કુમારને આરંભે (રેશનજી પરમાર) ૩૫૦
 'કુમાર' નેપચ્છાસી એ(પિતાકિન કાશર) ૩૫૦
 'રત્ન' અવંતીએ 'કુમાર'ને (શારદ) ૩૮૦
 પ્રેતી (રેશનજી પરમાર) ૩૭૨

અથા બાપુ (રમેશ્વરિંગ)
 મીરમ મહાવાદનમાં (નિરંજન અમત)
 ગુદ માયા (શ્રીકાન્ત માહુલીકર)
 ધરમત્રા (કમળીય શ્રીધરામી)
 ચક્રગ અને અનંદ (બાલકુન્દ દેવે)
 ચરેલેસિયાલતો રહે (શ. વિ. પાઠ)
 છીપ (દિવજ રા. મોદા)
 જમને (કશનસ)
 ગિજવિયા અને અમરતા (બ. ક. ઠા.)
 નિરંજની (પ્રભરામ રાવળ)
 નિરંજની (સરોઈ)
 જીવન અને મૃત્યુ (મકરંદ દેવે)
 ઝેળના (રાકુન્તલા સાહ)
 તવ સંભ (સુન્દરમ)
 તવ રમુતિ (મનમુખલાલ)
 દશન (કમાશંકર ભેપી)
 નગીદાવટ પુષ્પિમા (બાલકુન્દ દેવે)
 નિરાશ ધરા (સરોઈ)
 નિરાશા વિજયવિલાસ (વેળાયા)
 પથાતાપ (કાલિદાસ ભટ્ટ)
 પુષ્પી (પ્રભરામ રાવળ)
 પ્રકાશી વરદાવિની (સુન્દરમ)
 પ્રવાસીને (અશોક હર્ષ)
 ફૂલ દેખીને (મકરંદ દેવે)
 બાપુ (મકરંદ દેવે)
 ભેદ (મોહિનીચંદ)
 મન (નિરંજન અમત)
 માતી નાપ (રાકુન્તલા સાહ)
 મિત્રન મોરશી (નિરંજન અમત)
 મીમાં પાણી (પ્રભરામ રાવળ)
 મોરશી (બાલકુન્દ દેવે)
 મોશી રાતે મધુર (બાલકુન્દ દેવે)
 'રેડોન મુજ મુત્યુને' (કમાશંકર ભેપી)
 રાખરપિતાને (ગોપરલાલ વેળાયા)
 લા-પરના (મકરંદ દેવે)
 'લી મોરશી (રાકુન્તલા સાહ)
 ચેરાનલાનું ગાન (શ્રીકાન્ત માહુલીકર)
 જળાદ્રી બા. અમત (કશનસ)
 વિદ્યાનીની પ્રાચીના (શ. પ્રે. ભણી)
 વેળાચરન (નસિંહ ગહેતા)
 શિકુન્તલા (રોષ)
 શીદને ૧ (નિરંજન અમત)
 રાફર સદસા (સુન્દરમ)
 સમુદ્રોલ્લસન (પ્રભરામ રાવળ)
 સાગરના ચોરસા (રતિલાલ બાપા)
 સિન્ધુ (પ્રભરામ રાવળ)
 સુબંધ વજી (કેદરંદ પંડ્યા)
 રમકપત્રથી સિન્ધુ (ઉન્દુલાલ આંધી)
 રવાતંત્રને પહેલે સંપત્તી (નિરંજન)
 હરિનો હંસલો (બાલકુન્દ દેવે)

અવનવચરિત્રો	ચરિત્રરેખા
આચાર્ય આનંદજીકર મુખ (ર. ગો. ત્રિ.) ૧૩૧	
કાયરે આહારા મહામહાદેવી ઝીણા	૨૬૬
કૃષ્ણાચ પ્રમાદર આદિલકર	૩૨૫
મદતરકાળનાં રમરજો (માનબંધકર)	૩૫૪
મહેવર્તી રામજો પાલાચાર્ય	૧૬૧
નર્સિંગ કાવુર (સંપાદક બોહર)	૭૧
નાનાસાહેબ પેશ્વા	૪
પુરુષોત્તમદાસ ડેડન	૧૦૧
રાવન રવિવર્મા (રવિશંકર રાવળ)	૧૯૫
રવામજી કૃષ્ણજી વર્મા	૨૬૪

સ્વાતંત્ર્યના સહીરો	
કન્દાઈદાસ દત્ત (૧૧)	૨૦૨
ખુરીરામ જોષી (૧૦)	૧૬૬
શુક રામસિંહ (૭)	૮૫
ચાફેકર બંધુચો (૬)	૧૩૬
પ્રેમદેવ ચાફી (૧૦)	૧૬૬
મહાનસાહ ખીમરા (૧૨)	૨૩૧
નામુદેવ બળવંત ફડેક (૮)	૧૧૩
સચ્ચિદ્રનાથ બાસુ (૧૧)	૨૦૨

આસમાસની વ્યક્તિચરિત્રો	
કોડવડું નેનર	૧૫૬
દીનરાં એલજી વામ્બા	૨૫૭
નિહાલસ રોશિક	૨૬૨
બા. ક. દાહર	૩૧૬
બેન્ગલિન માઈઝોનિમન	૨૨૫
મહેન્દ્રદાસ સરદાર	૩૪૭
સિસોદી	૩૪
સિયાલ	૧૨૬
ટાંગસ અલ્હાબી બોહિસન	૬૬
ટાંગસ એલિઝ મસારિક	૬૬
લેલન કેલર	૧૬૦

પરિચય રેખા	
કાજીકર કૃષ્ણલાલ મહે	૪૧૭
કલાકાર મેદનાથ દાસ	૭૬
ગાંધીજીનાં પુત્રવરમરજો (ર. મ. રા.)	૪૧
દાગોર (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાજી)	૧૬૪
રત્નમ સિંધિદિવા (ર. મ. રા.)	૧૧૭
ભિરંગા પેટી (ચંપક બોહર)	૨૨૨
સમ્પ્રદિતાના અવનવી તવારીખ	૫૧
સિદ્ધપેશા રામનંતા (ર. મ. રા.)	૩૬૦

દોરત ("પ્રિયદાસન્દ્ર")	૧૬૬
પંડિતજી (શુભાળદાસ બોહર)	૪૩૮
ખતમજના આધાતથી મોત (નવર)	૧૦૪
મોઢા ખળર (વિનોદ કોઠારી)	૫
માધ્યામ્ય (રમણિક મોધાણી)	૩૭૦
વરક (રામજી લ. ખાલેગિયા)	૨૬૬
વેળાવેલાની ડાંબડી (સુનીલાલ મડિયા)	૩૬૨
નાટિકાઓ	
દોરંચી ગુલામ (રમનીલાલ મોઢી)	૨૬૬
વિશ્વગિતી (ચન્દ્રવદન મહેતા)	૪૧
લેખો ઇતિહાસ-મુગેજ-પુરાતત્ત્વ	
એન્ડ્રોઈક	૩૨૬
સાક્ષિનાડનું નવચર્ચન	૮૨, ૧૪૮
કારમીર	૩૦૩
કુર્મચિત્ત (વરોધર મહેતા)	૪૬૩
ગુજરાતની પ્રતિમ્બો (ક. જા. દેવ)	૫૪૧
ગોવર્ધનધારી સિંધ (મી. મ. મુશા)	૪૩૨
વિતોડમદ (રામપ્રસાદ શુક્લ)	૩૪૮
ચોરસાસ (બોચીલાલ ચારેસરા)	૪૫૩
પાનામદ-ચાંપાનેર (રતનભણિય)	૪૬૧
રેવળંદર ("પ્રદારી")	૧૦૬
પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર (ચોગન્દ્ર પ્રિયદર્શી)	૧૪૩
અસંયુક્ત દરત (૨૧)	૧૪૩
આસનો તથા શયન-પ્રકાર (૨૭)	૩૩૮
ગતિ-પ્રચાર (૨૬)	૩૧૧
વાંચ-લક્ષ્ (૨૮)	૪૪૬
નૃત્ય (૧૬)	૭૮
ટૂંક દરત (૨૫)	૨૭૬
બીન અભિનય (૧૮)	૪૬
મુદ્રાઓના અર્થ ને ઉપયોગ (૨૩)	૨૦૬
મુદ્રાવિવરણ (૨૦)	૧૦૫
મુદ્રાવિવરણ: બીજી મુદ્રાઓ (૨૨)	૧૮૨
સંયુક્ત મુદ્રાઓ (૨૪)	૨૩૬
ચત્રાભિનય (૧૭)	૨૦
પ્રાચીનનાટ્યકલાસનાયુગો (પ્રાંદેશ)	૪૨૭
પરેસરણ	૨૫
ગુજ (રામસિંહજી રાઠોડ)	૩૬૬
બ્રહ્મા ( )	૨૪૮
મણિપુરના રંગે (દ. બા. કાલેલકર)	૪૨૧
મોર (સુનીલાલ વ. રાઠ)	૪૧૧
રમીડન	૨૧૪

નવરૂપિત	
આપણી વરરૂપિત (નર્મણીલાલ બોહર)	
અરીસ (૨૧)	૩૨૮
આસોપાલવ (૧૪)	૧૧૦
કંઈલ (૨૦)	૩૦૦
કરૂણ (૧૭)	૨૦૦
કાંચનો (૧૩)	૮૧
ગુલાબ (૨૨)	૪૬૭

નરવ (૧૬)	૧૭૨
નસુદ (૧૬)	૨૭૬
પતરજો (૧૨)	૫૦
મધુમાલતી (૧૮)	૨૩૭
વાયવરજો (૧૫)	૧૭૭
રમીમો (૧૧)	૨૪

વિજ્ઞાન	
રસાયનશાસ્ત્ર સુ ડી (મ. ડ. પેડયા)	૪૨૮
રેન્જિસ અવનગો વિજ્ઞાન (ન. મ. રાઠ)	
અગ્નિક	૪૧૬
બેખિનિયા (૧૩)	૮૩
અલ્પુમ્બિનિયા (૨૦)	૩૦૧
પેસિસ (૧૨)	૪૭
બસત (૧૭)	૨૧૨
પારો (૧૮)	૨૪૬
વોરિક એસિડ (૧૧)	૧૪
ગેનેશિયા (૧૬)	૨૭૩
સાબુ (૧૫)	૪૪૧
સાબુ ને ગ્લોસરીન (૧૪)	૧૦૬
દેસાઈના કુટુંબનાં ખગોળજ્ઞો (૧૧) ૧૭૭	
કોસીરીન, લોમીન, કોસીરીન, આયોડીન	
સોડું	૩૩૨

બીજી લેખો	
અંતરદેવતા (કિરાનસિંહ માવડા)	૮૧૬
આપણો રૂપિયો	૬
ઉપનિષદની આખ્યાયિકાઓ (પુરાણી)	૫૧
અલિગિયક રમતો	૧૬૮
કલાદેહીની કોસીરી	૧૬
કલાપ્રકાર	૩૩૫
મદ્રવિવાલમદ (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી)	૪૪૫
મિદી-દંડા (નામુદેવ મદ)	૪૩૪
ગુજરાતમાં વરસાદ (ચમુનાથ પરીખ)	૨૭૧
ગુજરાતનું કુલદંત્ર સંગીત (કે. પાંડે)	૪૦૪
ચીની કાપા (કૃષ્ણકીરસિંહ)	૧૮૮
નિર્મલ કે નિર્મલિયા (બ. ક. ડા.)	૩૫૬
દેરાશાસ્ત્રી કલાવરણ (ર. મ. રાવળ)	૩૨૨
વાદાવરણ ને પંથ (અવશામ ભેરી)	૧૨, ૫૭
મરચંદ, મોઢા ને મંગળદાસ (ચ. પેડયા)	૪૪૨
યદ્યેશ્વરજીનાં વિગ્રોનું ચીનમાં પ્રદર્શન ૧૭૪	
નાચનની કલા	૧૧૧
સંત મહાત્માનાં ચરિત્રો (દે. કે. શાસ્ત્રી) ૪૫૮	
દરવિરદ (દીરાજદેવ પાંડે)	૧૫

નાના લેખો	
સૂક્ષ્મ (વિનોદિની નીલકંઠ)	૪૧૪
કલ્પિત (પુરુષોત્તમ સંપત્તી)	૨૮૩
બંધન (સંકરદેવ વિદ્યાલંકાર)	૪૩૧
સિખારી (નિખાન-સિખમુક્ત-દરમ)	૪૨૬
ગિલન	૪૪૪
વિસિખના	૪૪૬

વૈભાગીય લેખો

ચિત્ર ૩૯

140, 224, 249, 262, 316

ઇતિહાસ-ભૂગોળ-પુરાત

સાચાં દિનં ફેરવાઈ સંભાવિતો	૬૦
માહારીનો આલેખ	૨૨૦
૧૫૨ દિનની આંધ્ર કાપામે	૧૫૦
૧૨૫૦૨	૨૪૫
મુલકાતમાં ૧૪૨૫૬	૨૧૦
૧૪૨૫૦ આદ્યત સીનંધ	૧૬૫
મહાત્માજીની અગાધ મદદના	૩૫
મુદ્રા (નૃસિંહી કાપા)	૧૨૦
ફોટો, બીડ, યોલાઈની વિવિધ બનાવટો	૩૨૫
સુદાઈસીંહ ચંદ તે ફરદોસી ચંદ	૧
કોરામ્બ અને તેની સમૃદ્ધિ	૧૦
	અગળ
૧૫૫ જહારીનું જ્ઞાન (અ. એ. જી)	૧૩૦
તખતના અને તપરવા	૩
નગી દિગ્ગી જરૂર (ફરીફેરા પાકે)	૧૦૦
મહાત્માજીના ફેડવિલક	૪૦
મોદે યાં (મુલવંચુ)	૧૪૪
પ્રેમાના ચર્ચનું સરવેષુ	૨૩૦
સંગ્રહાલયની દર્શક (૧૫૫૫૫)	૧૧૦
રેવરંડાનુમિતિ (અ. બ. કોરા)	૨૧૨
સાલિક અને રીલ (અ. બ. કોરા)	૩૨૩
૧૫	૩૫

માસમાસનાં પંખા

मध्याह्निक (१८)	१५१
यक्षमा (३५)	३१४
मिथुना (३५)	३४४
श्रीगरी (२३)	४९
देवचाली (२८)	१२१
पर्वतेश (३०)	१८१
हृदयिकी (२६)	९२
हृदय (३१)	२५१
अथर्व (३३)	२८५
मोह (३१)	२८५
ज्योतिष (२५)	३०

સંસારનાં શહેરો

नीमशाख प्रयाग (१४)	१८१
तेल-आम्र (१५)	१४५

બીજા વિભાગે

२०१, ४३३, ४५२
 ३४, ५९, ६१, १२६
 १५९, १६०, २२५, २५३, २६२, ३१६, ३४७
 ८, ४८, ८०, १३८, १८४
 २१४, २५३, २६१, ३४१

पुनः ५५५ ३५, ११, १०, १२१, १५३

१६१, २२१, २५८, २१३ ३२०, ३१८, ५२१११
आलेखमादी ३४, १९, ६६, १२१, १५१,

નવાં પ્રવૃત્તિઓ ૩૧, ૫૦, ૫૮, ૮૭, ૮૪, ૧૧૩	
૨૪૧, ૨૪૨, ૨૭૦, ૭૩૧	
પત્રગિજ વિસ્તાર ૨૧, ૫૬, ૬૦, ૧૧૪	
૧૪૨, ૧૭૨, ૨૧૩, ૨૬૧, ૩૧૩, ૩૪૩	
ફોટોગ્રાફી ફરીફર્મ ૧૬, ૮૭, ૧૭૩, ૨૫૧	
વિશ્વકર્મ વિસ્તાર ૮૦, ૧૪૩, ૨૫૧, ૭૩૩	
આર્યામાસના તહેવારો	
અક્ષયતુલ્યા (૫)	૧૪૪
અવૃત્તચતુર્થી (૬)	૨૭૧
દેવદીવાળી (૨૧)	૩૪૧
બુદ્ધેષ (૮)	૨૫૪
ગદાસંહાન્તિ (૧)	૩૩
મહાબોધાસી (૭)	૨૨૨
શતલગરી (૪)	૧૨૪
વરસાદિતી (૧)	૧૮૮
વસંતવૃષભી (૨)	૧૫૫
શરદ પૂર્ણિમા (૧૦)	૩૧૮
દોળી (૭)	૬૩
માધુકરી	ક્રાંત્યંકિતકાવ્યો
આમે ૧૪મ (અવૃત્તચેદ મેષાભી)	૬૨
બીહારી (પૂનઘાલ)	૧૧૬
નેમી (નવદિનંદ)	૧૫૧
નવમ અક્ષિની અંશુલિવર (ક્રમસંહાર)	૧૨૧
ભારતના તરણને (નાથાલાલ દવે)	૩૪૪
ભારતને લોકસામુદાયી (મેષાભી)	૨૫૧
આર્મી (ક્રમસંહાર નેમી)	૩૦
પ્રજિદિન (નિર્દેશન અમલ)	૨૮૭
પુત્રે પુત્રે (ક્રમસંહાર ક્રમસંહારી)	૧૨
વજનનો (સુદાસન)	૧૮૫
સુખક સમુદ્ધર (ક્રમસંહાર સુખક)	૩૪૪
છબપરચિત્ર	
મોખાસાનકલ્પ કાકર	૩૪૪
કરીબપા લેટિનન્ટ બનરસ	૨૮૭
ગોવિંદામ વાકામ	૨૧૬
મોખાસાન સેતકપાક	૩૦
બીધરી મેલર બનરસ	૩૧૫
બનરસ કાકર કિંદી સાદીકલ્પ	૬૭
છબપાન મોદેલ, ડો.	૧૮૫
ગોલકાલ્પ રં. મોદેલ	૧૨
નિર્મલ	૨૫૧
મહામહાકાવ્યના આસાદીકલ્પકાકર	૨૮૭
મહાકાવ્યકાકર, કાકર	૨૧૬
મહાકાવ્ય કાકર	૨૫૧
મુખકલ્પ વાકાલ્પ કાકર	૩૧૫
કદ મેલર બનરસ	૩૧૫
શબ્દકલ્પકલ્પ લેટિનન્ટ બનરસ	૩૪૪

[illegible]

"the heart of a happy home"

Besides Household Cabinets

FRIGIDAIRE also offers

Water Coolers,
Air Conditioners,
Ice Candy Freezers,
Ice Cream Freezers & Storage Cabinets

and other Refrigerating Equipments to suit almost every need

Sold & Serviced by

THE BOMBAY GARAGE (Ahmedabad) Ltd.

Shahibag Road . . . . . **AHMEDABAD** . . . . . Phone 2224